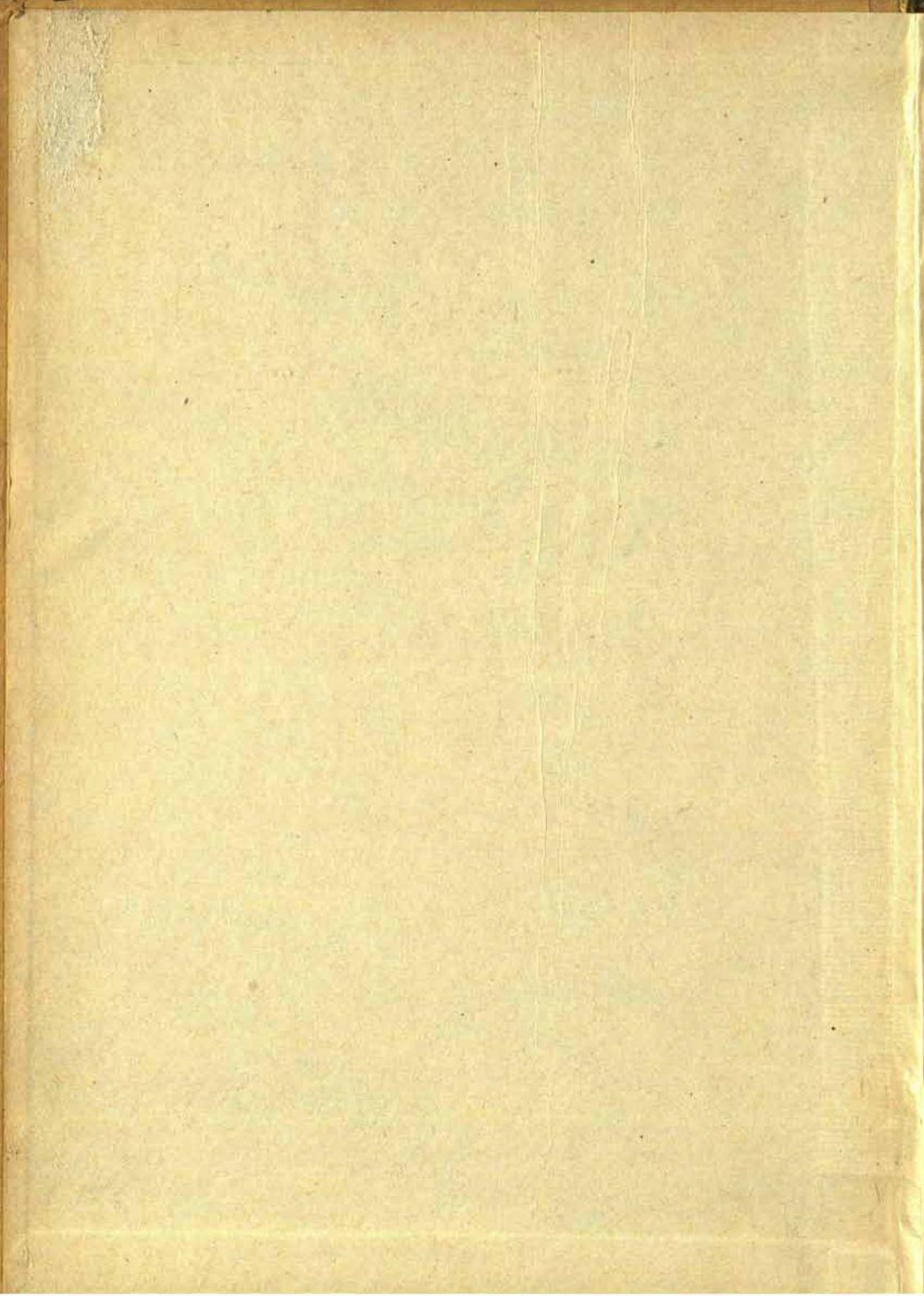

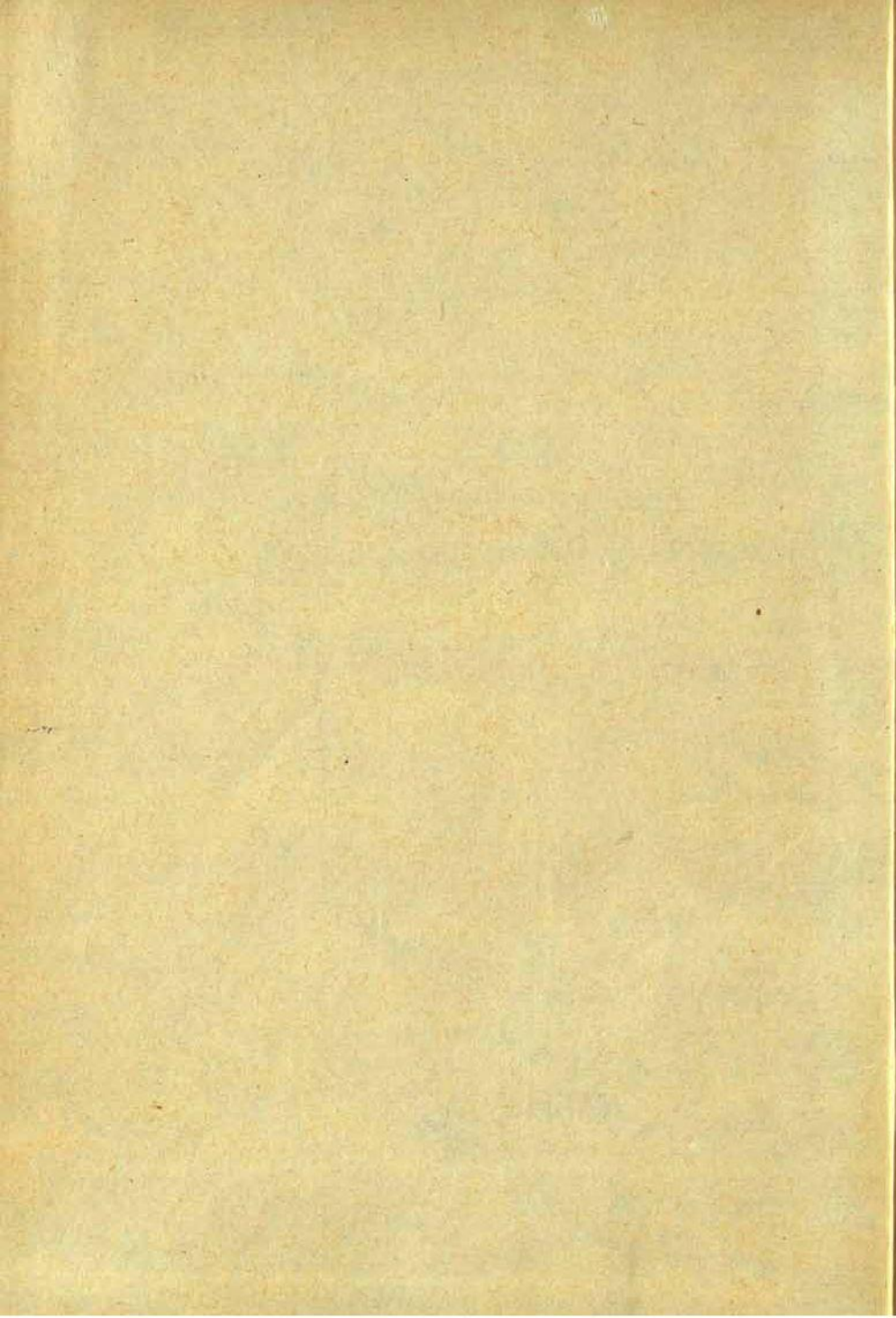
LATVIEŠU
VALODAS
JAUTĀJUMI

ВПРОСЫ ЛАТЫШСКОГО ЯЗЫКА

777

PĒTERA STUČKAS LATVIJAS VALSTS UNIVERSITĀTE
ЛАТВИЙСКИЙ ГОСУДАРСТВЕННЫЙ УНИВЕРСИТЕТ ИМ. ПЕТРА СТУЧКИ

Zin. raksti. 35. sēj.

LATVIEŠU VALODAS JAUTĀJUMI
ВОПРОСЫ ЛАТЫШСКОГО ЯЗЫКА

ПОСВЯЩАЕТСЯ
ПЯТОМУ
МЕЖДУНАРОДНОМУ
СЪЕЗДУ СЛАВИСТОВ

RĪGĀ 1963 RĪGA

REDAKCIJAS KOLEĢIJA

Filoloģijas zinātņu doktors, profesors Arturs Ozols.
Filoloģijas zinātņu kandidāte, docente Alise Laua.
Filoloģijas zinātņu kandidāte, docente Marija Semjonova.
Docētājs Jānis Kušķis.

РЕДАКЦИОННАЯ КОЛЛЕГИЯ

Доктор филологических наук, профессор А. Я. Озол.
Кандидат филологических наук, доцент А. Г. Лауа.
Кандидат филологических наук, доцент М. Ф. Семенова.
Преподаватель Я. Я. Кушкис.

ZINĀTNISKIE RAKSTI * УЧЕНЫЕ ЗАПИСКИ
XXXV SĒJUMS * ТОМ XXXV

FILOLOĢIJAS ZINĀTNES
ФИЛОЛОГИЧЕСКИЕ НАУКИ

*

VALODNIECĪBAS RAKSTU KRĀJUMS
ЛИНГВИСТИЧЕСКИЙ СБОРНИК
5 A LAIDIENS * ВЫПУСК 5А

LATVIEŠU VALODA
ЛАТЫШСКИЙ ЯЗЫК

I

HH/5657

1 AA

PRIEKSVĀRDS

Pētera Stučkas Latvijas Valsts universitātes Žinātnisko rakstu Valodniecības rakstu krājuma 5/A laidiena «Latviešu valodas jautājumi» sniedz latviešu valodas pētījumus mūsdienu literārās valodas, literārās valodas vēstures, dialektoloģijas, salīdzināmās valodniecības, kā arī metodikas plāksnē. Apcerējumi pa valodas sistēmas atsevišķām nozarēm sadalās šādi: 2 fonētikā, 4 sintaksē, 5 leksikoloģijā un 1 latviešu valodas mācīšanas metodikā.

Rakstu autori ir LVU Vēstures un filoloģijas fakultātes Latviešu valodas katedras docētāji: profesors filoloģijas zinātņu doktors A. Ozols, docente filoloģijas zinātņu kandidāte M. Rudzīte; asistents filoloģijas zinātņu kandidāts E. Liepa, docents filoloģijas zinātņu kandidāts J. Rozenbergs; docente pedagogijas zinātņu kandidāte A. Greitjāne; vec. pasniedzēja filoloģijas zinātņu kandidāte A. Bojāte un vec. pasniedzēja M. Briģe; vec. laborants J. Kušķis; LVU Krievu valodas katedras docente filoloģijas zinātņu kandidāte M. Semjonova, Polijas Poznaņas universitātes Baltu filoloģijas katedras asistents maģistrs St. Kolbuševskis, LVU Latviešu valodas un literatūras nodaļas diplomands A. Mežaraups un V. Kapsuka Viļņas Valsts universitātes Lietuviešu valodas un literatūras nodaļas absolvente M. Brence.

Fonētikā E. Liepa sniedzis pētījumu par latviešu valodas līdzskaņiem un J. Kušķis par patskaņiem. J. Kušķa darbs ir daļa no viņa kandidāta disertācijas.

Sintaksē J. Rozenbergs aplūko ģenitīva sintaktiskās funkcijas, A. Bojāte — datīva un akuzatīva nozīmes prepozicionālā pārvaldījumā, A. Ozols — latviešu tautasdziesmu verbālās vārdkopas un M. Briģe — teikumpriekšmeta paligteikums. A. Bojātes un M. Briģes darbi ir daļa no viņu kandidātes disertācijām un A. Ozola apcerējums — daļa no viņa doktora disertācijas.

Leksikoloģijā M. Mežaraupa raksts par rakstnieka valodas vārdnīcu ir daļa no viņa diplomdarba; M. Rudzīte sniedz apcerējumu par mājvārdiem. Salīdzināmās leksikoloģijas jautājumiem pievērsušies viesautori — M. Brence, kas aplūko dažas lietuviešu un latviešu valodas kopīgās leksikas īpatnības,

un St. Kolbuševskis — kritisku apskatu par A. Zummenta doktora disertāciju par latviešu valodas aizguvumiem no slavu valodām, kā arī M. Semjonova, kas aplūko vārdu *pagasts*.

Latviešu valodas mācīšanas metodikas vēsturē iekļaujas A. Greitjānes apcerējums par rakstu darbu mācīšanas literatūru. Metodiskā aspektā sniegts arī jau minētais M. Briģes apcerējums par teikumpriekšmeta palīgteikumu.

Visi krājumā ievietotie raksti skar nepētītus vai nepilnīgi pētītus latviešu valodas jautājumus, kuru apgaismojums var būt noderīgs ne tikai valodniekiem, bet arī latviešu valodas skolotājiem un publikai, kas grib gūt plašu izpratni par savu dzimto valodu.

Atsauksmes un kritiskās piezīmes lūdzam sūtīt redkolēģijai Rīgā, Gorkija ielā 48, Latviešu valodas katedrā.

ПРЕДИСЛОВИЕ

В данном выпуске Лингвистического сборника Ученых записок Латвийского государственного университета имени Петра Стучки помещены статьи по современному латышскому литературному языку, истории литературного языка, диалектологии, по сравнительному языкознанию, а также по методике.

Исследования по отдельным разделам системы языка распределяются следующим образом: по фонетике — 2, по синтаксису — 4, по лексикологии — 5 и по методике преподавания латышского языка — 1.

Авторы статей — преподаватели кафедры латышского языка историко-филологического факультета Латвийского государственного университета им. Петра Стучки: профессор, доктор филологических наук А. Я. Озол, доцент, кандидат филологических наук М. К. Рудзит; ассистент, кандидат филологических наук Э. П. Лиена, доцент, кандидат филологических наук Я. Я. Розенберг; доцент, кандидат педагогических наук А. К. Грейтъяне; ст. преп., кандидат филологических наук А. Т. Бояте и ст. преп. М. А. Бриге, ст. лаборант Я. Я. Кушкис, доцент кафедры русского языка Латвийского государственного университета, кандидат филологических наук М. Ф. Семенова, ассистент, магистр кафедры балтийской филологии Познаньского университета Ст. Кольбушевский, дипломант отделения латышского языка и литературы Латвийского государственного университета А. Межарауп и выпускница отделения литовского языка и литературы Вильнюсского государственного университета имени В. Капсукаса М. Бренце.

В области фонетики: Э. Лиена дает исследование латышских согласных, а Я. Кушкис — гласных. Работа Я. Кушкиса является частью его кандидатской диссертации.

В области синтаксиса: Я. Розенберг рассматривает синтаксические функции родительного падежа, А. Бояте — значения дательного и винительного падежей при предложном управлении, А. Озол — глагольные словосочетания в латышских народных песнях и М. Бриге — подлежащие придаточные предложения. Работы А. Бояте и М. Бриге являются частями

кандидатских диссертаций, а исследование А. Озола — часть его докторской диссертации.

В области лексикологии: статья *А. Межарауна* о словаре писателя является частью его дипломной работы; *М. Рудзите* дает обзор топонимов крестьянских усадеб. К вопросам сравнительной лексикологии обращаются авторы: *М. Бренце* рассматривает общие лексические особенности литовского и латышского языков; *Ст. Кольбушевский* дает рецензию на докторскую диссертацию *А. Зуммента* о латышских заимствованиях из славянских языков; *М. Семенова* рассматривает латышское слово «*pagasts*».

Исследование *А. Грейтъяне* по методике письменных работ является одним из вопросов истории методики латышского языка. В методическом плане написана и вышеуказанная статья *М. Бриге* о подлежащих придаточных предложениях.

Все статьи Сборника рассматривают совершенно неизученные или малоизученные вопросы латышского языка, представляющие интерес не только для языковедов, но и для учителей и всех стремящихся к углубленному изучению своего родного языка.

Отзывы и критические замечания редколлегии просит направлять по адресу: Рига, ул. Горького 48, Кафедра латышского языка.

ELMĀRS LIEPA

NEBALSĪGO TROKSNEŅU KVANTITĀTE ATKARĀ NO POZICIJAS MŪSDIENU LATVIESU LITERĀRAJĀ IZRUNĀ

Nebalsīgo troksneņu kvantitāte šeit raksturota galvenām kārtām divās pozīcijās — starp īsu uzsvētu un īsu neuzsvētu monoftongu divzilbju vārdos un savienojumos -zs, -ss, -žs, -šs vārda beigās, piem., [a k k a] aka, [u p p e] upe, [m a s:] mazs, [g a i š:] gaišs u. c. Pārējās pozīcijās, kas pieminētas rakstā, nebalsīgo troksneņu izrunas laiks izmantots salīdzināšanai, lai noteiktu pētījamā līdzskaņa garumu. Tikai vienā gadījumā — analizējot [š]garumu savienojumā -žs vārda beigās, izlietots balsīgā korelatīva [ž] izrunas laiks.

Nebalsīgo troksneņu izrunas laiku starp īsu uzsvētu un īsu neuzsvētu monoftongu instrumentāli jau pētījuši daži valodnieki. Tomēr līdz šim lingvistiskajā literatūrā trūkst datu par vairāku nebalsīgo troksneņu izrunas laiku minētajā pozīcijā. Šai ziņā nepilnīgi pētīti nebalsīgie troksneņi — eksplozīvie un frikatīvie: nemaz nav ņemti vērā afrikatīvie. Tāpēc par šo jautājumu ir veikti papildu pētījumi. Troksneņu kvantitāte savienojumos -zs, -ss, -žs, -šs vārda beigās pagaidām vērtēta tikai pēc uztveres. Protams, fonēmu kvantitātes analizē jāievēro arī psihiskie faktori. Taču pats galvenais kādas fonēmas garuma resp. īsuma rādītājs ir fonācijas laiks, ko precīzi var noteikt ar atbilstošu instrumentu, nevis ar sajūtu orgānu ausi. Bez precīza fonēmas izrunas laika konstatējuma nav iespējams salīdzinājums ar citas fonēmas kvantitāti un tātad nav iespējams arī precīzs pētījamās parādības garuma vērtējums.

Nebalsīgo troksneņu izrunas laiks atkarā no pozīcijas fiksēts oscilogrammās, kas atšifrētas ar īpašu mērījamo instrumentu — mērmikroskopu, kurš darbojas ar precizitāti līdz 0,01 mm. Rakstā izlietoti 93 oscilogrammu izmēri. Lai varētu konstatēt nebalsīgā troksneņa fonācijas beigas tur, kur ar to beidzās vārds, tad tūlīt

aiz pētījamā līdzskaņa tika ierunāts vārds ar balsīgu sākuma skaņu tā, ka starp abiem vārdiem neradās pauze. Visi šeit aplūkotie troksneņi pētīti vidēji ātrā izrunā. Nebalsīgo troksneņu tipiskais izrunas laiks aprēķināts šādi: vispirms noskaidrots vidējais aritmētiskais skaītis katra diktorā attiecīgās fonēmas izrunas laikum; pēc tam noteikts vidējais aritmētiskais visiem diktoriem kopā; par tipisko atzīts tas skaītis, kas vistuvāks kopējam vidējam aritmētiskajam un kas aptuveni sastopams lielākajā izmēru variantu daļā.

Tā kā šeit fiksētas latviešu literārās valodas parādības, tad par diktoriem izraudzīti filologi, kam literārā izruna ir nepieciešama viņu profesijas sastāvdaļa.

Rasma Grīle (G), dzimusi bij. Valmieras apr. Kauguru pag., dzīvojusi Kauguros, Valmierā un Rīgā.

Zelma Lulberga (L), dzimusi Jelgavā, dzīvojusi Jelgavā un Rīgā.

Marta Vecozola (V), dzimusi Rīgā, dzīvojusi Maskavā un Rīgā.

Vilnis Eihvalds (Ei), dzimis Dobelē, dzīvojis Dobelē un Rīgā.

Skaidrīte Kvietaņa (K), dzimusi bij. Jelgavas apr., dzīvojusi Jelgavas apkaimē un Rīgā.

Dzidra Evarte (Ev), dzimusi un dzīvojusi Rīgā.

Nebalsīgo troksneņu izrunas laiks aprēķināts simtdaļsekundēs (").

*

I. Nebalsīgo troksneņu izrunas laiks starp īsu uzsvērtu un īsu neuzsvērtu monoftongu

[pp]

Nebalsīgā troksneņa [pp] izrunas laiks starp īsu uzsvērtu un īsu neuzsvērtu monoftongu pētīts 6 diktoru izrunā. Oscilografēts nom. [u p p e] un ģen. [u p p e s]; par [pp] minētajā pozīcijā iegūtas 12 oscilogrammas. Salīdzinājuma dēļ oscilografēts arī tāds [p], kas atrodas aiz gara monoftonga vai aiz diftongiska savienojuma, piem., [k ā p ç], [i e ģ l p u o t].

[pp] izrunas laiks starp īsu uzsvērtu un īsu neuzsvērtu monoftongu svārstās no 18" līdz 52"; tipiskais [pp] izrunas laiks šai pozīcijā — 31". [p] izrunas laiks garā zilbē vai aiz garas zilbes svārstās no 10" līdz 18"; tipiskais [p] izrunas laiks šai pozīcijā — 13". Ņemot vērā augstāk minētos datus, [pp] izrunas laiks

starp īsu uzsvētu un īsu neuzsvētu monoftongu attiecas pret [p] izrunas laiku garā zīlē vai aiz garas zilbes kā 2,4:1. Tātad mūsdienu latviešu literārajā valodā fonēmu [pp] starp īsu uzsvētu un īsu neuzsvētu monoftongu parasti izrunā gari. Atsevišķos gadījumos dažu diktoru izrunā [p:] starp īsu uzsvētu un īsu neuzsvētu monoftongu attiecas pret [p] garā zīlē vai aiz tās aptuveni kā 1,8:1 (salīdz. d. L un Ei oscilogr. «upe», «kāpj» I variantu un d. V un Ev oscilogr. «upe», «kāpj» II variantu izmērus).

Šādus troksneņus turpmāk dēvēsim par pusgariem troksneņiem.¹

Tātad mūsdienu latviešu literārajā izrunā vārdā [uppe] u. c. tml. vārdos starp īsu uzsvētu un īsu neuzsvētu monoftongu parasti lieto garu nebalsīgo troksneni [pp]. Retāk šādā pozīcijā sastopams pusgarš nebalsīgais troksnenis [p:].

Izmēri par [pp], [p:] izrunas laiku starp īsu uzsvētu un īsu neuzsvētu monoftongu.

Vārds (pozīcija)	Diktors	Variants	Garums (mm)	Izrunas laiks (simtda[sek.]
[uppe]	G	I	258	52
"	"	II	211	42
"	L	I	145	29
"	"	II	180	36
"	Ei	I	90	18
[upes]	"	I	103	21
[uppe]	V	I	160	32
"	"	II	142	28
"	K	I	153	31
"	"	II	153	31
"	Ev	I	107	21
"	"	II	142	28

¹ Par gariem saucam tādus nebalsīgus troksneņus starp īsu uzsvētu un īsu neuzsvētu monoftongu vai savienojumos -zs, -ss, -žs, -šs vārda beigās, kas attieksmē pret troksneņiem citās pozīcijās ir vismaz divreiz garāki; par pusgariem — tādus, kas norādītajās pozīcijās attieksmē pret troksneņiem citās pozīcijās ir tikai nedaudz garāki.

Izmēri par [p] izrunas laiku aiz gara monoftonga vai aiz diftongiska savienojuma.

Vārds (pozīcija)	Diktors	Variants	Ģarums (mm)	Izrunas laiks (simtdaļsek.)
[kāpç] kāpj	G	I	67	13
" "	G	II	72	14
" "	L	I	90	18
" "	L	II	80	16
" "	Ei	I	50	10
[ieelpuot]	Ei	I	50	10
[kāpç] kāpj	V	I	62	10
" "	V	II	77	15
[ieelpuot]	K	I	50	10
" "	K	II	64	13
[kāpç] kāpj	Ev	I	55	11
" "	Ev	II	79	16

[tt]

Nebalsīgā troksneņa [tt] izrunas laiks starp īsu uzsvētu un īsu neuzsvētu monoftongu pētīts 6 diktoru izrunā. Oscilografējot daudzsk. ģen. [p uttu], iegūtas 10 [tt] oscilogrammas. Salīdzinājuma dēļ [tt] oscilografēts tādos vārdos un formās kā [skuoluotāis], [klētij], [ritms] u. c.

[tt] izrunas laiks tarp īsu uzsvētu un īsu neuzsvētu monoftongu svārstās no 16" līdz 41"; tipiskais [tt] izrunas laiks šai pozīcijā — 30". Aiz garas zilbes vai starp īsu uzsvētu monoftongu un neuzsvētu sonantu [t] izrunas laiks svārstās no 9" līdz 17"; tipiskais [t] izrunas laiks šais pozīcijās — 13". [tt] izrunas laiks starp īsu uzsvētu un īsu neuzsvētu monoftongu attiecas pret [t] izrunas laiku aiz garas zilbes vai starp īsu uzsvētu monoftongu un neuzsvētu sonantu kā 2,2:1. Tātad, ņemot vērā fonēmas [t] minēto variantu kvantitatīvās attiecības, varam secināt, ka mūsdienu latviešu literārajā izrunā starp īsu uzsvētu un īsu neuzsvētu monoftongu daudzsk. ģen. [puttu] u. c. tml. parasti lieto garu nebalsīgo troksneni [tt].

Retāk šai pozīcijā sastop pusgaru nebalsīgo troksneni [t:], kas attiecas pret [t] aiz garas zilbes vai starp īsu uzsvētu monoftongu un neuzsvētu sonantu aptuveni gan kā 1,3:1, gan kā 1,7:1 (salīdz. d. Ei oscilogr. «putu» un «klētij» I variantu, d. K

oscilogr. «putu» un «ritms», d. Ev oscilogr. «putu», «klētij» un «ritms» I un II variantu izmērus).

Izmēri par [tt], [t:] izrunas laiku starp īsu uzsvērtu un īsu neuzsvērtu monoftongu.

Vārds (pozīcija)	Diktors	Variants	Garums (mm)	Izrunas laiks (simtda[sek.])
[puttu]	G	I	206	41
„	L	I	187	37
„	„	II	132	24
„	Ei	I	80	16
„	„	II	155	31
„	„	III	150	30
„	V	I	174	35
„	K	I	129	26
„	Ev	I	123	25
„	„	II	137	27

Izmēri par [t] izrunas laiku aiz garas zilbes vai starp īsu uzsvērtu monoftongu un sonantu.

Vārds (pozīcija)	Diktors	Variants	Garums (mm)	Izrunas laiks (simtda[sek.])
[klētij]	G	I	84	17
„	L	I	62	12
[skuoluotāj]	L	I	51	10
[klētij]	Ei	I	61	12
[skuoluotāj]	Ei	I	43	9
[skuoluotājs]	Ei	I	54	11
[klētij]	Ev	I	66	13
[ritms]	Ev	I	85	17
„	K	I	76	15
[klētij]	V	I	74	15

[k̥k̥]

Par nebalsīgā troksneņa [k̥k̥] izrunas laiku starp īsu uzsvērtu un īsu neuzsvērtu monoftongu eksperimentējot iegūtas 5 oscilogrammas. [k̥k̥] pētīts 5 diktoru izrunā. Oscilografēts vārds

[k a k k i s] u. c. Par [k] izrunas laiku aiz garas zilbes trūkst pētījumu.

[kk] izrunas laiks starp īsu uzsvētu un īsu neuzsvētu monoftongu svārstās no 15" līdz 26"; tipiskais [kk] izrunas laiks — 26". Salīdzinot [kk] tipisko izrunas laiku starp īsu uzsvētu un īsu neuzsvētu monoftongu ar iepriekš aplūkoto nebalsīgo troksneņu [p] vai [t] izrunas laiku aiz garas zilbes, konstatējam šādu minēto variantu kvantitātes attiecību: [kk] attiecas pret [p] vai [t] kā 2:1. Atsevišķos gadījumos dažu diktoru izrunā [k:] attiecas aptuveni pret [p] vai [t] kā 1,5:1 (salīdz. d. Ei oscilogr. «kaķis», «kāpj», «ieelpot», «klētij» izmērus).

Tātad mūsdienu latviešuliterārajā izrunā starp īsu uzsvētu un īsu neuzsvētu monoftongu vārdā [k a k k i s] u. c. tml. lieto divus fonēmas [k] variantus: garu nebalsīgo troksneni [kk] un pusgaru nebalsīgo troksneni [k:]. [kk] literārajā izrunā šai pozīcijā sastopams biežāk nekā [k:].

Izmēri par [kk], [k:] izrunas laiku starp īsu uzsvētu un īsu neuzsvētu monoftongu.

Vārds (pozīcija)	Diktors	Variants	Garums (mm)	Izrunas laiks (simtdaļsek.)
[kaķķis]	G	I	132	26
"	L	I	77	15
"	Ei	I	77	15
[kaķķis]	Ev	I	129	26
[puķķes]	V	I	61	12

[kk]

Par nebalsīgā troksneņa [kk] izrunas laiku starp īsu uzsvētu un īsu neuzsvētu monoftongu eksperimentējot iegūtas 11 oscilogrammas. [kk] šai pozīcijā pētīts 6 diktoru izrunā. Oscilografēts vārds [a k k a]. Garā zilbē vai aiz tās, kā arī starp īsu uzsvētu monoftongu un neuzsvētu sonantu, [k] izrunas laika noskaidrošanai oscilografa lentā ierakstīti šādi vārdi un formas: [k u o k i], [n ā k s i], [k a k l s] u. c.

[kk] izrunas laiks starp īsu uzsvētu un īsu neuzsvētu monoftongu svārstās no 18" līdz 46"; tipiskais [kk] izrunas laiks šai pozīcijā—29". Garā zilbē vai aiz tās, kā arī starp īsu uzsvētu monoftongu un neuzsvētu sonantu, [k] izrunas laiks svārstās no 7" līdz 19"; tipiskais [k] izrunas laiks šais pozīcijās — 14". [kk] tipiskais izrunas laiks attiecas pret [k] tipisko izrunas laiku kā 2:1. Dažās oscilogrammās [k:] izrunas laiks starp īsu uzsvētu un īsu neuzsvētu monoftongu attiecas pret [k] izrunas laiku

garā zīlbe, aiz tās vai starp īsu uzsvētu monoftongu un neuzsvētu sonantu kā 1,6:1 (salīdz. d. V. oscilogr. «akas» un «Markss», d. K oscilogr. «aka» I un II variantu un «kakls» I un II variantu izmērus).

Tātad mūsdienu latviešu literārajā izrunā starp īsu uzsvētu un īsu neuzsvētu monoftongu vārdā [akka] u. c. tml. parasti lieto garu nebalsīgo troksneni [kk]; atsevišķos gadījumos šādā pozīcijā sastopams arī pusgarš nebalsīgais troksnenis [k:].

Izmēri par [kk], [k:] izrunas laiku starp īsu uzsvētu un īsu neuzsvētu monoftongu.

Vārds (pozīcija)	Diktors	Variants	Garums (mm)	Izrunas laiks (simtdaļsek.)
[akka]	G	I	230	46
[akkas]	"	I	148	30
[akka]	L	I	152	30
"	"	II	156	31
"	Ei	I	91	18
"	V	I	152	30
[akkas]	"	I	140	29
[akka]	K	I	140	29
"	"	II	133	27
"	Ev	I	155	31
[akkas]	"	I	109	22

Izmēri par [k] izrunas laiku garā zīlbe, aiz tās vai starp īsu uzsvētu monoftongu un neuzsvētu sonantu.

Vārds (pozīcija)	Diktors	Variants	Garums (mm)	Izrunas laiks (simtdaļsek.)
[kuoki]	G	I	95	19
[nāksi]	"	I	50	10
[cilvēku]	L	I	74	15
[nāksi]	"	I	36	7
[cilvēku]	Ei	I	48	10
"	V	I	60	12
[marks:] Markss	"	I	90	18
[kakls]	K	I	79	16
"	"	II	90	18

[cc]

Nebalsīgā troksneņa [cc] izrunas laiks starp īsu uzsvētu un īsu neuzsvētu monoftongu vārdā [veccis] pētīts 5 diktoru izrunā; par [cc] šai pozīcijā iegūtas 9 oscilogrammas. Salīdzinājuma dēļ oscilografa lentā ierakstīti vārdi un formas [lācis], [cilvēku], [pac] pats, kur [c] atrodas vai nu aiz garas zilbes, vai vārda sākumā vai beigās. [cc] izrunas laiks starp īsu uzsvētu un īsu neuzsvētu monoftongu svārstās no 23" līdz 41", tipiskais [cc] izrunas laiks šai pozīcijā — 29". [c] izrunas laiks aiz garas zilbes vai vārda sākumā, vai vārda beigās svārstās no 8" līdz 22"; tipiskais [c] izrunas laiks šais pozīcijās — 12". [cc] izrunas laiks starp īsu uzsvētu un īsu neuzsvētu monoftongu attiecas pret [c] izrunas laiku pārējās šeit minētajās pozīcijās kā 2,4:1. Dažos gadījumos [c:] izrunas laiks attiecas aptuveni pret [c] izrunas laiku kā 1,8:1 (salīdz. d. G oscilogr. «vecis» I un II varianta un oscilogr. «lācis», «pats» izmērus).

Tāpat mūsdienu latviešu literārajā izrunā starp īsu uzsvētu un īsu neuzsvētu monoftongu vārdā [veccis] u. c. tml. parasti lieto garu nebalsīgo troksneni [cc]. Dažos gadījumos šai pozīcijā sastopams arī pusgarš nebalsīgais troksnenis [c:].

Izmēri par [cc], [c:] izrunas laiku starp īsu uzsvētu un īsu neuzsvētu monoftongu.

Vārds (pozīcija)	Diktors	Variants	Garums (mm)	Izrunas laiks (simtdaļsek.)
[veccis]	G	I	203	41
"	"	II	189	38
"	L	I	126	35
"	"	II	122	24
"	Ei	I	115	23
"	"	II	172	34
"	K	I	145	29
"	"	II	145	29
"	Ev	I	115	23

Izmēri par [c] izrunas laiku aiz garas zilbes, vārda sākumā vai beigās.

Vārds (pozīcija)	Diktors	Variants	Garums (mm)	Izrunas laiks (simtdaļsek.)
[lācis]	G	I	113	22
[pac] pats	"	I	108	21
[cilvēku]	L	I	60	12
"	Ei	I	42	8

Par nebalsīgā troksneņa [čč] izrunas laiku starp īsu uzsvētu un īsu neuzsvētu monoftongu eksperimentējot iegūtas 5 oscilogrammas. [čč] pētīts 5 diktoru izrunā. Oscilografēts vārds [večči]. Salīdzinājuma dēļ [čč] oscilografēts aiz garas zilbes viensk. ģen. [marča] Marča.

[čč] izrunas laiks starp īsu uzsvētu un īsu neuzsvētu monoftongu svārstās no 21" līdz 41"; tipiskais [čč] izrunas laiks šai pozīcijā — 31". [č] izrunas laiks aiz garas zilbes svārstās no 12" līdz 18"; tipiskais izrunas laiks šai pozīcijā — 15". [čč] izrunas laiks starp īsu uzsvētu un īsu neuzsvētu monoftongu attiecas pret [č] izrunas laiku aiz garas zilbes kā 2:1. Atsevišķos gadījumos [čč] izrunas laiks attiecas aptuveni pret [č] izrunas laiku kā 1,7:1 (salīdz. d. V un Ei oscilogr. «veči» un «Marča» izmērus).

Tātad mūsdienu latviešu literārajā izrunā starp īsu uzsvētu un īsu neuzsvētu monoftongu vārdā [večči] u. c. tml. parasti lieto garu nebalsīgo troksneni [čč]. Sai pozīcijā sastopams arī pusgarš nebalsīgais troksnenis [č:].

Izmēri par [čč], [č:] izrunas laiku starp īsu uzsvētu un īsu neuzsvētu monoftongu.

Vārds (pozīcija)	Diktors	Variants	Garums (mm)	Izrunas laiks (simtda sek.)
[večči]	G	I	205	41
"	L	I	135	27
"	Ei	I	103	21
"	V	I	123	25
"	Ev	I	153	31

Izmēri par [č] izrunas laiku aiz garas zilbes.

Vārds (pozīcija)	Diktors	Variants	Garums (mm)	Izrunas laiks (simtda sek.)
[marča] Marča	G	I	92	18
" "	L	I	81	16
" "	Ei	I	62	12
" "	V	I	73	15
" "	Ev	I	90	18

Nebalsīgā troksneņa [ss] izrunas laiks starp īsu uzsvētu un īsu neuzsvētu monoftongu pētīts 6 diktoru izrunā. Oscilografēts vārds [v i s s i] u. c.; par [ss] minētajā pozīcijā iegūtas 12 oscilogrammas. Salīdzinājuma dēļ oscilografēts arī tāds [s], kas atrodas aiz garas sākuma zilbes, piem., [n ā k s i]. [ss] izrunas laiks starp īsu uzsvētu un īsu neuzsvētu monoftongu svārstās no 20" līdz 60"; tipiskais [ss] izrunas laiks šai pozīcijā — 32". [s] izrunas laiks aiz garas zilbes svārstās no 7" līdz 20"; tipiskais [s] izrunas laiks šai pozīcijā — 12".

Salīdzinot [ss] tipisko izrunas laiku starp īsu uzsvētu un īsu neuzsvētu monoftongu ar [s] tipisko izrunas laiku aiz garas sākuma zilbes, konstatējam šādu attiecību: [ss] aptuveni attiecas pret [s] kā 2,7:1. Atsevišķos gadījumos [s:] starp īsu uzsvētu un īsu neuzsvētu monoftongu aptuveni attiecas pret [s] aiz garas sākuma zilbes kā 1,7:1 (salīdz. d. Ei oscilogr. «visi» I variantu izmērus ar oscilogr. «nāksi» izmēriem).

Tātad mūsdienu latviešu literārajā izrunā vārdā [v i s s i] u. c. tml. starp īsu uzsvētu un īsu neuzsvētu monoftongu parasti lieto garu nebalsīgo troksneni [ss]. Retāk šādā pozīcijā sastopams pusgarš nebalsīgais troksnenis [s:].

Izmēri par nebalsīgā troksneņa [ss], [s:] izrunas laiku starp īsu uzsvētu un īsu neuzsvētu monoftongu.

Vārds (pozīcija)	Diktors	Variants	Garums (mm)	Izrunas laiks (simtda[sek.]
[vissi]	G	I	240	48
[assu]	"	I	161	32
[vissi]	L	I	155	27
"	"	II	184	37
"	Ei	I	102	20
"	"	II	300	60
"	V	I	215	43
"	"	II	158	32
"	Ev	I	113	23
[assu]	"	I	124	25
[vissi]	K	I	145	29
"	"	II	152	30

Izmēri par nebalsīgā troksneņa [s] izrunas laiku aiz garas zilbes.

Vārds (pozīcija)	Diktors	Variants	Garums (mm)	Izrunas laiks (simtdaļsek.)
[nāksi]	G	I	96	19
"	L	I	60	12
[viesis]	Ei	I	94	19
[gausa]	V	I	101	20
[marksa] Marksa	"	I	85	17

[šš]

Par nebalsīgā troksneņa [šš] izrunas laiku starp īsu uzsvētu un īsu neuzsvētu monoftongu eksperimentējot iegūtas 5 oscilogrammas. [šš] pētīts 5 diktoru izrunā. Oscilografēts daudzsk. ģen. [m u š š u] mušu (viensk. nomin. muša). Par [š] izrunas laiku aiz garas zilbes trūkst pētījumu.

[šš] izrunas laiks starp īsu uzsvētu un īsu neuzsvētu monoftongu svārstās no 23" līdz 36"; tipiskais [šš] izrunas laiks šai pozīcijā — 25".

Salīdzinot [šš] tipisko izrunas laiku starp īsu uzsvētu un īsu neuzsvētu monoftongu ar iepriekš aplūkotā nebalsīgā troksneņa [s] tipisko izrunas laiku aiz garas sākuma zilbes, varam konstatēt šādu minēto variantu attiecību: [šš] aptuveni attiecas pret [s] kā 2:1.

Dažos gadījumos [šš] starp īsu uzsvētu un īsu neuzsvētu monoftongu aptuveni attiecas pret [s] aiz garas sākuma zilbes gan kā 1,9:1, gan kā 1,3:1 (salīdz. izmērus par d. L. oscilogr. «mušu» ar d. Ei oscilogr. «viesis» I varianta izmēriem).

Tātad mūsdienu latviešu literārajā izrunā daudzsk. ģen. [m u š š u] u. c. tml. formās starp īsu uzsvētu un īsu neuzsvētu monoftongu parasti lieto garu nebalsīgo troksneni [šš]. Retāk šādā pozīcijā sastopams pusgarš nebalsīgais troksnenis [š:].

Izmēri par nebalsīgā troksneņa [šš], [š:] izrunas laiku starp īsu uzsvētu un īsu neuzsvētu monoftongu.

Vārds (pozīcija)	Diktors	Variants	Garums (mm)	Izrunas laiks (simtdaļsek.)
[muššu]	G	I	181	36
"	L	I	114	23
"	Ei	I	121	24
"	V	I	118	24
"	V	I	123	25

II. Savienojumu -zs, -ss, -žs, -šs izrunas laiks vārda beigās²

[s:]

Nebalsīgā troksneņa [s:] izrunas laiks vārda beigās pētīts 5 diktoru izrunā. Oscilografēti vārdi [a s:] ass, [m a s:] mazs u. c.; par [s:] minētajā pozīcijā iegūtas 11 oscilogrammas.

[s:] izrunas laiks vārda beigās svārstās no 16" līdz 22". [s:] izrunas laiks vārda beigās attiecas aptuveni pret [s] izrunas laiku aiz garas zilbes kā 1,8:1. Divās oscilogrammās vārdos [as] ass un [m a s] mazs fiksēts tāds pats [s] izrunas laiks vārda beigās kā aiz garas zilbes (sk. izmērus par d. L. oscilogr. «ass», «mazs» un izmērus par d. V oscilogr. «Marksa»).

Pēc šiem datiem spriežot, [s:] vārda beigās ir isāks par [ss] starp īsu uzsvētu un īsu neuzsvētu monoftongu, bet garāks par [s] aiz garas zilbes.

Tātad mūsdienu latviešu literārajā izrunā vārda beigās, piem., vārdos [a s:] ass, [m a s:] u. c. tml. parasti lieto pusgaru nebalsīgo troksneni [s:]. Retāk šādā pozīcijā sastop īsu nebalsīgo troksneni [s].

Izmēri par savienojumu -ss, -zs izrunas laiku vārda beigās.

Vārds (pozīcija)	Diktors	Variants	Garums (mm)	Izrunas laiks (simtda sek.)
[as:] ass	G	1	180	36
" "	L	1	80	16
" "	Ei	1	150	30
[marks:] Markss	V	1	98	20
[gaus:] gauss	"	1	110	22
[as:] ass	Ev	1	187	37
[mas:] mazs	G	1	122	24
" "	L	1	85	17
" "	Ei	1	122	24
" "	V	1	155	31
" "	Ev	1	140	28

[š:]

Nebalsīgā troksneņa [š:] izrunas laiks vārda beigās pētīts 5 diktoru izrunā; iegūtas 7 oscilogrammas, oscilografējot vārdus [s v e š:] svešs, [m e š:] mežs. Salīdzinājuma dēļ oscilografēts

² Savienojumus -žs, -ss vārda beigās transkribējam ar [s:] vai [s], savienojumus -žs, -šs ar [š:] vai ar [š].

balsīgais troksnenis [ž] starp īsu uzsvētu un īsu neuzsvētu monoftongu, piem., [meža].

[š:] izrunas laiks vārda beigās svārstās no 14" līdz 26", tipiskais [š:] izrunas laiks šai pozīcijā — 19". [ž] izrunas laiks starp īsu uzsvētu un īsu neuzsvētu monoftongu svārstās no 6" līdz 10"; tipiskais [ž] izrunas laiks šai pozīcijā — 10". [š:] izrunas laiks vārda beigās aptuveni attiecas pret [ž] izrunas laiku starp īsu uzsvētu un īsu neuzsvētu monoftongu kā 1,9:1. Turpretī [s] izrunas laiks aiz garas sākuma zilbes aptuveni attiecas pret [š:] izrunas laiku vārda beigās kā 1:1,5. Bez tam atsevišķu diktoru [s] izrunas laiks aiz garas sākuma zilbes saskan ar [š] izrunas laiku vārda beigās (salīdz. d. Ei oscilogr. «viesis» izmērus ar oscilogr. «mežs» izmēriem).

No teiktā var secināt, ka [š:] vārda beigās ir īsāks par [ss] starp īsu uzsvētu un īsu neuzsvētu monoftongu, bet garāks par [s] aiz garas sākuma zilbes, kā arī garāks par [ž] starp īsu uzsvētu un īsu neuzsvētu monoftongu.

Tātad mūsdienu latviešu literārajā izrunā vārda beigās, piem., vārdos [sveš:], [meš:] u. c. tml. parasti lieto pusgaru ne-balsīgo troksneni [š:]. Retāk šādā pozīcijā sastop īsu nebalsīgo troksneni [š].

Izmēri par savienojumu -šs, -žs izrunas laiku vārda beigās.

Vārds (pozīcija)	Diktors	Variants	Garums (mm)	Izrunas laiks (simtdaļsek.)
[sveš:]	G	I	106	21
"	Ei	I	70	14
"	V	I	120	24
[meš:]	G	I	101	21
"	L	I	97	19
"	Ei	I	95	19
"	Ev	I	129	26

*

Nebalsīgo troksneņu tipiskais izrunas laiks starp īsu uzsvētu un īsu neuzsvētu monoftongu svārstās no 25" līdz 32", vārda beigās — no 19" līdz 37", bet citās pozīcijās — no 10" līdz 15". Ņemot vērā minētos skaitļus, varam secināt, ka mūsdienu latviešu literārajā valodā nebalsīgos troksneņus visgarāk izrunā starp īsu uzsvētu un īsu neuzsvētu monoftongu. Konstatētie skaitļi rāda, ka parasti šai pozīcijā [pp] izrunā garāk nekā [tt], [kk] garāk nekā [kķ], [čč] garāk nekā [cc] un [ss] garāk nekā [šš]. Principiāla star-

pība slēdzeņu un spraudzeņu kvantitatē starp īsu uzsvētu un īsu neuzsvētu monoftongu nav vērojama.

Nebalsīgos troksņņus [s:], [š:], kas rodas savienojumos -zs, -ss, -žs, -šs vārda beigās, izrunā isāk nekā starp īsu uzsvētu un īsu neuzsvētu monoftongu, bet garāk nekā citās pozīcijās.

Seit izteikti atzinumi par nebalsīgo troksņņu izrunu starp īsu uzsvētu un īsu neuzsvētu monoftongu visumā saskan ar tiem norādījumiem, kas atrodami par šo jautājumu latviešu lingvistiskajā literatūrā.

Nebalsīgo troksņņu izrunas laika izmērus sk. tabulā.

		Nebalsīgo troksņņu tipiskais izrunas laiks (simtda[sekundēs])		
		Starp īsu uzsvētu un īsu neuzsvētu monoftongu	Vārda beigās	Citās pozic.*
Slēdzeņi:	[p]	31	—	13
	[t]	30	—	13
	[k]	26	—	—
	[k]	29	—	14
	[c]	29	—	12
	[č]	31	—	15
Spraudzeņi	[s]	32	22	12
	[š]	25	19	10**

Piezīme:* šai ailē iikšēts nebalsīgo troksņņu tipiskais izrunas laiks garā zilbē vai aiz tās, starp īsu uzsvētu monoftongu un sonantu;

** balsīgā troksņņā [ž] tipiskais izrunas laiks starp īsu uzsvētu un īsu neuzsvētu monoftongu.

Ar kimogrammu metodi līdzskaņu izrunas laiku pētījis arī R. Ekbloms. Starp daudziem izmēru variantiem, ko devis R. Ekbloms, atrodami daži norādījumi par nebalsīgā slēdzeņa [tt] izrunas laiku starp īsu uzsvētu un īsu neuzsvētu monoftongu. Šai pozīcijā pēc R. Ekbloma pētījumiem [tt] izrunas laiks svārstās no 24" līdz 30".³ Autors šai sakarā kimografējis divus vārdus — [bitte] un [putta] 6 variantos. Lielākajā variantu daļā pēc R. Ekbloma datiem [tt] izrunas laiks starp īsu uzsvētu un īsu neuzsvētu monoftongu ir aptuveni 30".⁴ Sāds [tt] izrunas laika konstatējums minētajā pozīcijā saskan ar [tt] tipisko izrunas laiku, kas norādīts šai darbā (sk. iepriekš. tabulu). R. Ekbloms [tt] izrunas laiku starp īsu uzsvētu un īsu neuzsvētu monoftongu

³ R. Ekblom, Die lettischen Akzentarten, Uppsala, Paris, Haag, Leipzig, 1933. g., 15., 71.—76. lpp.

⁴ Turpat, 71.—76. lpp.

salīdzinājis tikai ar balsīgo troksneņu izrunas laiku atbilstošā pozīcijā. Piem., [tt] vārdos [bitte], [putta] salīdzināts ar [d] un [b] vārdos [bada], [guba].

Tā kā [d] (6,5") un [b] (7,6") ir vairāk nekā divreiz īsāki par [tt] (27,3" un 25,9"), tad autors secina, ka «nebalsīgie slēdzeņi aiz īsa uzsvēta vokāļa neapšaubāmi ir gari»⁵.

R. Ekbloms šādus secinājumus par nebalsīgo slēdzeņu izrunas laiku starp īsu uzsvētu un īsu neuzsvētu monoftongu izteicis:

1) analizējot visai šauru materiālu,

2) ievērojot nebalsīgo slēdzeņu izrunas laiku attieksmē tikai pret balsīgo slēdzeņu izrunas laiku atbilstošā pozīcijā; autors nav ņēmis vērā nebalsīgo slēdzeņu izrunas laiku minētajā pozīcijā attieksmē pret nebalsīgo slēdzeņu izrunas laiku un balsīgo slēdzeņu izrunas laiku vārda sākumā vai vidū aiz garas zilbes.

Nebalsīgo spraudzeņu kvantitāti starp īsu uzsvētu un īsu neuzsvētu monoftongu R. Ekbloms nemaz nav analizējis. Salīdzinot R. Ekbloma troksneņu izrunas laika datus, redzam, ka [p] izrunas laiks (17,5") attiecas pret [tt] izrunas laiku (23,6") vārdā [putta] u. c. aptuveni kā 1 : 1,3.⁶

Tātad, spriežot pēc R. Ekbloma izmēriem, jākonstatē, ka attieksmē pret nebalsīgo slēdzeņu izrunas laiku vārda sākumā nebalsīgie slēdzeņi starp īsu uzsvētu un īsu neuzsvētu monoftongu var būt arī pusgari.

J. Endzelīns nebalsīgos troksneņus starp īsu uzsvētu un īsu neuzsvētu monoftongu dēvē par gariem.⁷ Tāpat kā J. Endzelīns, arī E. Blese un A. Abele nebalsīgos troksneņus starp īsu uzsvētu un īsu neuzsvētu monoftongu atzīst par gariem.⁸

Padomju laikā nebalsīgos troksneņus starp īsu uzsvētu un īsu neuzsvētu monoftongu eksperimentāli pētījusi A. Laua (ar kimogrammu metodi) un M. Rudzīte (ar oscilogrammu metodi). A. Lauas darbā⁹ nav doti kimogrammu izmēri, M. Rudzītes darbā¹⁰ atrodam oscilogrammu izmērus.

Lai gan A. Laua nebalsīgos troksneņus starp īsu uzsvētu un īsu neuzsvētu monoftongu dēvē par gariem, taču rūpīga doto kimogrammu izpēte, kā arī pašas autore aizrādījums, ka nebalsīgos troksneņus minētajā pozīcijā izrunā apmēram 1,5—2 rei-

⁵ R. Ekblom, Die lettischen Akzentarten, Uppsala, Paris, Haag, Leipzig, 1933. g., 15. lpp.

⁶ Turpat, 71.—76. lpp.

⁷ J. Endzelīns, Latviešu valodas gramatika, R., 1951. g., 24. lpp.

⁸ E. Blese, Ievads valodniecībā, R., 1922. g., 151., 152. lpp. un A. Abele, Iso patskaņu pagarinājumi nebalsīgu līdzskaņu priekšā, FBR, VII sēj. R., 1927. g., 111. lpp.

⁹ A. Laua, Latviešu valodas fonemu sistēma, diplomdarbs, R., LVU, 1951. g., 73.—76. lpp.

¹⁰ M. Rudzīte, Ziemeļvidzemes izloksnes (Braslavas, Vecates, Bauņu un Vilzēnu), kand. disert., R., LVU, 1954. g., 40. lpp.

zes garāk nekā citās pozīcijās, apstiprina atzinumu, ka mūsdienu latviešu literārajā izrunā sastopama ne vien gara, bet arī atsevišķos gadījumos pusgara nebalsīgo troksneņu izruna starp īsu uzsvērtu un īsu neuzsvērtu monoftongu.

M. Rudzīte norāda: «Nebalsīgais līdzskanis starp īsiem patskaņiem ir 1,94 reizes garāks par balsīgo līdzskani tai pašā pozīcijā.»¹¹

Autore izmērījusi tikai 3 nebalsīgo troksneņu [š], [k], [p] izrunas laiku starp īsu uzsvērtu un īsu neuzsvērtu monoftongu. [š] izrunas laiks minētajā pozīcijā aptuveni ir 20", [k] — 21" un [p] — 24".¹² Nebalsīgo troksneņu izrunas laika izmēri doti tikai vienā variantā. M. Rudzīte nebalsīgo troksneņu izrunas laiku minētajā pozīcijā nenovērtē ne par garu, ne pusgaru.

J. Endzelīna, E. Bleses un A. Ābeles izteikumi par nebalsīgo troksneņu garu izrunu starp īsu uzsvērtu un īsu neuzsvērtu monoftongu pamatoti tikai ar novērojumiem.

Instrumentāli pētījot nebalsīgo troksneņu izrunas laiku starp īsu uzsvērtu un īsu neuzsvērtu monoftongu, varam pievienoties valodnieku atzinumiem par troksneņu izrunu minētajā pozīcijā. Taču ievērojot oscilogrammu izmērus, nevaram noliegt, ka atsevišķos gadījumos literārajā izrunā sastopami arī pusgari nebalsīgie troksneņi starp īsu uzsvērtu un īsu neuzsvērtu monoftongu.

Mūsdienu latviešu literārajā izrunā rodas šādi varianti, izrunājot nebalsīgos troksneņus starp īsu uzsvērtu un īsu neuzsvērtu monoftongu:

[pp]	un [p:]	: [lappa],	[lap:a],
[tt]	un [t:]	: [mattī],	[mat:i],
[kk]	un [k:]	: [kaķķis],	[kaķ:is],
[kk]	un [k:]	: [lakkac],	[lak:ac] lakats,
[cc]	un [c:]	: [veccis],	[vec:is],
[čč]	un [č:]	: [večči],	[več:i],
[ss]	un [s:]	: [vissi],	[vis:i],
[šš]	un [š:]	: [mušša],	[muš:a].

J. Endzelīns norāda, ka rakstu resp. literārajā valodā -šs, -žs vietā viensk. nominatīvā (piem., svešs, mežs) izrunā [š],¹³ bet -zs vietā (piem., mazs) — [s].¹⁴ No tā izriet atzinums, ka latviešu literārajā valodā savienojumi -žs, -šs, -zs, -ss vārda beigās izrunājami īsi.

¹¹ Turpat, 31. lpp.

¹² Turpat, 40. lpp.

¹³ J. Endzelīns, Latviešu valodas gramatika, R., 1951. g., 195. lpp.

¹⁴ Turpat, 205. lpp.

Instrumentāli pētījot nebalsīgo troksneņu [s:] un [š:]¹⁵ izrunas laiku vārda beigās, esam konstatējuši, ka šie nebalsīgie troksneņi mūsdienu latviešu literārajā valodā parasti tiek izrunāti **pusgari**. Retāk vārda beigās minētajā pozīcijā lieto īsus [s], [š]. So nebalsīgo troksneņu pusgara izruna vārda beigās varētu būt radusies ortografijas ietekmē.

Tātad mūsdienu latviešu literārajā izrunā sastopami šādi varianti —

[s:] un [s] : [s a u s:], [s a u s] sauss,
[š:] un [š] : [s v e š:], [s v e š] svešs.

So nebalsīgo troksneņu pusgarai izrunai vārda beigās var būt fonoloģiska nozīme, piem., [saus:] sauss (adjektīvs), [saus] savs (pronomens).

Э. П. ЛИЕПА

КОЛИЧЕСТВО ГЛУХИХ ШУМНЫХ СОГЛАСНЫХ В ЗАВИСИМОСТИ ОТ ПОЗИЦИИ В СОВРЕМЕННОМ ЛАТЫШСКОМ ЛИТЕРАТУРНОМ ПРОИЗНОШЕНИИ

КРАТКИЕ ВЫВОДЫ

Типичное время произношения глухих шумных согласных между кратким ударным и кратким безударным монофтонгом колеблется от 25''¹⁶ до 32'', в других позициях — от 12'' до 15''.

Произносительное время звонких шумных согласных между кратким ударным и кратким безударным монофтонгом — 15''. Произносительное время глухих согласных между кратким ударным и кратким безударным монофтонгом в данном случае определяется не только по отношению к произносительному времени звонких шумных согласных в соответствующей позиции, как, напр., сделал это лингвист Р. Экблом, но и по отношению к произносительному времени глухих шумных согласных в других позициях.

Исходя из соотношений произносительного времени шумных согласных в различных позициях, приходим к выводу, что глухие шумные согласные в современном латышском литературном языке между кратким ударным и кратким безудар-

¹⁵ Šeit raksturojam tikai tādu izrunas laiku, kas rodas no savienojumiem -zs, -ss, -žs, -šs vārda beigās.

¹⁶ Знаком " автор обозначает сотые доли секунды.

ным монофтонгом обыкновенно произносятся долго; в отдельных случаях в такой позиции в литературном языке встречаются также полудолгие глухие шумные согласные. Следовательно, в латышском литературном языке имеются следующие варианты литературного произношения при употреблении шумных глухих согласных между кратким ударным и кратким безударным монофтонгом: [pp], [p:] — [lappa], [lap:a] «лист», [tt], [t:] — [matti], [mat:i] «волосы» и др.

Сочетания -zs, -ss, -žs, -šs в конце слова в словах mазs «маленький», ass «острый», mežs «лес», svešs «чужой» и др. обыкновенно произносятся короче, чем глухие шумные согласные между кратким ударным и кратким безударным монофтонгом, но длиннее, чем в других позициях.

По мнению Я. Эндзелина, в литературном произношении вместо -šs, -žs в словах в именительном падеже единственного числа произносят [š], но вместо -zs — произносят [s].

Исследовав инструментально произносительное время сочетаний -zs, -ss, -žs, -šs в конце слова, можем констатировать, что шумные согласные [s:], [š:] в современном латышском литературном языке в упомянутых позициях обыкновенно произносятся полудолго. В данном случае короткие [s], [š] употребляются реже. В зависимости от полудолгого или короткого произношения глухого шумного согласного в конце слова встречаются следующие варианты в литературном произношении: [s:], [s] — [saus:], [saus] «сухой»; [š:], [š] — [sveš:], [sveš] «чужой» и др.

E. ЛЕРА

THE QUANTITY OF VOICELESS OCCLUSIVE AND CONSTRUCTIVE CONSONANTS DEPENDING ON POSITION IN MODERN LATVIAN LITERARY PRONUNCIATION

SUMMARY

The typical amount of time required for the pronunciation of the voiceless occlusive and constrictive consonants, when standing between short stressed and short unstressed monophthongs, fluctuates between 0.25" and 0.32", but in other positions between 0.12" and 0.10".

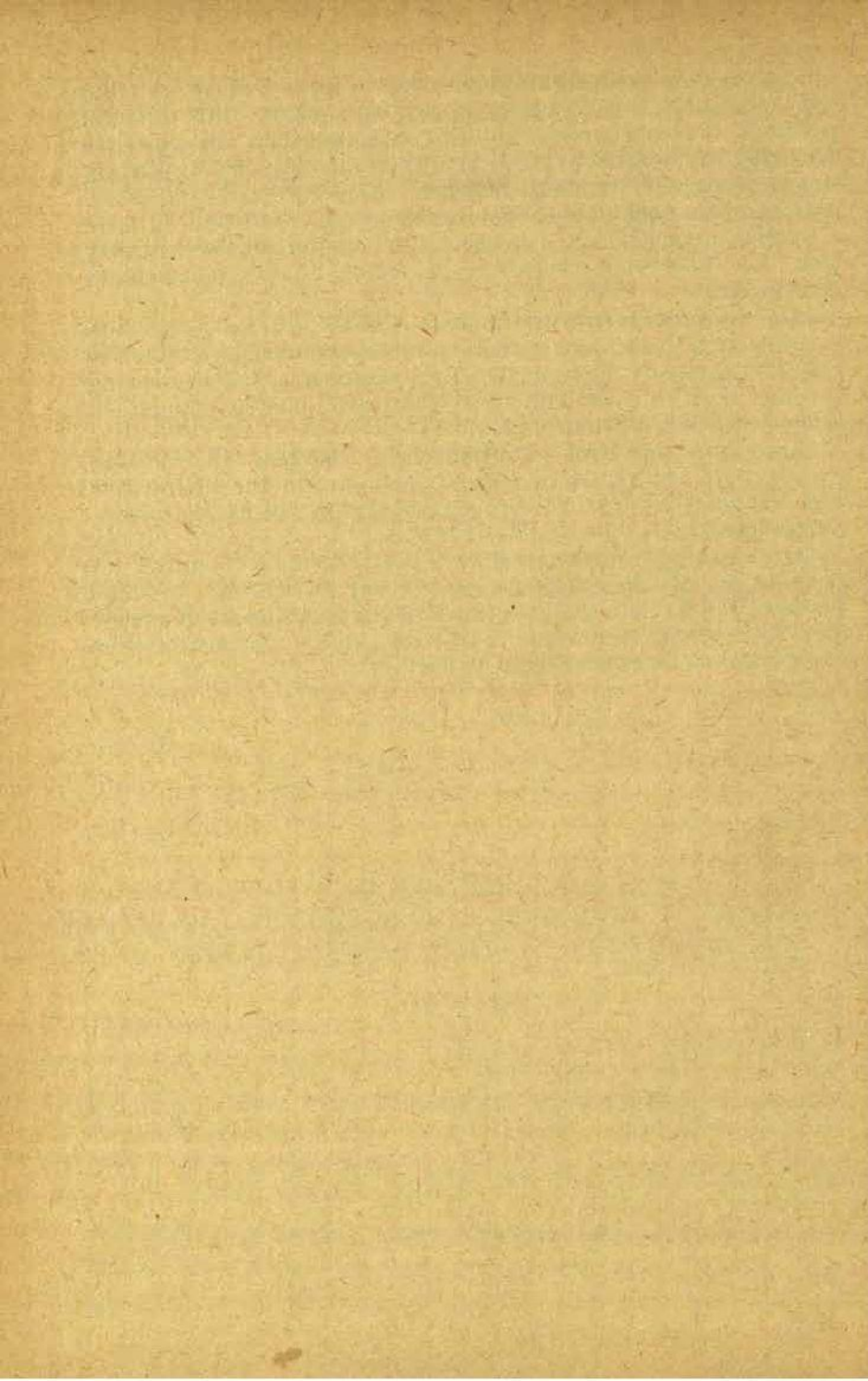
The amount of time required for the articulation of the voiced occlusive and constrictive noise-producing consonants, when standing between short stressed and short unstressed monophthongs, is 0.10".

Taking into consideration the time relations of articulating the occlusive and constrictive consonants in different positions, we may arrive at the conclusion, that the voiceless occlusive and constrictive consonants in modern Latvian literary language, when standing between short stressed and short unstressed monophthongs, are usually pronounced long; but there are other instances, when in the same position, where they may also be half-long voiceless occlusive and constrictive consonants.

The consonant combinations — *zs*, *žs*, *ss*, *šs* — in final position in a word, are usually pronounced shorter than the voiceless occlusive and constrictive consonants, when standing between short stressed and short unstressed monophthongs; but longer than when in other positions.

According to Prof. J. Endselin's opinion, the literary pronunciation of *sš*, *žs* in words which are in the nominative case, singular number, are pronounced as [š], but *zs* is pronounced as [s].

After having investigated the amount of time required for articulation of the combination of *zs*, *ss*, *žs*, *šs*, in final position, we may state that in modern Latvian literary language they are usually pronounced half-long. In such a position, the *s* and *š* are seldom pronounced short.

JĀNIS KUŠKIS

MONOFTONGI GROSTONAS UN MEIRĀNU IZLOKSNE

Par Grostonas un Meirānu izloksnes monoftongiēm līdz šim nav ne plašāku materiālu vākumu, ne publicējumu. No Meirāniem viena tautasdziedma ir ievietota J. Endzelīna Lettisches Lesebuch, 131. lpp.; astoņpadsmit vārdus, kas sastopami arī Meirānu izloksnē, ievietojis A. Aizsils 1933 FM 25—26; sakarā ar diftongizāciju, monoftongizāciju un intonācijām atsevišķi vārdi Grostonas un Meirānu izloksnē atrodami LVU Zinātnisko rakstu XXV/III A sējumā, 135.—156. lpp., kā arī XXX/IV A sējumā, 69.—80. lp. Par Grostonas un Meirānu kaimiņu izlokšņu monoftongiēm ir materiāli valodniekiem ļoti vērtīgā izdevuma Filologu biedrības raksti slejās.

Grostonas un Meirānu izloksne pieder pie augšzemnieku dialekta sēlisko izlokšņu grupas. Šo izlokšņu vokālisms stipri atšķiras no vidusdialekta. It īpaši lielas atšķirības ir plašās regresīvās asimilācijas dēļ, tās rezultātā velāro patskaņu priekšā notiek patskaņu velārā pārskana, bet palatālo patskaņu priekšā — palatālā pārskana.

Salīdzinot ar vidusdialekta izloksnēm, Grostonā un Meirānos ir tie paši patskaņi, izņemot šauro garo ē-skaņu, tās vietā visnotaļ ir platā ē-skaņa. Velārās pārskanas dēļ ir ieradušies jauni patskaņi: *y* (*i* vietā), *o* (*a* vietā), Meirānos reizēm arī *ō* (*ā* vietā), bet palatālās pārskanas dēļ — *ā* un *ū*, kā arī tām līdzīgas skaņas *ā^e*, *ū^t* u. c.

Materiāli ir vākti, uzturoties Grostonā un Meirānos 1957. gada martā, aprīlī un jūlijā, tieši materiālu vākšanas nolūkā sarunājoties ar iedzīvotājiem.

Rakstā dotas dažas ziņas par augšzemnieku vokālismu vispār, salīdzinot ar to Grostonas un Meirānu vokālismu. Dažkārt doti salīdzinājumi ar Grostonas un Meirānu tuvāko vai tālāko kaimiņu izlokšņu vokālismu.

Ziņas par teicējiem un viņu sacīto vārdu apzīmējumiem tekstā, kā arī saīsinājumus skt. LVU Zinātnisko rakstu XXV/IIIA sējumā, 135.—138. lpp.

Lietota latviešu dialektu rakstos pieņemtā transkripcija. Lai atvieglotu iespiešanu, intonācijas ne visur apzīmētas.

Velārā pārskauņa

J. Endzelīns norāda, ka augšzemnieku dialektā «pārskauņa sastopama plašākos apmēros nekā lejzemnieku dialektā...»¹

Grostonis un Meirānu izloksne ir augšzemnieku apgabala rietumu pusē, un arī te velārā pārskauņa ir ļoti izplatīta.

«Kā vispār augšzemnieku dialektā, tā arī dienvidaustrumu Vidzemē *ē* ir pārvērties par *a*, *ē* — par *ā*, *a* zināmos gadījumos par *ā* vai *o*, *ā* (mazākā apgabalā) — par *ā*...»²

Augšzemnieku izloksnēs bieži pārveido arī *i* par *y*³, kā arī *e* par *ē*⁴.

Arī Grostonā un Meirānos un to kaimiņu izloksnēs velārā pārskauņa ir plaši izplatīta. Grostonas izloksne šo pārveidojumu ziņā līdzīga Lazdonas, Praulienas, Sarkaņu, Patkules un Cesvaines izloksnei, kur patskaņu velārā pārskauņa notiek ešošu vai zudušo velāro patskaņu priekšā, ja starpā arī mīkstie līdzskaņi vai *j*⁵. Grostonā *y* reti sastopams, un, kur tas ierodas, tas nav tik velārs kā dziļajiem augšzemniekiem. Grostonā *y** ir, piemēram, vārdos: *darýnāt* 86, *klazýnāt* 81 P, *lýni* 80K, *mýlna* 78S, *výlna* 80B, *zýnāju* 83 pg. Meirānos *y* ir ļoti velārs kā dziļo augšzemnieku izloksnēs.

$$a > o, \bar{a} > \bar{o}$$

Pārveidojums $a > o$ sastopams gan Grostonā, gan Meirānos. Grostonā *a* ne vienmēr kļūst pilnīgi labiāls, tā ka blakus *o*-skaņai dzirdama arī skaņa, kas ir vidū starp *a* un *o*. Meirānos *a* parasti pārveidojas par pilnīgi labiālu *o*-skaņu, pie kam te sastopami arī garās *ā*-skaņas pārveidojumi par garu *ō*-skaņu. Grostonā garā *ā* pārveidojums par *ō* netika ne reizi dzirdēts.

Gan Grostonā, gan Meirānos tāpat kā Apukalnā, Alsviķī, Alūksnē, Zeltīnos, Ziemerī, Lejasciemā, Gulbenē, Baltinavā, Balvos, Liepnā, Viļakā, Biržos, Viesītē un Neretā *a* pārveidojas par

¹ J. Endzelīns, LVGr 13.

² J. Endzelīns, Latviešu valoda Vidzemē, 1954 VuLIR III 133.

³ J. Endzelīns, LVGr 129.

⁴ Ib., 102—105, 107—108.

⁵ A. Elksnītis, Lazdonas, Praulienas, Sarkaņa, Patkules, Cesvaines un Dzelzavas izloksnes, 1929 FBR IX 126—133.

* Zīmju trūkuma dēļ tipografijā šais piemērs isā pusvelārā *i*-skaņa apzīmēta ar *y*, kam virsū akūts, nevis punkts kā parastajā fonētiskajā transkripcijā.

o tikai uzsvērtajās resp. saknes zilbēs, ja «. . seko vai kādreiz sekojis vēlārs patskanis, kura priekšā nav bijis mikstināta līdzskaņa vai j. . .»⁶

Tālāk minēti piemēri, kur sastopami *a*-skaņas pārveidojumi par vairāk vai mazāk skaidru *o*.

Grostonā *a > ā*: *āvuoc* 80B, 83, *dābut* 78E (arī *dobiju* 81P). *gā:lva* 80B, *gān* 81P, *gānuos* 81P, *grāva* 83, *lābu* 81P, *pāduomu* 81P, *pļāvas* 80B, *sāvas* 81P; *a > o*: *gotu golā* 78E, *jāmoksā* 81P. *ko:lnc* 80B, *lobāk* 81P, 80B, *lo:pa* 80M, *mo:ksāja* 83, *moza* 83, *okan* 81P «atkal», *pograps* 78E, *posakas* 80B, *po:š'laik* 83, *rogu* 83, *soks* 81P «sakot», *sovāc* 81P «savāds», *šuofovoseŕ* 81P, *te'pot* 78E.

Kā redzams no piemēriem, Grostonā nav noteiktas izšķirības, kad ir *ā*, kad *o*; ja teicējs droši runā izloksnē, pārsvarā ir *o*-skaņa, ja tas cenšas runāt «pareizāk», dzirdams *ā*; bet ja teicējs cenšas runāt grāmatu valodā, viņš lieto tikai *a*, izskaužot no savas valodas gan *ā*, gan *o*.

Grostonā *a* var būt pārveidots par *ā*, *o* arī mīksto līdzskaņu priekšā, piem., *doļa*, *ko:kis*, *zā:ka pļava* 83, *o:ši* 86 «aši» (=ātri), *doš* 78E «dažs», *Māčš* 78S (vārds), *doža*, *spoļa* vsk. ģ. 80K. Meirānos te parasts *a*.

Meirānos *a > ā*: *āgrāk* 86, *ātrūdas* 86, «atrodas», *glābāja* 73K, *kā:pa* 76, *lā:ps* 73K, *ro:sa* 73K; tomēr daudz izplatītāks Meirānos ir pārveidojums *a > o*, piemēram, *atolgāšanas* 86, *Borkavā* 100 vsk. lok., *godu* 100, *golus* 86, *go:lvas* 73K, *gona* 86 «diezgan», *kod* 86, *ko:lnc* 100, *komuēš* 86, *ko:pi* 75N, *ko:tlu* 86, *ko:tra* 86, *kro:sta* 86, *lo:kta* 86, *moksāja* 73K, *moza* 86, *mozamāk* 86 «mazāk», *mozāks* 73K, *nūkova* 86, *ogrāk* 86, 75N, *o:ka* 86, *o:styni* 86, *o:tkan* 82, *plo:tums* 73K, *pļova* 86, *po:kaļ* 86, *po:kas* 86 «bakas», *polyka* 73K, *ro:kā* 86, *sa:o:rc* 100 «saarts», *so:kas* 86, *solas* 86, *soys* 86, *tro:ki* 69P. *a* pārveidojums par *o* var Meirānos minētajos vārdos arī nebūt tāpat kā Grostonā. Tikko minētie un arī daudzi citi vārdi var būt bez vēlārās pārskaņas, piemēram, *na:stas* 86, *pa:c* 100, *pilskalnc* 100, *va:sara* 86, *vajg* 86 «vajag» udc. Tas liecina, ka pat visvecāko runātāju valodā patskaņu vēlārā pārskaņa iet mazumā. Jaunākie ļaudis *a* par *o* gandrīz vairs nepārveido ne Grostonā, ne Meirānos.

Grostonā un Meirānos *a* pārveido par *o* arī vsk. nom. -s priekšā iespraustas *i*-skaņas priekšā (piemēram, *ko:tris* 60A, *o:kliis* 100 uc.), dsk. nom., dat. un instr., kur seko *i*, *ie* (piemēram, *kol:niem* 86, *po:ši* 73K, 83, *rodi* 73K, *rokstiem* 86, *svoriem* 86, *zoriem* 80K). Meirānos *o* ir arī vsk. 2. ps. (piem., *passkoti*^{es} 86). Arī šais gadījumos blakus sastopamas tās pašas formas ar *ā* un arī ar *a*.

⁶ J. Endzelīns, LVGr 110.

Neuzsvērtajās zilbēs Grostonā un Meirānos *a*-skaņu palai-
kam nepārveido par *o*. Ir gan Grostonā dzirdētas formas *šuo-
voser* 81P, *šuvokar* 83, kā arī Meirānos *opols* 79, bet te *o* iera-
dies *a* vietā vecās saknes zilbēs.

Meirānos *a*-skaņa saglabāta tādos vārdos kā *ba:kis*, *ka:kis*,
za:kis *k*-skaņas priekšā, kur Grostonā, kā arī Lazdonā, Praulie-
nā un Sarkaņos ir *o*. Meirānos reizēm gadās dzirdēt šos vārdus
ar palatālizētu *k*-skaņu kā kaimiņu Barkavas izloksnē, kur šāda
k priekšā ir *a*, laikam arī Meirānos kādreiz bijušas tādas pašas
formas kā Barkavā un citur Latgalē: *kakis*, *zakis*, no kurienes
arī paglābusies *a*-skaņa atšķirā no *o*-skaņas šais vārdos Mei-
rānu rietumu kaimiņu izloksnēs.

Tikai Meirānos vēl ir visai plaši sastopams *ā* pārveidojums
par *ā, ō*, piemēram, *atgāja* 75N, *brōļi* 100, *gōjuši* 100, *jō-it* 86, *jōs*
89 «viņas», *jōsi* 86, *klōt* 100, *kōšus* 86, *krōsni* 86, *mōju* 73K, *mōtē*
88, *ni'kō* 100, *ni'kōdas* 100, *ōda* 86, *sazōgē* 86, *sprōdājai* 86, *stō-*
rasc 86, *tōda* 88, *tōpat* 100, *zōlē* 86, 79. Reizēm Meirānos arī ne-
uzsvērtā zilbē sastopams *ō* : *staigō* 79 tg. 3. ps., *vairōk* 86.
Daudz plašāk par *ā > ō* Meirānos ir sastopami dažādie *ā* un *ō*
diftonģizējumi, par ko skt. LVU Zinātnisko rakstu XXV/III A
sējumā, 138.—142. lp. Tomēr arvien parastāk meirānieši sagla-
bā *ā*-skaņu. Jaunie ļaudis vairs nerunā *ō*, tie izskauduši arī dif-
tonģizējumus.

Agrāk *ā > ō* bija izplatīts arī daudz tālāk uz rietumiem no
Meirāniem⁷, bet tagad ne Lazdonā, ne Sarkaņos, ne Praulienā,
ne Cesvainē, ne Grostonā *ō* nav sastopams; viscaur tiek sagla-
bāta *ā*-skaņa. Meirānos *ā > ō* arī ir tikai visvecāko ļaužu runā,
tā ka arī šai izloksnē *ā > ō* izzūd.

ē > a, ē > ā

Šie pārveidojumi ierodas analogiski *a* un *ā*-skaņas velarizē-
jumiem, tie sastopami gan Grostonā, gan Meirānos uzsvērtajās
un arī neuzsvērtajās zilbēs, piemēram, Grostonā: *a:suot* 81P,
dāls 81P, *malnais* 80B, *ņāmušies* 80M, *pamast* 80B⁸, *sādādams*
80B, *tāvatāys* 83, *tuomār* 78E, *va:cu* 81P, *varātu* 81P, Mei-
rānos: *azara* 86, *ādama* 73K, *atdavuši* 86, *bārnc* 86, *bārnus*
100 dsk. ak., *bārš* 100 «bērzs», *kaķānc* 86, *pa-āst* 73K, *pādi* 86
(*tris četri pādi ziļa o:ka* 86), *pilsāta* 100, *pibalzāni* 86, *pilānc*
86, *sabāgušas* 86, *tāvam* 86 vsk. dat.

⁷ Adalbert Bezenberger, Lettische Dialekt-Studien, Göttingen 1885, 84;
J. Endzelīns, LVGr 125.

⁸ Gan Grostonas, gan Meirānu nenoteiksmes formām, piemēram, *āst*,
ma:st, *va:st* pamatā ir sena vispārinātā supīna forma ar *-tu* (skt. LVGr
923—924), kur saknē bija likumisks *ē*, *ē*, kas Grostonā un Meirānos pārvei-
dots par *a*, *ā*.

Kā Grostonā, tā Meirānos ξ pārveido par a arī vēlāk iespraustās i -skaņas priekšā, piemēram, *sa:klis, sa:skis*. Tikai Meirānos ξ pārveidots par a arī dsk. nom., dat. un instr. i un ie priekšā: *malni* 82, *svātki* 89, *svātkiem* 82, *svātkim* 86. Pēdējā gadījumā Grostonā ir paturēts ξ, ξ .

Grostonā un Meirānos vispārināts $a < \xi$ negācijā: Grostonā: *namāku* 83, *nazinu* 83, Meirānos: *nabij* 86, *namāk* 73K, *nazin^uoj* 86 „nezināja“, *navar* 86.

a sastopams pirmās personas vietniekvārdos $a:s, mas$ gan Grostonā, gan Meirānos⁹.

Tāpat kā regulāra vairs nav a un \bar{a} velārā pārskaņa arī blakus $\xi > a, \xi > \bar{a}$ bieži vien tiek saglabāts ξ, ξ arī visvecāko ļaužu runā kā Grostonā, tā Meirānos, tā ka visi iepriekš minētie vārdi var būt dzirdami arī ar ξ resp. ξ .

Bieži sastopams gan Grostonā, gan Meirānos kā hipernormālisms šaurais e, \bar{e} , jo runātāji, cenzdamiem runāt pareizi, skauž ne vien ξ, ξ pārveidojumus par a, \bar{a} , bet arī pašus ξ, ξ , uzskatīdami šauros e, \bar{e} , par „pareiziem“, piemēram, Meirānos: *Degumnieki* 76, *devuši* 76, *ezers* 76, *sekuoja* 69K, *varēt* 86, *vēl* 86, 76. Šie hipernormālismi, kā arī $\xi > a, \xi > \bar{a}$, kam blakus var būt formas ar saglabātu ξ, ξ , liecina, ka Grostonā un Meirānos mūsdienās $\xi > a, \xi > \bar{a}$ strauji iet mazumā.

Saurais e uzsvertajās resp. saknes zilbēs palaikam saglabāts (sal. LVGr 109 un tur minētās atkāpes).

$i > y, \bar{i} > \bar{y}$

Šie pārveidojumi ierodas Grostonā un Meirānos analogiski iepriekšējiem velārās pārskaņas gadījumiem. Grostonā y ir mazāk velārs un arī visai reti sastopams (piemērus skat. 30. lp.), Grostonā parastāka ir i -skaņa visās pozīcijās.

Meirānos y ir velārs un sastopams biežāk nekā Grostonā. Meirānos y ir, piemēram, vārdos: *cylvāks* 73K, *pa:vysam* 100, *polyka* 73K, *vylksola* 86.

Arī Meirānos $\bar{i} > \bar{y}$ ļoti reti sastopams. Tas dzirdēts, piemēram, vārdā *pȳcka* 86, to izrunājot ar īpašu uzsvāru. Parasti Meirānos \bar{i} -skaņa diftongizējas, par ko skt. LVU Zinātnisko rakstu XXV/IIIA sējumā, 142.—148. lp.

Salīdzinot ar citiem velārās pārskaņas gadījumiem, $i > y, \bar{i} > \bar{y}$ izzūd gan Grostonā, gan Meirānos visstraujāk.

⁹ Sal. J. Endzelins, LVGr 105.

Palatālā pārskana un epenteze

Palatālā pārskana un epenteze ir viena no sēlisko izlokšņu pamatpazīmēm, un tā ir ļoti izplatīta. Par palatālo pārskanu Vidzemes dienvidaustrumos J. Endzelins saka: «Vidzemes dienvidaustrumu izlokšnēs ir pārskana kā Piebalgā (šauro patskaņu priekšā tur zināmos gadījumos *a* ir pārvērties par *ę*, *ā*, vai *a^e*, īsais *o* — par *o^e*, *ā* — par *ā* vai *ā^e*, *u* — par *uⁱ* vai *u^e*, *uo* — par *uę*, piemēram, *lābiba, mā^esiņa, uⁱpe, buęms* «*bo-mis*» Sausnējā un Vietalvā; daudz maz līdzīga pārskana arī Dzelzavā, Cesvainē, Ērgļos, Vestienā, Liepkalnē, Liezērī, Bērzaunē, Ogrē, Lazdonā, Ļaudonā, Odzienā, Praulienā, Kālsnavā, Pļaviņās, Koknesē u. c., kā arī, piemēram, Secē un Sēlpilī Dau-gavas kreisajā krastā) . . »¹⁰.

Minētie *a, ā, u* (un *uo*) pārveidojumi ierodas «. . palatālu patskaņu priekšā — atskaitot hiāta gadījumus un to *i*, kam citur augšzemnieku izlokšnēs atbilst *y*-skaņa . . , ja starp šiem patskaņiem nav *k, g, ķ, ģ, j, č, dž, š, ž, ļ* vai *ņ*; turpretim šo līdzskaņu savienojumi ar iepriekšēju *r, l, m, s, z, p, b, t* pārskanu netraucē (tātad pārskanu netraucē lūpeņi un nemikstinātie zobēņi) . . Kamēr paturēta *j* traucē pārskanu, tā sastopama *m, v, b, p, r* priekšā, kas radušies no *mj, vj, bj, pj, rj*, piem., viensk. ģenitīvos *buⁱrova, skepa, ķera, rā^ema*, daudzsk. ģenitīvā *ębu* (= *ab-ju* Jaunpilī u. c.), tag. viensk. 1. pers. *stuⁱmu*, tag. 3. pers. *krā^ep* u. c. — Šim likumam par pārskanu pakļauts arī aizguvumu vairums . . »¹¹.

Plašu palatālo pārskanu apskatu sēliskajā Sausnējas izlokšnē (kopā ar velāro pārskanu) devis J. Kauliņš¹².

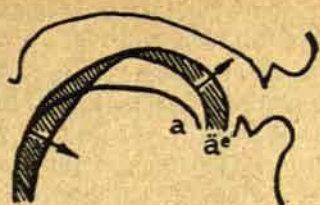
Palatālajai patskaņu pārskanaī palaikam izlokšnēs blakus sastopama epenteze. Parasti izlokšņu aprakstos vārdi tiek rakstīti vai nu tikai ar palatālo pārskanu (piemēram, *ābi, māte, ūpe*), vai tikai ar epentezi (piemēram, *a^ebi, mā^ete, uⁱpe*)¹³. Kā liecina šī raksta autora 1955. gadā veiktie Lazdonas (kas ir

¹⁰ J. Endzelins, Latviešu valoda Vidzemē, 1954., VuLIR III 132.

¹¹ J. Endzelins, LVGr 133.

¹² J. Kauliņš, Sistēmatisks pārskats par sausnējiešu izlokšnes pārskanaī, 1933 FBR XIII 11—19.

¹³ Tā raksta, piemēram, sēlisko izlokšņu plašāko publicēto aprakstu autori: A. Elksnītis, Lazdonas, Praulienas, Sarkana, Patkules, Cesvaines un Dzelzavas izlokšnes, 1929 FBR IX 121—123, 125—130; E. Hauzenberga, Liezēriešu izlokšne, 1937 FBR XVII 180—181, 195—197; Ivenu Anna, Pļaviņu (stukmaniešu) izlokšnes apraksts, 1928 FBR VIII 81—84; J. Kauliņš, Sistēmatisks pārskats par sausnējiešu izlokšnes pārskanaī, 1933 FBR XIII 11—19; K. Kārklīņš, Praulēniešu izlokšne, 1926 FBR VI 70—73, 81—85; Marta Ozoliņa, Piezīmes par ērgļeniešu, ogrēniešu un katrēniešu izlokšni, 1934 FBR XIV 120—123; Vesteniešu izlokšne, 1937 FBR XVII 81—82.

1. zīm.
a un ä^e artikulācijas shēma.

2. zīm.
u un üⁱ artikulācijas shēma.

Grostonas un Meirānu tieša kaimiņu izlokšne) patskaņu artikulācijas uzņēmumi ar Rentgena aparātu, epenteze ierodas tikai aiz pārskaņotajiem patskaņiem, tā ka blakus ir formas vai nu tikai ar palatālo pārskaņu (*ābi, māte, ūpe*), vai arī ar palatālo pārskaņu un epentezi (*ä^ebi, mä^ete, üⁱpe*, bet nevis *a^ebi, mā^ete, uⁱpe*). Pārskaņoto un epentezēto Lazdonas ä^e un üⁱ artikulācijas shēmas pēc Rentgena uzņēmumiem dotas 1. un 2. zīmējumā; salīdzinājumam tur parādīts arī mēles stāvoklis, artikulējot nepārskaņotos *a* un *u*, kāds epentezes gadījumos nekad nebija novērojams¹⁴.

1957. gadā Grostonā un Meirānos izlokšņu materiālu vākšanas laikā, īpašu vērību veltījot pārskaņas un epentezes kvalitā-

¹⁴ 1955. gadā iegūti pavisam 20 Rentgena uzņēmumi ar pārskaņotiem un epentezētiem Lazdonas izlokšnes patskaņiem. Tika izvēlēts vismazākais iespējamais ekspozīcijas laiks — 0,25". Attīstot uzņēmumus, bija redzama ne skaidra mēles līnija, bet gan plaša «ēnas» josla, jo ceturtdaļsekundes laikā mēle bija kustējusies, veidojot epentezes patskani. Sākumā šķita, ka šie uzņēmumi nav izmantojami. Tomēr zinot, ka *a^e*, *uⁱ* artikulācijā mēlei obligāti jāvirzās no *a*, *u* uz *e*, *i* artikulācijas stāvokli, ti., uz priekšu un uz augšu, «ēnas» rašanās ir pilnīgi izskaidrojama un šādi uzņēmumi var tikt izmantoti. Jo vairāk tikmēr, kamēr mūsu rīcībā nav aparātu, lai iegūtu Rentgena uzņēmumus ar ļoti īsu ekspozīciju (mazāku par 0,1"), kas vajadzīga *a^e*, *uⁱ* artikulācijas atsevišķu momentu uzņemšanai. Visi uzņēmumi veikti, ieslēdzot aparātu skaņas izrunas sākuma momentā; pēc 0,25" aparāts automātiski tika izslēgts. Tādā kārtā «ēnas» joslas viena mala rāda mēles stāvokli skaņas artikulācijas sākumā, bet otra — pēc 0,25" (kaut arī skaņas artikulācija var būt ilgāka). Salīdzinot pārskaņoto un epentezēto skaņu uzņēmumus ar *a* un *u* uzņēmumiem (skt. 1. un 2. zīmējumus), redzams, ka epentezēto skaņu sākumā mēles stāvoklis nepavisam nelīdzinās *a* un *u* artikulācijas stāvoklim: mēle ir pacelta augstāk un pavirzīta uz priekšu, tā ka tai ir tāds pats stāvoklis, kā runājot pārskaņotos *ä* un *ü*. Artikulējot epentezes patskani, mēle virzās tālāk uz priekšu un uz augšu ar būtām norādītajos virzienos, radot uzņēmumos «ēnu». Tātad ar šādu uzņemšanas metodi iespējams konstatēt, ka īsti Lazdonā runātas formas *äebi, mäete, üipe* (kur reizē ir gan pārskaņa, gan epenteze!), nevis *aebi, mäete, uipe*.

tei, nebija grūti pamanīt, ka parasti arī Grostonā un Meirānos epentezes gadījumos ir \bar{a}^e , \bar{a}^i , \bar{u}^i , reti šķita dzirdams a^e , a^e , u^i .

Gan Grostonā, gan Meirānos parasti sastopama tikai pārskaņa, epenteze aiz pārskaņotajiem patskaņiem Grostonā un Meirānos palaikam ierodas tikai lēnākā runā.

Kamēr velārā pārskaņa Grostonā un Meirānos, acīm redzot, iet strauji mazumā, palatālo pārskaņu visnotaļ saglabā arī lielākā daļa pat visjaunākās paaudzes runātāju. Velāro pārskaņu runātāji apzinās kā neliterāru un no tās vairās; palatālo pārskaņu runātāji palaikam neapzinās kā atšķirīgu no literārās valodas un no tās nevairās.

Palatālās pārskaņas lietojums Grostonā un Meirānos pilnīgi saskan ar pārējām sēliskajām izloksnēm, tā ka ir spēkā 34. lp. minētās likumibas.

Tālāk minēti patskaņu palatālās pārskaņas un epentezes piemēri.

$a > \bar{a}, \bar{a}^e, \bar{e}$

Grostonā: *aizmāldijuos* 80B, *ātcerēties* 83, *dā:rbenieki* 78E, *dā°rit* 81P, *geḡrais* 80B, *iekāruojš* 78E, *kā°lni* 83, *kāraspaka* 78E vsk. ģen., *lābi* 81P, *mā°ni* 80M, *nāvārējām* 81P, *pālicš* 81P, *pālika* 81P, *parāsti* 78E, *pā:te* 81P, *prā:sijš* 81P, *tāmdēļ* 78E, *vālsč* 80B; Meirānos: *aispārit* 73K, *aizvakār* 73K, *geḡš* 69P „garš“, *kā:ķis* 69P, *kā°lējš* 86, *kā°lniņč* 100, *kāreiv°i* 73K, *lā°čš* 73K, *mā:šiņas* 73K dsk. nom., *pālicš* 73K, *pārit* 73K, *plāviņa* 86, *rā:siņa* 73K, *rā:tenč* 86, *vāžš* 73K, *vārē* 73K pg. 3. ps., *zā:ķis* 69 K. Pārskaņa vārdos *kāķis*, *zāķis* \bar{k} priekšā skaidrojama ar ļoti priekšēju \bar{k} artikulāciju.

Grostonā dzirdētas formas *pārtāisija* 78E, *vāira* 81P „vairs“, kā arī Meirānos *kurāis* 100, *lāi* 86, kur var runāt par palatālo pārskaņu viena divskaņa robežās.

$\bar{a} > \bar{a}, \bar{a}^e, \bar{e}$

Grostonā: *izvārij* 81P „izvāra“, *kā°rkliem* 78E, *lāctiḡi* 83, *mālijš* 78E, *nā°čš* 74, *sādi tādi* 80B; Meirānos: *ābeļē* 86, *ā°žš* 69P, *jakāp* 75N, *nāvē* 69K, *plācenč* 73K, *stāstīt* 100.

Pārskaņa sastopama arī priekš $-k(i)$ apstākļu pārākajā pakāpē, piemēram, Grostonā: *ātrāk* 80B, 78E, *vēļēk* 78E, Meirānos: *ātrēk* 73K, *gliḡtāk* 73K.

Daudz plašāk par \bar{a} palatālo pārskaņu Meirānos sastopami garās \bar{a} -skaņas diftongizējumi, par ko skt. LVU Zinātnisko rakstu XXV/III sējuma, 138. — 142. lp.

Grostonā: *dūⁱmšs* 78E, *iesākūšē* 81P, *jū:mš* 78E, „jums“, *kūrpeš* 80M, *pūⁱrōi* 80B, *stūdentī* 78E, *šūⁱnc* 81P „suns“, *ū:pītte* 80B; Meirānos: *zimūšē* 69P, *gūbiņa* 73K, *gūli* 75, *gūni* 73K, *jūmti* 73K, *pi:pūri* 73K, *pūⁱšē* 86, *rūziem* 73K, *ū:pē* 73K, *zū:c* 73K „zutis“.

Patskaņu kvalitātes maiņas, kam nav sakara ar pārskaņu

Grostonā un Meirānos parasti nav dzirdama šaurā garā *e*-skaņa, tā visnotaļ aizstāta ar plato skaņu, piemēram, Grostonā: *ce:ltņem* 80M, *dēliec* 86M, *izrēķina* 75L, *klēc* 80B, *mērš* 83 „mēris“; Meirānos: *Cēsim* 86, *kālējš* 86, *klēte* 86, *nūķērš* 86, *plāvzjš* 86, *skrūvēm* 86, *ūrēš* 86, *vēli* 100. Jauns *e* ir hipernormalisms (skt. 33. lp.).

Vārda beigās vaļējā zilbē vienmēr ir tikai plats *ē*, piemēram, Grostonā: *bijšē* 80M, *brauce* 74, *zirdzēšē* 80B, *pa:saulē* 80M, *pīpē* 86; Meirānos: *karūte* 86, *maize* 86, *padūme* 75, *pijūlē* 86, *sauce* 100, *ū:pē* 86, *vijūlē* 86. Turpretim beigu *-s* priekšā *e*-skaņa paliek šaura vai arī kļūst tikai drusku plata, piemēram, *meitenites* 100, *ū:pes* 76, *zemes* 86. Beigu *-e* nekļūst plats, ja nākamais vārds teikumā sākas ar *i* vai *e*, piemēram, *Vid-zeme i:spuēstīta* 73K, *..pele, eziē* . . 80K. Platā beigu *ē* priekšā reizēm (jau pārskaņas dēļ) $e > ē$, piemēram, *ābēlē* 86M, *meitēņē* 100.

J. Endzelīns norāda, ka «Lielākajā latgaļu izlokšņu daļā.., kā arī Meirānos un Lubānā (Austrumvidzemē) un Slatē . . un Zasā (Augškurzemē) -*as* viensk. ģenitīvā un daudzsk. nōminātīvā un akuzātīvā pārvērties par *-ys*, bet aiz mīkstināta līdzskaņa vai *j* tāpat kā *-es* tais pašos locījumos pārvērties par *-is* resp. *-is..*»¹⁵. Grostonā, Lazdonā, Praulienā, Sarkanos šādas skaņas ne reizi nav dzirdētas, Meirānos šis pārveidojums reizēm dzirdams arī vēl šodien visvecākās paaudzes valodā piemēram, *mōjiš* 86, *ruokis* 86, *zemis* 88, *ziemys* 86. Tomēr daudz parastāks Meirānos tagad ir *a* un *e*, tā ka šis pārveidojums strauji izzūd arī meirāniešu runā.

Veco garumu saīsinājums

Uzsvērtajās resp. saknes zilbēs garumu īsinājums dzirdēts nebalsīga līdzskaņa priekšā tikai dažos vārdos, piemēram, Meirānos: *ko:psa:tu* 100 vsk. ak., *ma:tātājs* 86 «mētātājs», *knipstog-gas* 86, kā arī *j* priekšā: *gojuši* 86, *izjoj* 86, *skrejuši* 88; blakus dzirdamas arī formas ar garu skaņu.

¹⁵ J. Endzelīns, LVGr 89.

Neuzsvērtās zilbēs saīsināta *i*-skaņa¹⁶:

— *c* priekšā izskaņā *-īca*, piemēram, Grostonā: *bāznīca* 78E, *Dārznīcas ko:lnc* 78S, *saimenīca* 81B; Meirānos: *bizenīca* 88 (= govš, kas bizo), *perenīca* 83;

— *j* priekšā pagātnes formās un atvasinājumos, piemēram, Grostonā: *gaidīja* 81P, *skaitīja* 83, *taisīja*; Meirānos: *lielijās* 75N, *ra:kstīja* 100, *rezejks* 86 «redzējis», *stāstījuši* 100, *taisīja* 100;

— *t* priekšā nenoteiksmē un atvasinājumos, piemēram, Grostonā: *ādīt* 80M, *dārit* 78E, *laupitājs* 75L, *paluģcit* 81P; Meirānos: *lā:sīt* 73K, *mācitājs* 86, *i:spuģstīc* 73K; šie īsumi paliek arī nākotnes formās *-s* priekšā, piemēram, *bus* 86, *dāris* 78E, *stāstīs* 80K;

— *t* priekšā deminutīvos, piemēram, Grostonā *ellitē* 80B, *lāciti* 83 vsk. ak., *ūpitē* 80B; *krūzītē* 86, *mākūnītē* 86; šis *i* paliek visos locījumos arī citu skaņu priekšā, piemēram, *kukūlišus* 80P, *zemenišu* 100.

Gan Grostonā, gan Meirānos gandrīz visos minētajos vārdos gadās dzirdēt arī garo *i*-skaņu, laikam gan tad, kad teicējs cenšas runāt pareizi.

Tikai Meirānos ir garumu īsinājumi *m*-skaņas priekšā no menu daudzskaitlī¹⁷, piemēram, *Cģsim* 86, *debesim* 100 «debesim», *klētīm* 89, *māģjom* 86 «māģjam», *rūkam* 86 «rokām», *zēmēm* 70. Blakus tomēr sastopamas arī formas ar garu patskani.

Īss patskanis Meirānos vienmēr vārdā *luk*; īsumi Meirānos dzirdēti arī vārdos *karatavas* 76, *ma:šīņa* 73K.

Vecu īsumu pagarinājums

Gan Grostonā, gan Meirānos pagarina vecu, uzsvērtu, īsu patskani nebalsīgu līdzskaņu priekšā¹⁸, piemēram, Grostonā: *a:s* 78E, *e:šu* 81P, *ģi:ģš* 83, *lu:pata* 81P, *se:ģi* 81P, *tro:ķs* 80M, *va:cs* 81P; Meirānos: *ku:purs* 86 «varš», *la:c* 100 «ledus», *la:pa* 82, *pa:saulģ* 86, *ra:kstīt* 73K, *ģģa:pstu* 86 vsk. ak.

Šādi pusgarumi sastopami arī tautosillabiska *r* un *l* priekšā¹⁹, piemēram, Grostonā: *i:r* 78E, *go:lds* 74, *ģe:rģana* 78E, *ku:rmat* 81P «kaut cik», *me:lmenes* 81B «mellenes», *pu:rnc* 81P, *ģi:rc* 81P «sirds», *ģu:r* 78E apst., *ģi:rķs* 78E; Meirānos: *ģa:ltānc* 73K, *ģu:r* 86, *ģe:ģģi* 86. Intonācija šeit kāpjoša.

¹⁶ Sal. J. Endzelins, LVGr 69—70.

¹⁷ Sal. ib. 69—70, 417—418.

¹⁸ Sal. ib. 145—146.

¹⁹ Sal. ib. 151—152.

Retāk šādi pagarinājumi dzirdēti arī *m* un *n* priekšā, piemēram, *mu:n* 73, 79, *na:mt* 81D, 86, *tri:m* 86M; palaikam tie sastopami tad, ja patskaņa un tautosillabiskā nāseņa savienojums ir ar kāpjošu intonāciju.

Šādi īsu patskaņu pagarinājumi visnotaļ sagalbājas arī jaunākās paaudzes valodā. Kā rāda šī raksta autora veiktie šādu pagarinājumu mērījumi (pēc oscillografa ierakstiem) Lazdonas izloksnē, šie pagarinājumi var būt garuma ziņā pat pilnīgi līdzīgi parastajiem garajiem patskaņiem vai pat garāki par tiem, sasniedzot vienzilbes vārdos 0,2" līdz 0,3", vairākzilbīgos — 0,08" līdz 0,34" (īstie garumi Lazdonā vienzilbīgos vārdos ir 0,3" līdz 0,37"; vairākzilbīgos — 0,16" līdz 0,28"). Tomēr šo pagarinājumu kvalitāte atšķiras no īsto garumu kvalitātes. Vērojot Lazdonas, Praulienas, Sarkaņu, Grostonas un Meirānu ļaužu runu, redzams, ka īstie vecie garie patskaņi *ā, ē, ō* tiek runāti palaikam ar plašāku mutes vērumu nekā atbilstošās īsās skaņas: apakšžoklis tiek vairāk nolaists uz leju. Tāpēc *ā, ē, ō* (atšķirā no *a, e, o*) var saukt par mandibulāriem²⁰ patskaņiem: to izrunā ir manāma apakšžokļa nolaišanās. Kā norāda J. Endzelīns²¹, *ē, i* un *ū* (atšķirā no *e, i, u*) ir saspriegti. Grostonā, Meirānos, Lazdonā, Praulienā, Sarkaņos, pagarinot vecus īsumus, palaikam nerodas ne mandibulāri *ā, ē, ō*, ne saspriegti *ē, i, ū*. Lai cik daudz vecie īsumi tiktu pagarināti, tomēr šo pagarinājumu kvalitāte palaikam paliek tāda pati kā atbilstošajiem īsajiem patskaņiem — bez mandibulāritātes un bez sasprieguma. Tāpēc izlokšņu runātāji palaikam stingri apzinās īstos vecos garumus un nošķir tos no vecu īsumu pagarinājumiem. Šos pagarinājumus runātāji neapzinās par garumiem. Ar to, šķiet, skaidrojams šo pagarinājumu lielais noturīgums arī jaunāko ļaužu runā.

Vecu īsumu zudums

Salīdzinot ar vidusdialektu, Grostonā un Meirānos beigu -s priekšā zudis galazilbes *i, u* vsk. nom.²², ja nerodas grūti izrunājama skaņu kopa, piemēram, Grostonā: *liec* 83 „lietus“, *lac* 73Z „ledus“, *aš* 78S (<**ęsus*) „esot“, *skrienc* 86M (<**skrienus*) „skrienot“, *bijš* 81P, *brālic* 81D, *dēl's* 75L „dēlis“, *spējs* 81P, (<**spėjus*) „spējot“; Meirānos: *i:scēl's* 100, *mākūnic* 86, *praulēniec* 86, *pālic's* 73K.

Grostonā un Meirānos pagātnes aktīvā divdabja formās zūd ne-

²⁰ Latīņu *mandibula* — apakšžoklis.

²¹ J. Endzelīns, LVGr 25—26.

²² Sal. J. Endzelīns, LVGr 87—88.

uzsvērtā zilbē *u*-skaņa *s* resp. *š* priekšā, reizēm zūdot arī iepriekšējai *j*-skaņai, piemēram, *zirdēšē* 100, *bijšē* 86, 73K, *gāšē* 80M, *stāstīši* 100, kā arī daudzos citos vārdos.

Patskaņa zudums ir arī vārda beigās darbības vārdā *bij*, kā arī bieži vien (zūdot arī *j*-skaņai) citos darbības vārdos, piemēram, *gā* 86 «gāja», *skrē* 73K «skrēja», *vārē* 83 «varēja».

Tikai Meirānos reizēm zūd gala zilbes *a* arī garākos vārdos, piemēram, *naziedaj* 86 „nedziedāja“, *nazin*“oj 86 „nezināja“. Parasti gan garākos vārdos *a* tiek saglabāts.

Patskaņa iespraudums

Gan Grostonā, gan Meirānos vienmēr iesprauž *i*-skaņu beigu *-s* priekšā grūti runājamās skaņu kopās (slēdzenis + plūdenis vai nāsenis + *s*; slēdzenis vai svelpenis + slēdzenis + *s*; divi plūdeņi + *s*), piemēram, Grostonā: *bebris* 75L, *biedris* 80K, *gudris* 81D, *ko:tris* 77V, *ku:pris* 83, *kurlis* 78E, *me:tris* 78S, *ni:pris* 80K, *stingris* 78E, *stumbris* 81P, *tūskis* 53, *uotris* 86; Meirānos: *ātris* 79, *ča:kļis* 69K, *ko:trys** 88, *kārklis* 79, *ko:kļis* 76, *lauskis* 70, *ni:kņis* 86P, *puosmis* 75N, *pu:tņis* 73K, *ri:tņis* 86P, *ru:tķis* 76, *sa:skis* 86, *ti:ķlis* 76, *veiklis* 86, *vieglis* 86, *vo:skis* 86.

Šādi iesprausti *i* nespēj radīt palatālo pārskaņu.

Izrunas atvieglinājumam tiek iesprausts *u* tādos vārdos kā *če:trupacmit*, *četrudesmit*, bet *a* — *uētardiena* visu teicēju runā gan Grostonā, gan Meirānos.

Zemgalisko izlokšņu anaptiksei līdzīgs *e* Grostonā un Meirānos sastopams aiz *r* vārdā *zireņi*; forma bez iesprauduma (*zirņi*) dzirdama reti. Līdzīgi iespraudumi Meirānos dzirdēti arī vārdos *sar^ama* 73K, *tir^egu* 89 vsk. ak., bet aiz *l* — vārdos *cil^lvēkam* 76, *pil^lsēta* 89; palaiķam šāda sēliskajām izlokšnēm neparasta anaptikse Meirānu ļaužu valodā dzirdama, ja runas temps ir ļoti lēns.

Pie patskaņu iespraudumiem minami arī epentezes gadījumi, par ko skt. 34. — 37. lp.

Kontrakcija

Gan Grostonā, gan Meirānos nemākslotā runā kontrahē divus blakus patskaņus. Kontrahētie garumi ir ar krītošu intonāciju²³. Kontrakcijas piemēri: *nēsuot* 73K „neesot“, *paiglis* 75N „paeglis“, *pauksc* 89 „paaugsts“, *saira* 83 pg. „saira“, *nūš* 88 (<*nešsus) „neesot“.

²³ Sal. J. Endzelins, LVGr 36.

* Ar pusvelāru *y*.

МОНОФТОНГИ В ГОВОРАХ ГРОСТОНЫ И МЕЙРАНОВ.

КРАТКИЕ ВЫВОДЫ

В статье рассматриваются гласные говоров Гростоны и Мейранов Мадонского района.

В отличие от среднелатышских говоров в Гростоне и Мейранах нет гласного \bar{e} ; во всех положениях он заменяется гласным $\bar{\xi}$. В Гростоне и Мейранах вследствие перегласовки появились новые гласные \bar{a} , \bar{a}^e , \bar{a}^e , \bar{u} , \bar{u}^i , y , не встречающиеся в среднелатышских говорах.

$a > o$; $\bar{a} > \bar{o}$; $\xi > a$; $\bar{\xi} > \bar{a}$; $i > y$, если следует или раньше следовали велярные гласные a , \bar{a} , u , \bar{u} , или дифтонги, первым компонентом которых является велярный гласный. Наряду с этим те же слова произносятся и без изменения вокализма, а молодое поколение говорит почти без велярной перегласовки. Таким образом велярная перегласовка постепенно исчезает.

$a > \bar{a}$, \bar{a}^e ; $\bar{a} > \bar{\bar{a}}$, $\bar{\bar{a}}^e$; $u > \bar{u}$, \bar{u}^i , если следуют или раньше следовали палатальные гласные i , \bar{i} , e , а также $\xi(<e)$, $\bar{\xi}(<\bar{e})$ или дифтонги, первым компонентом которых является палатальный гласный. Палатальной перегласовке препятствуют промежуточные k , g , \bar{k} , \bar{g} , j , \bar{c} , $d\bar{z}$, \bar{s} , \bar{z} , l , \bar{n} , но этого не наблюдается, если перед упомянутыми согласными появляется r , l , m , s , z , p , b , t . Палатальная перегласовка слышится также перед m , v , b , p , $r < mj$, vj , bj , pj , r . Палатальная перегласовка в отличие от велярной сохраняется и в речи молодого поколения.

В конце слова всегда — $e > \xi$, но $-es$ сохраняется с e .

Перед глухими согласными, а также перед r , l в ударяемых слогах удлинены краткие гласные. Эта особенность сохраняется и в речи молодого поколения.

В статье указаны случаи сокращения старых долгих гласных, случаи утраты и вставки краткого гласного и случая стяжения.

J. KUSHKIS

MONOPHTONGS IN TALKS OF GROSTONA AND MEIRANI

SUMMARY

The article deals with the talks of Grostona and Meirani showing the difference in monophthongs between them and the middle dialect of the Latvian language.

JĀNIS ROZENBERGS

KONSTRUKCIJAS AR PASTIPRINĀJUMA ĢENITĪVU UN TO SINTAKTISKĀS FUNKCIJAS

Latviešu valodas ģenitīvs ir ļoti bagāts nozīmju ziņā un daudzveidīgs sintaktiskajās funkcijās. Tādu nozīmju bagātību un funkciju daudzveidību nepazīst dzīvās indoeiropiešu valodas. Tas, šķiet, daļēji skaidrojams ar citu locījumu (piem., ablatīva)¹ ietilpšanu ģenitīvā un ar samērā ierobežotajām iespējām no substantīviem darināt adjektīvus.²

No visiem latviešu valodas locījumiem ģenitīvs kā nozīmju ziņā bagātākais ir visvairāk saistījis kā praktiķu, tā arī teorētiku uzmanību, gan, jāpiezīmē, parasti vienā aspektā, proti — nozīmju ziņā, novārtā palicis jautājums par ģenitīva atsevišķo nozīmju sintaktiskajām, stilistiskajām u. c. funkcijām.

Tāpēc šī apcerējuma centrā tiek izvirzīts jautājums par šīnī darbā aplūkotā ģenitīva funkcijām un tā raksturu (jo locījuma sintaktiskās funkcijas ir atkarīgas no locījumu nozīmēm un tā rakstura vispār).

Ne visas piesubstantīva ģenitīva sintaktiskās funkcijas ir vienlīdz problemātiskas. Par dažām pēdējos gados ir publicēti vairāki pētījumi, piemēram, par atributīvo³, objekta⁴, dalāmo⁵ ģe-

¹ Skat.: J. Endzelins, Latviešu valodas gramatika, LVI, R. 1951., 566. u. c. lpp.

² Skat.: M. Lepika, Par atributīvo ģenitīvu mūsdienu latviešu valodā. Latvijas PSR ZA Valodas un literatūras institūta Raksti, R. 1954., 3. nr., 50. un sek. lpp.

³ M. Lepika, turpat, 47.—76. lpp.; Art. Ozols, Pielikums, apzīmētājs un apzīmējums latviešu klasiskajās tautasdziesmās. LVU Zinātniskie raksti. XXV sēj., III A sērija R. 1958., 9.—65. lpp.

⁴ J. Rozenbergs, Objekta ģenitīva raksturs substantīvās vārdkopās un tā sintaktiskā funkcija. Rīgas Pedagoģiskā institūta Raksti, II, R. 1956. g., 169.—180. lpp.

⁵ Розенберг Я. Я., Характер родительного части в субстантивных словосочетаниях. Сб. К вопросу управления (приглагольного и именного) под ред. М. А. Соколовой, изд. Рижского Педагогического института, Р. 1957, 94—100.

nitīvu, par ģenitīvu kā salikta un paplašināta teikuma locekļa sastāvdaļu⁶. Tomēr sakarā ar ģenitīva raksturu un funkcijām vēl ir nepētīti daudzi jautājumi, neskaidrotas daudzas konstrukcijas. A. Ozols, kas plaši pētījis latviešu klasisko tautasdziesmu sintaksi, vienā no pēdējā laikā publicētajiem rakstiem, runājot par locījumu sintaktisko funkciju raksturu, norāda, ka «...nesaskaņotā apzīmētāja kā teikuma locekļa raksturojumā rodas pirmā lielākā vajadzība sintakses sistēmā pakavēties pie atkarīgo locījumu sintaktiskajām funkcijām.»⁷ Viena no maz pētītam konstrukcijām ir vārdu kopas, kurās pārvaldītāis vārds ģenitīvā ir pārvaldītā vārda atkārtojums, t. i., konstrukcijas ar t. s. pastiprinājuma ģenitīvu. Īpašu interesi šis jautājums, no vienas puses, rada tāpēc, ka lingvistiskajā literatūrā par latviešu valodu ir izteiktas dažādas domas, pirmkārt, par to, kādi pienomenu ģenitīvi pārvaldījumā ir uzlūkojami par pastiprinājuma ģenitīviem, otrkārt — par to, kādas ir to sintaktiskās funkcijas. No otras puses, šīs konstrukcijas rada interesi tāpēc, ka dažos pēdējo gadu pētījumos, kuros aplūkotas ģenitīva nozīmes, nav skaidrotas⁸ un pat pieminētas⁹ konstrukcijas ar pastiprinājuma ģenitīvu.

* * *

Konstrukcijas ar pastiprinājuma ģenitīvu jau 17. gadsimtā ir saskatījuši pirmie latviešu valodas gramatikas autori¹⁰. 18. gadsimta gramatikās pastiprinājuma ģenitīvu izdala jau kā īpašu konstrukciju un norāda arī uz atsevišķām konstrukcijas īpatnībām. Tā, piemēram, G. F. Stenders norāda, ka uzsvērtā substantīva atkārtojumu lieto *d a u d z s k a i t l a ģ e n e t ī v ā* (Bei der nachdrücklichen Verdoppelung eines Substantivs wird der Genit. plur. gebraucht) un dod piemērus: *pa visām malū malām, pa lauku laukiem, kalnu kalniem, dievs ir spēcīgs iekš visām lietu lietām, mūžu mūžam, drusku druskās, gabalu gabalos, lupatu*

⁶ Розенберг Я. Я., О некоторых конструкциях неединичного определения. Учен. записки Рижского Педагогического института, V. P., 1957, 61.—87. lpp.

⁷ Art. Ozols, Pielikums, apzīmētājs un apzīmējums latviešu klasiskajās tautasdziesmās. LVU Zinātniskie raksti, XXV sēj., III A sērija, R. 1958., 45. lpp.

⁸ E. Soida, Vārdkopas jaunlatviešu publicistiskajos darbos «Pēterburgas avīzes», kand. disertācija, R. 1954.

⁹ M. Lepika, Par atributīvo ģenitīvu mūsdienu latviešu valodā. Latv. PSR ZA Valodas un literatūras institūta Raksti, R. 1954., 3. nr.

¹⁰ Erster Versuch einer kurzverfassten Antei lung zur Lettischen Sprache überreicht v. Henrico Adolphi, gedr. Georg Radezk, Mitau, 1685., 233. lpp.

*lupatos*¹¹. G. F. Stendera doto piemēru vācu valodas tulkojumi rāda, ka autors vārda divkāršojumu ir sapratis kā ar pārvaldītāja vārdu izteiktās leksiskās nozīmes pastiprinājumu *d a u d z u m a, i z p l a t ī j u m a* nojēguma ziņā. Tā, piemēram, frazi *drusku druskās* G. F. Stenders tulko *in tausend Trümmern* (tūkstoš druskās); *pa visām malu malām — an allen Orten und Enden* (pa visām vietām, malām)¹².

H. Heselbergs jau tieši norāda, ka uzsvērts daudzskaitļa ģenitīvs latviešu valodā ir arī divkāršojumos lietots, lai izteiktu afektu un kaut ko plašu, daudzpusīgu (Der Genitiv des Plural wird im Lettischen auch bei Verdoppelungen angewandt zum Nachdruck, im Affekt und um etwas Umfassendes auszudrücken)¹³. Tādējādi autors jau netieši norāda uz atkārtojuma pārvaldītā komponenta semantisko funkciju raksturu. No dotajiem latviešu valodas piemēru tulkojumiem var spriest, ka H. Heselbergs pastiprinājuma ģenitīvu uzlūko ne tikai par *d a u d z u m a* un *i z p l a t ī j u m a* nojēguma netiešu izteiksmes līdzekli, bet arī par *v e i d a* nojēguma netiešu izteiksmes līdzekli, šī vārda tiešajā nozīmē. Tā, piemēram, H. Heselbergs frazi *viņš drusku druskas salasa* tulko *er sammelt auch die kleinen Krümmchen auf* (viņš lalasa arī mazas druskas)¹⁴.

A. Bielenšteins jau tieši norāda uz atsevišķām pastiprinājuma ģenitīva semantiskajām funkcijām, teikdams, ka ievēribas cienīgs ir latviešu valodas veids izteikt substantīva jēdziena pastiprinājumu adverbialā veidā, atkārtojot tā paša substantīva daudzskaitļa ģenitīvu (Bemerkenswert ist schliesslich die lettische Art und Weise den Begriff eines Substantivs namentlich in adverbialen Ausdrücken durch den vorgesezten Genit. Plur. desselben Substantivs zu steigern)¹⁵.

Pagājušā gadsimta otrajā pusē un šīnī gadsimtā izdotās daudzās praktiskās un arī zinātniskās gramatikas nekā jauna pastiprinājuma ģenitīva konstrukciju semantisko funkciju izizpratnē nedod, tās visas atkārtoti domu, ka ar nomena atkārtojumu ģenitīvā panāk «jēdziena pastiprinājumu»¹⁶, «nojēguma uzsvērumu»¹⁷ utt.

¹¹ Lettische Grammatik, verfasst von Gotthard Friedrich Stender, zweite Auflage, Mitau, 1783, 170. lpp.

¹² Turpat, 170. lpp.

¹³ Letische Sprachlehre, verfasst von Heinrich Hesselberg, gedruckt bei Steffenhagen, Mitau, 1841, 216. lpp.

¹⁴ Turpat, 86. lpp.

¹⁵ Handbuch der lettischen Sprache von A. Bielenstein. I. Lettische Grammatik von A. Bielenstein, Fr. Lucas Buchhandlung (Iwan Rochlitz). Mitau, 1863, 279. lpp., 558. §.

¹⁶ J. Endzelins, Latviešu valodas gramatika, LVI, R., 1951., 555. lpp.

¹⁷ V. Ramāns, Latviešu valodas mācība (gramatika). Vidusskolu kurss. Skolām un pašmācībai. II Teikumu mācība, IV izdev., Rīga, 1939., 108. lpp.

Dažas jaunas atziņas par pastiprinājuma ģenitīvu atrodam pašā pēdējā laikā publicētajos rakstos. Vispusīgu pastiprinājuma ģenitīva konstrukciju raksturojumu dod A. Ozols, balstoties uz latviešu klasisko tautasdziesmu materiāla. Pie A. Ozola atzinumiem atgriezīsimies vēlāk¹⁸.

Iepriekš minēto autoru pastiprinājuma ģenitīva semantisko funkciju izpratnes netiešie vai tiešie skaidrojumi zināmā mērā ir uzlūkojami par šo konstrukciju sintaktisko funkciju izpratnes sagatavotājiem.

Lai būtu iespējams raksturot pastiprinājuma ģenitīva konstrukcijas, it īpaši to sintaktiskās funkcijas, tad tuvāk jānoskaidro attiecīgā ģenitīva jēdziens.

* * *

Lingvistiskajā literatūrā dotie piemēri rāda, ka ar terminu pastiprinājuma (pastiprināmais) ģenitīvs saprot visai dažādas un atšķirīgas konstrukcijas, ka citiem pastiprinājuma ģenitīva jēdziens ir šaurāks, citiem plašāks.

Viena no pastiprinājuma ģenitīva konstrukcijas pazīmēm ir **tā paša vārda atkārtojums**. Bet te nepieciešams precizējums, jo ne katrs atkārtojums, saknes vai pat vārda, ir ar pastiprinājuma raksturu. 1957. gadā A. Ozols ir publicējis plašu pētījumu «Tautoloģija latviešu klasiskajās tautasdziesmās»¹⁹, kurā aplūkots leksiski dažādu nozīmju, bet vienas saknes vārdu lietojums vienā teikumā. A. Ozols, atzīmējot tautoloģijas konstruktīvās robežas, īpašā grupā izdala vārdpārus, kas «veidojas no vienas vārdšķiras viena vārda dažādām morfoloģiskām formām»²⁰, kurus nošķir no tautoloģijas un uzlūko par vienu *k o n v a r i a n t u* grupu, kuru praktisku apsvērumu dēļ²¹ aplūko kā *šķietamu tautoloģiju*. Šīs šķietamās tautoloģijas atsevišķas konstrukciju grupas pēc savām semantiskajām funkcijām ir tuvas pastiprinājuma ģenitīva konstrukcijām, jo tajās tāpat kā pastiprinājuma ģenitīva konstrukcijā atkarīgais komponents zaudē savu leksisko pamatnozīmi, iegūstot relatīvi abstraktāku atvasinātu nozīmi (Ne dziedāt nedziedāju, *Ja ar kāju nepieminu; Nedzīvot nedzivoju, Ja patiesi nedzivoju*²²).

¹⁸ Skat., piem., Art. Ozols, Raksturīgākās latviešu tautasdziesmu nominālās vārdkopas. LVU Zinātniskie raksti, XXX sēj., Rīgā, 1959., 20. un sek. lpp.

¹⁹ Art. Ozols, Tautoloģija latviešu klasiskajās tautasdziesmās. LVU Zinātniskie raksti, XVI sēj., II sērija, R., 1957., 63.—81. lpp.

²⁰ Turpat, 72. lpp.

²¹ Skat. turpat, 74., 75. lpp.

²² Turpat, 74. lpp.

Pilnīgi ārpus tautoloģijas A. Ozols izdala «dubultenus», kas ir, kā autors domā, «viena leksiska vienība, ne vārdpāris»²³: (līču līčiem; līču ločiem; Līku loku upe tek No kalniņa lejiņā)²⁴. Šīm konstrukcijām ar pastiprinājuma ģenitīvu ir kopējas vēl citas pazīmes. Šie dubulteņi ir tuvi pastiprinājuma ģenitīva konstrukcijām ne tikai pēc vārdu semantiskajām pazīmēm, bet arī pēc morfoloģiskās cilmes. Šo abu faktoru ietekmē «dubulteņi» arī robežojas ar pastiprinājuma ģenitīvu.

No iepriekš teiktā redzams, ka ne katrs atkārtojums (saknes vai pat vārda) ir pastiprinājuma ģenitīva galvenā iezīme.

Atkārtojums par raksturīgu pastiprinājuma ģenitīva pazīmi kļūst tikai tad, kad tā **pārvaldītais komponents zaudē leksisko pamatnozīmi**, iegūstot relatīvi abstraktāku atvasinātu nozīmi, kas funkcionē par pārvaldītāja vārda leksiskās nozīmes dažādu²⁵ modālo nokrāsu pastiprinātāju²⁶, visbiežāk izsakot **daudzuma, izplatījuma un veida** nojēgumu.

Tā paša vārda atkārtojums un konstrukcijas atsevišķa komponenta savas leksiskās pamatnozīmes zudums ir raksturīgas pastiprinājuma ģenitīva konstrukciju struktūras un semantikas pazīmes, bet arī ne vienīgās. Šīs abas pazīmes daļēji ir arī tādām konstrukcijām, kā, piemēram: klusi klusi, viegli viegli, lēnām lēnām, kas nav pastiprinājuma ģenitīvi.

Pastiprinājuma ģenitīva konstrukciju strukturālo pusi raksturo tai piemītošās gramatiskās kategorijas un formas. Viens no zīmīgākiem faktoriem ir **locījums**, proti **ģenitīvs**, pēc kura šīs pastiprinājuma konstrukcijas arī nosauktas.

Nozīmīgs pastiprinājuma ģenitīva raksturotājs faktors ir arī **sintaktiskās attieksmes** — **pārvaldījums** starp pastiprinājuma ģenitīva komponentiem. Interesantus novērojumus par sintaktiskajām attieksmēm aplūkojamās konstrukcijās latviešu klasiskajās tautasdziesmās devis A. Ozols, kas norāda, ka «Vārdkopas ar pastiprinājuma ģenitīvu saderīgas ar konstrukcijām, kurās attiecīgi substantīvi atrodas sakārtojuma attieksmēs»²⁷. Autors tālāk atzīmē, ka starp pastiprinājuma ģenitīvu un gadījumiem, kuros «tās pašas saknes vārda ģenitīva vai instrumentāla forma atrodas otras ģenitīva vai instrumentāla formas priekšā»²⁸, «zūd robeža starp pārvaldījumu un sakārtojumu:

²³ Turpat, 72. lpp.

²⁴ Turpat, 72. lpp.

²⁵ Skat.: augstāk, 44., 45. lpp.

²⁶ Skat.: par to arī *Art. Ozols, Raksturīgākās latviešu tautasdziesmu nominālās vārdkopas. LVU Zinātniskie raksti, XXX sēj., Rīgā, 1959., 20. lpp.*

²⁷ Turpat, 21. lpp.

²⁸ Turpat, 21. lpp.

Likumu likumu sētiņu daru,

Kur mana pādīte zirdziņus ganīs. 1558; I 1558, 1; sal.:

L i k u m u l i k u m i e m a p l o k u t a i s u, 1558,2.»²⁹

A. Ozols latviešu tautasdziesmās konstatējis arī «konstrukcijas ar nepārprotamām sakārtojuma attieksmēm», kas ir «sinonīmas vārdkopas ar pastiprinājuma ģenitīvu:

Lauziet, meitas, **zarus, zarus**, Virsunites atstājiet; 2765, 2v.

Lauziet, meitas, **z a r u zarus**, Virsuniti atstājiet; 2765,2.»³⁰

«Vārdkopas ar pastiprinājuma ģenitīvu,» kā norāda jau A. Ozols, «savu dzīvīgumu mūsdienu literārajā valodā nav zaudējušas»³¹, bet tikko minētās pastiprinājuma ģenitīva sinonīmās vārdu kopas ar sakārtojuma attieksmēm un tās konstrukcijas, kurās «zūd robeža starp pārvaldījumu un sakārtojumu», nav vairs raksturīgas mūsdienu literārajai valodai.

Tātad, pastiprinājuma ģenitīva konstrukcijas raksturo pārvaldījuma attieksmes starp to komponentiem, pie kam atkarīgais vārds ir pārvaldīts ģenitīvā. Starp pastiprinājuma ģenitīva konstrukcijas komponentiem realizējas atributīvas attieksmes.

Nozīmīgs pastiprinājuma ģenitīva raksturotājs faktors ir **skaitlis**.

Pēc savas cilmes pastiprinājuma ģenitīvs ir tikai tāds ģenitīvs, kas ir daudzskaitlī. Tāpēc arī tādas konstrukcijas kā *likuma likums, zara zari* nav (precīzāk sakot, var arī nebūt)³² pastiprinājuma ģenitīvi, jo dotie ģenitīvi nekā nepastiprina, bet, funkcionējot ar leksisko pamatnozīmi, norāda uz piederību.

A. Ozols, pareizi norādot uz to, ka «Pastiprinājuma ģenitīvs nav identificējams ar dalāmo ģenitīvu, bet nošķirams patstāvīgā grupā»³³, atzīmē, ka «Pastiprinājuma ģenitīvu lieto **daudzskaitlī*** (pasvītr. mans — J. R.) stāvoša vārdkopas galvenā substantīva spēcināšanai»³⁴.

Tātad, pastiprinājuma ģenitīvam daudzskaitļa forma ir raks-

²⁹ Turpat, 21. lpp.

³⁰ Turpat, 21., 22. lpp.

³¹ Turpat, 22. lpp.

³² Skat. zemāk, 51. lpp.

³³ *Art. Ozols*, Raksturīgākās latviešu tautasdziesmu nominālās vārdkopas. LVU Zinātniskie raksti, XXX sēj., Rīgā, 1959., 20. lpp.

* Tikai izņēmuma kārtā sastopam pastiprināmo ģenitīvu pie vienskaitļa formas substantīva:

Ak, es biju ērmu *ērms*, Vēl ērmota ligaviņa: 22580, 4v. To lieto arī frazeoloģiskos savienojumos: dievu *dieviņam* 1055; 1144; 2978; 5926, 8; 12683; 14840; 20039; 23177, 8; 23638; 24745, 1; 25443; 28079; 28952; 30660 u. c. (A. Ozola piezīme.)

³⁴ Turpat, 20. lpp.

turīga ne tikai pārvaldītāmvārdam, bet arī pārvaldītāja m vārdam substantīvam. Ir gan atsevišķi gadījumi substantīvajās vārdu kopās, kurās galvenais komponents ir vienskaitļa formā, kā uz to jau norāda parindē A. Ozols³⁵. Šādi izņēmumi ir sastopami ne tikai latviešu klasiskajās tautas dziesmās, bet arī mūsdienu literārajā valodā.

Piemēram:

*Ir jau liksmi, ja ziedus maina,
Ja tie mirkli spēj priecēt tevi,
Taču gadās, ka laimes vainags
Galū galā tad paliek nevīts.*

Imermanis, Z. s., 139.;

*Pat tas, ka rožainais pamats zem manis visu laiku šūpojās
augstu un dāmas sirds sita kā sunišaķepa pret tepiķi — pat tas
galū galā mani netraucēja.*

Ezeriņš, N. i., 230;

Dienu dienā celta valsts, kas nākotnē tiecas.

Pelēkais, Dz. i., 148.;

*Temperatūra gandrīz vai veselu mēnesi turējās dienu
dienā.*

«Zvaigzne», 1958., 2. nr., 18.

Adjektīvajās pastiprinājuma ģenitīva konstrukcijās galvenā komponenta daudzskaitļa forma nav obligāta, jo galvenā komponenta skaitlis, tāpat kā arī locījums ir saskaņojumā ar to vārdu, uz kuru tas attiecas, piemēram:

*Ir senu senais ienaidnieks
Uz mūžiem aiztriekts peklē,*

Grots, I., 299;

*Pirmais sniegs! Pirmais sniegs!
Bērniem lielu lielais prieks!*

Plūdonis, D. i., 90;

*Un tad nu gāja lielu lielie strīdi: vakaros pie skārda
lampām istabā, — pa riju un pīdarbu.*

Eidemanis, I., 316.

Pastiprinājuma ģenitīvu raksturo arī vārdu kārtā, tas ir tikai prepozitīvs, atšķirībā no daļāmā ģenitīva, kas ir parasti tikai postpozitīvs.³⁶

Tā redzams, ka pastiprinājuma ģenitīvu raksturo vairāki

³⁵ Turpat, 20. lpp.

³⁶ Skat. turpat, 20. lpp. un Я. Я. Розенберг, Характер родительного части в субстантивных словосочетаниях, сб. «К вопросу управления» под ред. М. А. Соколовой, изд. РПИ, Рига, 1957, 94.—100. lpp.

gramatikas faktori — atkarīgā komponenta locījums, proti ģenitīvs; sintaktiskās attiecības, proti pārvaldījums starp pastiprinājuma ģenitīva konstrukciju komponentiem un substantīvās konstrukcijās arī starp konstrukcijas galveno komponentu un vārdu, uz kuru tas attiecas, bet adjektīvajās konstrukcijās pēdējie parasti ir saskaņojumā; skaitlis, proti substantīvajās vārdu kopās abi komponenti parasti ir daudzskaitlī, adjektīvajās — galvenais vārds var būt arī vienskaitlī, ja tas ir saskaņojumā ar to vārdu, uz kuru attiecas; vārdu kārtā, proti pastiprinājuma ģenitīvs ir prepozitīvs.

Dažkārt lingvistiskajā literatūrā, īpaši atsevišķās gramatikās var vērot tendenci nepietiekami novērtēt gramatisko formu nozīmi pastiprinājuma ģenitīva veidošanā.³⁷

No gramatikās dotajiem pastiprinājuma ģenitīva piemēriem ir vērojamas arī otras tendences pazīmes — nepietiekami novērtēt visus semantikas faktoros. Tā dotajā piemērā *paldies dievu dieviņam*³⁸ daudzskaitļa ģenitīvs var arī nebūt pastiprinājuma ģenitīvs, ja, piemēram, ir gribēts teikt: «Paldies tam dievam, kas ir dieviem dievs».

Tāpat arī teikumos *Tēvu tēvu laipas mestas* — bērnu bērni *laipotāji*³⁹, *Tēvu tēvu tikums*⁴⁰ daudzskaitļa ģenitīvu galvenā semantiskā funkcija nav (pārvaldītāja) vārda leksiskās nozīmes pastiprināšana, bet gan norāde uz piederību pēc cilmes.

Teiktais rāda, ka daudzskaitļa ģenitīva semantiskās funkcijas ir atkarā arī no pārvaldītāja un pārvaldītā vārda leksiskās nozīmes un konteksta.

Tas, piemēram, vērojams, salīdzinot teikumus:

Pa zaru zariem,
Pa stīgu stīgām,
Pa lapu lapām,
Pa ziedu ziediem
Uzkāpj princese
Līdz debesu vārtu.

Brigadere, P. I., 144.

Sabraukuši gandrīz visi bērnu bērni.

(Piemērs mans — J. R.)

³⁷ Piemēram, V. Ramāns, *Latviešu valodas mācība*. IV izd., R., 1939., 108. lpp.; M. Alksnis un O. Vilāns, *Latviešu valodas gramatika*. Vidusskolas kurss, LVI, R., 1948., 153. lpp.

³⁸ *Latviešu valodas gramatika*, J. Endzelīna un K. Mülenbacha sastādīta, V izd., 1934., 208. lpp.

³⁹ *Latviešu valodas mācība*. Sastādīta no J. Kalniņa, III izd., R., 1901., 27. lpp.

⁴⁰ *Latviešu valodas teikumu mācība* (sintaksis), ar daudz rakstu darbu uzdevumiem. Priekš divkласu tautas skolām sastādījis R. Cukurs, R., 1897., 21. lpp.

Ja pirmajā piemērā uz vārdkopu «zaru zariem», «stīgu stīgām» pastiprinājuma ģenitīva konstrukciju raksturu norāda vārdkopas «lapu lapām», «ziedu ziediem», tad otrajā piemērā daudzskaitļa ģenitīvs neizsaka nekādas pastiprinājuma pazīmes, bet norāda tikai uz piederību pēc cilmes. Pie tam šais konstrukcijās ģenitīva semantiskās funkcijas neietekmē skaitļa kategorija. Tāpēc ar tādu pašu locījumu semantiku funkcionē dotajā teikumā arī vienskaitļa ģenitīvs (*bērna (resp. meitas, dēla) bērni*). Pēc šādu konstrukciju parauga tad arī varētu būt radušās izlokšņu konstrukcijas *laba labais, gala galā*⁴¹ ar pastiprinājuma nozīmi.

No iepriekš teiktā redzams, ka pastiprinājuma ģenitīva konstrukcijas raksturo ne tikai strukturāli, bet arī semantiski faktori, kā, piemēram: komponentu leksiskā nozīme, īpaši pārvaldītā komponenta leksiskās pamatnozīmes zudums un relatīvi abstraktākas atvasinātas nozīmes rašanās, visas konstrukcijas pārnestā nozīme, konteksts.

Tādas konstrukcijas kā *tēvu tēvi, bērnu bērni*, iespējams, ka sākotnē sekmēja pastiprinājuma ģenitīva cilmi. Tie apzīmē piederību pēc cilmes, uzsverot, ka tas, kas pieder, ir daļa (ne visi, bet tie tēvi, kas ir tēvam vai tēviem tēvi)⁴². Sākotnē ar šādu pašu nozīmi varēja būt arī tādas konstrukcijas kā *gabalu gabalos, drusku druskās*, proti, norādot, ka tie ir gabali no gabaliem, — druskas no druskām. Kad sākotnējā nozīme šajās konstrukcijās jau bija kļuvusi neskaidrāka, tad pēc šādu konstrukciju parauga varēja rasties arī tādi savienojumi kā *purvu purvi, mežu meži, kaktu kakti*, kuros ģenitīvi vairs neizsaka piederības nozīmi pēc cilmes, bet tikai pastiprina galvenā vārda leksisko nozīmi. Ir arī tādas konstrukcijas, kurās abi komponenti zaudē savu leksisko pamatnozīmi, iegūstot relatīvi abstraktāku atvasinātu nozīmi. Šo konstrukciju izteiktā nozīme nav vārdu kopas atsevišķo vārdu leksiskās pamatnozīmes summa, bet gan kāda cita vārda leksiskās nozīmes ekvivalents, kas iegūvis frazeoloģisku raksturu. Uz frazeoloģisko raksturu norāda arī zināmā mērā ierobežotais vārdu skaits, kuri var būt par pastiprinājuma ģenitīva komponentiem (substantīvajās konstrukcijās parasti ir vārdi, kas nosauc priekšmetus, retāk būtnes, bet nav raksturīgas konstrukcijas, kuru komponenti nosauktu abstraktu jēdzienu; adjektīvajās konstrukcijās sastopami tikai pirmatnīgie adjektīvi).

No teiktā redzam, ka pastiprinājuma ģenitīva konstrukcijas nav vienveidīgas. Ir tādas, kurās attiecīgais vārds zaudējis savu

⁴¹ Konstrukcijas dzirdētas Sunākstē un Secē.

⁴² Ļoti iespējams, ka K. Milenbahs un J. Endzelīns šajā sakarā pastiprinājuma ģenitīvu arī uzlūko par dalāmā ģenitīva paveidu. Skat.: Latviešu gramatika, V izd., 208. lpp.; J. Endzelīns, Latviešu valodas gramatika, LVI, R. 1951., 555. lpp.

leksisko pamatnozīmi un funkcionē par pārvaldītāja vārda leksiskās nozīmes modālu pastiprinātāju, norādot uz pastiprinājuma raksturu pēc kvalitātes un kvantitātes. Līdz ar to šīs konstrukcijas iegūst frazeoloģisma pazīmes. Ir arī tādas konstrukcijas, kurās abi komponenti ir zaudējuši leksisko pamatnozīmi, kurās konstrukcijas izteiktā nozīme nav vārdu kopas atsevišķo vārdu leksisko pamatnozīmju summa, bet gan kāda cita vārda leksiskās nozīmes ekvivalents (kaktu kaktus *izmektēju* = arī visur izmeklēju, ne tikai visus kaktus). A. Ozols tādas pastiprinājuma ģenitīva konstrukcijas kā «dievu dieviņam» tieši kvalificē par «frazeoloģiskiem savienojumiem»⁴³.

* * *

Zinātniskajā literatūrā un skolu gramatikās ir vērojami dažādi uzskati ne tikai aplūkoto pastiprinājuma ģenitīva konstrukciju izpratnē, bet arī to sintaktisko funkciju skaidrojumos.

Sintaktisko funkciju izpratnē viena no sarežģītākām problēmām ir jautājums par to, vai pastiprinājuma ģenitīva konstrukcijas komponenti funkcionē kā divi patstāvīgi teikuma locekļi vai kā viena sintaktiska vienība, un ja viena, tad kāds ir tās raksturs. Uz to vairāk vai mazāk tieši norādījumi sastopami darbos, kas publicēti pagājušā gadsimta beigās un šīnī gadsimtā.

K. Milēnbahs darbā «Teikums», runājot par «Teikuma priekšmeta apzīmētājiem», norāda, ka pastiprinājuma ģenitīvs funkcionē par apzīmētāju un dod piemērus: *malu malas, mežu meži, kaktu kakti, purvu purvi atskanēja*. Tāpat pie īpašības vārdiem: *labu labais, vecu vecais*.⁴⁴

Šādus pašus uzskatus aizstāv J. Endzelīns darbā «Latviešu valodas gramatika». Tā, runājot par «Grupām ar substantīvu centrā», J. Endzelīns norāda: «Ja savienoto substantīvu locījumi ir dažādi, tad apzīmētājs substantīvs ir ģenitīvā (skat. 394.—397. . . §)»⁴⁵ un norādītajos paragrafos dod arī pastiprinājuma ģenitīva piemērus (*pa malu malām, purvu purvi, prieki lielu liele, vecu vecais ienaidis* u. c.).⁴⁶

Arī A. Ozols darbā par teikuma palīglocekļiem klasiskajās tautasdziesmās atzīmē, ka «pastiprinājuma apzīmētājs izteikts ar pastiprinājuma ģenitīvu, piemēram: *Lodā bitīte, Pa zaru zariem, Pa zaru zariem, Pa lapu la-*

⁴³ Skat. Art. Ozols, Raksturīgākās latviešu tautasdziesmu nominālās vārdkopas, LVU Zinātniskie raksti, XXX sēj., Rīgā, 1959., 20. lpp. parīdē.

⁴⁴ Teikums, K. Milēnbaha apercerēts, R., 1898., 39. lpp.

⁴⁵ J. Endzelīns, Latviešu valodas gramatika, LVI, R. 1951., 1023. lpp.

⁴⁶ Turpat, 555. lpp.

pām». Rakstā par tautasdziesmu nominālajām vārdkopām A. Ozols arī norāda: «Aprepozicionālie ģenitīvi kā substantīvu vārdkopu atkarīgie komponenti teikumā funkcionē par apzīmētājiem.»⁴⁷

Zinātniskajā literatūrā, kā arī skolu gramatikās vērojama arī cita nostādne, proti pastiprinājuma ģenitīva komponentus uzlūkot par vienu teikuma locekli.

Tā jau R. Cukurs, apcerot apstākļus, norāda, ka «Par vietas apstākļiem var tikt lietoti lietu vārdi instrumentālā: *vietu vietām, malu malām*. . . .»⁴⁸ Dotie piemēri liek domāt, ka R. Cukurs tos varējis uzlūkot par vienu teikuma locekli.

1954. gadā autoru kolektīva izdotajā «Latviešu valodas gramatikā», runājot par «Pārvaldīto apzīmētāju», piezīmē ir tieši norādīts, ka «Apzīmētājs nerodas, ja pārvaldījumā atkarīgā vārda ģenitīva forma tikai pastiprina apzīmējamā vārdu. . . .»⁴⁹ un dod piemēru⁵⁰: *Lai laiku laikos slavēts Oktobris!*⁵¹

Arī tas, ka M. Lepika savā darbā «Par atributīvo ģenitīvu»⁵² nav aplūkojusi pastiprinājuma ģenitīva konstrukcijas, liecina, ka autore pastiprinājuma ģenitīva substantīvās konstrukcijas pārvaldīto komponentu neuzlūko par patstāvīgu teikuma locekli, proti apzīmētāju, par ko tas pēc autores koncepcijas varētu tikt uzlūkots, ja to atzitu par patstāvīgu teikuma locekli.

Vienkāršo un salikto teikuma locekļu problēma apzināti tiek izvirzīta pavisam nesen. Tas tā ne tikai par latviešu valodu, bet arī par citām valodām, piemēram, krievu.⁵³ Sakarā ar latviešu valodas sintakses problēmu intensīvo pētīšanu pēdējos gados latviešu lingvistikā šim jautājumam ir pieskārušies vairāki; un

⁴⁷ Art. Ozols, Pielikums, apzīmētājs un apzīmējums latviešu klasiskajās tautasdziesmās. LVU Zinātniskie raksti, XXV sēj., Rīgā, 1958., 59. lpp.; Art. Ozols, Raksturīgākās latviešu tautasdziesmu nominālās vārdkopas. LVU Zinātniskie raksti, XXX sēj., 1959., 18. lpp.

⁴⁸ Latviešu valodas teikumu mācība (sintaksis), ar daudz rakstu darbu uzdevumiem. Priekš divklasu tautas skolām sastādījis R. Cukurs. Rīgā, 1897., 27. lpp.

⁴⁹ Latviešu valodas gramatika VIII—XI klasei II d., LVI, R. 1954., 47. lpp.

⁵⁰ Turpat, 47. lpp.

⁵¹ Vidusskolu mācību grāmatās šādi un analogi gadījumi nebūtu dodami atsevišķu piezīmju veidā, bet metodisku apsvērumu dēļ būtu jāizstrādā īpaša nodaļa, kurā aplūkotu visas vārdkopas un vārdu kopas, kas teikumā funkcionē par vienu teikuma locekli, tās klasificējot pēc nedalāmības grupās — vispirms tajās grupās, kas var būt visu vai vairums teikuma locekļu funkcijās un tikai tad par pārējām konstrukcijām runāt piezīmēs kā par izņēmumiem. Par to skat. arī J. Rozenbergs, Vēlreiz par dažiem «jaunās» gramatikas jautājumiem. Skolotāju Avīze, R. 1956., 38. nr.

⁵² M. Lepika, Par atributīvo ģenitīvu mūsdienu latviešu valodā. Lat. PSR ZA Valodas un literatūras institūta Raksti, R. 1954., 3. sēj., 47.—76. lpp.

⁵³ Skat.: С. М. Абакумов, Устойчивые сочетания слов. Русский язык в школе, 1936, № 1, 5—8.

vērojamas divas tendences. Pēc vienas «katru pilnnozīmes vārdu (atskaitot frazeoloģismus)» uzlūko «patstāvīgā sintaktiskā funkcijā»,⁵⁴ pēc otras — katru nedalāmu vārdu kopu (proti: 1. frazeoloģiski vārdu savienojumi un 2. sintaktiski (teikumā) nedalāmas vārdu kopas) uzlūko par vienu teikuma locekli.⁵⁵

Šī raksta temats un ieceres apjoms neļauj sīki aplūkot šo problēmu, bet rakstā izvirzīto konstrukciju analīze prasa īsumā pie dažiem jautājumiem pakavēties.

Vispirms jāatzīmē, ka viena un otra tendence nav radusies nejauši un viena otrai nav pretstatāmas kā nepareizas. Vēl vairāk — domājams, ka brīvas, radošas lingvistiskās domas attīstības apstākļos perspektīvē vēl ilgi tās (tendences), viena otru papildinot, nenonāks pie vienas visiem kopējas atsevišķu attiecīgo konstrukciju izpratnes, jo šī problēma atrodas ciešā sakarā ar visai neskaidru jautājumu par gramatikas un loģikas kategoriju kopējām pazīmēm, to specifiku un savstarpējo atkarību. No vienas puses, nevar ignorēt valodas semantikas faktoros, no otras puses — gramatisko formu un kategoriju formālos rādītājus, t. i., analīzē jāievēro gramatiskie faktori un analizējamās vienības loģiskā jēga.

Latviešu lingvistikā ir izveidojusies nedalīta doma, ka bez t. s. vienkāršajiem teikuma locekļiem ir arī salikti teikuma locekļi, kas izteikti ar vairākiem vārdiem. Abu iepriekš minēto tendenču (starp kurām nevar novilkt krasu robežu) pārstāvji arī atzīst, ka par saliktu teikuma locekli var būt frazeoloģismi. Problēma rodas gan tālāk: ko uzlūkot par frazeoloģismu un vai visi frazeoloģismi funkcionē par vienu teikuma locekli? Šo problēmu skaidrošanai ir nepieciešami vairāki īpaši pētījumi, bet šinī rakstā jāatgriežas pie šīs problēmas vienas konkrētas konstrukcijas sintaktisko funkciju apskata.

Aplūkojamais pastiprinājuma ģenitīvs no sintaktisko atlieksmju viedokļa ir nominālas vārdkopas, precīzāk sakot — vārdu kopas atkarīgais komponents, parasti daudzskaitļa ģenitīvs tiešajā pārvaldījumā. Šāda tipa vārdkopu atkarīgais komponents pēc latviešu lingvistikas teikumu palīglocekļu klasifikācijas tradīcijas tiek uzlūkots par apzīmētāju.

Aplūkojot pastiprinājuma ģenitīva konstrukciju raksturu, tika atzīmēts, ka pastiprinājuma ģenitīva konstrukcijas gan pēc savas semantikas, gan arī, kā redzēsīm, pēc morfoloģisko funkciju viedokļa ieņem īpatnu vietu to nominālo vārdkopu sistēmā,

⁵⁴ Art. Ozols, Pielikums, apzīmētājs un apzīmējums latviešu klasiskajās tautsdziesmās. LVU Zinātniskie raksti, XXV sēj., III A sērija, R. 1958., 55. lpp.

⁵⁵ Latviešu valodas gramatika VIII—XI klasei, II d., 11., 12. lpp. 11. §.

kuru atkarīgais komponents ir ģenitīvs tiešajā pārvaldījumā. So apsvērumu dēļ, domājams, nebūtu vēlams pastiprinājuma ģenitīva sintaktiskās funkcijas noteikt, vadoties tikai no sintaktisko attiecsmju un vārdkopas komponentu morfoloģiskā tipa. Tapēc jāņem vērā arī citi attiecīgo konstrukciju raksturotāji un teikuma locekļu noteikšanas faktori.⁵⁶ A. Ozols lingvistiskajos darbos, runājot par locījumu mācības sarežģīto raksturu, vairākkārt ir norādījis, kādi principi būtu jāņem vērā, raksturojot locījumus.⁵⁷ Aplūkojis locījumu 1) sintaktiskās funkcijas, 2) sintaktiskās attiecsmes, 3) morfoloģiskās funkcijas principus, A. Ozols atzīmē: «Un tikai beidzot, kad neviens no šiem principiem nav bijis auglīgs locījuma gramatiskās dabas raksturošanai, varētu būt vieta ceturtajam — locījuma loģiskās jeb jēdzieniskās nozīmes principam — kā tīri semantiskam locījuma nozīmes principam.»⁵⁸

Ka ne tikai locījuma loģiskās jeb jēdzieniskās nozīmes princips ir auglīgs, bet arī vispār loģiskās jeb jēdzieniskās nozīmes princips ir vērā ņemams, ir pierādījis A. Ozols. A. Ozols lingvistiskajos darbos par latviešu klasisko tautasdziesmu sintaksi, konsekventi dodot teikuma gramatisko analīzi, veiksmīgi izmanto semantikas faktoros, ik reizi šādu rīcību motivējot. Tā, piemēram, A. Ozols, latviešu lingvistikā izvirzot principiāli jaunu teikuma kodola izpratni, sakarā ar problēmu par netiešā teikuma priekšmeta un papildinātāja norobežošanu secinājumos norāda: «Kā kritēriji (pasvītr. J. R.) minēti, pirmkārt, teikuma loģiskās jēgas izpratne (pasvītr. J. R.) gadījumos, kuros teikumā trūkst tiešā teikumpriekšmeta, un, otrkārt, teikuma sintaktiskā daba gadījumos, kuros teikumā būtu atrodams tiešais teikumpriekšmets.»⁵⁹

Runājot par pastiprinājuma ģenitīvu, arī nebūtu vēlams ignorēt konstrukciju loģisko jēgu teikumā, tās semantiskos faktoros.

⁵⁶ Skat.: H. П. Канонькин, Распознавание второстепенных членов предложения. Ученые зап. ЛГПИ им. А. М. Герцена, 1939, т. XX, стр. 33—69; Я. Я. Розенберг, Родительный беспредложный падеж в роли определения в современном латышском литературном языке (в сравнении с русскими конструкциями), диссерт. на соискание ученой степени кандидата филологических наук. Л., 1956, 65. un sek. lpp.

⁵⁷ Skat.: A. Ozols, Sintaktiskā pieeja locījumu mācībai, Padomju Latvijas Skola, 1949., Nr. 2, 85. lpp.; Art. Ozols, Vārds datīvā kā teikuma loceklis, LVU Zinātniskie raksti XVI sēj., II sērija, R., 1957., 11.—13. lpp.; Art. Ozols, Pielikums, apzīmētājs un apzīmējums latviešu klasiskajās tautasdziesmās, LVU Zinātniskie raksti, XXV sēj., III A sērija, R., 1958., 44.—46. lpp.

⁵⁸ Art. Ozols, Pielikums, apzīmētājs un apzīmējums latviešu klasiskajās tautasdziesmās, LVU Zinātniskie raksti, XXV sēj., III A sērija, R., 1958., 45. lpp.

⁵⁹ Art. Ozols, Vārds datīvā kā teikuma loceklis LVU Zinātniskie raksti, XVI sēj., II sērija, R., 1957., 59. lpp.

Jāņem vērā arī tas, ka pastiprinājuma ģenitīva konstrukcijas pēc semantiskā rakstura ir visai nevienlīdzīgas. Ir konstrukcijas, kā augstāk atzīmēts, kuras tik cieši robežojas ar piederības ģenitīvu, ka grūti novilkt starp tām kādu striktu robežu. Tā kā piederības ģenitīvs funkcionē par apzīmētāju, tad šīm robežkonstrukcijām arī ir spilgti izteikts apzīmētāja raksturs. Ir arī tādas konstrukcijas, kurās atkarīgais komponents ir zaudējis savu leksisko pamatnozīmi un funkcionē ar citu nozīmi, kas nojaušama tikai dotajā kontekstā, piemēram:

Sis pēdējais jautājums Maijai palika par jautājumu jautājumu.

Tamsāre, Z. u. m., 225.;

Vairāk nevajadzēja kā parādīties Rīgas ielās dažiem padomju tankiem, — un līdz pamatu pamatiem saviļņojās, sāka bangot Latvijas darbaļaužu jūra.

Lācis, U. j. k., 205.;

*Dod, dieviņ, šovasar
Labi man noganīt:
Krūmu krūmus izganīt,
Bēdas, raizes neredzēt.*

L. t. dz. I, 1, 2783.

Ir arī tādas konstrukcijas, kurās ne tikai atkarīgais komponents ir zaudējis savu leksisko pamatnozīmi, bet arī galvenais komponents funkcionē ar atvasinātu nozīmi, piemēram:

Galū galā Pāvels pavisam pārstāja braukt uz mājām.

Pelins, G. dz., 15.

Ir pat tādas pastiprinājuma ģenitīva konstrukcijas, kurās abi komponenti ir zaudējuši savu leksisko pamatnozīmi un vārdu kopa, ieguvusi īpatu modalitāti un adverbīālu raksturu, izpilda partikulāras funkcijas.

Piemēram:

Galū galā tomēr svētki. Vārds pa vārdam un aizsēdējāmieš.

Laganovskis, K. v. š., 41.;

*Biedri kritiķi, liec nazi malā,
Zīmuli drāzt pagaidi mazliet,
Jo man taisnība ir galū galā...
Paskaties pie virpas tulpe zied!*

Vējāns, S. k. a., 58.;

«Galū galā, pat, ja viss būtu palicis pa vecam, es tik un tā nekad nebūtu dabūjusi ne tēva mājas ne iedzīvi — viss taču paliktu maniēm brāļiem.»

Lācis, U. j, k., 571.:

Un, galū galā, viņai taču bija taisnība.

Sakse, S. p., 76.

Tā redzams, ka pastiprinājuma ģenitīva konstrukcijas no semantiskā viedokļa ir visai daudzveidīgas.

Tā kā vispār nav vienotas domas teorētiskajos jautājumos par nedalāmajām vārdkopām resp. vārdkopām ar nedalāmu komponentu, ne arī tās (tai skaitā arī frazeoloģismi) kaut cik vispusīgi ir pētītas, tad pašreiz nav iespējams pastiprinājuma ģenitīva konstrukcijas ietilpināt kādā vārdu kopu grupā atkarībā no to dalāmības vai nedalāmības pakāpes viedokļa. Varētu gan dot pilnīgāku pastiprinājuma ģenitīva konstrukciju grupējumu no semantiskā viedokļa, bet pie pašreizējās šī jautājuma attīstības pakāpes tas nav nepieciešams.

Redzam gan, ka pastiprinājuma ģenitīvs pēc semantiskā rakstura būtiski atšķiras no daudziem citiem prepozitīviem ģenitīviem, kā piemēram, piederības, attieksmes, satura, vielas, vietas, laika u. c., ka pastiprinājuma ģenitīva komponenti — viens vai abi ir daļēji vai pilnīgi zaudējuši savu leksisko pamatnozīmi, ka daudzos gadījumos pastiprinājuma ģenitīva konstrukcijas galvenais loceklis bez atkarīgā komponenta nav spējīgs funkcionēt par pilnvērtīgu teikuma locekli. Tādēļ arī dažas no tā konstrukcijām izpilda partikulāras funkcijas, dažas ir kļuvušas par frazeoloģismiem, dažas ar frazeoloģisma iezīmēm.

Pastiprinājuma ģenitīva konstrukciju raksturs šinī darbā atļauj tās kvalificēt kā paplašinātus teikuma locekļus vai sastāta un salikta teikuma locekļa paplašinātus komponentus, kaut gan tuvāk teikuma locekļa paplašinājuma raksturu augstāk minēto apstākļu dēļ nav iespējams precizēt.

* * *

Pastiprinājuma ģenitīva konstrukciju sintaktiskās funkcijas latviešu valodā ir maz pētīts jautājums, kā jau tika atzīmēts. Un tas ir saprotams, jo jautājums par pastiprinājuma ģenitīva konstrukciju sintaktiskajām funkcijām ir ciešā sakarā ar jautājumu par teikuma locekļu semantiski leksisko klasifikāciju, bet šis jautājums par aktuālu problēmu sāk izvirzīties tikai pēdējos gados.

Seit aplūkosim pastiprinājuma ģenitīva sintaktiskās funkcijas, nepretendējot šo jautājumu aperēt detalizēti.

Savāktais materiāls rāda, ka pastiprinājuma ģenitīva konstrukcijas resp. tās galvenais komponents var funkcionēt par visiem teikuma locekļiem. Ne katrreiz konstrukcijas tieši iekļaujas vienā vai otrā tradicionālo teikuma locekļu funkcijās. Tā rodas konstrukcijas kurām ir vairāku teikuma locekļu pazīmes.

Pastiprinājuma ģenitīva konstrukcijas resp. to galvenais komponents visbiežāk ir apstākļu un papildinātāja funkcijā, retāk — par teikuma priekšmetu, apzīmētāju un izteicēja nominālo daļu.

I. Pastiprinājuma ģenitīva konstrukcijas apstākļu funkcijā

1. Pastiprinājuma ģenitīva konstrukcijas resp. to galvenais komponents visbiežāk ir par **laika apstākli**. Pastiprinājuma ģenitīvā lietoti vārdi, kuru tiešā pamatnozīme nosauc 1) kādu relatīvi lielāku mazāk vai vairāk konkrētu laika vienību (piem.: mūžs, laiks, gads), 2) procesa nobeigumu (piem.: beigas, gals), 3) substances, kas ar savu eksistēšanu, periodiski atkārtojas, izsauc laika nojēgumu (piem.: paaudze, audze).

Piemēram:

Uz mūžu mūžiem *būsim brīvi mājās.*

Sudrabkalns, Br. s., 181.;

Sī elle aizslēgta tiek

Uz laiku laikiem,

Uz mūžu mūžiem!

Brigadere, P. 1. 181.;

Gods varoņiem, kam neskaitāmas dziesmas

Uz laiku laikiem *nebeigs slavu paust!*

Grigulis, V., 55.;

Uz laiku laikiem — *tagad mūsu muiža.*

Ceplis, Z., 44.;

No sākuma Andžam piemita vēl tā īpašība, ka nevarēdams saprasties ar desmit vagām, viņš galu galā izdzina vienpadsmit.

Ezeriņš, N. i., 32.;

Galū galā *Pāvels pavisam pārstāja braukt uz mājām.*

Pelins, G. dz., 15.;

*Un beigu beigās izgāja tam greizi,
Jo kritīki vairs nekavējās sacīt:
Ja nevar pacelties pār acīm šim,
Tad nav ko velti spalvu turēt plaukstā!*

Kamara, J. v., 267.;

*Gan Zigurds cēla arvien mazākus klēpišus un beigu
beigās nesa uz dakšām āboliņa kušķi krietnas vārnu
ligzdas lielumā, taču grūži, kas bira aiz apkakles, grauza
muguru, lida degunā un ausīs.*

Legzdīņš, T., 17.

Konstrukcijas ar «galu galā», «beigu beigās», kā jau norādīts, bieži zaudē savu leksisko pamatnozīmi pilnīgi un modālā izlietojumā iegūst partikulāras funkcijas. Starp šo konstrukciju funkcijām stingras robežas grūti novilkt un dažkārt pat nav iespējams. Kā objektīvi kritēriji varētu būt teikuma saturs resp. vārdi, kas norāda uz šo konstrukciju izlietojumu laika apzīmēšanai, piemēram,

*Un strādnieki saka: pagājuši divi mēneši, kopš no-
gāzts ķeizars, — bet vai kaut kas galu galā ir gro-
zījies?*

Rihters, M. š., 336.;

un attiecīga intonācija runā resp. interpunkcija rakstībā (kas būtu īpaši pētījams jautājums), piemēram:

*Galū galā, pat, ja viss būtu palicis pa vecam, es tik
un tā nekad nebūtu dabūjusi ne tēva mājas; ne iedzīvi, —
viss taču paliktu maniem brāļiem.*

Lācis, U. j. k., 571.

Bez konteksta bieži grūti noteikt šo konstrukciju sintaktiskās funkcijas un dažkārt pat plašāks konteksts nevar būt par objek-tīvu kritēriju, piemēram:

Galū galā nebija jau nekāda liela manta.

Eferts, I., 107.;

*Dažkārt šī noteiktība šķita par daudz drosmīga un ris-
kanta, dažkārt viņa tonis, kas necieta iebildumus, sa-
trauca, izraisīja vēlēšanos runāt pretim un uzsākt strīdu,
bet galu galā vienmēr iznāca tā, ka direktoram bija
taisnība.*

Medinskis, St. p. j., 28.;

*Godalga galu galā pagāja secen, galvenokārt tādēļ,
ka istenībā tas bija tikai lugas uzmetums, paplašināts
librets.*

«L. un M.» 1959., 17. nr., 3.;

Audzū audzēs nerīma
Asīns kauja,
Tēvu zemī sargāja
Latvju cilts.

Vanags, S. v. 149.;

Pelēks namiņš — Tadenava!
Gaiša šodien tava sēta.
Lielā cīnītāja slavas
Audzū audzēs apmirdzēta.

Vanags, S. v., 158.

Sastopams daudz konstrūkciju, kurās par pastiprinājuma ģenitīvu ir vārdkopas «reizū reizēm», retāk «lāgu lāgiem», «kārtu kārtām», «dienu dienā». Ja tā pati konstrūkcija izsaka ne tikai laika nojēgumu, bet arī intensitāti, tad šiem laika apstākļiem ir arī veida apstākļa iezīmes. Tāpēc šo konstrūkciju sintaktiskās funkcijas varētu kvalificēt par laika pārtrauktības un intensitātes apstākļiem.

Piemēram:

Tēvs iet kāšēdams, reizū reizēm kraukādams.

Rihters, M. š. 34.;

Un liksmo mūsu sirdis, un priekā reizū reizēm es
dudīnu:

«Ak tu Ješkiņ, Ješkiņ!»

Rihters, M. š., 342.;

Tādēļ viņš reizū reizēm mēģināja runāt par Jusi
un viņa nāvi, paskaidrodams, ka bērnu nāve nevar būt
nekādā sakarā ar tēva nāvi, jo bērni mira arī tur, kur dzi-
vo abi vecāki.

Tamsāre, Z. u. m., 230.;

Lāgu lāgiem tāds troksnis, kāds Kapuā nekad nav
dzirdēts.

Upīts, S., 48.;

Savu programū Nina bija pārdomājusi kārtu kārtām,
visos sīkumos, — šīs fantazijas bij tik valdzinošas.

Upīts, P. m., 83.;

Dienu dienā celta valsts, kas nākotnē tiecas.

Pelēkais, Dz. i., 148.;

Temperatūra gandrīz vai veselu mēnesi turējās dienu
dienā.

«Zvaigzne», 1958., 2. nr., 18.

2. Pastiprinājuma ģenitīva konstrukcijas resp. to galvenais komponents diezgan bieži ir **stāvokļa apstākļa** funkcijas. Pastiprinājuma ģenitīvā lietotie vārdi nosauc substanci, kas atrodas kādā noteiktā stāvoklī.

Piemēram:

Anna atcerējās, ar kādu patiku reiz klausījās, kā saulesbrāļi un ostas bezdarbnieki tirgus malas «Melno bumbu» bij izdauzījuši lupatu lupatās un pašu kroģeri tikko neiesvieduši Daugavā.

Upīts, P. m., 135.;

Pārāk daudz un juku jukām viņi tā sarunājas, lai katrs izlasa no lielās kopas to, kas viņam tuvāks, lai pats lūko atrast kopējo pavedienu, kas visu saista vienā sakarā.

Upīts, P. m., 118.;

*Jauna lec saule asiņu staros...
Klau, gāju putni iet baru baros!*

Plūdonis, P., 43.;

Daži augļu koki un ceriņu krūmi auga pie mājām pilnīgā savvaļā, — kad cūkai atskrēja sivēni, tie izrakņāja mazo dārzu bedru bedrēs.

Lācis, U. j. k., 83.;

Viņš mūsu mūžu sasien mazglu mazglos, ka ar viscietākajiem pirkstiem neatraisīsi.

Jaunsudrabiņš, V. r., 182.;

*Iet rudziši vilņu vilnis
Lielajā tirumā;
Prieki bija arājami
Un arāja ligavai.*

L. t. dz. 232. lpp.

Daudzos gadījumos, kā redzams, šīm konstrukcijām ir ne tikai stāvokļa apstākļa, bet arī **veida apstākļa** funkcija, kas dažkārt pat ir dominējošā.

3. Pastiprinājuma ģenitīva konstrukcijas resp. to galvenais komponents retāk sastopams **vietas apstākļa** funkcijā. Pastiprinājuma ģenitīvā lietotie vārdi visbiežāk nosauc vairāk vai mazāk konkrētu teritoriju vai tās daļu. Visbiežāk pastiprinājuma ģenitīva konstrukcijas ar pārvaldītāju vārdu ir netiešajā pārvaldījumā.

Piemēram:

*Ļaudis nāca no malu malām kā kādreiz uz taviem
jautājumu vakariem.*

Eferts, I., 103.;

Putnu dziesmas pavasari skan pa malu malām.

Ramāns, L. v. m., 108.;

*Būs simtiem draugu tad malu malās,
Bet sirdij tuvākais man būs tu.*

Vāczemnieks, Dz., 61.;

Es runāju...

*Haotisks viesulis uzvoer manus vārdus
un kaisa
pa gaisu gaisiem.*

Eidemanis, I., 107.;

*Tik iztraucēts no trača negantā,
Pa lauku laukiem zaķis aizlīnkā.*

Plūdonis, D. i., 93.;

*Izskraidījos kā strazds pa dārzu dārziem, un izrādījās,
ka Šuvalovā vislabāk...*

Ceplis, 7., 43.;

*Saule jau sev izlaiž zelta sprogas,
Sila gultā dusēt iedama;
Bālas ēnas kaktu kaktos zogas,
Gurdās acis maigi sumina.*

Plūdonis, A. d., 54.

II. Pastiprinājuma ģenitīva konstrukcijas papildinātāja funkcijā

Pastiprinājuma ģenitīva konstrukcijas resp. to galvenais komponents bieži sastopams arī papildinātāja funkcijā.

Piemēram:

*Tik tas jums jāzin:
Mums acis jaunas,
Tās skatās cauri
Caur segu segām...*

Rainis, I., 310.;

*Tik tas jums jāzin:
Mums zobi jauni,
Tie kožas cauri
Caur kaulu kauliem...*

Rainis, I., 311.;

*Pa zaru zariem,
Pa stīgu stīgām,
Pa lapu lapām,
Pa ziedu ziediem
Uzkāpj princese
Līdz debesu vārtu.*

Brigadere, P. I., 144.

Ne retumis gadās teikumi, kuros pastiprinājuma ģenitīva konstrukcijas izsaka ar pārvaldītāja verba nosauktās darbības gan objekta, gan vietas pazīmēm, piemēram:

*Dod, dieviņ, šovasar
Labi man noganīt:
Krūmu krūmus izganīt
Bēdas, raizes neredzēt.*

L. t. dz., 2783.

III. Pastiprinājuma ģenitīva konstrukcijas apzīmētāja funkcijā

Par tiešo⁶⁰ apzīmētāju pastiprinājuma ģenitīva konstrukcijas resp. to galvenais komponents funkcionē tikai adjektivajās konstrukcijās, pie kam galvenais komponents ir ar noteikto galotni.

Piemēram:

*Ir senu senais ienaidnieks
Uz mūžiem aiztriekts peklē...*

Grots, I., 299.;

*Pirmais sniegs! Pirmais sniegs!
Bērniem lielu lielais priekš!*

Plūdonis, P. i., 90.;

Un tad nu gāja lielu lielie strīdi: ...

Eidemanis, I., 316.;

Viņu starpā mit vēl vecu vecais naids.

Ramāns, L. v. m., 105.;

Vecu vecais ienaidis.

Endzelīns, La. gr. 555.

⁶⁰ Par tiešo apzīmētāju šinī darbā tiek saukts apzīmētājs, kas ar apzīmējamo vārdu ir tiešā pakārtojumā.

Pastiprinājuma ģenitīva substantīvās konstrukcijas ne tiešā, ne netiešā apzīmētāja funkcijā latviešu valodai nav raksturīgas.

IV. Pastiprinājuma ģenitīva konstrukcijas teikuma priekšmeta funkcijā

Pastiprinājuma ģenitīva substantīvās (kā arī ar substantīva nozīmi adjektīvās) konstrukcijas resp. to galvenais komponents retumis ir sastopamas teikuma priekšmeta vai tā sastāvdaļas funkcijā.

Piemēram:

*Vēl dien-dienas cauri
Līs lietu lieti,
Mirkst purvā druvas
Nikst zaļie dzieti.*

Rainis, K. r., 430.;

*Mežu meži atskanēja
Kad es jautri gavilēju.*

Vilāns, Gr., 153.

Pārlūkotajā literatūrā negadījās, bet varētu arī būt adjektīvā pastiprinājuma ģenitīva konstrukcijas teikuma priekšmeta funkcijā, piemēram: *Labu labie sanākuši.*

Retumis ir sastopamas konstrukcijas, kurās pastiprinājuma ģenitīva vārdu kopa ar prievārdu *no* ir saistīta ar deklinējamu vārdu nominatīva formā, piemēram:

*Jo —
pirmais no likumu likumiem skan:
skaidram tev būs būt, cīnītāj, skaidram
kā avota dziesma, veselam un cietam no viena gabala.*

Sudrabkalns, K. r., 319.;

*Jo —
pēdējais no sapņu sapņiem skan:
dažādam, simts priekiem iepriecinošam,
simts spēkiem iespēcinošam, cīnītāj, vajag tev būt.*

Sudrabkalns, K. r., 319.

Pēdējās skolu gramatikās analogas konstrukcijas uzlūko par «salikto teikuma priekšmetu». ⁶¹ Šī darba nolūks nav aplūkot doto jautājumu, jo tas ir saistīts ar daudzām citām analogām kon-

⁶¹ Latviešu valodas gramatika VIII—XI klasei, II d., LVI, R., 1954., 25. lpp.

strukcijām, kam nepieciešami īpaši pētījumi. Te gan jāatzīmē, ka pastiprinājuma ģenitīva konstrukcijā iekļaujas arī prievārds *no*, kas daļēji zaudējis prievārda funkciju un vārdkopai rada frazeoloģisku nokrāsu un tāpēc ir vājināta pastiprinājuma ģenitīva atkarība no deklinējamā vārda nominatīva, kas līdz ar to iegūst apzīmētāja funkcijas pazīmes.

V. Pastiprinājuma ģenitīva konstrukcijas izteicēja funkcijā

Pastiprinājuma ģenitīva konstrukcijas resp. to galvenais komponents var būt par nominālā sastata izteicēja nominālo daļu. Šādas konstrukcijas gan ļoti reti sastopamas, pie tam tās parasti ir adjektīvas, piemēram:

Papīrs gan bija smalku smalkais...
Apsīšu J., i., 205.;

Prieki šiem lielu lielie.
Vilāns. Gr., 153.;

Darbā šis uzvalks man vēl labu labais.
Ramāns. L. v. m. 108.

Varētu gan būt arī substantīvas, piemēram: *Tas ir īsts velns un velns.*

Nedaudzajās piezīmēs nav iespējams pilnībā apcerēt latviešu valodai raksturīgā pastiprinājuma ģenitīva konstrukcijas un to funkcijas. Šeit tika izteikti tikai daži no autora viedokļa būtiskākie apsvērumi. Turpmākiem pētījumiem vēl paliek daudz jautājumu par pastiprinājuma ģenitīva struktūru, vēsturi, funkcijām, it īpaši sakarā ar robežgadījumiem visos minētajos aspektos.

Izmantotie avoti un to saīsinājumi citējumos

- Apsīšu J., I. — Apsīšu Jēkabs, Izlase, LVI, R., 1952.
Blaumanis, St. — R. Blaumanis, Stāsti un noveles, LVI, R., 1955.
Brigadere, P. I. — A. Brigadere, Pasaku lugas, LVI, R. 1956.
Ceplis, Z. — A. Ceplis, Zeme, izd. «Prometejs», M. 1936.
Eidemanis, I. — R. Eidemanis, Izlase, LVI, R. 1958.
Eferts, I. — Ernests Eferts-Kļusais, Izlase, R. 1947.
Endzelīns, La. gr. — J. Endzelīns, Latviešu valodas gramatika, LVI, R. 1951.
Ezeriņš, N. i. — J. Ezeriņš, Noveļu izlase, LVI, R. 1955.
Grigulis, V. — A. Grigulis, Vētrā, VAPP Grāmatu apgāds, R. 1946.
Grigulis, C. d. — A. Grigulis, Cilvēki dārzā, LVI, R. 1957.
Grots, I. — J. Grots, Izlase, LVI, R., 1957.

- Immermanis, Z. s. — A. Immermanis, Zvaigžņu stundā, LVI, Rīgā 1959.
 Jaunsudrabiņš, V. z. — J. Jaunsudrabiņš, Vēja ziedi, LVI, R. 1959.
 Kamara, J. v. — L. Kamara, Jauno vārds, almanahs, LVI, R. 1957.
 Lācis, U. j. k. — V. Lācis, Uz jauno krastu, LVI, Rīgā 1953.
 Lācis, P. b. s. — V. Lācis, Putni bez spārnjiem, LVI, R. 1957.
 Laganovskis, K. v. š. — J. Laganovskis, Kad vēji šalc, LVI, R. 1956.
 L. t. d. — Latvju tautas daiņas, sakārtojis R. Kļaušņš, rediģējis prof.
 J. Endzelins, izd. «Literātūra», R., 1928.
 L. t. dz., I, I. — Latviešu tautasdziesmas, Izlase, Latvijas PSR ZA izd.
 R. 1955.
 Legzdiņš, T. — V. Legzdiņš, Teltis pie upes, LVI, R. 1958.
 «L. u. M.» — «Literātūra un Māksla», Latvijas laikrakstu un žurnālu
 izdevniecība, R. 1944.—
 Lukss, Dz. — V. Lukss, Dzejas, LVI, R. 1949.
 Medinskis, St. p. j. — G. Medinskis, Stāsts par jaunību, LVI, R. 1957.,
 tulk. A. Talcis.
 Pelēkais, Dz. i. — K. Pelēkais, Dzejoļu izlase, LVI, R. 1957.
 Pelins, G. dz. — J. Pelins, Geraku dzimta, LVI, R. 1957., tulk.
 K. Kraujiņš.
 Plūdonis, D. i. — V. Plūdonis, Darbu izlase, LVI, R. 1959.
 Plūdonis, P. — V. Plūdonis, Poēmas, LVI, R. 1954.
 Plūdonis, A. d. — V. Plūdonis, Atraitnes dēls, LVI, R. 1955.
 Rainis, K. r. — J. Rainis, Kopotie raksti, I, R. 1925.
 Rainis, I. — J. Rainis, Izlase, LVI, R. 1955.
 Ramāns, L. v. m. — V. Ramāns, Latviešu valodas mācība (gramatika).
 Vidusskolu kurss. Skolām un pašmācībai. II. Teikumu mācība, IV izd., R. 1939.
 Rihters, M. š. — O. Rihters, Meži šalc, LVI, R. 1959.
 Sakse, S. p. — A. Sakse, Skarbais piesitiens, LVI, R. 1946.
 Sudrabkalns, K. r. — J. Sudrabkalns, Kopoti raksti, II, LVI, R. 1958.
 Sudrabkalns, C. m. — J. Sudrabkalns, Ceļa maize, dzejas, LVI, R.
 Sudrabkalns, Br. s. — J. Sudrabkalns, Brāļu saimē, LVI, R. 1948.
 Tamsāre, Z. u. m. — Tamsāre, Zeme un mīlestība I, II d. LVI, R. 1957.
 tulk. Elina Zālite.
 Upīts, S. — A. Upīts, Spartaks, LVI, R. 1958.
 Upīts, P. m. — A. Upīts, Plaša mākoņos, LVI, R. 1955.
 Vāczemnieks, Dz. — L. Vāczemnieks, Dzintarlāse, LVI, R. 1957.
 Vanags, S. v. — J. Vanags, Saules vārtos, R. 1946.
 Vējāns, S. k. a. — A. Vējāns, Saule kāpj augstāk, LVI, R. 1957.
 Vilāns, Gr. — M. Alksnis un O. Vilāns, Latviešu valodas gramatika, vi-
 dusskolas kurss, LVI R. 1948.
 «Zvaigzne» — «Zvaigzne», R. 1950.—

Я. Я. РОЗЕНБЕРГ

КОНСТРУКЦИИ С РОДИТЕЛЬНЫМ УСИЛИТЕЛЬНЫМ И ЕГО СИНТАКСИЧЕСКИЕ ФУНКЦИИ

КРАТКИЕ ВЫВОДЫ

В современном латышском литературном языке довольно распространены конструкции с родительным усилительным, которые изредка встречаются и в современном русском языке (на веки веков, в конце концов).

В статье дается история вопроса, понятие данной конструкции, рассматривается характер самой конструкции с точки зрения семантики ее компонентов и конструкций в целом и делается попытка определить синтаксические функции.

Конструкции с родительным усилительным неоднородны. Во-первых, отдельные группы граничат с другими значениями родительного падежа (например, с родительным принадлежности), во-вторых, по неразложимости компонентов конструкций некоторые группы ближе к свободным словосочетаниям (. . . . *un līdz pamatu pamatiem saviļņojās, sāka bangot Latvijas darbaļaužu jūra. ... и до самого основания (дословно: основы основ) взволновалось, начало шуметь море трудящихся Латвии*), а некоторые группы имеют уже характер фразеологизмов

*(Biedri kritiķi, lies nazi malā,
Zīmuli drāzt pagaidi mazliet,
Jo man taisnība ir galu galā . . .
Paskaties pie virpas tulpe zied!)*

*Товарищ критик, отложи-ка нож в сторону,
Подожди немного карандаш чинить,
Ибо я прав в конце концов (все же) . . .
Смотри-ка у станка тюльпан цветет.)*

Из последних конструкций есть случай, подобно рассмотренному, когда конструкция с родительным усилительным не функционирует в роли члена предложения в традиционном смысле этого слова, а выполняет функции частиц.

Из сказанного следует, что родительный усилительный функционирует или как компонент неодионого члена предложения (распространенного или неразложимого), или в партикулярной функции.

Конструкции с родительным усилительным могут функционировать в роли любого члена предложения, чаще всего в роли обстоятельства и дополнения, реже в роли подлежащего. Собранный материал свидетельствует, что в роли определения функционирует только адъективный родительный падеж, тот же адъективный родительный усилительный характерен и в роли сказуемого.

**CONSTRUCTIONS WITH THE EMPHATIC GENETIVE AND
THEIR SYNTACTIC FUNCTIONS**

SUMMARY

The emphatic genitive (possessive case) is widely to be found in the modern Latvian language as well as in the Russian.

The given article discusses the history of the problem, the conception of the problem and the characteristic features of the construction itself from the point of view of the semantics of its component parts as well as the construction on the whole. It likewise attempts at determining its syntactical functions.

The said construction with the emphatic possessive case is not always the same. Firstly certain groups are limited to other meanings of the possessive case (for example —possession). Secondly according to the analysis of the components certain groups approach free word combinations.

In the above constructions there is a case, similar to the one discussed, when the construction with the emphatic genitive does not occur in the function of a part of the sentence in the traditional meaning of the word, but plays the function of a particle.

From the above it is evident, that the emphatic genitive either has the function as of a component of a nonseparate part of the sentence (simple or complex) or separate (private) function.

Emphatic genitive constructions may occur in any part of the sentence and chiefly in the role of adverbial modifiers and object and least often in the function of the subject.

The material collected testifies to the fact that only adjective emphatic genitive occur as attributes. The same adjective emphatic genitive is characteristic of the predicate too.

APOLONIJA BOJĀTE

PREPOZICIONĀLĀ DATIVA UN AKUZATIVA NOZĪMES LAIKRAKSTA «DIENAS LAPA» PUBLICISTISKAJOS RAKSTOS

Prepozicionālais locījums ir prepozīcija konstrukcijā ar nomena vai pronomena attiecīgajā locījumā, piem., *līdz stacijai* ir prepozicionālais datīvs, *par mieru* ir prepozicionālais akuzatīvs.

Prepozicionālo locījumu rašanās pamatā ir tendence pēc precīzākas, skaidrākas dažādu jaunu jēdzienu un parādību atteiksmju izteiksmes.

A) PREPOZICIONĀLĀ DATIVA NOZĪMES

Indoeiropiešu pirmvalodā datīvs bija patstāvīgs locījums, to lietoja bez prepozīcijām. Tāpēc arī baltu valodās, kam tendence saglabāt senākas indoeiropiešu valodu formas un konstrukcijas, datīva locījuma konstrukcijas ar prepozīcijām lietojamas mazākā mērā¹.

Ekscerpētais materiāls un vēsturiskais apskats sniegts prepozicionālā datīva nozīmju noskaidrošanai pēc attiecīgām sintaktiskām konstrukcijām:

1) konstrukcijās ar prepozīciju *līdz*; 2) konstrukcijās ar prepozīciju *pa*; 3) konstrukcijās ar dažādām prepozīcijām.

1. Prepozicionālā datīva nozīmes konstrukcijās ar prepozīciju *līdz*.

Laikraksta «Dienas Lapa» publicistiskajos rakstos (turpmāk tikai saīsināti «Dienas Lapa») tāpat kā mūsdienu latviešu literārajā valodā prepozīcija *līdz* biedrojas ar datīvu vienskaitlī un

¹ И. Эндзелин, Латышские предлоги. II часть, Юрьев. 1906., 3.

daudzskaitli. Laikraksta «Dienas Lapa» publicistiskajos rakstos sastopami gadījumi, kad prepozīcija *līdz* biedrojas arī ar akuzatīvu².

Datīvus konstrukcijā ar prepozīciju *līdz* pēc nozīmes var iedalīt:

- 1) vietas,
- 2) laika,
- 3) stāvokļa un
- 4) aptuvenuma datīvā.

1) Vietas datīvs konstrukcijā ar prepozīciju *līdz* apzīmē vietu, līdz kurai notiek darbība vai norisinās process, piem.:

Viņš lika uz būvēt šoseju *līdz* piekrastei. DL 1893, 97;

Trīce... aizņēma ļoti lielu platību... un gandrīz visu Serbiju *līdz* viņas tālākām robežām. DL 1893, 72.

² G. F. Stender, Lettische Grammatik, Mitau, 1783, 126., 127. lpp. G. F. Stenders konstatē, ka latviešu valodā prepozīcija *līdz* lietota ar datīvu, akuzatīvu un ģenitīvu. Autors min piemērus: *līdz šim laikam, līdz šo laiku, līdz gaismas.*

H. Hesselberg, Lettische Sprachlehre, Mitau, 1841, 127. lpp. H. Heselbergs norāda, ka prepozīcija *līdz* lietojama ar datīvu un akuzatīvu laika un telpas nozīmē, piem.: *līdz šim laikam, līdz šo baltu dienu, līdz gaismu, no rījas līdz krogam vai krogu, līdz mežam vai līdz pat mežu.* H. Heselbergs nemin prepozīciju *līdz* ar ģenitīvu.

A. Bielenstein, Die Elemente der lettischen Sprache, Mitau, 1866, 97., 98. lpp. A. Bielenšteins par prepozīciju *līdz* atkārtoto to pašu, ko jau teikuši iepriekšējie gramātiķi.

Stērstu Andrejs, Latviešu valodas mācība, otrā un trešā daļa, Rīgā un Terbatā, 1880., 41. lpp., 44. lpp. Stērstu Andrejs atkārtoto to, kas teikts iepriekšējās gramatikās. Sīkāk Stērste pakavējas pie prepozicionālo konstrukciju nozīmēm. Par prepozīciju *līdz* Stērste saka: *līdz* iezīmē a) to vietu, kur beidzas virzīšanās, t. i. nolūku, b) laika beigas. Stērste konstatē, ka latviešu valodā prepozīcijas retāk lieto nekā citās valodās, jo latviešu valodā dažādas attieksmes izsaka ar locījumu formām.

R. Cukurs, Latviešu valodas vārdu un pareizrakstības mācība, Rīgā, 1898., 95. lpp. R. Cukurs konstatē, ka datīvu prasa «īstie satiksmes vārdi» *līdz* un *pa*. *Līdz* norāda darišanas robežu, zīmējoties gan uz laiku, gan uz vietu.

И. Эндзелин, Латышские предлоги, I часть, Юрьев, 1905; II часть, 1906.

J. Endzelins, Latviešu valodas gramatika, 1951. g., 660., 661., 663. lpp. J. Endzelins par prepozīciju *līdz* saka: *līdz*, kas (ar pilnākām formām *līdzī* u. c.) lietojams arī kā adverbs «reizē, kopā ar»; tas ir atvasināts no adjektīva *ligus* — lietuviešu: *lygus* (līdzens, vienāds); laikam radusies no nek. dz. formas «*ligu*». Prievārds *līdz* biedrojas ar nomena datīvā vienskaitlī un arī daudzskaitlī. J. Endzelīns aizrāda, ka dažreiz aiz *līdz* seko akuzatīva un instrumentāļa kopējā forma: *sēdēju līdz logu, no namiņa līdz logu*. J. Endzelīns aizrāda, ka prepozīcija *līdz* var apzīmēt arī kustības mērķi, piem.: *aizbrauksim līdz pilsētam, dubļus brīdī līdz ceļiem*. Pēc J. Endzelina domām *līdz* var nozīmēt arī *līdzīgi, līdz ar*, piem.: *audz. . . līdz mani liela*.

Prepozīcija *līdz* ar nomenu akuzatīvā vietas nozīmē atrodama šādā piemērā:

... pēc gadiem kupla gatva būtu vilkuses no pašas Lielupes *līdz* divas verstes attālo «*Sorgenfrei'u*», kur pilsētniekiem būtu bijis izdevība pastaigāties paēnī. DL 1892, 77.

2) Laika datīvs konstrukcijā ar prepozīciju *līdz* apzīmē laika ilguma beigas, termiņu, piem.:

Līdz 12. gadam Edisons jau bija daudz lasījis un nevis niecīgas grāmatas. DL 1892, 77;

Kamēr līdz tam laikam krievu zinātnes vīra vārds gan drīz nekur nebija sastopams ārzemēs žurnālos, tikmēr tagad reti kuņu lapas pusi atradīsi bez viņa. DL 1894, 17;

Līdz šim tur bija tikai divas partijas, republikaņi un demokrāti. DL 1892, 77.

Prepozīciju *līdz* ar nomenu akuzatīvā laika nozīmē atrodam šādā piemērā:

Dažs grafa Pālena uzceltās ēkas vēl *līdz šo baltu dienu* izpilda savu uzdevumu. DL 1893, 97.

Laika datīva vietā akuzatīvs «Dienas Lapā» konstatēts dažos gadījumos.

3) Stāvokļa datīvs konstrukcijā ar prepozīciju *līdz* ir nomens datīvā, kas apzīmē stāvokli, līdz kuram kādas personas vai priekšmeta darbība vai process ir ierobežots, piem.:

... dzīvoja ļoti kārtīgi un reti kad bijis iedzēries *līdz reibumam*. DL 1893, 99;

Līdz sirds dībenam satriekts, viņš gāja nestavām pakal. DL 1892, 38;

Uguns sev par upuri bija izraudzījusēs šejienes A. mājas ērbeģi, kurš *nodega līdz pamatam*. DL 1892, 77.

Salīdzinot ar vietas un laika datīvu, stāvokļa datīvs konstrukcijā ar prepozīciju *līdz* ir mazāk produktīvs.

4) Prepozicionālais aptuvenuma datīvs konstrukcijā ar prepozīciju *līdz* apzīmē aptuvenas kvantitātes, mēra, vērtības ierobežojumu, līdz kuram notiek darbība vai norisinās process, piem.:

Notikušie zaudējumi sniedzās apmēram *līdz 25.000 rubļiem*. DL 1892, 99;

... pārplūduma platums sniedzās *līdz 2—3 verstēm*. DL 1892, 32.

Latviešu propozīcijai *līdz* atbilst lietuviešu valodā prepozīcija *lig (ligi)* un sinonīmā prepozīcija *iki*. Nomens vai pronomens aiz prepozīcijas *lig (ligi)* atrodas ģenitīva pārvaldījumā. Tikai

sinonīmā prepozīcija *iki* lietojama ar datīvu un ģenitīvu, piem.: *iki šiai dienai*³, — līdz šai dienai, *iki šiam laikui*³ — līdz šim laikam. Ver k vartus *iki galo (iki galui)*⁴ — ver vārtus līdz galam.

Latviešu valodas prepozīcija *līdz* atbilst krievu valodas prepozīcijai до, aiz kuras nomens vai promens atrodas tikai ģenitīvā.

2. Prepozicionālā datīva nozīmes konstrukcijās ar prepozīciju *pa*.

Latviešu valodas gramātiķi jau agri konstatējuši prepozīcijas *pa* lietošanas gadījumus ar datīvu latviešu valodā⁵.

³ J. Ziugžda, Lietuvių kalbos gramatika, I dalis, 1954, 199. lpp.

⁴ Dabartinės lietuvių kalbos žodynas, Vilnius, 1954., 252. lpp.

⁵ G. F. Stender, Lettische Grammatik, Mitau, 1783, 126. lpp. G. F. Stenders norāda, ka prepozīciju *pa* lieto ar datīvu vācu *bei* un *zu* nozīmē.

H. Rosenberger, Formenlehre der lettischen Sprache, Mitau, 1830, 161., 165. lpp. Par prepozīciju *pa* H. Rozenbergers saka, ka tā norāda atrašanās vietas attieksmes, piem.: *pa labai rokai*, mērķa sasniegšanu, piem.: *pa galam*; prepozīcija *pa* norāda arī uz laika attieksmēm, piem.: *pa tam starpam, pa Jāņiem*. Piemērs «*pa Jāņiem*» neprecīzs, jo šeit datīvu lieto pie prepozīcijām ar nomena daudzskaitli.

H. Hesselberg, Lettische Sprachlehre, Mitau, 1841, 127. lpp. H. Heselbergs norāda, ka prepozīcija *pa*, apzīmējot vietu, virzienu, cēloni, dalāmību, laiku, lietojama ar akuzatīvu, piem.: *pa miegu redzēju ērnīgu sapni, pa garu laiku, pa kreisu roku, pa vienu, pa vārdu*. No mūsdienu latviešu literārās valodas viedokļa nav pareizi, ka dalāmības nozīmē lieto *pa* ar akuzatīvu. H. Heselbergs pareizi apgalvo, ka prepozīcija *pa* lietojama ar datīvu, apzīmējot laika ilgumu un atbilstību, piem.: *pa tam bridim, pa laikam, dzīvo pa godam*.

G. Braže, Allererste Anleitung zum Gebrauch der lettischen Sprache für Deutsche, Libau, 1875, 331. lpp. G. Braže konstatē, ka prepozīcija *pa* tikai ar datīvu lietojama atbilstības nozīmē.

A. Bielenstein, Die Elemente der lettischen Sprache, Mitau, 1866, 97., 98. lpp. A. Bielenšteins par prepozīcijām ar datīvu atkārtoti to pašu, ko jau teikuši iepriekšējie gramātiķi, tikai piezīmē, ka prepozīcija *pa* ar datīvu lietojama adverbiālos izteicienos, piem.: *pa prātam*.

Stērstu Andrejs, Latviešu valodas mācība, otrā un trešā daļa, 1880, 41., 44. lpp. Par prepozīciju *pa* Stērste saka, ka *pa* iezīmē a) piemērību, *tas man pa prātam, braukt pa vējam*; b) izdalīšanu, *pa ābolam*.

R. Cukurs, Latviešu valodas vārdu un pareizrakstības mācība, Rīgā, 1898, 95. lpp. R. Cukurs konstatē, ka datīvu pārvalda «*istie satiksmes vārdi*»: *līdz un pa*; «*pa*» ar datīvu norāda kārtu, kā darišana notiek, vai arī priekšmetu izdalīšanu, uz jautājuma: *pa cik?*

И. Эндзелин, Латышские предлоги, II часть, 1906, 5., 9. lpp. J. Endzelīns sniedz teorētisku pamatojumu prepozīcijām ar datīva pārvaldījumu: *pa* ar datīvu ir jauninājums, dažos gadījumos datīvam bez prepozīcijas ir tāda pati nozīme kā prepozīcijai *pa* ar locījuma formu, tā piemērā «*kur meitiņas godam aug*» vārdam *godam* ir tā pati nozīme, kas *pa godam*. J. Endzelīns izskaidro šo formu ar kontamināciju, datīva forma un *pa* ar akuzatīvu ir kontaminējušās. (Parindes beigās 73. lpp.).

«Dienas Lapā» tāpat kā mūsdienu latviešu literārajā valodā prepozīcija *pa* biedrojas gan ar datīvu, gan ar akuzatīvu.

Pēc nozīmēm prepozicionālo datīvu konstrukcijā ar prepozīciju *pa* var iedalīt:

- 1) dalāmības,
- 2) atbilstības (piemērības),
- 3) veida,
- 4) laika,
- 5) vietas.

«Dienas Lapā» biežāk nekā mūsdienu latviešu valodā lieto prepozicionālo datīvu konstrukcijās ar prepozīciju *pa*.

1) Prepozicionālais dalāmības datīvs konstrukcijā ar prepozīciju *pa* apzīmē vārdu, kas izteic kāda priekšmeta kvantitātes daļu vai vienību, kurai atbilstoši notiek kāda darbība vai norisinās process, piem.:

... gadu no gada arvienu no viņa sagaidam *pa* jaunai *lugai* . . . DL 1893, 98;

... tā kā uz katru jautājumu vakaru būtu *pa* priekšlasījumam. DL 1892, 33.

Katros sānos *bija pa* sešstūru zvaigznei. DL 1892, 100.

2) Prepozicionālais atbilstības (piemērības) datīvs konstrukcijā ar prepozīciju *pa* apzīmē visbiežāk vārdu, kas izteic kādu psihisku procesu, kam atbilst vai kam piemērojas kāda darbība vai process, piem.:

Viegli saprotams, ka tas vecai universitātei pavisam *nebija pa prātam*. DL 1895, 146;

Turpretim Dubura kungs kā vecais krīvs *pa godam* izpildīja savu lomu. DL 1894, 15;

... kamer rakstu iesūtītajū un arī burtliču roka reizem *pa* vecam *paradumam* iejauc atmetamo galotni. DL 1892, 110.

3) Prepozicionālais veida datīvs konstrukcijā ar prepozīciju *pa* apzīmē vārdu, kas izteic veidu, kārtu, kādā notiek darbība vai norisinās process, piem.:

... mums jācenšas nevien *pa pilnam* ražot, bet arī savu precī krietni un teicami izstrādat. DL 1892, 38;

... mēs zinām, ka latviets labprāt runā par «lopisku uzvešanos — — —» u.t.t., citos vārdos sakot, mīlē «iskot» *pa krietnam* vien. DL 1892, 112;

J. Endzelīns, Latviešu valodas gramatika, 1951, 666. lpp. Par prepozīciju *pa* J. Endzelīns rakstā: *pa* ar ģenitīvu (pavisam reti), datīvu (parasti) vai (retāk) ar akuzatīvu un instrumentāļa kopējo formu nozīmē arī *pēc* = *saskaņā ar*, *atbilstoši*, tāpat kā leišu *po* ar ģenitīvu, datīvu vai akuzatīvu, piem.: *pa prātam*, *pa rokai zobentiņš*, *pa jokam*; *pa* ar distributīvu nozīmi, tāpat kā leišu *po*, piem.: *pa kumosam*.

«Izdarāt visu *pa vecam*», viņš pavēlēja sulainim: «tikai pie ievērojamākiem tēliem atstājat šur tur *pa lampai*». DL 1892, 2.

Daži mūsdienu latviešu literārās valodas vārdi, kā, piemēram, *pavisam*, *pamazām* laikrakstā «Dienas lapa» rakstīti šķirti, tā saglabājot konstrukcijas «prepozīcija *pa* + nomens vai pronomens datīvā» formu, piem.:

Bet maz *pa mazam* uz nākušas citas domas. DL 1893, 72;

... ģimenē maz *pa mazam* attīstas mazs mājas kungs. DL 1892, 13.,

Jo fonogrfam var likt atkārtot runu, kuŗu kāds turejis *pa visam* citā pasaules daļā ... DL 1892, 77;

Pa visam Rīgas ostā būs kādi 30 tvaikoņi, kas steidzās ar lādešanu ... DL 1892, 146.

Konstatējami gadījumi, kad arī «Dienas Lapā» šie vārdi jau saauguši saliktenī par adverbjiem un rakstīti kopā, piem.:

Kokus pagājušos gados izveda lielā daudzumā, — šogad tikai tā *pamazam*. DL 1892, 146;

Varbūt to piepeši nemana, bet ka augļi *pamazam* dīgst, un droši vien, tas nenoliedzams. DL 1893, 98;

Pavisam nejautras lieldienas frančiem, kur ministerijai gatavojas nopietna krīze. DL 1892, 77.

4) Prepozicionālais laika datīvs konstrukcijā ar prepozīciju *pa* apzīmē vārdu, kas izteic veidu laika ziņā, kad notiek darbība vai norisinās process, piem.:

Ja lasītāji to vēletos, tad *pa laikam* pasniegsim īsus praktiskus padomus, kas pamatoti uz zinātniskiem pētījumiem. DL 1892, 288;

Pa tai starpai Bušmanis izsūtīja savu biedri Mauriņu uz mājām pēc harmonikas. DL 1893, 98.

Mūsdienu latviešu literārajā valodā konstrukcija «*pa laikam*» saaugusi vienā vārdā par adverbju «*palaikam*». Kā atsevišķi vārdi «*pa laikam*» saglabājušies frazeoloģiskajā izteicienā «laiku *pa laikam*».

5) Prepozicionālais vietas datīvs konstrukcijās ar prepozīciju *pa* apzīmē vārdu, kas izteic veidu vietas ziņā, kādā notiek darbība vai norisinās process, piem.:

... bet domājams, ka Frījara pavadoņi viņu veduši uz citu, neīstu ceļu, kuŗš ... nošķiras vairāk *pa kreisai rokai*. DL 1893, 98;

... nešaubas nedz *pa labai*, nedz *pa kreisai pusei*, svabada no visiem liekiem iespaidiem. DL 1891, 284.

Latviešu valodas prepozīcija *pa* atbilst lietuviešu valodas pre-

pozīcijai *po*. Lietuviešu valodā prepozīciju *po* lieto ar dažādiem locījumiem (ģenitīvu, datīvu, akuzatīvu, instrumentāli). Prepozīciju *po* ar datīvu lieto retāk. Minami gadījumi vietas nozīmē, piem.: *po dešīnei, po kairei*⁶ — pa labi, pa kreisi, laika nozīmē, piem.: *po vakarienei*⁷ — vakariņu laikā, veida nozīmē, piem.: *negalima po senovei gyventi*⁸ — nevar dzīvot pa vecam.

Latviešu valodas prepozīcija *pa* atbilst krievu valodas prepozīcijai *по*. Krievu valodā prepozīcija *по* lietojama ar datīvu vietas nozīmē, piem.: *идти по дороге*⁹ iet pa ceļu; laika nozīmē, piem.: *читать по вечерам*¹⁰ — lasīt pa vakariem; dalāmības nozīmē, piem.: *три раза в день по чайной ложке*¹¹ — trīsreiz dienā pa tējkarotei; veida nozīmē, piem.: *плыть по течению*¹² — peldēt pa straumi; atbilstības (piemērības) nozīmē, piem.: *поезда ходят по расписанию*¹³ — vilcieni iet pēc saraksta.

3. Prepozicionālā datīva nozīmes konstrukcijās ar dažādām prepozīcijām.

Prepozicionālais datīvs var saistīties ar dažādām prepozīcijām nekatras dzimtes nozīmē un daudzskaitlī gandrīz aiz visām prepozīcijām.

1) Prepozicionālā datīva nozīmes konstrukcijās ar dažādām prepozīcijām nekatras dzimtes nozīmē.

Latviešu valodas gramātiķi jau agri konstatējuši, ka aiz vairākām ģenitīva un akuzatīva prepozīcijām vietniekvārdi *kas* un *tas* lietojami datīva locījumā nekatras dzimtes nozīmē.¹⁴

«Dienas Lapā» liela daļa ģenitīva prepozīciju (*aiz, bez, iekš, no, pēc, pie, priekš*) biedrojas ar vietniekvārda *kas, tas* datīva formām, ja tie lietoti nekatras dzimtes nozīmē, apzīmējot kādu parādību vispārīgi, piem., *bez tam, pēc tam, no tam*.

a) Prepozicionālais cēloņa datīvs nekatras dzimtas nozīmē konstrukcijā ar prepozīciju *aiz* norāda uz cēloni, iemeslu, pamatu, kura dēļ notiek darbība vai norisinās process, piem.:

... *tas nācis pa daļai aiz tam, ka visa dzīve tagad daudz raibaka un nemierīgaka, kā agrāk; pa daļai arī aiz tam, ka tagad viņus sīkaki ievēro.* DL 1894, 9.

⁶ Dabartines lietuviu, kalbos žodynas, Vilnius, 1954, 603. lpp.

⁷ Turpat.

⁸ Turpat.

⁹ Krievu-latviešu vārdnīca, Rīgā, 1959, 118. lpp.

¹⁰ Turpat, 120. lpp.

¹¹ Turpat.

¹² Turpat, 118. lpp.

¹³ Turpat.

¹⁴ H. Hesselberg, Lettische Sprachlehre, Mitau, 1841, 127. lpp. H. Hesel-

b) Prepozicionālais papildinājuma datīvs nekatras dzimtes nozīmē konstrukcijā ar prepozīciju *bez* norāda, ka kaut kas ar ko tiek papildināts, notiekot darbībai vai norisinoties procesam, piem.:

Bez tam Itālijas krājkases pa dajai arī izlaupītas no ministrijam priekš politiskam vajadzībam. DL 1894, 11;
Bez tam vakarejā lugā valoda *bij* tik daudz germanismu pilna, ka sen uz latviešu skatuves nebij dzirdēts. DL 1892, 21.

Konstrukcijā ar prepozīciju *bez* lieto arī prepozicionālo papildinājuma akuzatīvu, piem.:

Pirmais, kas uzticejas «gaisa viļņiem», *bez ko* tie viņu būtu aprijuši, nav vairs jauns cilvēks. DL 1894, 25.

c) Prepozicionālais pamatojuma datīvs nekatras dzimtes nozīmē konstrukcijā ar prepozīciju *iekš* norāda uz paskaidrojumu, pamatojumu, kādēļ notiek darbība vai norisinās process, piem.:

Kārtīga dzīve *pastāv iekš tam*, ka ievērojam tīrību... DL 1892, 14;

Kāda šī pretgifs un *iekš kam pastāv* to cilvēku vājus... DL 1893, 72.

Laikrakstā «Dienas Lapa» lieto prepozīciju *iekš* ar vietniekvārdu *kam, tam*, aizstājot lokatīvu. Mūsdienu latviešu literārajā valodā prepozīciju *iekš* nelieto. Tā sastopama tikai nelokāmu

bergs par vietniekvārdu *tas un kas* lietošanu datīvā netiešajā pārvaldījumā norāda, ka tie ir nekatras dzimtes nozīmē lietoti vārdi.

R. Cukurs, Latviešu valodas vārdu un pareizrakstības mācība, Rīgā, 1898, 95. lpp. Par vietniekvārdiem *kas, tas* ar ģenitīvu un datīvu R. Cukurs paskaidro, ka, ja *kas* un *tas* attiecas uz personu, tad lieto ģenitīva locījumu, bet, ja uz priekšmetu vispār, tad datīvu.

I. Endzelins, Латышские предлоги. II часть, 1906., 5. lpp. J. Endzelins konstatē, ka datīva locījuma formas *kam* un *tam* lietojamas gandrīz ar visām prepozīcijām, piem.: *par kam, par tam, bez kam, bez tam, kamdēļ, dēļ tam, no tam, pēc tam, pēc kam*. Visos šajos gadījumos prepozicionālajai konstrukcijai ir nekatras dzimtes nozīme.

J. Endzelins, Latviešu valodas gramatika, 1951, 629. lpp. J. Endzelins atzīst, ka notikusi kontaminācija prepozicionālajās konstrukcijās ar vietniekvārdiem datīvā nolūka un cēloņa nozīmē. J. Endzelins izsaka domas, ka te varētu būt leišu valodas ietekme. Leišu valodā ir vārds *priegtam* — *pie tam* nozīmē un *potam* — *pēc tam* nozīmē. Vārds *priegtam* radies tai laikā, kad *prie* vēl bija lietojama ar adverbā nozīmi, bet aiz adverbjiem parasti seko datīvs.

Latviešu valodas gramatika VIII—XI klasei, I d. LVI 1954, 282. lpp. Sai gramatikā konstatēts, ka vairāki prievārdi biedrojas ar vietniekvārdu datīva formām *tam, kam*, piem.: *bez tam, pēc kam, pie tam, pie kam*. Autori nepaskaidro tuvāk *tam, kam* lietošanas gadījumus ar prepozīcijām, tikai norāda, ka šādus prievārdu savienojumus ar vietniekvārdu datīva formām lieto apstākļa vārda nozīmē, turpretim, ja vietniekvārdi *tas, kas* patur savu parasto nozīmi, tad lietojama tā locījumu forma, ar kuru parasti biedrojas attiecīgā prepozīcija.

vārdu priekšā, piem., *iekš auto, iekš kino* un izloksnēs, kā to norāda J. Endzelīns.¹⁵

d) Prepozicionālais cēloņa datīvs nekatras dzimtes nozīmē konstrukcijā ar prepozīciju *no* norāda uz cēloni, iemeslu, kādēļ notiek darbība vai norisinās process.

«Dienas Lapā» biežāk nekā mūsdienu latviešu literārajā valodā lieto vietniekvārdus *kam, tam* ar prepozīciju *no*, piem.:

To ievērojot upmalas strādniekiem nevar diezgan ieteikt dibinat savstarpeju palīdzības kasi, kurā tie par vasaras laiku iemaksā noteiktas sumas, *no kam* atkal ziemā varētu pārtikt. DL 1895, 146;

Tāds sudraba lētums atkarajas *no tam*, ka Amerikā un Austrālijā uzieti jauni sudraba slāņi. . . DL 1893, 72;

Par maz ražošana var nākt *no tam*, ka nabags nespēj vaj negrib strādāt, vaj arī neatron nekāda darba. DL 1894, 9.

e) Prepozicionālais laika datīvs nekatras dzimtes nozīmē konstrukcijā ar prepozīciju *pēc* norāda uz laiku, kad beigusies darbība vai noritējis process, piem.:

... nomākt Franciju, *pēc kam* tad tie arī Krievijai varēsot rakstīt priekšā miera līgumu pēc patikšanas. DL 1892, 2;

Pēc tam viņi sāka svilpot un trokšņot, lielam ļaužu pulkam ap tiem sapulcējoties. DL 1894, 5;

Pēc tam Frijars ar saviem pavadoņiem atstāja restorāciju. DL 1893, 98.

e') Prepozicionālais laika datīvs nekatras dzimtes nozīmē konstrukcijā ar prepozīciju *pa* norāda laiku, kad notiek darbība vai norisinās process, piem.:

Pa tam kara māksla iet savu gaitu. DL 1891, 2.

f) Prepozicionālais pievienojuma datīvs nekatras dzimtes nozīmē konstrukcijā ar prepozīciju *pie* norāda uz pielikumu, pievienojumu, kādai darbībai notiekot vai procesam norisinoties.

«Dienas Lapā» biežāk nekā mūsdienu latviešu literārajā valodā lieto vietniekvārdus *kam, tam* ar prepozīciju *pie*, piem.:

Pie tam, vēl nāktas, ka no pag. gadusimtena vidus vairak un vairak sāks griezt vēribu uz kurlmēmo audzināšanu. DL 1894, 9;

Streiku apspiešanā vajadzēja iejaukties kara spēkam, *pie kam* arī nereti lija asinis. . . DL 1894, 3;

Pie tam starpā iepīts bieži vien brangs, uzjautrinošs homors. DL 1893, 98;

¹⁵ J. Endzelīns, Latviešu valodas gramatika, 1951, 656. lpp.

Protams, *pie tam* iznākušas arī parastās uzrunas un atbildes. DL 1893, 97.

Ja vietniekvārdi *kas tas* apzīmē kādu noteiktu priekšmetu, tad prepozīciju *pie* lieto ar ģenitīvu, piem.:

... *pie tā* bija strādājis latviešu studentu pulciņš Terbatā. DL 1892, 18.

g) Prepozicionālais nolūka (noderības) datīvs nekatras dzimtas nozīmē konstrukcijā ar prepozīciju *priekš* norāda uz nolūku vai noderību, kādai darbībai notiekot vai procesam norisinoties, piem.:

... un 1885. g. ievada sevišķu nodaļu spiču taisīšanā un smalko drēbju mazgašanu, *priekš kam* uzbūveja sevišķu mazgātavu. DL 1895, 272;

Pēc viņa mācības koleras dīgļi tik tad bīstami, ja tie savienojas ar *priekš tam* noderīgu zemi un gaisu...

Priekš tam mums vēsturē simtiem piemēru. DL 1892, 16.

Laikrakstā «Dienas Lapa» *priekš* lietots vācu *für* ietekmē, kas neatbilst latviešu literārās valodas normām.

2) Prepozicionālā datīva un instrumentāļa kopējā forma daudzskaitlī aiz visām prepozīcijām.

«Dienas Lapā» datīva un instrumentāļa kopējā forma konstatējama aiz visām tām prepozīcijām, ko lieto ar datīvu daudzskaitlī mūsdienu latviešu literārajā valodā, piem.:

Iz raksturiem psiholoģiski īpaši ievērojama Mirdza, kuŗu, jo aizgrābjoši tēloja Akmentiņ jkdze. DL 1894, 15; Tas viss parādīts ar faktiem un statistiskiem *skaitļiem*. DL 1894, 24;

... šis aukstums pazeminas uz pāra mēnešiem temperatūru. DL 1894, 19;

Karkovas-Nikolajevas dzelzceļa valde sākuse izrīkot teatra izrādes *priekš* saviem strādniekiem. DL 1894, 5.

Mūsdienu latviešu literārajā valodā ģermāniskās konstrukcijas «izrīkot *priekš* saviem strādniekiem» vietā jālieto ieinteresētības datīvs «izrīkot saviem strādniekiem».

B) PREPOZICIONĀLĀ AKUZATĪVA NOZĪMES

Vēsturiskais apskats par akuzatīva locījumu netiešajā pārvaldījumā un ekscerpētais materiāls ļauj akuzatīva nozīmes netiešajā pārvaldījumā iedalīt pēc prepozīcijām ar akuzatīva locījumu prepozicionālajā akuzatīva konstrukcijā ar prepozīciju *apgar, par, pār, pret, starp, caur, pa, uz*.

1. Prepozicionālā akuzatīva nozīmes konstrukcijās ar prepozīciju *ap*.

Latviešu valodniecībā vispilnīgākās zinātniski pamatotās atziņas par prepozīciju *ap* izteicis J. Endzelīns.¹⁶

«Dienas Lapā» prepozicionālo akuzatīvu konstrukcijā ar prepozīciju *ap* lieto apkārt darbības, aptuvenas vietas, aptuvena laika, aptuvena daudzuma, iekšējas iedarbes objekta un ārējas iedarbes objekta nozīmē.

1) Prepozicionālais apkārt darbības akuzatīvs konstrukcijā ar prepozīciju *ap* apzīmē priekšmetu, kam apkārt notiek ar verbu izteiktā darbība vai process, piem.:

Roņu ādas josta bij apņemta *ap gurniem*, misiņa riņķi *ap stilbiem* un locītavam, *ap kaklu* aptītas krāsainās porcelana pērles . . . DL 1892, 33;

Viņas ievērojamību pacēla vēl apaļiski *ap galvu* zīme-
tais uzraksts . . . DL 1892, 1.

2) Prepozicionālais aptuvenas vietas akuzatīvs konstrukcijā ar prepozīciju *ap* apzīmē aptuvenu vietu, kur notiek ar verbu izteiktā darbība vai norisinās process, piem.:

Ap Kolku ragu plosas sniega puteņi, jūra, cik tālu var saredzēt: aplāta ar ledu. DL 1892, 33;

Stiprs ilīņš, kas kaukdams sitās *ap dēļu trobu* un noslēpumaini kviekdams uzmeklēja mazako šķirbiņu, pamudināja Flidera kungu uz nejaušu apņēmumus. DL 1892, 1.

3) Prepozicionālais aptuvena laika akuzatīvs konstrukcijā ar prepozīciju *ap* apzīmē aptuvenu laiku, kad notiek ar verbu izteiktā darbība vai norisinās process, piem.:

... vēl tagad veci ļaudis tic, ka *ap Meteņa vakaru* Laime met dāvanas . . . DL 1892, 38;

Otrā dienā *ap pusdienu*, iekams uzņēma atpakaļ ceļojumu, viņi vēl reiz devās pie vecā vīra. DL 1892, 35.

4) Prepozicionālais aptuvena daudzuma akuzatīvs konstrukcijā ar prepozīciju *ap* apzīmē

¹⁶ J. Endzelīns, Latviešu valodas gramatika, 1951., 639., 640. lpp. J. Endzelīns saskata atbilstību starp latviešu valodas prepozīciju *ap* un lietuviešu *apie*. Aiz abām šīm prepozīcijām seko akuzatīvs. Autors min piemēru «ap pili dārzs», laika nozīmē «ap šo laiku». J. Endzelīns konstatē, ka «*ap* (tāpat kā *leisu apie*) ir blakus nominājdziedienam, ar ko darišana, piem., *strādā ap sienu*». J. Endzelīns konstatē arī gadījumus, kad *ap* lietojams *zem* nozīmē. Laikraksta «Dienas Lapa» publicistiskajos rakstos nav atrodami gadījumi, kad prepozīciju *ap* lieto *zem* nozīmē.

aptuvenu mēru, kvantitāti, ap ko notiek ar verbu izteiktā darbība vai norisinās process, piem.:

«Tautas Namam» 1884. gadā bija 70.000 rubļu liels stipendijas kapitāls, no kura procentiem ik gadus izdala ap 1,700 gulžus augstskolu mācekļiem par piepalīdzību. DL 1892, 32.

5) Prepozicionālais iekšējās iedarbības objekta akuzatīvs konstrukcijā ar prepozīciju *ap* apzīmē priekšmetu vai dzīvu būtņi, uz ko vēršas kāda ar verbu izteiktā iekšējā resp. psihiska darbība vai psihofizisks process, piem.:

Viņam maz bēdu par to, ka uzmanīgam lasītajam paliek tīri tā jocīgi un ne-izprotami *ap* dūšu. DL 1892, 110.

6) Prepozicionālais ārējās iedarbes objekta akuzatīvs konstrukcijās ar prepozīciju *ap* apzīmē priekšmetu vai dzīvu būtņi, uz ko vēršas kāda ārēja resp. fiziska darbība, piem.:

Ap vienu sevišķu *arodu* vien strādājot, strādnieks iegūst tajā daudz vairak veiklības nekā amatnieks, kam pilnīgi jāpagatavo visa lieta. DL 1892, 147.

2. Prepozicionālā akuzatīva nozīmes konstrukcijās ar prepozīciju *gar*

Savus un līdzšinējos pētījumus par prepozīciju *gar* J. Endzelīns sakopojis lielajā zinātniskajā gramatikā.¹⁷

«Dienas Lapā» prepozicionālo akuzatīvu konstrukcijās ar prepozīciju *gar* lieto vietas un saskares nozīmē.

1) Prepozicionālais vietas akuzatīvs konstrukcijās ar prepozīciju *gar* apzīmē vietu, kurai garām notiek kāda darbība vai norisinās process, piem.:

Strazundas barka «Eduard Pens» nobrauca pag. gada 26. (14.) oktobra d. ar koka lādiņu no Rīgas uz Zīldu, desmit dienas vēlāk tā pabrauca *gar Helzingōru* un no tā laika pazuduse. DL 1892, 38;

¹⁷ J. Endzelīns, Latviešu valodas gramatika, 1951., 653., 654. lpp. J. Endzelīns izsaka domas, ka prepozīcijai *gar* pamatā ir adverbs *garām*, *garam*.

Dzīvēs izloksnēs runā *gar* ar cieto *r*, bet vecos tekstos sastopams arī rakstījums ar miksto *r*. (Arī laikrakstā «Dienas Lapa» *gar* rakstīts ar miksto *r*. A. B.) Autors min piemērus ar *gar*: «*gar krodziņu garām gāju*», *gar* ar nozīmi *ap* piemērā: *gar uguni sēdēdami*. Par prepozīciju *gar* autors saka: «*gar* (tāpat kā *ap*) nostājas arī tā priekšā, par ko subjektam ir kāda interese, piem., *gar kurpi raustās*, *gar manīm bēdēdami*, *gar manīm runājot*».

. . . pie kam tiem nav atļauts kādā uz tirgu izejošā sāņu ielā stāvēt, bet tiem jābūt *gar Daugavas malu* līdzās nostādītiem pa vienu rindā. DL 1892, 36;

. . . katru dienu vismaz vienu reizi nostaigājis *gar kādu konsulatu* . . . DL 1892, 38.

2) Prepozicionālais saskares akuzatīvs konstrukcijā ar prepozīciju *gar* apzīmē kādu priekšmetu vai dzīvu būtni, kuru skar kāda ieinteresētības vai neieinteresētības darbība, piem.:

Ļaunā sieviete uzbļāva, ka man ne-esot *gar to* nekāda dārišana. DL 1892, 112;

Pie tam pašus priekšlasījumus lasa viegli saprotamā valodā, ka nevajaga būt specialistam, vai sevišķi *gar vienu priekšmetu* vien nodarboties, lai spētu pilnīgi sekot. DL 1892, 35;

. . . it kā tam *gar to* kas notiek nebūtu nekādas daļas. DL 1893, 99;

Vācu ķeizars, kā liekas, gan interesejas *gaŗ visu, gaŗ paldogģiju*, pārlabodams skolas būšanas, *gaŗ poeziju*, noteikdams, ka Ernstam Vildenbrucham pienākas pirmā godalga. DL 1892, 2.

3. Prepozicionālā akuzatīva nozīmes konstrukcijās ar prepozīciju *par*.

Savus un līdzšinējos pētījumus par prepozīciju *par* J. Endzelīns sakopojis savā lielajā zinātniskajā gramatikā.¹⁸

Līdzšinējie pētījumi un ekscerpētais materiāls ļauj iedalīt prepozicionālo akuzatīvu konstrukcijā ar prepozīciju *par* šādi:

1) iekšējās iedarbes objekta, 2) labvēlīguma (nelabvēlīguma), 3) nolūka (noderības), 4) cēloņa (īemesla), 5) laika,

¹⁸ J. Endzelīns, Latviešu valodas gramatika, 1951., 670. 673. lpp. Pēc J. Endzelīna *par* tuvu saskaras ar *pa* lietošanu. Dažreiz var šaubīties, vai *pa* jāsaprot kā *par* vai kā vecs *pa*, un šās svārstīšanās dēļ starp *par* un *pa(r)*, šķiet, dažreiz arī *par* ir veca *pa* vietā. J. Endzelīns min *par* aiz komparatīviem, *nauda stiprāka par taisnību*; *par* laika nozīmē dažādās niansēs, piem., *par nakti bagāta, par dienu nabaga*; vēl *par* lieto latīņu *de* nozīmē aiz dažādiem verba sentiendi, dicendi un affectuum apzīmējumiem, piem.: *dziedi . . . par jauniem!* *par* latīņu «per mē licet» nozīmē, piem.: *par mani tu vari iet*; *par* — kr. вмести nozīmē, piem.: *par mani parunā!* Ļoti bieži *par* ar akuzatīva un instrumentāla kopējo formu aizstāj predikatīvo instrumentāli, piem.: *par meitiņu viegla dzīve*; visām izloksnēm kopējs arī savienojums *kas par*, visvairāk ar akuzatīva un instrumentāla kopējo formu, piem., *kas par viru!* J. Endzelīns izsaka domas, ka tas varētu būt arī ģermānisms vai slavisms; *par* nozīmē arī krievu *за* izteicienos, kas izsaka atmaksu, cenu u. c., piem.: *pārdevu . . . par piecu mārkus, par* lietošana adjektīvu un adverbu priekšā ir radusies no vācu *zu*, piem., *man par mazu*.

6) veida, 7) salīdzinājuma, 8) pārmēra, 9) rezultāta, 10) predikāta, 11) aizstājēja un 12) vērtības un pretvērtības akuzatīvs.

1) Prepozicionālais iekšējās iedarbes objekta akuzatīvs konstrukcijā ar prepozīciju *par* apzīmē priekšmetu vai dzīvu būtņi, uz kuru vēršas kāda iekšēja resp. psihiskā darbība. Lielākoties tas ir atkarīgs no vārdiem ar runāšanas, domāšanas, jušanas nozīmi. Prepozicionālais iekšējās iedarbes objekta akuzatīvs konstrukcijā ar prepozīciju *par* bieži lietojams mūsdienu latviešu valodā un arī laikraksta «Dienas Lapa» publicistiskajos rakstos, piem.:

Kņazs Bismarks diezgan pašapzinīgi izsacījies *par* savu *popularitāti* kādā uzrunā Stutgartes deputācijai. DL 1892, 146;

Kuške *par* dzirdeto paziņoja tālāk nama pārvaldei. DL 1892, 146;

Kādā studentu sapulcē, kuņā sprieda *par* palīdzības biedrības *dibināšanu* trūcīgiem medicīnas studentiem, izcēlās sīva saduršanas antisemitu un brīvprātīgu studentu starpā. DL 1892, 31;

... mēs nekā nemēģināsim darīt, ja nebūsim pārliecinājušies *par panākumu*. DL 1892, 36;

«Priecājos *par* man izteikto *lidzjūtību*», kanciers teica... DL 1892, 146;

Domājam, ka katrs no Rīgas iedzīvotājiem priecāsies *par šo pavēli* un *par* to šējienes policijai būs tikai pateicīgs. DL 1892, 31.

2) Prepozicionālais labvēlīguma (nelabvēlīguma) akuzatīvs konstrukcijā ar prepozīciju *par* apzīmē kādu labumu vai ļaunumu, labvēlīgumu vai nelabvēlīgumu, derīgumu vai nederīgumu, kas notiek vai norisinās kādam priekšmetam vai dzīvai būtni. Prepozicionālais labvēlīguma (nelabvēlīguma) akuzatīvs konstrukcijā ar prepozīciju *par* bieži lietojams mūsdienu latviešu valodā un arī «Dienas Lapa», piem.:

Dažs labs centīgs vīrs, kas atzinis izglītības vērtību, dāvinā savu bagātu grāmatu krājumu *par labu* vispārībai... DL 1892, 37;

Pēc tuvaka apskata, kā Arkangelas guberņā skolas būtu nodibināmas, lai tās vietejiem iedzīvotājiem un visai tēvijai būtu *par svētību*, Valdemars griežas atkal uz savu dzimteni, kā dzīvu paraugu. DL 1892, 33;

Drīzak man vareja izraut mēli, nekā teikt kādu vārdu man *par ļaunu*. DL 1892, 37;

Turpretim es tevi vēl tagad mīlu *par spīti* visām izciešām pārestībām... DL 1892, 36.

Laikraksta «Dienas Lapa» publicistiskajos rakstos tas biežāk lietots, piem.:

Socialdemokrati katru grib piespiest zinamu laiku *par* dienu arī miesas darbu *strādāt* . . . DL 1892, 147;

. . . eksaminētiem ārstiem *piesolīts* bez brīvas turp — atpakaļ braukšanas un kad tā izgadas arī brīvas uzturas 300 r. *par mēnesi* un medicīnas studentiem 100 r. *par mēnesi*. DL 1892, 146.

Kad barība tiek sagremota, tad vēdera sula atdalās, bet pēc *par atpūtas laiku*, tā atkal sakrājas. DL 1892, 31.

6. Prepozicionālais veida akuzatīvs konstrukcijā ar prepozīciju *par* apzīmē veidu, kārtu kādā notiek darbība vai norisinās process.

Šī konstrukcija lietojama mūsdienu latviešu valodā un lieto tā arī «Dienas Lapā», piem.:

. . . bet te *par laimi* liecinieks Sirops izrāvis Bērziņam iz rokam nāves ieroci . . . DL 1892, 147;

Rīgas otrās šķiras visās viesnīcās paradums tādas numuru istabas, kuŗas bez viesiem, nemaz nekurināt, kas ļaudim, kuŗi ienāk pilsētā uz kādu laiku, ir īsti *par nepatīkšanu*. DL 1892, 35;

. . . un vienmēr būs *par godu* savam pulkam. DL 1892, 99;

Bet tas viņai *par godu*, ka dažs no mūsu dramatiķiem jau vairākus darbus klajā laizdams, viņu, Aspaziju, vēl nav sasniedzis. DL 1894, 15.

Prepozicionālais veida akuzatīvs ir arī frazeoloģisms *pats par sevi*, piem.:

Tas nu gan izrādas *pats par sevi* saprotams. DL 1893, 98;

Pate par sevi šī tiesība diezgan sāka . . . DL 1895, 272.

7) Prepozicionālais salīdzinājuma akuzatīvs konstrukcijā ar prepozīciju *par* apzīmē kādu priekšmetu vai personu, kam kāda īpašība vai apstākļi piemīt mazākā mērā. Tas atrodas atkarībā no adjektīva vai adverbā pārkājā pakāpē, piem.:

Nepietiek, ka zīditāja ir veselīgāka *par māti* . . . DL 1892, 31;

Šogad Vislā ledus izgājis *par nedēļu* agrāk nekā citiem gadiem. DL 1892, 32.

8) Prepozicionālais pārmēra akuzatīvs konstrukcijā ar prepozīciju *par* norāda uz kādas īpašības vai apstākļa pārmēru.

Šī konstrukcija lietojama mūsdienu latviešu valodā un lietota arī «Dienas Lapā», piem.:

Vecais gads, kas bij dažā ziņā labs gads priekš šejieniešiem, bij, kā mēdz teikt, *par īsu* . . . DL 1894, 5;

Bet tā, ka tas iznāk *par rāibu*, tad min. kungiem ir divi ceļi . . . DL 1892, 110;

Paidagoģiskajā presē tapa izteiktas domas par visai labām, tadēļ ka to kurss priekš lasišanas skolām *par plašu* un priekš elementarskolām *par nepietiekošu*. DL 1892, 14.

9) Prepozicionālais rezultāta akuzatīvs konstrukcijā ar prepozīciju *par* norāda uz rezultātu, pārvēršanos, kļūšanu kam (kādam) par ko (kādu).

Šīs konstrukcijas nozīmi lieto mūsdienu latviešu valodā un tā lietota arī «Dienas Lapā», piem.:

No šiem skaitļiem redzams, ka Odesa sāk pārvērsties no tirdzniecības pilsētas *par* fabriku rūpniecības pilsētu. DL 1895, 272;

... līdzībā runājot — *pa darīt* melnu *par baltu* un baltu *par melnu*. DL 1892, 147;

... caur to apsudzētā vainība vismaz izrādījās *par nepierādītu*. DL 1892, 31.

10) Prepozicionālais predikāta akuzatīvs konstrukcijā ar prepozīciju *par* apzīmē būt, kļūt, darboties kam par ko. Tas ir tuvu rada prepozicionālajam rezultāta akuzatīvam.

Prepozicionālais predikāta akuzatīvs lietojams mūsdienu latviešu valodā un arī tas lietots «Dienas Lapā», piem.:

Šis cilvēks agrāk bijis pat *par veikalnieku*. DL 1893, 98.

... tagad viņš ir *par redaktoru* pie zocialistu organa... DL 1894, 14.

11) Prepozicionālais aizstājēja akuzatīvs konstrukcijā ar prepozīciju *par* apzīmē to, kas stājas kā vietā, aizstāj, aizvieto ko citu, piem.:

Tā ka līdzšīnejais «Dienas Lapa» redaktors J. Pliekšans no šīs dienas vairs *neparakstas par* šīs avizes redaktoru . . . DL 1895, 273;

... tad saviem cienījamiem lasītājiem izskaidrojam, ka *par* atbildetāju redaktoru šim brīžam parakstīsies avizes izdevejs P. Bisenieks. DL 1895, 273;

Ārzemnieki sāk atrauties no mūsu precem, pirmās klases linus, piem. pavisam grūti nākas pārdot, viņi aiziet *par otro klasi*. DL 1892, 38.

12) Prepozicionālais vērtības un pretvērtī-

b a s akuzatīvs konstrukcijā ar prepozīciju *par* apzīmē vērtību, cenu, pretvērtību par kaut ko un mēru.

Prepozicionālais vērtības un pretvērtības akuzatīvs konstrukcijā ar prepozīciju *par* lietojams kā mūsdienu latviešu valodā, tā arī «Dienas Lapā», piem.:

a) vērtības nozīmē:

Minētā Kūnster *par* noliktu *naudu* pasnieguse bērniem mācību muzikā, roka darbos, lasīšanā un rakstīšanā. DL 1892, 33;

... un tāpēc pulciņš personu sametās kopā un dibināja atklātu kopeju biblioteku, kur *par lētu maksu* ik viens varena lasīt visvisadas grāmatas un laikrakstus. DL 1892, 37;

b) pretvērtības nozīmē:

Pierādījumus te nevajaga tāļu meklēt, jo no kam tad pastāv Rīgā diezgan ievērojamais skaits privatu biblioteku, kur *par lasīšanu* vēl ja maksā diezgan liela nauda. DL 1892, 37;

Par 800 r. lielu *premiju* nodomats ņemt 50 rbļ. lielu apdrošinašanas naudu. DL 1892, 147.

Par stopu piena maksā šot 4 kp. DL 1892, 35;

c) mēra nozīmē:

«Tā?» Fliders jautāja un ātri pārgrūda *par pirksta platumu* apakšlūpu pār virsejo. DL 1892, 2.

Raksturīgs prepozicionālā akuzatīva frazeoloģisms konstrukcijā ar prepozīciju *par* ir vārdu savienojums *kas par*, piem.:

«Un *kas* tas ir *par līdzekli?*» DL 1892, 146;

Uz to Rabiņš deva šādu izskaidrojumu. *Kas* viņam *par daļu*, kur es ņemu? DL 1892, 31.

4. Prepozicionālā akuzatīva nozīmes konstrukcijā ar prepozīciju *par*

Latviešu valodniecībā prepozīciju *pār* kopā ar *par* visvairāk pētījis ir J. Endzelīns.¹⁹

Prepozicionālais akuzatīvs konstrukcijā ar prepozīciju *pār* var būt:

1) vietas un 2) pārākuma akuzatīvs.

1) Prepozicionālais vietas akuzatīvs kon-

¹⁹ J. Endzelīns, Latviešu valodas gramatika, 1951., 670. lpp. J. Endzelīns novērojis, ka izloksnēs, it sevišķi ar vietas nozīmi, *par* vietā vai blakus *par* ir arī *pār*. Tagadējā rakstu valodā šķir *par* «für, von», no *pār* «(hin)über». 16. gadsimteņa tekstos, šķiet, lietots tikai *pār* (ar jebkuru nozīmi).

strukcijā ar prepozīciju *pār* apzīmē vietu, pāri kurai notiek kāda darbība vai norisinās process.

«Dienas Lapā» prepozicionālo vietas akuzatīvu konstrukcijā ar prepozīciju *pār* lieto biežāk nekā mūsdienu latviešu valodā, piem.:

a) darbības virzīšanās nozīmē:

Tā nozīmē veco tautu ceļojumu, kad tās nāca no austrumiem un ziemeļiem *pār jūru*. DL 1892, 34;

Viņš braucija ar roku *pār acim* . . . DL 1892, 34;

... izcēlās izgājušā vakarā ... ugunsgrēks, kas acumirkļi pārņēma visas mājas telpas un ātrumā izplatījās *pār visu ēku*. DL 1892, 31;

b) atrašanās vietas nozīmē:

Pakaru lampā *pār to* apgaismoja, bez citiem dažādiem daiktiem, vairāk galvas, kas no *pār pieri* pārkarušamies matiem dabuja šausmīgu izskatu. DL 1892, 2.

Mūsdienu latviešu valodā prepozicionālā akuzatīva vietā konstrukcijā ar prepozīciju *pār* biežāk lieto adverbu *pāri* + nomen vai pronomens datīvā, piem.: *braukt pāri jūrai*.

2) Prepozicionālais pārākuma akuzatīvs konstrukcijā ar prepozīciju *pār* apzīmē priekšmetu vai personu, pār kuru pārāka ir cita persona vai priekšmets, piem.: *valdīt pār tautu, uzvara pār ienaidnieku*.

Sai konstrukcijai sinonīma ir konstrukcija ar prepozīciju *par* prepozīcijas *pār* vietā, piem.: *valdīt par tautu, uzvara par ienaidnieku*.

Laikraksta «Dienas Lapa» publicistiskajos rakstos lietots prepozicionālais pārākuma akuzatīvs konstrukcijā ar prepozīciju *par*, piem.:

Atbilde: tagadējā valdība esot taisnīga, kura valdot *par visām tautām*. DL 1894, 5.

5. Prepozicionālā akuzatīva nozīmes konstrukcijā ar prepozīciju *pret*.

Par prepozīciju *pret* J. Endzelins raksta Latviešu valodas gramatikā.²⁰

²⁰ J. Endzelins, Latviešu valodas gramatika, 1951., 682., 683. lpp. Autors atzīst, ka drīzāk *pret* būs radies no *preti*, *pretīm*, ko lieto adverbu nozīmē un vecos tekstos un tautasdziesmās arī kā prepozīciju. Sai prepozīcijai, aiz kuras pa lielākaļ daļai seko akuzatīva un instrumentāļā kopēļā forma, ir vietas nozīme, piem.: *Pret vēļiņu ausi griezu*, arī laika nozīme, piem.: *pret vakaru*. Vēļ *pret* noder dažādu, vairāk vai mazāk abstraktu, īpaši naidīgu attieksmju izteikšanai, arī salīdzinājumos, piem., *zeme pret sauli maza*. *Pret* rāda arī to nozīmi, kas pamatā lat. formai *pretium*, piem., *dabūjis pret samaksu* . . .

Prepozicionālais akuzatīvs konstrukcijā ar prepozīciju *pret* var būt:

1) vietas, 2) laika, 3) pretestības, 4) attieksmju un 5) apmaiņas akuzatīvs.

1) Prepozicionālais vietas akuzatīvs konstrukcijā ar prepozīciju *pret* apzīmē vietu, uz ko virzās kāda darbība vai kuras tuvumā notiek kāda darbība vai norisinās process.

«Dienas Lapā» prepozicionālais vietas akuzatīvs konstrukcijā ar prepozīciju *pret* bieži lietots, piem.:

Pēdejs solis sperts tapēc, ka vācieši jau pa priekšu nolēmuši *pret* mineto robežu daļu nometināt četrus pavairotus strēlnieku bataljonus kā sava kara spēka priekšpulkus. DL 1892, 34;

... vajaga no kādas augstakas vietas, piem. no kādas stāvas piekalnes virsas ar izplēstiem spārnēm mesties *pret vēju*. DL 1894, 25.

2) Prepozicionālais laika akuzatīvs konstrukcijā ar prepozīciju *pret* apzīmē laika aptuvenumu, piem.: *Pret pusdienu* laiks sāka noskaidroties. *Pret vakaru* sāka līt.

Nav izslēgta varbūtība, ka «Dienas Lapā» ir lietots prepozicionālais laika akuzatīvs konstrukcijā ar prepozīciju *pret*, bet ekscerpētajā publicistisko rakstu materiālā šādi piemēri negadījās.

3) Prepozicionālais pretestības akuzatīvs konstrukcijā ar prepozīciju *pret* apzīmē pretestību vai pretdarbību *pret* kādu personu vai priekšmetu.

«Dienas Lapā» prepozicionālo pretestības akuzatīvu konstatējam šādos piemēros:

Jau diezgan ziņots par to pretestību, kādu skolotāji izrāda *pret* prūšu jauno skolu likumu. DL 1892, 34;

Pret apsūdzēto Šubi liecināja tie apstākļi, ka tas iekļāja Šterkera kasē katliņu. DL 1892, 146;

Protestu vajaga celt tikai *pret* vekseļu izveju. DL 1892, 35.

4) Prepozicionālais attieksmju akuzatīvs konstrukcijā ar prepozīciju *pret* izsaka kādas jūtas, biežāk naidīgas *pret* kādu personu vai priekšmetu.

«Dienas Lapā» prepozicionālo attieksmju akuzatīvu piemēri:

Skoleni, ko par sliktiem nosauc, iedalāmi divās kategorijās, vieni mīl priekus un jautrību, otri ir slinki un *pret visu* sajūt vienaldzību. DL 1892, 32;

Jo retāk šāda līdzsajūšanās un izpalīdzēša-

nās nebaltās dienās vienam *pret otru* sastopama pasaulē . . . DL 1892, 99.

5) Prepozicionālais apmaiņas akuzatīvs konstrukcijā ar prepozīciju *pret* apzīmē kādu apmaiņas priekšmetu:

Pirmajā tiesas dienā apsūdzetais ne-ieradās un tadēl miertiesnesis piesprieda sūdzētajam *pret* uzrādīto *parāda zīmi* pieprasīto zumu. DL 1892, 31.

«Dienas Lapā» dažreiz prepozīcijas *pret* vietā lieto adverbu *preti, pretim, piem.*:

Beidzamo reizi *preti* jūrlietu *ministram* Kaveņakam parlaments pieņēma priekšlikumu uzaicināt valdību, lai viņa ievēd vienību karaspēka komandēšanā . . . DL 1892, 146;

Tā tad piem. vecaku palīdzība *pretim* saviem bērniem nav nekāda nabagu palīdzība. DL 1894, 9.

6. Prepozicionālā akuzatīva nozīmes konstrukcijā ar prepozīciju *starp*.

Par prepozīciju *starp* J. Endzelīns raksta savā Latviešu valodas gramatikā.²¹

Prepozicionālais akuzatīvs konstrukcijā ar prepozīciju *starp* var būt: 1) vietas un 2) savstarpēju attieksmju akuzatīvs.

1) Prepozicionālais vietas akuzatīvs konstrukcijā ar prepozīciju *starp* apzīmē darbības vai procesa norises vietu *starp* diviem vai vairākiem objektiem.

«Dienas Lapā» prepozicionālais vietas akuzatīvs konstrukcijā ar prepozīciju *starp* konstatējams šādā piemērā:

Vietejai krāju- un aizdevu kasei bija 28. janvāra d. š. g. pilna sapulce, kuŗa *starp citu* nolēma, ievērojot tagadējos grūtos laikus, pazemināt augļus par aizdevumiem no 9 uz 8 procentiem. DL 1892, 31.

2) Prepozicionālais savstarpēju attieksmju akuzatīvs konstrukcijā ar prepozīciju *starp* apzīmē savstarpīgumu, savstarpējas attieksmes.

«Dienas Lapā» prepozicionālais savstarpēju attieksmju akuzatīvs konstrukcijā ar prepozīciju *starp* konstatējams šādos piemēros:

Polemika *starp* «Tēviju» un «Balt. Vēstnesi» par svešu ziņu uzņemšanu bez avota minešanas vēl turpinājas. DL 1892, 32;

²¹ J. Endzelīns, Latviešu valodas gramatika, 1951., 688. lpp. Autors domā, ka *starp* laikam ir radies no lokatīva *starpā*.

Radikālī domā, ka tagad izcēlusies cīņa starp republiku un baznīcu... DL 1892, 34.

7. Prepozicionālā akuzatīva nozīmes konstrukcijās ar prepozīciju *caur*.

Par prepozīciju *caur* J. Endzelīns raksta Latviešu valodas gramatikā.²¹

Ekscerpētais materiāls un līdzšinējie pētījumi latviešu valodniecībā ļauj iedalīt prepozicionālo akuzatīvu konstrukcijā ar prepozīciju *caur* 1) vietas, 2) līdzekļa un veicinātāja, 3) cēloņa, 4) veida un 5) stāvokļa akuzatīvā.

Mūsdienu latviešu literārajā valodā prepozicionālais akuzatīvs konstrukcijās ar prepozīciju *caur* var būt tikai vietas nozīmē. Pārējās nozīmēs prepozicionālais akuzatīvs konstrukcijās ar prepozīciju *caur* ir rupjš ģermānisms, kas radies vācu prepozīcijas «durch» ietekmē.

«Dienas Lapā» prepozicionālais akuzatīvs konstrukcijās ar prepozīciju *caur* konstatējams visās augšminētajās nozīmēs.

1) Prepozicionālais vietas akuzatīvs konstrukcijā ar prepozīciju *caur* apzīmē vietu, priekšmetu, cauri kuram notiek darbība vai norisinās process, piem.:

Agrī no rīta Zujevcas sādžā ieradās traks vilks, kuŗš mierīgi, nepadarijis nekādu ļaunumu, tecēja *caur ciematu* uz tuvejām ganībām. DL 1892, 34;

Un kāzu viesiem jāiet *caur* lielo ļaužu pūli, kuŗš vēl tik laipns, pat ne ceļu nepagriež. DL 1892, 34;

Par spektru sauc visu to krāsu kopību, kādu dabujam, piem., laizdami saules starus *caur* trīskantainu *stikla gabalu (prizmu)*. DL 1894, 25.

Literārajā valodā atšķir prepozīcijas *caur* un *pa* lietošanu: ja darbība virzās kam *pa* virsu, apakšu vai vidu, neatrodot šķēršļus, tad lieto prepozīciju *pa*, piem. *izlekt pa logu* (logs atvērts); prepozīciju *caur*, ja darbība virzās kam cauri, radot šķēršļus, piem. *izlekt caur logu* (aizvērtu).

«Dienas lapā» neatšķir prepozīcijas *pa* un *caur* lietošanu vietas nozīmē, piem.:

Caur vālejo *logu* to uzmudinadama viņa teica... DL 1892, 37.

²² J. Endzelīns, Latviešu valodas gramatika, 1951., 649., 650. lpp. Autors saka, ka prepozīcija *caur* cēlusies no adverba *cauri*, kas savukārt cēlies no adjektīva *caurs*, lietuyiešu valodā *klauras*. Šo prepozīciju lieto ar ak. vai instr. un *pa* lielākai daļai ar vietas nozīmi. Retumis *caur* lieto ar laika nozīmi. Dažkārt *caur* aizstāj arī «līdzekļa» instrumentāli.

2) Prepozicionālais līdzekļa un veicinātāja akuzatīvs konstrukcijā ar prepozīciju *caur* apzīmē kādu priekšmetu vai personu, kas palīdz vai veicina notikt darbībai vai norisināties procesam.

Mūsdienu latviešu literārajā valodā prepozicionālais akuzatīvs konstrukcijā ar prepozīciju *caur* veicinātāja nozīmē lietojams tad, ja veicinātājs ir persona, piem.:

*Caur tevi es tādā nelaimē nācu*²³.

«Dienas Lapā» ļoti bieži lietots prepozicionālais līdzekļa un veicinātāja akuzatīvs konstrukcijā ar prepozīciju *caur*, piem.:

Citādi pāraka ļaužu pievairošanās atkal drīzumā uznāks no jauna, kuŗu tad var pamazināt tikai *caur izešanu* uz citām zemēm vaj *izmērdešanu*. DL 1894, 12;

Ne *caur taupību*, ne *caur gaudošanu* vaj *žēlošanos* mēs sasniegsim labākus laikus vaj mazināsim trūcību un nabadzību. DL 1894, 10.

3) Prepozicionālais cēloņa akuzatīvs konstrukcijā ar prepozīciju *caur* apzīmē kādu cēloni vai iemeslu, kādēļ notiek darbība vai norisinās process.

«Dienas Lapā» prepozicionālais cēloņa akuzatīvs konstrukcijā ar prepozīciju *caur* bieži lietots, piem.:

Skaidrites kdze ļoti veikla aktrise, tikai izruna, vaj nu *caur ātru runu* vaj citādi kā dažreiz nav īsti skaidra DL 1893, 98;

Caur visa brīvu atklātu *pārrunāšanu* ronas vairāk pārbaudīšanas un paškritikas, kas palīdz nopietni un dziļi attīstīties un uzplaukt. DL 1894, 20;

Zaudejumi, kas mājas rentniekam cēlušies *caur šo nelaimi*, diezgan ievērojami. DL 1893, 71.

4) Prepozicionālais veida akuzatīvs konstrukcijā ar prepozīciju *caur* apzīmē veidu kādā notiek darbības vai norisinās process.

«Dienas Lapā» prepozicionālā veida akuzatīva piemēri:

Mēs prasam, ka valsts sniedz palīdzību *caur 8 stundu darbu* un darba *došanu*. DL 1894, 11;

Fon Stumma gudribu jau Ludviķis XIV esot pazinis, kuŗš sava galma lepno dzīvi attaisnojis *caur izteicienu*, ka nauda esot jālaižot ļaudis. DL 1895, 11.

5) Prepozicionālais stāvokļa akuzatīvs konstrukcijā ar prepozīciju *caur* apzīmē stāvokli vai norāda kādā ziņā notiek darbība vai norisinās process.

²³ K. Mūlenbachs, Latviešu valodas vārdnīca, I sējums, Rīgā, 1923—1925., 364. lpp.

«Dienas Lapā» prepozicionālais stāvokļa akuzatīvs konstrukcijā ar prepozīciju *caur* konstatēts, piemēram:

Starp dažādiem smalkajiem blēžiem atrodami arī tādi, kuri apbrīnojami *caur* savu lielo *apķēribu*. DL 1894, 9;

Caur šādu mērenu politisku *ricību* Bernss dažkārt stipri atšķīrās no tautas vietnieka Ķera Hardija. DL 1894, 14;

Luga teicama *caur* savu labo *tendenci* un visai brangi zīmetiem *skatiem* iz tautas dzīves. DL 1893, 98.

8. Prepozicionālā akuzatīva nozīmes konstrukcijās ar prepozīciju *pa*.

Par prepozīciju *pa* ar akuzatīva un instrumentāļa formu rakstijis ir J. Endzelīns savā Latviešu valodas gramatikā²⁴.

Ekscerpētais materiāls un līdzšinējie pētījumi latviešu valodniecībā ļauj iedalīt prepozicionālo akuzatīvu konstrukcijā ar prepozīciju *pa* šādi: 1) vietas, 2) laika un 3) veida akuzatīvs.

1) Prepozicionālais vietas akuzatīvs konstrukcijā ar prepozīciju *pa* apzīmē vietu, kur notiek darbība vai norisinās process.

«Dienas Lapā» prepozicionālais vietas akuzatīvs konstrukcijā ar prepozīciju *pa* konstatējams šādos piemēros:

... bakterijas rada nāvīgas vielas, kuŗas ātri izplatas *pa visu ķermeni*. DL 1892, 36;

Viņi arī rādījuši, *pa kuŗu ceļu* būs kasei staigāt savā gaitā. DL 1894, 2;

Beļinskis bez glaimiem un likumiem pierādīja, ka krieviem nav literatūras, un spēcīgs gars izgāja modinādams *pa plašo Krieviju*. DL 1894, 3.

2) Prepozicionālais laika akuzatīvs konstrukcijā ar prepozīciju *pa* norāda laiku, kad notiek darbība vai norisinās process.

«Dienas Lapā» prepozicionālais laika akuzatīvs konstrukcijā ar prepozīciju *pa* konstatēts, piemēram:

Bet pagājuši jau 30 gadi, kopš Bilenšteina gram. iznākuse, un mēs *pa šo starpu* esam mācījušies pazīt tautas valodu un «latviešu auss» paradumus daudz la-

²⁴ J. Endzelīns, Latviešu valodas gramatika, 1951., 665., 666. lpp. Autors norāda, ka *pa* var nozīmēt arī «apakš», un aiz tā seko ak. un instr. kopēja forma, piem. *pagulēt pa zemi*. Aiz *pa* seko ak. un instr. kopēja forma, ja tas nostājas priekš nosaukumiem, kas apzīmē telpu (vai lokāli iedomātus jēdzienus), pa kuras virsu vai *caur* ko resp. virs kā kas kustas, izplatās vai notiek. Līdzīgi arī laika nozīmē, piem., *diureiz pa gadu*.

bak nekā tas bija iespējams Bilenšteinam tos attālinos laikos. DL 1892, 112;

Pēc izrādes cik dzirdejām, atkal saslimuse Mirdzas lomas tēlotāja, Akmentiņ jkdze, aiz dziļas psiķiskas darbības *pa visu izrādes laiku*. DL 1894, 15.

3) Prepozicionālais veida akuzatīvs konstrukcijā ar prepozīciju *pa* apzīmē veidu, kārtu, kādā notiek darbība vai norisinās process.

«Dienas Lapā» prepozicionālais veida akuzatīvs konstrukcijā ar prepozīciju *pa* konstatēts šādos piemēros:

... viņi *pa* īsako ceļu lūkoja sasniegt mūra drupas.
DL 1892, 33;

Ik viena zinātne iesākumā *grābstas* it kā *pa tumsu*...
DL 1892, 36;

Galvu pa kaklu visi *devās* uz laivam un drīz vien tvaikonis bija pildījies ļaudim. DL 1892, 151.

9. Prepozicionālā akuzatīva nozīmes konstrukcijā ar prepozīciju uz.

Par prepozīciju *uz* J. Endzelīns raksta savā Latviešu valodas gramatikā.²⁵

Ekscerpētais materiāls un līdzšinējie pētījumi latviešu valodniecībā prepozicionālo akuzatīvu konstrukcijā ar prepozīciju *uz* ļauj iedalīt 1) virzības, 2) vietas, 3) laika, 4) nolūka, 5) pamata un cēloņa, 6) veida, 7) iekšējas iedarbes objekta, 8) attieksmes un 9) iespaidojuma un ietekmējuma akuzatīvā.

1) Prepozicionālais virzības akuzatīvs konstrukcijā ar prepozīciju *uz* norāda priekšmetu vai vietu, *uz* kuru virzās kāda darbība.

«Dienas Lapā» prepozicionālā virzības akuzatīva piemēri:

Dažas avizes zobojas, ka *uz Berlīni* jau tadēļ vien nevarot braukt, ka tur vaktņieki šaujot uz mierīgiem pilsoņiem. DL 1892, 146;

... no pilsētņiekiem laba daļa nobraukuse *uz jūrmalu*. DL 1892, 146;

Likuma priekšlikumam būs jānāk atpakaļ *uz vietņieku namu*. DL 1893, 272.

2) Prepozicionālais vietas akuzatīvs konstrukcijā ar prepozīciju *uz* norāda vietu, kur notiek darbība vai norisinās process.

²⁵ J. Endzelīns, Latviešu valodas gramatika, 1951., 690.—692. lpp. J. Endzelīns saka, ka *uz* lieto ar ģen. vai ak., apzīmējot kustību uz augšu, atrašanās vietu, kustēšanos pa kāda priekšmeta virsu, darbības virzienu. Arī laika apzīmējumiem lieto *uz* ar tiem pašiem locījumiem.

«Dienas Lapā» prepozicionālais vietas akuzatīvs konstrukcijā ar prepozīciju *uz* konstatēts, piemēram:

Uz akmeņu čupu bija kāds sainis. DL 1892, 34;

... varēs it mierīgi dzīvot *uz* vienu vietu. DL 1894, 22.

Mūsdienu latviešu literārajā valodā prepozicionālā vietas akuzatīva vietā lielākoties lieto ģenitīvu, piem.: *būt uz ielas.*

3) Prepozicionālais laika akuzatīvs konstrukcijā ar prepozīciju *uz* apzīmē termiņu, laiku, dažreiz arī aptuveni, kad un cik ilgi notiks darbība vai norisināsies process.

«Dienas Lapā» prepozicionālais laika akuzatīvs konstrukcijā ar prepozīciju *uz* konstatējams šādos piemēros:

Kā dzird dažus koku tirgotājus runājam, tad *uz rudens pusi* būšot vairak kuģu nākt. LD 1892, 146;

Ja arī ceļš *uz laiciņu* atsvabinātos no ledus, tad tomēr neviens kuģis ne-iedrošināsies braukt šurp. DL 1892, 33;

... tālākas sēdes atlika *uz pirmdienu.* DL 1892, 32.

4) Prepozicionālais nolūka akuzatīvs konstrukcijā ar prepozīciju *uz* apzīmē kādam nolūkam, noderībai, mērķim notiek darbība vai norisinās process.

«Dienas Lapā» prepozicionālais nolūka akuzatīvs konstrukcijā ar prepozīciju *uz* konstatēts, piemēram, teikumos:

Pēdīgi tomēr atradās trīs vīri, lasmaņi, kas kopā ar dūšīgo lasmaņu vadoni devās *uz nelaimīgo glābšanu.* DL 1892, 37;

Novēlam biedrībai nosvinēt priecīgu svētku dienu un *uz nākamu darbību* smelties jaunus spēkus. DL 1892, 32;

Uz šo apsveicīšanu un saņemšanu Rīga gatavojās jau nedeļam. DL 1892, 100.

5) Prepozicionālais pamata un cēloņa akuzatīvs konstrukcijā ar prepozīciju *uz* norāda pamatu, cēloni, kādēļ notiek darbība vai norisinās process.

«Dienas Lapā» prepozicionālais pamata un cēloņa akuzatīvs konstrukcijā ar prepozīciju *uz* konstatēts, piemēram, šādos teikumos:

Uz laukiem gan šur tur dibina lasamas bibliotekas un arī te pa daļai *uz* nedaudzu censoņu *uzmudinājumu.* DL 1892, 37;

Uz viņa lūgumu sūtījums tūliņ tapa nosūtīts, nemaz nenogaidot, kad tas būs lielaks. DL 1892, 34;

Uz zemnieka palīdzības saucienu piesteidzās viņa sieva un pāršķēla ar cirvi vilkam galvu. DL 1892, 34;

Uz Raudes atsauksmi lieta nāca otrkārt izspriešanā. DL 1892, 31;

Stambulova piekriteji tagad atbalstoties tikai uz l. lielgabalnieku pulku, bet visi citi kara pulki esot prinča pusē. DL 1892, 31.

6) Prepozicionālais veida akuzatīvs konstrukcijā ar prepozīciju *uz* apzīmē veidu, kārtu, kādā notiek darbība vai norisinās process.

«Dienas Lapā» prepozicionālais veida akuzatīvs konstrukcijā ar prepozīciju *uz* konstatēts, piemēram, šādos teikumos:

Bulgariskā banka izdevuse visu savu pamata kapitālu uz parādu tagadejās valdības ievērojamakiem vīriem. DL 1892, 37;

Apsūdzētā notiesāta uz 3 rbļ. naudas sodu jeb 1 dienu arestā. DL 1892, 33;

... daudz koku zāģetavas vai nu slēgtas vai pamazinājušas savu darbību uz pusi un vēl vairāk. DL 1892, 33.

7) Iekšējās iedarbes objekta akuzatīvs konstrukcijā ar prepozīciju *uz* apzīmē kādu priekšmetu vai dzīvu būtni, uz kuru vēršas kāda iekšēja resp. psihiska darbība.

«Dienas Lapā» iekšējās iedarbes objekta akuzatīvs konstrukcijā ar prepozīciju *uz* konstatēts, piemēram, šādos teikumos:

Ar to es domāju īpaši uz mūsu jaunību, kuŗai lielai daļai patīk sacerejumi un sapņojumi par «zilām acīm». DL 1892, 35;

Vairāk nekā 2 stundas gaidīt uz izrādes sākšanos ir durzciņ par daudz. DL 1894, 5;

Uz šo nebūšanu arī augstā valdība griezuse vērību... DL 1892, 38.

«Dienas Lapā» biežāk lietots prepozicionālais iekšējās iedarbes objekta akuzatīvs nekā mūsdienu latviešu valodā, piem.:

Vietnieks Richters vadīja debati uz finanču jautājumu... DL 1894, 11;

Viņš pārgrozījis savus uzskatus uz zemes īpašumu. DL 1894, 22;

... viņš līdzīgi savam priekštečam domā tikai uz jaunu nodokļu uzlikšanu un uz grašu krāšanu DL 1894, 1.

Mūsdienu latviešu valodā attiecīgi saka:

debates par finansu jautājumu;

uzskati par zemes īpašumu;

domāt par nodokļu uzlikšanu.

8) Prepozicionālais attieksmes akuzatīvs

konstrukcijā ar prepozīciju *uz* norāda personu vai priekšmetu, uz ko attiecas kas. Visbiežāk tas ir atkarīgs no vārdiem ar nozīmi *attiekties uz ko, zīmēties uz ko*.

«Dienas Lapā» prepozicionālo attieksmes akuzatīvu konstrukcijā ar prepozīciju *uz* konstatējam šādos piemēros:

Jau tagad pilsētas pārvaldei nākas nodarboties ar lietām, kuņas zīmejas *uz amatniecību*. DL 1892, 146;
Sūdas sūdzības nezīmejas tikvien ka *uz slikto materiālu, uz maizes jēlumu un nepietiekošo svaru*, bet arī *uz citādām maizē atrodamām vielām*... DL 1892, 31.

9) Prepozicionālais iespaidojuma un ietekmējuma akuzatīvs konstrukcijā ar prepozīciju *uz* norāda uz personu, priekšmetu, parādību, kuru kas ietekmē vai iespaido.

«Dienas Lapā» vārdu *iespaids, iespaidot* lieto gan īstajā nozīmē, gan *ietekme, ietekmēt* nozīmē. Prepozicionālais iespaidojuma un ietekmējuma akuzatīvs konstrukcijā ar prepozīciju *uz* konstatēts, piemēram, šādos teikumos:

... bez tam sēravotu zemā temperatūra (+5° R) vareja darīt arī stipru fizisku *iespaidu uz nervu sistemu* un tā atņest labumu miesas darbībai... DL 1893, 97;
Un kādu *iespaidu* bēdas dara uz cilvēka *organismu*, to mēs jau redzejam. DL 1892, 32;
Radikālais liberalismis piedzīvošot lieliskus panākumus un varešot landtagā darīt lielaku *iespaidu uz politiku*. DL 1892, 32.

SECINĀJUMI

Līdzšinējie valodnieku pētījumi un autores savāktā materiāla analīze ļauj sistematizēt, precizēt un no jauna izvirzīt prepozicionālā datīva un prepozicionālā akuzatīva nozīmes.

1) Prepozicionālā datīva nozīmes konstrukcijā ar prepozīciju *līdz* iedalītas 4 grupās; precizēts prepozicionālais vietas un laika datīvs; no jauna izvirzīts prepozicionālais stāvokļa un apstākuma datīvs; konstrukcijās ar prepozīciju *līdz* datīva vietā laikraksta «Dienas Lapa» publicistiskajos rakstos dažreiz lieto akuzatīvu.

2) Prepozicionālā datīva nozīmes konstrukcijās ar prepozīciju *pa* iedalītas 5 grupās; precizēts prepozicionālais dalāmības, veida, laika un vietas datīvs; no jauna izvirzīts prepozicionālais atbilstības (piemērības) datīvs.

3) Sistematizētas un precizētas prepozicionālā datīva nozīmes nekatras dzimtes nozīmē, no jauna izvirzīts cēloņa, trū-

kuma (prombūtnes), pamatojuma, laika, pievienojuma, nolūka (noderības) datīvs.

4) Prepozicionālā akuzatīva nozīmes konstrukcijā ar prepozīciju *ap* iedalītas 6 grupās; precizēts prepozicionālais aptuvenas vietas un aptuvena laika akuzatīvs; no jauna izvirzīts prepozicionālais apkārtdarbības, aptuvena daudzuma, iekšējas un ārējas iedarbes objekta akuzatīvs.

5) Prepozicionālā akuzatīva nozīmes konstrukcijā ar prepozīciju *gar* iedalītas 2 grupās; precizēts prepozicionālais vietas akuzatīvs, no jauna izvirzīts prepozicionālais saskāres akuzatīvs.

6) Prepozicionālā akuzatīva nozīmes konstrukcijā ar prepozīciju *par* iedalītas 12 grupās: precizēts prepozicionālais nolūka, cēloņa (iemesla), salīdzinājuma un pārmēra akuzatīvs; no jauna izvirzīts prepozicionālais iekšējās iedarbes objekta, labvēlīguma (nelabvēlīguma), laika, veida, rezultāta, predikāta, aizstājēja, vērtības un pretvērtības akuzatīvs.

7) Prepozicionālā akuzatīva nozīmes konstrukcijā ar prepozīciju *pret* iedalītas 5 grupās; precizēts prepozicionālais vietas, akuzatīvs; no jauna izvirzīts prepozicionālais pārākuma akuzatīvs.

8) Prepozicionālā akuzatīva nozīmes konstrukcijā ar prepozīciju *pret* iedalītas 5 grupās; precizēts prepozicionālais vietas, laika, attieksmju akuzatīvs, no jauna izvirzīts prepozicionālais pretestības, apmaiņas akuzatīvs.

9) Prepozicionālā akuzatīva nozīmes konstrukcijā ar prepozīciju *starp* iedalītas 2 grupās; precizēts prepozicionālais vietas akuzatīvs, no jauna izvirzīts savstarpēju attieksmju akuzatīvs.

10) Prepozicionālā akuzatīva nozīmes konstrukcijā ar prepozīciju *caur* iedalītas 5 grupās; mūsdienu latviešu valodā prepozicionālais akuzatīvs konstrukcijā ar prepozīciju *caur* lietots tikai vietas nozīmē, dažreiz darbības veicinātāja nozīmē, ja veicinātājs ir cilvēks, pārējās precizētās un no jauna izvirzītās nozīmes ir rupji ģermānismi, ko vēl lietoja laikraksta «Dienas Lapa» publicistiskajos rakstos.

11) Prepozicionālā akuzatīva nozīmes konstrukcijā ar prepozīciju *pa* iedalītas 3 grupās; precizēts prepozicionālais vietas, laika, veida akuzatīvs.

12) Prepozicionālā akuzatīva nozīmes konstrukcijā ar prepozīciju *uz* iedalītas 9 grupās; precizēts prepozicionālais virzības, vietas, laika, nolūka akuzatīvs; no jauna izvirzīts pamata, cēloņa, veida, iekšējas iedarbes objekta, attieksmes, iespaidojuma un ietekmējuma akuzatīvs; laikraksta «Dienas Lapa» publicistiskajos rakstos biežāk nekā mūsdienu latviešu valodā lietots prepozicionālais akuzatīvs konstrukcijā ar prepozīciju *uz*.

**ЗНАЧЕНИЯ ДАТЕЛЬНОГО И ВИНТЕЛЬНОГО
ПАДЕЖЕЙ ПРИ ПРЕДЛОЖНОМ УПРАВЛЕНИИ
В ГАЗЕТЕ «ДИЕНАС ЛАПА»**

КРАТКИЕ ВЫВОДЫ

Исторический обзор значений дательного и винительного падежей при предложном управлении и разбор собранного материала позволяют сгруппировать значения по синтаксическим отношениям, уточнить и установить следующие новые значения в конструкциях: с предлогом *līdz* — дательный состояния, приблизительности; с предлогом *pa* — дательный соответствия (сообразности); с предлогом *ap* — винительный окружающего действия, приблизительного количества, объекта внешнего и внутреннего воздействия; с предлогом *gar* — винительный соприкосновения; с предлогом *par* — винительный объекта, внутреннего воздействия, доброжелательности (недоброжелательности), времени, образа действия, результата, замены, ценности; с предлогом *pret* — винительный противодействия и обмена; с предлогом *starp* — винительный взаимных отношений; с предлогом *uz* — винительный основания, причины, образа действия, объекта внутреннего воздействия, отношения и влияния.

Конструкция винительного падежа с предлогом *caur* (через) очень часто встречается в публицистике «Диенас Лапа» в значении места, средства, содействователя, причины, образа действия и состояния.

В современном латышском языке эта конструкция употребляется только в значении места и отчасти в значении содействователя, в остальных же значениях это грубый германизм, возникший под влиянием немецкого *durch*.

A. BOJATE

**VARIOUS MEANINGS OF THE PREPOSITIONAL DATIVE
AND ACCUSATIVE TAKEN FROM ARTICLES PRINTED IN
THE NEWSPAPER «DIENAS LAPA»**

SUMMARY

The material was selected, and a historical survey made, in order to bring out the meaning of the prepositional Dative and Accusative, as based on the corresponding syntactical construc-

tions with the prepositions: *līdz, pa, ap, gar, par, pār, pret, starp, caur, uz*.

The research work carried out by linguists up to the present, as well as the analysis of the collected material of the authoress, makes it possible to systematize, specify, and advance several new meanings of the prepositional Dative and Accusative.

Comparing the language of the newspaper articles in «Dienas Lapa» with modern Latvian literary language, we come to the conclusion that the literary language of the 19th Century was at that stage of development when dialecticisms and Germanicisms were still often used.

ARTURS OZOLS

RAKSTURĪGĀKĀS LATVIEŠU TAUTASDZIESMU VERBĀLĀS VĀRDKOPAS AR ATKARĪGIEM INFINITĪVIEM UN DIVDABJIEM

Daļa raksturīgāko latviešu tautasdziesmu verbālo vārdkopu aplūkotas jau rakstā «Par dažiem vārdkopu sintakses jautājumiem latviešu klasiskajās tautasdziesmās»¹. Tās ir saliktās vārdkopas ar divkārtīgi atkarīgiem adjektīviem un participiēm nominatīvā² — vārdkopas, kas iesaistās teikuma gramatiskajā centrā. Tikpat raksturīgas ir saliktās vārdkopas ar divkārtīgi atkarīgiem adjektīviem un participiēm atkarīgos locījumos — vārdkopas, kas vairs neiesaistās teikuma gramatiskajā centrā, bet gan vienojas ar papildinātāju. Sai sakarā jāatrunā vārdkopas ar divkārtīgi atkarīgo datīvu pie analītiskā debitīva³: divkārtīgi atkarīgais datīvs, būdams saskaņojumā ar analītiskā debitīva nosauktās darbības subjektu datīvā un pievilkuma attieksmē pret pašu analītisko debitīvu, iekļaujas konstrukcijā, kas veido teikuma gramātisko centru:

L ī g s m ī g a m m a n d z i v o t⁴, Ne ilgam mans mūžiņš. 84 v.;
līdzīgi: 84; I 84,2; I 96,2;

Kurš bērniņš nevesels, *Tam būs būt vesela m.* 2957, 1.

¹ Latvijas Valsts universitātes Zinātnisko rakstu XI sēj. Rīgā, 1956, 171.—212. lpp.

² Sk. citētā raksta 4. nodaļu «Saliktās vārdkopas ar divkārtīgi atkarīgajiem adjektīviem un participiēm nominatīvā». Turpat, 194.—212. lpp.

³ Par analītisko debitīvu skat. citētā raksta 2. nodaļu «Jautājums par verbēm kā infinitīvu pārvaldītājiem un par analītisko debitīvu». Turpat 176.—190. lpp.

⁴ Citi piemēri:

Priecīgam man dzīvot Liela ciema ļautiņos; 83 v.; līdzīgi: 83;
83,2—3; I 83,3; 4691,4;

Lustīgai man dzīvot, Šī pēdeja vasariņa, 166; līdzīgi: 167; 167,1;
I 167,3;

Lustīgam man dzīvot, Bēdas mīt kājiņām. 647; līdzīgi: 109,4;
I 648¹.

Particīpi kā divkārši atkarīgie datīvi, atrazdamies ar analītiskā debitīva subjektu kā pronomena datīvā saskaņojumā, pēc būtības atrodas arī pronomiņālās ekvivalences attieksmē.⁵ Tāpēc tie iekļaujas pie analītiskā debitīva teikuma gramatiskajā centrā, un par vārdkopu komponentiem uzlūkojami tikai, ignorējot pronomiņālās ekvivalences faktu:

Protošam, mākošam, *Tam turēt tēva zemi*; 3815.

1.

Saliktās verbālās vārdkopas ar divkārši atkarīgiem adjektīviem un particīpiem atkarīgos locījumos

Konstrukcijās ar ģenitīvu un datīvu divkārši atkarīgie ģenitīvi un datīvi mēdz būt adjektīvi; konstrukcijās ar akuzatīvu divkārši atkarīgie akuzatīvi ir gan adjektīvi, gan particīpi.

a) Saliktās verbālās vārdkopas ar divkārši atkarīgiem adjektīviem ģenitīvā

Lai gan tautasdziesmās akuzatīva konstrukcijas bieži mijas ar ģenitīva konstrukcijām, taču divkārši atkarīgs adjektīvs ģenitīvā kā vārdkopas komponents sastopams reti:

Es nedrīkstu tevi dēļ, *Sevis da i | a s darināt*. 3630, 1.

b) Saliktās verbālās vārdkopas ar divkārši atkarīgiem adjektīviem datīvā

Šīm vārdkopām ir divi modeļi. Pirmais no tiem — jau minētās vārdkopas ar divkārši atkarīgo datīvu analītiskā debitīva konstrukcijās. Otrs modelis — vārdkopas ar divkārši atkarīgu datīvu pie infinitīva un datīva formas infinitīva subjekta (kas var būt arī impliciti):

Dievs *man dos lielai* augt, Es tev ogu palasišu, 1346; analogs piemērs: 1181;

Vai, māsiņa, vai, māsiņa, Kam tu augi tik ražena!

Nejauj tautas [teu] lielai augt, Ne pūriņa pielocīt. 7554; analogi piemēri: 1925; 8375; 9175;

⁵ Par pronomiņālo ekvivalenci sk.: *Art. Ozols*. Nominālo un adverbijālo predikatīvo attieksmju tipi latviešu klasiskajās tautasdziesmās. Latvijas PSR Zinātņu akadēmijas Valodas un literatūras institūta Raksti X, Rīgā 1959, 154.—157. lpp.

Sper, pārkon, sausu koku, Liec [kokam] z a | a m salapot;
Sodi, dievs, jaunus ļaudis. Dod [ļaudim] l a b i e m padzīvot.
9139.

c) *Saliktās verbālās vārdkopas ar divkārši atkarīgiem
adjektīviem akuzatīvā*

Kā divkārši atkarīgi adjektīvi akuzatīvā, kas saskaņojas ar
pronomeniem, parasti lietojami *balts, jauns* un *mazs*:

Mana balta māmuliņa *Mani baltu audzināja*: 2929;

Veca mana māmuliņa, Vai *to varu jaunu⁶ teikt*: 3265 v.;

Atsēdies, atpūties, Mana veca māmuliņa,

Gan tu *biji piekususi, Mani mazu⁷ aukledama*. 3153;

Leksiskā joma divkārši atkarīgiem adjektīviem akuzatīvā, kas
saskaņojas ar substantīviem, nav ierobežota, bet visbiežāk te sa-
stopams adjektīvs *balts*⁸:

Kas *var baltu izvēlēt* Peleko *villainiti*?

Kas *var jaunu padarīt* Manu vecu *māmuliņu*? 3189;

Dievs *dod mani rāmu rast* Sev maizītes *arajiņu*. 10580,

daiļu viju vainadziņu 6205; *nicināja rūpu malumiņu*

8203; *bāza sliktu māsu dēvedami* 3578; *tukšas gludi-*

naju dzirnaviņas 8248.

Dažkārt adjektīvs, saskaņodamies ar substantīvu, var būt atka-
rīgs no diviem dažādiem verbiem:

Šuj, māsiņa man krekliņu, Šuj ražanu rakstidama,
7383.

Piemērā adjektīvs *ražanu* atkarīgs kā no verba finītās formas
šuj, tā arī no divdabja *rakstidama*.

Tāpat kā citās divkārši atkarīgo adjektīvu un participu kon-
strukcijās, sastopam arī šeit implicitus substantīvu un prono-
menu lietojumus:

Neziņoju vainadziņu, *Negribeju [vainadziņu] grūtu nest*;
8744;

Tautiets mani jaunu ņēma, *Solij' [mani] jaunu paglabāt*.
1252; sal.: I 1252, l.

Tāpat sastopams implicit un transformējams substantīvs,
no kā atkarīgs adjektīvs:

Kalejami melni krekli, *Nevar [kreklus] baltus izvēlēt*.
9521.

⁶ Citi piemēri ar adjektīvu *jauns*: 71; 71,1; 1252; I 1252,1.

⁷ Citi piemēri ar adjektīvu *mazs*: 599; I 599,1; 1278; I 1419,1; 2006,2; 3153,1
— 2; 4143; 6683; 7679; 8154,1.

⁸ Citi piemēri ar adjektīvu *balts*: 324; 4785; 4785,1,3,5; 7524; 7524,3; 7547;
7547,1; 8347; 9346.

d) *Saliktās verbālās vārdkopas ar divkārši atkarīgiem
particīpiem*

d¹) *Saliktās vārdkopas ar divkārši atkarīgo participu ar
-āms, -ams akuzatīvā*

Salīdzinot konstrukcijas ar participu ar -āms, -ams akuzatīvā ar attiecīgām konstrukcijām ar nelokāmo divdabi ar -ām, -am, konstrukcijas ar -āms, -ams atzīstamas par vecākām. Kā tādas tās retāk lietojamas nekā konstrukcijas ar -ām, -am. Konstatēti tikai daži piemēri, kuros akuzatīvs ir divdabja nosauktās darbības subjekts:

Redzej' mani gar' a u g a m u, Gaŗus puŗkus puŗŗojam.
5337;

Izdobeŗis ozoliŗis *Gaida bites a t s k r e j a m a s.* 14148;

Saka lietu n e n ā k a m u, Taŗu nāca kŗpedams. 15745, 4.

Latvieŗu nacionālās literārās valodas kopēŗi 19. gadsimtā, nebŗdami brŗvi no vācu un krievu valodas izteiksmes paraugiem, minētās konstrukcijas — kā neatbilstošas sveŗo valodu izteiksmes paŗņemieniem — izvairŗjuŗies lietot. To liecina E. Soidas pētŗjums par vārdkopām «Pēterburgas Avŗŗu» valodā. Tani atzŗts, ka attiecŗgas konstrukcijas aplŗkotajos literārās valodas pieminekŗos nav sastopamas.⁹

Jāŗķir konstrukcijas ar akuzatŗvu kā divdabja nosauktās darbības subjektu no konstrukcijām ar akuzatŗvu kā divdabja nosauktās darbības objektu:

Nedo dievs sveŗu māti, Pabērnos i e v e d a m u: 4422;

Es brāŗim kreklu ŗuvu N e v e l k a m u mugurā. 7347.

ŗādas triju vārdu konstrukcijas nosacŗti uzlŗkojamas par saliktām vārdkopām, jo participā atkarŗba no verba tanŗs vāŗināta.

d²) *Saliktās vārdkopas ar divkārŗi atkarŗgo participu
ar -ts akuzatŗvā*

Kā zināms, «ŗis divdabis sākumā bija verbāls adjektŗvs, kas nepieder ne pie vienas noteiktas verbu kārtas, un to sākumā vāŗēja darŗnāt arŗ ar aktŗvu nozŗmi un no intransitŗviem verbŗem.»¹⁰ Tagad tam ir nenoliedzams pasŗvs rakŗsturs. Attiecŗgajās konstruk-

⁹ «Kā tŗtko redzēŗjam — tagadnes lokāmie divdabŗi ar izskaŗņām -oŗs, -ams, -āms nemēdz funkcionēt kā atkarŗgie komponenti verbāļajās vārdkopās.» (E. Soida, Vārdkopas jaunlatvieŗu publicistiskajos darbos. Disertācija. Rŗgā 1954, 136.—139. lpp. Manuskripts maŗŗnrakŗtā LVU Zinātniskajā bibliotēkā. Turpmāķ citēts saŗsināti: Vārdkopas...)

¹⁰ J. Endzelins, Latvieŗu valodas gramatika. Rŗgā 1951, 813. ŗ, 1016. lpp. Turpmāķ ŗis dabs citēts ar ŗŗfru LGr.

cijās divdabja nosauktās darbības subjekts ir nenoteikts. Šo subjektu, kam jābūt ģenitīvā (skat. 4927; 5146, 1; u. c.), lieto reti. Akuzatīvs, ar ko saskaņojas divdabjs, ir divdabja nosauktās darbības objekts.

Divdabjs ar *-ts* savas adjektīviskās dabas dēļ kā apzīmētājs teikumā lietojams prepozitīvi. Šā divdabja akuzatīva postpozitīvs lietojums norāda uz šās formas divkāršo atkarību resp. uz «accusativus cum participio»¹¹ — uz to, ka attiecīgā participija forma ne tikai saskaņota ar nomena vai pronomena akuzatīvu, bet arī uz to, ka participijs atkarīgs no finītā verba:

Zēli raud pieguļiņa (t. i. pieguļnieki), **Dzierdej' mani saderetu.** 760, 1; sal.: 4976, 12.

Divkārši atkarīgie participi ar *-ts* attieksmē pret akuzatīvu, ar ko tie saskaņojas, izsaka šā akuzatīva nosauktā priekšmeta (nomena vai pronomena) funkcionālu īpašību, kas eksistē finītā verba nosauktās darbības laikā. Ar finīto verbu tiek vērsta uzmanība ne tik daudz uz akuzatīva objektu, cik uz objekta funkcionālo īpašību, kas izteikta ar participiū¹²:

No rītiem celdamies, **Neatradi govis slauktas,**
Neatradi govis slauktas, Ne *istabu* izslaucitu,
Ne *istabu* izslaucitu, Ne *ganiņus* izvaditus.
4163, 1; sal.; I 3944, 1;

Atrod pirti neslaucitu, Pirtes *taku* neravetu. 1078;
Apcereju sav' pūriņu Sen pašūtu, nerakstitū. 7647.

d³) *Saliktās vārdkopas ar divkārši atkarīgo participiū ar -is akuzatīvā*

Kamēr konstrukcijās ar nominatīvu divkārši atkarīgais participijs ar *-is* funkcionē tikai kā subjekta participijs, tikmēr konstrukcijās ar akuzatīvu, kas atkarīgs no finītā verba, tas funkcionē kā

¹¹ J. Endzelins norāda (LGr, 814c§, 1018. lpp.) arī konstrukcijas ar prepozitīvu participiū kā «accusativus cum participio»:

Kas **pazīna** bāliņam Sogad vestu *ligaviņu*: 207.

Atzīstot šādās konstrukcijās participija atkarību arī no verba, zaudētu objektīvu kritēriju divkārši atkarīgā participija norobežošanai no tīri atributīvajiem (vienkārši tikai no akuzatīva atkarīgajiem) participijiem, piemēram:

Es prieciņu nevarēju, Brāļa duru daiedama,

Atraduse bāliņam Jaunu kārtu *šūpuliti*. 1264; sal. 1265:

Tēva pirkstu *kumeliņu* Rudzzālē ēdinaju,

Mātes austas *villainites* Saulītē *balinaju*. 3102.

Pūrā liku, **nevalkaju** Lonā dotus *gabaliņus*. 4927.

¹² Citi piemēri: **audzināt mani** nekristītu 1344, 2 v.; **dziedu** (t. i. apdziedu) *augumiņu* izslavetu. 127, 3; **ienes sieku** salaistītu 4770; **kur likšu pādīti**, izdancinatu? 1574, 1; **pūru veda** pielocītu. 4899; u. c.

objekta divdabis.¹³ Proti, finitā verba objekts ir participā nosauktās darbības subjekts. Subjekta un objekta divdabi ar *-is* vieno tas, ka tie abi atkarīgi no vienu un to pašu semantisko nozīmju finitajiem vārdiem¹⁴. Biežāk lietojamās gan konstrukcijas ar subjekta nekā ar objekta participiem ar *-is*. Ekscerpētajā materiālā konstatēti objekta divdabji ar *-is* atkarā no vārdiem *atrast, rast, sacīt, šķīst, šķīsties, teikt, ticēt, zēlot*. Piemēram:

Šorit agri es **atradu** *Sērdieniti* nosalušu. 4239,1;

Pie dieviņa gaust es gāju, **Ron' dieviņu** apgulušu. 9123;

Sveša māte mūžu lika, **Šķiet**¹⁵ *Laimiņu* nelikušu. 4291.

Reti lietojamās konstrukcijas ar divi akuzatīviem — vienu atkarā no finitā verba kā participā subjektu, otru — atkarā no participā kā tā objektu:

Neticeju¹⁶ *māmulīnu* Sūru dienu redzejušu; 1227.

Subjekta akuzatīvs ir implicīts, ja tas minēts blakus konstrukcijā:

Kas **teiks** *mani* dzīvojušu (t. i., strādājušu, A. O.),

Kas **zēlos** [*manī*] piekusušu! 4717,2; sal.: 4717; 4717,1.

Tas var būt arī implicīts kā finitā verba personas galotnē izteikts un transformējams attiecīgā locījumā:

Dziedadama maltu gāju [es], Ar valodu istabā:

Lai **nesaka**¹⁷ sveši ļaudis, No darbiņa [*manī*] noskumušu. 619,4 v.; sal.: 619,2 v., 10, 11 v., 13.

d⁴) *Saliktās vārdkopas ar divkārši atkarīgo participu ar -ošs akuzatīvā*

Salikto vārdkopu ar divkārši atkarīgo participu ar *-ošs* lietojumu ierobežo, galvenokārt, tas, ka šo divdabi nedarina no kat-

¹³ Sai ziņā jāprecizē E. Soidas apgalvojums, ka «Divdabji ar izskaņam *-is*... kā atkarīgie komponenti funkcionē tikai (retin. A. O.) tādās verbālajās vārdkopās, kurās abu komponentu nosauktajām darbībām ir kopīgs darītājs.» (E. Soida, Vārdkopas... Rīgā 1954, 151. lpp.)

¹⁴ Sal.: «Sā ša nodalījumā minētajam nominatīvus cum participio atbilst accusativus cum participio blakus līdzīgiem vārdiem (skat. 805 § a).» (J. Endzelins, LGr., 810c §, 1015. lpp.)

¹⁵ Citi piemēri ar verbu *šķīst*: 517; 4116,2; 4235; 4235,2; 4236; ar *šķīsties*: 4235 v.

¹⁶ Verbs (*ne*)*ticēt* šeit pārvalda akuzatīvu; mūsdienu valodā tas pārvalda datīvu. Datīva pārvaldījumu atrodam arī t. dz-ās: Es māmiņai neticeju, Grūtu dienu rezejusi. I 1227,1.

¹⁷ Saliktām vārdkopām, kurās par centrālo komponentu ir *pārejošs* verbs, mūsdienu literārajā valodā parasti atbilst ekvivalentas konstrukcijas ar palīgteikumu ar saikli *ka*: «Lai nesaka sveši ļaudis, ka no darbiņa (resp. darba dēļ) noskumusi.»

Ja šo salikto vārdkopu centrālais verbs ir *nepārejošs*, ekvivalentas konstrukcijas ar «*ka*» nemēdz lietot. Sal.: Gauži raud sila priede, Sīka lietus pielijusi. 708,1 v.

rā verba, bet tas «palaikam darināts tikai no intransitīviem verbiem.»¹⁸

Konstrukcijas ar objekta participu ar -ošs akuzatīvā lietojamas samērā reti. Šā participā vietā stājas nelokāmais divdabī ar -ot.

Aplūkojamās vārdkopās iederīgos participus ar -ošs J. Endzelīns skaidro kā tādas, kas teikumā ir predikatīvi:

«Aiz dažādiem verbiem — sevišķi aiz «verba sentiendi» un «declarandi» — šis divdabī ir predikatīvs arī oblikvos locījumos (arī te blakus tagad pārsvarā esošajām nelokāmām formām ar -t 808. § un -m 798. §) . . . *teicat māsas . . . nieka darba nemākuošas* (var.: *nemākuot*)! BW 14307,9 var.; *niecin mani . . . darba nemākuošu* 21787.»¹⁹ Taču J. Endzelīns analizē nav konsekvents un nošķir no iepriekšējām konstrukcijas «*izjāj bērī dancuojuošu, pārjāj . . . klibuojuošu* BW 10100,2; *māte mani maz(u) ģsuošu vāciešam pasuolija* 10226,1 var.; citi piemēri Mūlenbacham l. c. 234. §.»²⁰ kā tādas, kurās akuzatīvs nozīmes ziņā atbilst, kā norādīts 804. § d, adverbam vai apozīcijai. Bet K. Mīlenbahs norādītajā vietā šos participus akuzatīvā aplūko sakarā ar papildinātāju un jādōmā, arī kā papildinātājus, kā noprotams no šāda teikuma:

«Arī pēc citiem darbības vārdiem sastopam divdabī ar -ot (-am)²¹ akuzatīva nozīmē: *Šķīra mani maz' esot* (var. *esošu, esam*). Kā *godāji maz' esošu* (var. *esot, esam*), *godā lielu, uz augušu*. BW. 6618. *Dziesmu dziedu kādu esošu* (var. *kāda bija*).»²²

Šī nesaderība sintaktisko funkciju analizē lieku reizi rāda, ka divkārši atkarīgie adjektīvi un participi veic specifisku sintaktisku (s t ā v o k | a a p s t ā k | a) funkciju, kas nav identificējama ar vienkārši atkarīgo vārdu sintaktiskajām (apzīmētāja) funkcijām teikumā.

e) Piezīme par saliktām verbālām vārdkopām ar divkārši atkarīgu adjektīvu lokatīvā

Tādas vārdkopas sastopamas nesaistītā sarunvalodā. Tautasdziesmās tās nav konstatētas. Šādu vārdkopu piemērus min K. Mīlenbahs:

«306. §. Arī ar izteiceja īpašības vārdu sacenšas īpašības vār-

¹⁸ J. Endzelīns, LGr., 809. §, 1008. lpp.

¹⁹ Turpat, 805. §, 1010. lpp.

²⁰ Turpat.

²¹ K. Mīlenbahs ar nelokāmo divdabju izskaņām -ot, -am mēdz apzīmēt arī attiecīgos lokāmos divdabjus ar -ošs un -āms, kā tas redzams arī šai citātā. Piemērus pasvitrojis A. O.

²² J. Endzelīns un K. Mūhlenbachs, Latviešu gramatika. Rīgā 1907. 234,4 §, 146. lpp.

da lokatīvs: *Saimniece s v e i k ā* (sveika) *nebūs palikusi* LP. V. 130; *atstāšu tevi sveikā* VI, 370. Viņi savu *dēlu tukšā* (tukšu) vis *neizlaidīs*. *Viņš* tagad *skaidrā* (skaidrs, neiedzēries). *Es* būšu tāds, *gluži kā dzīvā* (Blaumans). Ja *pūķis skrienot tukšā*, tad esot gaiši sarkans, ja *pilnā*, tad tumši sarkans. Tagad *viņi* lielajā (=ienaidā); *viņi sanāca* lielajā. — Beidzamajam lokatīvam piemīt jau apstākļa vārda daba. Tāpat: *sēdēt sausā* (Blaumans) = nedzert.²³

Verbs ar atkarīgo adjektīvu lokatīvā šais vārdkopās uzlūkojams par frazeoloģisku vienību. Atkarīgais lokatīvs tomēr funkcionē sintaktiski patstāvīgi kā stāvokļa apstākļis.

2.

Verbālās vārdkopas ar atkarīgiem infinitīviem un citiem atkarīgiem komponentiem

Verbālās vārdkopas ar savu spēju paplašināties, kā arī ar spēju kļūt saliktām raksturīgas kā verbālā bāze, kas izveidojas par vienu no teikuma produktīvākajām kopām. Lietderīgi izsekot verbālajām vārdkopām ar atkarīgiem infinitīviem kā tādām, kas visspilgtāk atklāj teikumu uzbūves mehānismu vienas teikuma kopas robežās (tā var būt vienīgā kopa verbālos vienkopas teikumos vai teicienos vai arī viena no kopām verbālos divkopu teikumos vai teicienos).

a) Triju vārdu verbālās vārdkopas ar atkarīgiem infinitīviem

Verbālās vārdkopas ar atkarīgo infinitīvu var tikt paplašinātas ar trešo komponentu. Atkarā no tā, vai trešais komponents atkarīgs no galvenā verba, no infinitīva, vai arī no tiem abiem, veidojas atšķirīgas iekšējās struktūras vārdkopas.

Ja verbālās vārdkopas atkarīgais infinitīvs pakārto sev vienu vārdu, kas nav atkarīgs no galvenā verba, veidojas vienkārša paplašināta vārdkopa ar trim komponentiem.

Grafiski to varam attēlot tā: $v \rightarrow i \rightarrow 3$; kur v nozīmē galveno verbu, i — atkarīgo infinitīvu un 3 — vārdkopas trešo komponentu, kas atkarīgs no infinitīva.

Ja verbālajās vārdkopās ar atkarīgo infinitīvu trešais komponents pakārtots galvenajam verbam, veidojas, saskaņā ar definīciju (sk. 1. parīdē citētā raksta 174. lpp.), salikta vārd-

²³ Turpat, 187. lpp. Piemērus pasvitrojis A. O.

kopa. Šais vārdkopās trešais komponents ir vienkārši atkarīgs.

To grafiski varam attēlot tā: $v \begin{matrix} \swarrow i \\ \searrow 3 \end{matrix}$

Zināmos nosacījumos, kas turpmāk tiks aplūkoti detalizēti, no galvenā verba atkarīgs trešais komponents tanī pašā laikā var būt atkarīgs no infinitīva, kuru pārvalda galvenais verbs. Šādas triju vārdu saliktas vārdkopas, ārēji (pēc leksiskā un morfoloģiskā noformējuma) neatšķirdamās no iepriekš minētajām, atšķiras no tām pēc iekšējās struktūras, t. i., sintaktiskās nozīmes. Tās ir saliktas vārdkopas ar divkārši atkarīgu trešo

komponentu un grafiski attēlojamas tā: $v \begin{matrix} \swarrow i \\ \downarrow 1 \\ \searrow 3 \end{matrix}$

Verbālajās vārdkopās ar atkarīgo infinitīvu par trešo komponentu var funkcionēt infinitīvs, nomens vai pronomens jebkurā atkarīgajā locījumā gan tiešā pakārtojumā, t. i., bez prepozīcijas, gan netiešā pakārtojumā, t. i., ar prepozīciju, kā arī adverbji un divdabji (parasti ar *-dams*).

Triju vārdu verbālās vārdkopas ar atkarīgo infinitīvu tad arī iedalām pēc trešā komponenta morfoloģiskās nozīmes. Attiecīgo grupu robežās tiek šķirtas paplašinātās vārdkopas no saliktajām. Kur iespējams, šīs vārdkopas, savukārt, tiek šķirtas tādās, kurās trešais komponents ir vai nu vienkārši vai divkārši atkarīgs. Šāda nošķiršana ne vienmēr iespējama gluži precīza. Tas pa lielākai daļai ir skaidrojams ar pārvaldītāju verbu leksiskās nozīmes daudzveidību.

a¹) Verbālās vārdkopas ar diviem atkarīgiem infinitīviem

Konstatētas tikai vienkāršas paplašinātās verbālas vārdkopas ar diviem atkarīgiem infinitīviem. Tas ir, no galvenā verbā atkarīgais infinitīvs, savukārt, pakārto sev citu infinitīvu, kas vairs nav atkarīgs no galvenā verba.

Šādas triju vārdu vārdkopas, atskaitot izolētus piemērus, nav sastopamas tirā veidā. Tās faktiski vienmēr paplašinātās ar ceturto un pat piekto komponentu. Pie tam šādos paplašinājuma gadījumos vārdkopa dažkārt neietilpst vairs tikai vienā teikuma struktūras elementā, bet kāds vārdkopas elements pāriet no virsteiciena paligteicienā vai arī viss paligteiciens kā atkarīgais komponents pieļaujas galvenajam verbam.

Abstrahējoties no pārējiem vārdkopas elementiem, kur tādi stastopami, aplūkosim tikai galveno verbu ar abiem atkarīgajiem infinitīviem.

Vispirms jāatzīmē tie gadījumi, kuros no verba *būt* nākotnes formas atkarīgais infinitīvs faktiski veido analitisku nākotnes

formu. Tāpēc no analītiskās nākotnes infinitīva atkarīgais infinitīvs nerada vis vārdkopas paplašinājumu, bet vienkāršu analītisku vārdkopu.

Es tev *būšu palīdzēt* Kumeliņu apseglot. 295;
Es tev *būšu palīdzēt* Miežiem līst lidumiņu. I 296, 3;
Es *būš' iet* raudzīties, Kad i mana tā dziedatu. 539,3;
Es *būš' iet* apraudzīt, Vai brāliši, vai māsiņas. 1258,1.

Piemēri, kuros galvenais verbs nav palīgverbs, dod iespēju secināt, ka otru infinitīvu pārvalda tikai samērā stingri noteiktas nozīmes infinitīvi. Tie ir sekojošie (piemēros aiz galvenā infinitīva ar romiešu ciparu iekavās norādīta verba nozīmes grupa ²⁴):

Tautu dēlis *nezināja*, Kā *iesākti* (I) *bildināt*. 6239;
Es *šķitos* krustdēlam Tāļu *braukt* (II) liksti cirst. 1663;
Skaugis manim *nevēleja* Arta *ieta* (II) druviņā; 9133;
Es gribeju sievu ņemt, Mute mella, nemazgata;
Nu *gribeju* mazgāt *iet* (II),²⁵ Vārna pelci sajaukusi. 11128;
Es ar *gribu mācīties* (VI) Igauniski gaviļēt. I 3371;
12537,1;
Gribej' māte man *aizliegt* (VI) Ar puīšiem nerunāt. 9933;
Es jums *gribu palīdzēt* (VII) Rozēm dārzu apdarīt. I 296,1.

a²) Verbālās vārdkopas ar atkarīgu infinitīvu un ģenitīvu

Šīs vārdkopas samērā viegli sadalāmas vienkāršās paplašinātās un saliktās.

Vienkāršās paplašinātās verbālās vārdkopas ar infinitīvu ir tās, kurās infinitīvs pārvalda ģenitīvu tieši, t. i., kurās ģenitīvs ir aprepozicionāls — lietots bez prievārda.²⁶

²⁴ Verbu nozīmes grupas aplūkotas 1. parindē minētajā rakstā 176.—179.

lpp.

²⁵ Citi infinitīva *iet* pakārtotie infinitīvi: *brammēt* 3486; *diēti* 1516; *gulēt* 7485,1; *izbēgt* 8756; *līnot* 10424; *sērsti* 8644; *skrieties* 2350; *zagt* 842; 842 v. Tēpat minami arī *iet* pārvaldītie supini: *diētu* 1486 v.; *malu* 306; *sērstu* 7876,2 u. c.

Pārējie kustību verbu infinitīvi ar pakārtojamiem infinitīviem: *aiziet* rītināt 10744; *jāte* lūkoties 10744; *nākt* dziedāt 434,3; *nest* diētu (supins) 1486.

²⁶ Ekscerpētajos piemēros aprepozicionālo ģenitīvu pārvalda šādi atkarīgie infinitīvi: *aplūkot* 540; *apraudzīt* 540 v.; *aut* 2981; 4590,3—4; 4591—4594; 5035,1; (*ne*)*bārstīt* 3206,1—2; *bildināt* 3858; 9662,4; 10585; *brist* 2351; *būt* 4693,1; *čabēnāt* 2105,4 v.; *darināt* 675; 7434; *daudzīnāt* 1290; *derināt* 675,6; *dot* 9317; *dzert* 1290; 1291; 2632; 2633; (*ne*)*gaidīt* 7050; *iemācīt* I 3035,1; *izdabūt* 690,3; *izdalīt* 2283,2 *izkāpt* 7255; *izravēt* 727; I 727,1; 6469; *izskaitīt*

No infinitīva atkarīgais ģenitīva formas vārds funkcionē teikumā par tiešo papildinātāju²⁷:

Ja zinies ļa u ž u būt, Met miedziņu maliņā. 4693,1;

Vajag ko š a panēsāt, Ko š a likt pūriņā. 6770,1;

Piln' istaba svešu ļaužu, Nedrikst durvju virināt. 8153.

Jāpiezīmē, ka galvenais verbs *vajadzēt* pārvalda ģenitīva formas nomenus un pronomenus kopīgi ar atkarīgajiem infinitīviem, veidodams saliktas vārdkopas.

Samērā reti aprepozicionālais ģenitīvs ir atkarīgs arī no citiem galvenajiem verbiem, kas to pārvalda, veidojot saliktu vārdkopu:

Aun, zilite, baltas kājas, Dzīsim govu paganit; 713 v.;

Ik vakara dziedāt gāju, Lai dzird manis arajiņis;

496,5 v.; 30,5.

Galvenais verbs ar atkarīgo infinitīvu kā prepozicionālā ģenitīva pārvaldītāji veido saliktas vārdkopas tipu. Prepozicionālais ģenitīvs, atskaitot zināmus izņēmumus, ir atkarīgs ne tikai no infinitīva, bet arī no galvenā verba. Tādā kārtā tas ir divkārši pārvaldīts. Šāda ģenitīva teikumlocekļa funkcijas atkarīgas gan no prievārda nozīmes, gan arī no šā ģenitīva paša vispārīgās leksiskās nozīmes. Tā dzīvu būtņu nosaukumi ģenitīvā (atkarībā no prievārda *pie*) kā saliktu vārdkopu komponenti teikumā funkcionē par netiešajiem papildinātājiem vides nozīmē («vides papildinātāji»), kas tuvi vides apstākļiem:

Nāc pie manis ciemoties, Valodiņu cēlajiņa,

Es pacelšu ērkšķu krēslu, Asariņu biķeriti. 8701;

Ja tev dziesmas pietrūkušas, Nāc pie manis tapināt. 927;

sal.: 916;

Pie bāliņa sērsti gāju, Vizītē raušus cepu. 2178;

6122; izvadīt 5726,2; 9568; kaupt 2105,7 v.; kāpt 2105 v.; 2105,2 v.; 2105,4—5; 2105,9; 2105,11 v.; I 2105,4; kaut 2105,2 v.; 2105,10; I 2105,5; knāpt 2105,2 v.; 2105,6; kopt 2105; 2105,2 v.; 2105,7; 2105,9; kult 7480; kustināt 2786; ķert 2105,2 v.; 2105,9 v.; lauzt 2105,10 v.; 2767; 2956; 7434; lūkoties 267,2; 5854,1; 9423,8; 12197; malt 2720 v.; 8249; 9705; mazgāt 1340; 1340,2; meklēt 2105 v.; mest 1745; 2105,2 v.; 2105,4 v.; noadīt 7317; nolūkot 11607; nodzerties 2105,3; 9115,1; nosēsties 9115,1; ņemt 2105,2 v.; 5983; paēsties 2105,3; palasīt 2105; 2105,2 v.; 2105,7; 2105,9—10 v.; panēsāt 6770,1; pavadīt 727; I 727,1; 3213; 3266; 3344₁; 5726,5; pavalkāt 5622; 5680; 6770; piedarīt 5080; pirkt 1763; pīt 10584; plaut 943; 944,3; I 947,1; 948,1; raudzīt 2105,2 v.; raudzīties 5854,2; 7378; 9651,1; raut 2106,2; redzēt 5781; ritināt 8223; sadzirdēt 690; sagaidīt 9568; salasīt 5869; 5869,1; slaukt 1172 v.; 9397,4,7,9; sveicināt 7117,2; šūt 7778; 10584; uztaisīt 6528,1; vērt 7005; 7050; vērt 9760,1; vilkt 8055; virināt 8151; 8151,1; 8152; 8152,2; 8153; zagāt 8169,2—3; žubenāt 2105,6.

Visu Latvju Dāņu ekscerpējums atkarīgo ģenitīva pārvaldītāju infinitīvu skaitu, bez šaubām, palielinātu.

²⁷ Izņēmuma gadījumā infinitīva pārvaldītais ģenitīvs funkcionē vietas nozīmē: Es nevaru purva brīst, Baltas zeķes kājiņā. 2351.

Sērdienites asariņas **let** pie dieva *sūdzeties*. 4810.

Priekšmetu nosaukumi ģenitīvā atkarā no prievārda *uz* kā salikto vārdkopu komponenti teikumā funkcionē par vietas apstākļiem:

*Uz kalniņa dziedāt gāju*²⁸, *Uz akmeņa gaviļēt*. 523.

Laika nosaukumi ģenitīvā atkarā no prievārda *no* kā salikto vārdkopu²⁹ komponenti teikumā funkcionē par laika apstākļiem:

No rītiņa malt iedama, *Satiek' dievu celiņā*. 8087,7; sal. 8148.

Nomeni un pronomeni ģenitīvā atkarā no prievārda *dēļ* kā salikto vārdkopu komponenti teikumā funkcionē vai nu par cēloņa, vai nolūka apstākļiem. Noteikt attiecīgā teikumlocekļa dabu palīdz konteksts. Piemēri ar cēloņa apstākli:

Māci mani, māmuliņa, Kuru darbu es nemāku,

Lai nevar sveša māte Darba dēļ niecināt. 6664.

Piemēri ar nolūka apstākli:

Pūra dēļ zagt neiešu, *Kad nevaru pielocīt*. 4924; sal.: 7795—7799; 10333.

Ģenitīvs atkarā no prievārda *pēc*, būdams dzīvas būtnes nosaukums un saliktas vārdkopas komponents, kas atkarīgs no galvenā verba un infinitīva, teikumā funkcionē par nolūka apstākli, kam arī netiešā vides papildinātāja nozīme:

Šmīdris garš tautu dēlis Nāk pēc manis lūkoties. 9894.

Kā redzam no piemēriem, aplūkojamā tipa vārdkopu centrālais komponents parasti ir verbs, kas apzīmē kustību (*iet*, *nākt*). Reti tam ir cita nozīme (piem., *varēt*).

a³) *Verbālās vārdkopas ar atkarīgu infinitīvu un datīvu*

Vispirms jāšķir šīs vārdkopas atkarā no infinitīva dabas — vārdkopās ar subjekta infinitīvu un vārdkopās ar objekta infinitīvu. Pie tam vārdkopas ar subjekta infinitīvu ir divējādas: ar datīva subjektu un ar nominatīva subjektu.

Kā zināms, datīvs subjekta nozīmē lietojams latviešu valodā pie tā sauktajiem vienpersonas verbiem, kam tikai trešās personas forma, un pie visiem pārējiem verbiem vajadzības izteiksmē. Šais konstrukcijās mēs datīvu saistām ar predikatīvajām attieksmēm,

²⁸ Līdzīgi piemēri ar galveno verbu *gāju* 224,7 un *kāpu* 224,1; 224,4—5; 508,1; 518,1; 556,9 v.; 1 556,8.

²⁹ Turpretim dzīvu būtņu nosaukumi ģenitīvā (daudzskaitlī — datīvā) atkarā no prievārda *no* ietelp vienkāršās paplašinātās vārdkopās, kurās tos pārvalda zināmas nozīmes verbi. Sekojošā piemērā tāds verbs ir *sargāties*: *Māku puišus kairināt. Māk' no puišiem sargāties*: 10286,1. Teikumā tāds ģenitīvs funkcionē par vides papildinātāju.

un tas nav piederīgs pie vārdkopas. Tādā kārtā minētās verbu formas ar atkarīgo datīva subjekta infinitīvu veido vienkāršas vārdkopas.

Esti man *gribejās*³⁰, Māte maizes man nedeva;

Tā sacīja nedodama: Vai darbiņu padariji? I 2893,1; sal.: 2895,2; I 2895,1; 4414;

Es savām māsiņām Pa pūram linus sēju;

Man *patika*³¹ klausīties, Skaišķi dzied ravedamas. 620; sal.: I 620,1;

Gulēt ir man jāiet, Rītā agri jāsaņem. 6726.

Ar datīva subjekta infinitīvu paplašinātās vārdkopas veidojas gadījumā, ja teikumā otrs datīvs (papildinātāja funkcijā):

Kam tev vajag pieniņa? — Vajag man bērniem dot. I 2221,2.

Nominatīva subjekta infinitīvs pārvalda datīvu, kas nav predikatīvās attieksmēs ar galveno verbu. Tādā kārtā veidojas vienkārša paplašinātā vārdkopas ar infinitīvu un no tā atkarīgu datīva formu:

Trūkst jums dziesmas, dziedatajas, Es jums varu *tapi-nāt*.³² 937,1.

Valodniece, valodniece, Bāliņ, tava līgaviņa:

Ko ar mani norunāja, **Steidz** citiem *pastāstīt*. 9024.

Objekta infinitīvs pārvalda datīvu nevis viens pats, bet kopā ar galveno verbu. Tādā kārtā datīvs, atrazdamies divu verbu pārvaldījumā, iekļaujas saliktā vārdkopā³³:

Lauziet, meitas, zaru zarus, Virsuniti atstājiet;

Lai *stāveja* virsunite Putniņiem *uzmesties*. 2765,2; sal.: 2764; 2766;

Pūt, ziemeli, nelaid salnas, **Laid** ābelei *noziedēti*. 2755; Skaugis man *nevēleja* Ne *dziedāt, gaviļēt*. 9136.

Ļoti reti sastopamas verbālās vārdkopas ar atkarīgo infinitīvu, kas pārvalda prepozicionālu datīvu:

Aizsamirsa man dziesmiņas Grūtajā dzīvitē;

Dod, dieviņ, vieglu dzīvi, P a v i e n a i *atgādāt*. 197,1.

³⁰ Citi piemēri ar vienpersonas refleksīvajiem verbiem: *gribēties* 726; 2893; 2893,1; 2894; 2895; 2895,1; 2896; *sadoties* 392,2 v.; *savesties* 308; *izveikties* 394; I 394,1; 415,2; *neveikties* 869,2; 882.

³¹ Citi piemēri ar vienpersonas aktīvajiem verbiem: *tikt* (nozīmē *patikt*) 396; *piederēt* 3169 v.; 3169,1.

³² Citi piemēri ar subjekta infinitīviem kā atkarīgajiem komponentiem, kas pārvalda datīvu vienkāršās paplašinātās verbālās vārdkopās; infinitīvi: *durt* 9092; *klātgulēt* 294,1; *palaieties* 9078; *palīdzēt* 6689; *palienēt* 916,1; *pasacīt* 3944,9; *pastāstīt* 9024; *smiet* 6570,1; *tapināt* 937,1; *tapt* 7304.

³³ Citi piemēri ar objekta infinitīviem kā atkarīgajiem komponentiem: 16; 20,2; 299; I 300,4; 595; I 596,1; I 604¹; 795; 848; I 848,1; 910,12; 1831; 1865; 3440; 7666.

a⁴) *Verbālās vārdkopas ar atkarīgu infinitīvu un akuzatīvu*

*Verbālās vārdkopas ar atkarīgo infinitīvu un akuzatīvu
tiešā pārvaldījumā*

Verbālās vārdkopas ar atkarīgo subjektā infinitīvu un tā pārvaldīto akuzatīvu kā vienkāršas paplašinātas vārdkopas ir visbiežāk izplatītais triju vārdu verbālo vārdkopu tips.³⁴ Infinitīvs, kas pārvalda akuzatīvu, ir pārejoša verba forma. Attiecīgais akuzatīvs teikumā parasti funkcionē par tiešo papildinātāju:

Kas karā kāvušies, **Lai nāk rokās nomazgāt.** 4261,5;
Es **teceju mieru ligti**, Viņš ar naidu mugurā. 2633;
Nemākuli **nevareja** I māmiņa **izmācīt.** 3035;
Es **gribeju** naidu **sēt**, Naudai sēklas nedabuju. 3108.

Akuzatīvu, kas izsaka laika jēdzienu un teikumā funkcionē par laika apstākli, pārvalda ne tikai infinitīvs, bet arī galvenais verbs. Tādā kārtā vārdkopa ar divkārši pārvaldīto akuzatīvu pēc iekšējās struktūras ir salikta. Konstatētajos piemēros triju vārdu vārdkopa ar laika akuzatīvu ietelp kā sastāvdaļa vairāku vārdu vārdkopā:

Ik vakarus **dziedāt gāju** Avotiņa lejiņā; 480,1,3;
481 v.; 481,1; sal.: Ik rītiņus **dziedāt gāju.** . . 480,2 v.;
Ciema meitas ik vakara Kalnā kāpa gavilēt:
Lūdzas mūsu bāleliņus, **Lai iet nakti klātguļēt.** 526.

³⁴ Skat. attiecīgās vārdkopas pie galvenajiem verbiem: I) *beigt* 8012,3; *iesākt* 1530; *sākt* 529,2; I 529,3—4; 1476,2; 2641; I 2641,1; 4890,4,11; 6568,3; 8816; *ņemt* 11162; *stāvēt* 7117; *taisīties* 7772; II) *aiziet* 2105,1,3,7v.; 8,11; I 2105,2,3; *aiztecēt* 4089; *atjāt* 9970; *braukt* 1336; *celt* 4690; *celties* 1340,1; *dzīt* 713; *iet* — tag. 4261,6; 8070; pag. 726 v.; 3042; 8169,1; 9397,6,8; 10324; 11037; *nāk*. 1172 v.; 1941,5; 2283 v.; vėl. izt. 9723,2; *jāt* 514; 556,17; 8945; 10589; 10772,7; *nejāt* 9959; *nākt* 224,4; 1291 v.; 1291,1; 1292; 1293,4; 1737; 6469,1; 10673; *skriet* 4089; *tecēt* 254; 4729; 5237,1; *traukt* 5242; *vest* 2227; 2227,2; *vilkt* 703,2 v.; III) *ierast* 4430; 5114; *driksēt* 5523,1; *nedriksēt* 3857,2; 9449; 9576; 9662; 9662,3,5; 9892; *nejaudāt* 7031; *nemācēt* 942; 3409,2; 4586; *mācīt* 556,14 942,1—4; I 942,1; 944,3—4; I 944,1; 5524,1; 6104,6; 6188; 7674; 9640; 9965; 10221; 10254; 10284—10288; 10399; *izmācīties* 7331; 7331,1—2; *nespēt* 9529; *varēt* 38; I 39,1; 72; 564,3; 842,1; I 868°,1; I 1024¹; 1766; 2558; 2634; 2731; 2862; 3523; 3523,3,5,9; 3597; 5244; 5523; 5525; 6694,2; 7066; 8698; 8953; 9027; 10034; 10726; *nevarēt* 197,6; 1349; I 2156,1; 5930 v.; 7031,1; 7828; 10178; 10763; *zināt* 6802,1; 7363; 7364; *nezināt* 1579; I 5212,1; 5537; IV) *domāt* 10059; 10082,3; *gribēt* I 531,1; 721,1 v.; 2614; 3048; 3552; 3997; 3997,1; I 3997,1; 4493; 4745; 5114; 6280; 6766,8; 8228 v.; 9436; 9925; 9973; *steigt* 556,8; 1543; 6496,6; 7856; 7856,1; 8180; 8584; 8585; 8585,1—2; 8869; *steigties* 4890,4; 8228,2; V) *dzirties* 6504; 8192; 10082,10; 10771; 10771,5; *sacīties* 10626; *solīt* 10081; *solīties* 10082,12; 10771,2; *teikties* 10082,1,4,6—9; VI) *dot* 686; 686,3; 1495,4; *mācīt* 948,1; I 948,1; 6672; *ļaut* 7715,3; *vēlēt* 1452; 8433,2; VII) *lidzēt* 1077 v.; 1833,3; 7562; 7573; *palīdzēt* 1833,1—2; 1878; 7607; 7719; 7784; 7784,2; *nepalīdzēt* 10454; *vajadzēt* I 2221,2; 5680,2; 11460.

Kā teikts, aplūkotajās paplašinātajās (un saliktajās) vārdkopās infinitīvs, kas pārvalda akuzatīvu, parasti ir subjekta infinitīvs (skat. iepriekšējos piemērus un 34. parindē I—IV, VII grupas piemērus). Arī atsevišķi objekta infinitīvi pārvalda akuzatīvu:

Skaisti dzied malejiņa, Rīta māli samalusi:

Dos māmiņa brokastiņas, **Dos a t m i e g u pagulēt.** 686.

Taču objekta infinitīvu lielākā daļa akuzatīvu nepārvalda. Šais vārdkopās kā objekta infinitīvs, tā akuzatīvs atkarīgi no galvenā verba. Kā galvenie verbji šajās vārdkopās funkcionē, pirmkārt, daži kustību nosaucēji verbji (II grupa), otrkārt, aicinājuma, pamudinājuma, gribas izpausmes nosaucēji verbji (VI grupa). Ir zināma nozīmes starpība starp infinitīviem, kas atkarīgi no II grupas verbjiem, un infinitīviem, kas atkarīgi no VI grupas verbjiem. II grupas verbu pārvaldītie objekta infinitīvi varētu arī būt reizē subjekta infinitīvi, kā to rāda konstatētie piemēri:

Krusta mātes vaina bija, Kad man mazs augumiņš:

Kad ta m a n i *diēti nesa*, Ka ta augsti necilāja. 1541 v.;

Zvirbulis *paņēma pūciti dancot.* 2546;

Lielas meitas malti gāja, Mani mazu līdzī veda;

Ne tās m a n i *malti veda*, Veda dziesmu darināt. I 675,1;

Trīs jaunas meitiņas b u k u *veda dancot.* 2227; sal. 2227,2.

Piemēros infinitīva nosauktās darbības veicēji ir ne tikai objekti, kas nosaukti ar akuzatīvu, bet arī finitā verba subjekti.

Arī no dažu VI grupas galveno verbu leksiskās nozīmes izriet, ka šo verbu pārvaldīto infinitīvu nosauktā darbība jāveic ne tikai darītājam akuzatīvā, bet arī galvenā verba subjektam. Tā, piemēram, ar mācīšanu saistītā darbība jāveic arī mācītājam, lai mācāmajam būtu paraugs. Tāpēc daži VI grupas verbu (*iemācīt, izmācīt, mācīt*) infinitīvi varētu būt ne tikai obojekta, bet arī subjekta infinitīvi:

Lakstīgala dziedatāja M a z u *dziedāt iemācija*; 409,1;

Izmāciju lāci diēti, Vilka bērnu *stabulēt*,

Ļaužu bērnu nevarēju Darbiņā(i) *izmācīt.* 6656;

Māte manim darbu māca, Tēvs *māc' m a n i trallināt.* 6684.

Taču parasti VI grupas verbu pārvaldītie infinitīvi ir tikai objekta infinitīvi:

Lūdzama, māmiņa, *Laid meitas gulēt*,

Jau tavas meitiņas Snaustin snauda. 6754; sal.: 6756;

6756,2; 6811; 7716; 7716—2;

Sūt', māmiņa, m a n i *malt*, Es ražīga malejiņa: 8062,3;

Atsevišķos gadījumos konteksta ietekmē var uztvert kādu objekta infinitīvu arī kā subjekta infinitīvu neatkarīgi no galvenā verba leksiskās nozīmes:

Gulēt gāja miega māte, Gulēt m a n i aicinaja. 6724.

Izolētos piemēros arī VII grupas verbs *šķist* kā galvenais verbs pārvalda objekta infinitīvu, kas aizstājis divdabi ar *-ām, am* vai *-ot*, un akuzatīvu, kas ir infinitīva nosauktās darbības veicējs: Mums kreklīni sniega balti, **Šķiet** saulīti *atspidēt*. 5686; Tautas jūdza kumeliņu, **Šķiet** māsiņu *gavilēt*. 561; sal.: **Šķiet** māsiņu *gavļojot*. 561 v.

Verbālās vārdkopas ar atkarīgu infinitīvu un akuzatīvu vai instrumentāli netiešā pārvaldījumā resp. ar prepozicionālu akuzatīva formu

Vienkāršās paplašinātajās triju vārdu vārdkopās sastopami objekta un vietas akuzatīvi. Piemēri ar objekta akuzatīvu³⁵:

Vai, māršiņa, brāļa sieva, **Ej** par mani *parunāt*. 8097,1; Dod, dieviņi, ko dodams, Dod man vienu mūža draugu, **Uz ko varu** *palasties*, **Uz ko varu** *cereties*. 9488.

Piemēri ar vietas akuzatīvu:

Iesim, kūmas, mīsim nātres, Lai aug mauris pļaviņā; **Lai vareja** mūs' pādite **P a pļaviņu** *rāpačāt*. 1586,2; Ganu meita **ieradusi** **P a zemīti** *vārtīties*. 11142.

Saliktās verbālās vārdkopas ar atkarīgu infinitīvu un prepozicionālu akuzatīvu veidojas tikai pie kustību (II grupas) verbiem. Ja arī atkarīgais infinitīvs ir kustību verbs, tad prepozicionālais akuzatīvs ir divkārši pārvaldīts (to pārvalda kā galvenais verbs, tā arī atkarīgais infinitīvs):

Apmaukušas baltas zeķes **let** **p a kalnu** *pastaigāt*. I 445,6 v.

P a celiņu *cierēt* **gāju**, Uzlikos [vainagu] galviņā. 4574,1; sal.: I 4574,3.

Pārējos gadījumos prepozicionālo vietas resp. vides akuzatīvu pārvalda tikai galvenais verbs³⁶:

Izteceja jauni puīši **Caur** birztaļu *klausīties*. 554,1; **Pret** vējiņu *dziedāt* **gāju**, Pretim sedzu villainīti; 510; **Patī** jūdzu kumeliņu, **Brauc'** **uz** upi *veleties*, 7522; **Nāc** **uz** mani *ciemoties*, **Man'** auguma pēlajiņa; 8701,3; sal.: 8701,4; 1260.

Tā kā instrumentālis formas ziņā (vienskaitlī) neatšķiras no akuzatīva, kas atkarīgs no prepozīcijas *ar*, tad aplūkojam to pie prepozicionāla akuzatīva. Instrumentālā (resp. no *ar* atkarīgā akuzatīva) atkarību no galvenā verba vai infinitīva nosaka verbu raksturs. Ja abi verbi apzīmē kustību, tad tie abi pārvalda objekta instrumentāli, veidodami saliktu vārdkopu:

³⁵ Citi piemēri ar galveno verbu *sākt* (I) 6528,1; 8582,1; *stāvēt* (I) 7117,3.

³⁶ Citi piemēri ar akuzatīvu atkarā no galvenā verba un prievārda *gar* 6716,3; *uz* 446,2; 496,13 v.; 508,1 v.; 556,9,17; 2506; 2379.

Ar vilciņu *arti gāju* Celmainā lidumā. 2366 v.;

Ar vilciņu *vagot gāju*, Lapsa vagu metejiņa. I 2665,1.

Ja infinitīvs apzīmē sacensību vai savstarpīgu darbību, tad tas viens pats pārvalda instrumentāli un veidojas vienkārša paplašināta vārdkopa. Konstatētajos piemēros galvenie verbi ir vai nu kustību (II grupas) verbi:

Nāc ar mani *dziedaties!* 593,1; sal. 593; 863;

Pelekais akmentiņ, Nāc ar mani *spēleties!* 8167; sal. 8166;

Ja tev bija manis žēl, Nāc ar mani *parunāt.* 492;

vai arī pamudinājuma un gribas izpausmes (VI grupas) verbi:

Man nopirka bāleliņš Sudrabiņa gredzentiņu.

Laižu *mīt* ar tautām, Noņem manu vainadziņu. 6316;

Nedod dievs, *neliec*, Laime, Ar atraitni *sasatikt:*

9712,5; sal.: *neliec* ar atraitni *saderēt* 9738,9

Pārējos gadījumos instrumentālis atkarīgs no galvenā verba, kas pārvalda infinitīvu. Konstatēti piemēri ar pavadoņa instrumentāli:

Ar meitām *dziedāt gāju*, Man nav savas līgaviņas; 572 sal.: 557 v.;

Ar dziesmām *malti gāju*, Ar valodu istabā, 619,2; sal.: 619,2 v; 619,19.

a⁵) Verbālās vārdkopas ar atkarīgu infinitīvu un lokatīvu

Verbālās vārdkopas ar atkarīgu infinitīvu un lokatīvu atšķiras pēc iekšējās struktūras atkarā no galvenā verba. Kustību verbi pārvalda lokatīvu kopīgi ar atkarīgajiem infinitīviem, izņemot tos, kas apzīmē skatīšanos, un veido saliktas vārdkopas. Šais vārdkopās lokatīva funkcijas teikumā nosaka lokatīva vārdu leksiskā nozīme. Visbiežāk lokatīvs funkcionē par vietas apstākli³⁷:

Malti gāju *maltu vē*, Arajiņu lidzi vedu; 8090;

Neiešu, māmiņa, plānēi diet;

Paklāj raibiti, tad iešu diet. 1508 v.;

Dzīt mājā netraukšos, Neba mani māte gaida; 4246,2;

Tam piesienas lokatīvs kā vides apstāklis:

Smalku kreklu i vajaga, *Jāiet sērsti bāliņos.* 6997.

Piemēri ar lokatīvu kā laika apstākli:

Vakarā *dziedāt gāju* Pie kalniņa lejiņā; 480,2 v.;

Slinka meita bēdajasi, Kas rītāi *malti ies.* 664,4.

³⁷ Citi piemēri ar lokatīvu pie verbiem *iet šūpoties* 958,6,8; *iet gaviļēt* (un *lūgt*) 714; 714 v.; 1 714,1; *iet dzert* 9716; 9716,1; 9717,2; *iet dzert* (un *rādīties*) 9766; 9766,1; 10084; 10084,4—5; 10599,3; 11029; *iet klausīties* 539,2 *iet tecēties* 4639; *kāpt dziedāt* (un *gaviļēt*) 223; 224; 1 224,4; 623; sal. 224,13; *kāpt gaviļēt* 224,6,10,12; 526; 556,3,14; 556,2.

Ja kustību verbs pārvalda infinitīvu, kas apzīmē skatīšanos, tad lokatīvs atkarīgs tikai no galvenā verba. Šīs saliktās vārdkopas pēc iekšējās struktūras atšķirīgas no iepriekšējām, kurās lokatīvs bija divkārši pārvaldīts. Piemēri ar vietas lokatīvu:

K a l n ā **kāpu raudzities**, Kas ar manu tēva zemi; 3807; sal.: 3807,2—7,10; 4916,1; K a l n ā **kāpu lūkoties** 3807 v.; 3807,4 v., 7v.; 4886,7; 6283,3; K a l n ā **kāpu skatities** 3807, 8,12; 4916,2; 4976,7; 5178,1.

K a l n ā **teku raudzities**, Kā ved tautas bāreniti. 5128.

Piemēri ar elidētu l a i k a l o k a t ī v u, ko aizstāj apzīmētājs: Div' gadiņu klausijos, T r e š ā **jāju lūkoties**. 535.

Pārējo grupu galvenie verbi, kas pārvalda infinitīvu, lokatīvu parasti nepārvalda.³⁸ Šais gadījumos, kuros lokatīvs atkarīgs tikai no infinitīva, veidojas vienkāršas paplašinātas vārdkopas. Piemēri ar objekta lokatīvu:

Jaunajam brālītim Sudraboti matu gali;
Nedrikst (III) kungi v ā r d ā **saukt**, Ne vagares **bildināt**. 3429.

Piemēri ar vietas lokatīvu³⁹:

Gan māceja (III) vītolinis P a k a l n ā **grozities**;
Gan māceja sērdienīte Pēc bajara puškoties. 4533.
Veca, veca Laimes māte, **Nevīzoja** (VI) k a l n ā **kāpt**. 9282.

Piemēri ar vides lokatīvu:

Ko vadis tautiņās, **Gaidīs** (I) **sērsti** bāliņos; I 269,9;
Vajtās var (III) t a u t ā s **iet**, Tautu māja ritināt! I 2133,2;
Es **gribeju** (IV) k ā z ā s **iet**, Vilks apēda kažociņu. 2516;
Man vajaga (VII) k a r ā **sūtīt**. I 2221,2.

a⁶) Verbālās vārdkopas ar atkarīgu infinitīvu un adverbjiem

Tā kā jautājums par verbālajām vārdkopām ar atkarīgu infinitīvu un adverbjiem saistīts ar jautājumu par nomenu, pronomenu un divdabju locījumu formu adverbizēšanos, tad šā tipa vārdkopas aplūkotas īpašā rakstā.⁴⁰

³⁸ Daži VI grupas verbi, kas apzīmē tādu gribas izpausmi, kas liek objektam izdarīt kustības (piemēram: *raidīt, sūtīt*), pārvalda arī lokatīvu. Piemēri no četrus vārdu vārdkopām:

Aiz kalniņa paslāveju, Pagaidīju vakariņa,
Lai nesūta sveša māte Govu *slaukt* l a i d a r ā. 6905,1.

³⁹ Citi piemēri ar vietas lokatīvu pie III grupas galvenajiem vārdiem ar pārvaldīto infinitīvu: (*ne*)*driksēt iet* 3113,2; 6245; *nedriksēt dzīt* 4245,2; *ierast gavilēt* 1019; 10301; *nemācēt ielocīt* 4722; *varēt braukt* 3134 v.; *nevarēt dzīt* 4047,5; *nevarēt ievilkt* 703,5 v.; IV grupā: *negribēt augt* 2137; *negribēt brist* 9772; V grupā: *sacīties braukt* 2421; VI grupā: *nejaut dzert* 3489,1.

⁴⁰ Art. Ozols, Adverbizācijas problēma un verbālās vārdkopas ar atkarīgiem adverbjiem. «Latvijas PSR Zinātņu akadēmijas Vēstis» 1958. g. 12. nrā. 47.—56. lpp.

a⁷) Verbālās vārdkopas ar atkarīgu infinitīvu un divdabi

Verbālajās vārdkopās ar atkarīgu infinitīvu⁴¹ un divdabi, kas nepakārto sev citus vārdus, konstatēts tikai divdabis ar *-dams*, kam teikumā pavadapstākļa funkcija. Tas reizē ar infinitīvu atkarīgs no galvenā verba un tādā kārtā ietilpst saliktā vārdkopā:

D z i e d a d a m a *malti* gāju, Ar valodu istabā. 619,4;
Nesagaidu bāleliņus, *Iem' gulēt* r a u d a d a m a,
Iem' gulēt r a u d a d a m a Apautām kājiņām. 12, 3.

Citas kvalitātes divdabji, pakārtodami sev citus vārdus, veido tā saucamos divdabja teicienus kā savdabīgu sintaktisku kategoriju. Tā pētījama īpaši.

b) Četru vārdu verbālās vārdkopas ar atkarīgiem infinitīviem

Četru vārdu verbālās vārdkopas ar atkarīgo infinitīvu (turpmāk tās nosacīti sauktas saīsinātā veidā par četru vārdu verbālām vārdkopām), salīdzinot ar triju vārdu verbālajām vārdkopām ar atkarīgo infinitīvu, veidojas kā šo vārdkopu paplašinājums. Šai sakarā jāizšķir vārdkopu *verbālais, nominālais, un adverbālais paplašinājums*. Par vārdkopas *verbālu paplašinājumu* saucam jauna komponenta pievienojumu kādai vārdkopai, kurā jaunā komponenta pakārtotājs vārds ir verbs. Triju vārdu verbālās vārdkopas ar atkarīgo infinitīvu varēja veidoties tikai uz verbāla paplašinājuma pamatiem, jo vienkāršajā vārdkopā, kas ir tās pamatā, ir tikai verbu formas. Paplašinoties šīm triju vārdu vārdkopām ar ceturto komponentu, iespējami trejādi paplašinājuma veidi atkarā no tā, kādas morfoloģiskas kategorijas komponentam ceturtais komponents pakārtojas. Ja tas pakārtojas galvenajam verbam (kā pirmajam komponentam) vai no tā atkarīgajam infinitīvam (kā otram komponentam), paplašinājums ir verbāls. No triju vārdu ver-

bālo vārdkopu tipiem $v \rightarrow i \rightarrow 3$ un $v \begin{matrix} \swarrow i \\ \searrow 3 \end{matrix}$ ar verbālo paplašinājumu iegūstam šādus četru vārdu verbālo vārdkopu tipus:

- 1) $v \rightarrow i \rightarrow 3$; 2) $v \rightarrow i \begin{matrix} \swarrow 3 \\ \searrow 4 \end{matrix}$; 3) $v \rightarrow i \rightarrow 4$; 4) $v \begin{matrix} \swarrow i \\ \searrow 3 \\ \rightarrow 4 \end{matrix}$

⁴¹ Supīns, kas sinonīms ar infinitīvu, konstatēts šādās vārdkopās arī pie galvenā verba, kas pārvalda divdabi ar *-is*, kam teikumā laika apstākļa funkcija:

Nokūlusi *maltu* gāju, Samalusi druviņā. 8045.

ārējās struktūras aptver divi paveidus atkarā no ceturtā komponenta rakstura. Tā kā trešais komponents ir infinitīva pārvaldīts substantīvs vai substantivēts vārds, tad tas var pārvaldīt vai nu substantīva vai substantivēta vārda ģenitīvu kā savu *nesaskaņoto* apzīmētāju.

Sais vārdkopās trešais komponents, būdams substantīvs atkarīgajos locījumos, teikumā parasti funkcionē kā papildinātājs⁴³:

Sveša māte ciemā gāja, Mani nesa kukuļam.

Vai tu akla **neredzeji** (III) *Nogriezt maizes gabaliņu*.⁴⁴

Nāc, dieviņ, pats **palīdz** (VII) *Grūta darba padziņāt*; 6933; 4836,2;

Pate **varu** (III) *lepoties* Rakstītā m zeķitēm. 7254;
Šķitās (VII) mans brāleliņš *Saules mūžu*⁴⁵ *nodzīvo*.
3715;

I es **gribu** (IV) *mācīties* Igaunisku valodiņu.⁴⁷
2537;

Es **vareju** (III) *sadziedāt* *Arābeļu lakstīgalu*⁴⁸;
I 392,4;

⁴³ Ekscerpētajā materiālā tikai atsevišķos gadījumos konstatēti vai nu vietas lokatīvi trešā komponenta lomā:

Laida (Smauca) (II) kaķis *gaviļot* Kaņepiņu dārziņā:

Nedomāju, necereju (IV) Šai kalnā *gavilēt*. I 1022,1,

vai arī nolūka datīvi:

Gribeļ' (IV) man labi ļaudis *Mest* savām laipiņām. 9198,1.

⁴⁴ Citi piemēri ar ceturto komponentu kā nesaskaņotu apzīmētāju, ar trešo komponentu ģenitīvā un galveno verbu *noiet* (II) 6963; *nevarēt* (III) 8401,1; 8686,1; *nemācēt* (III) 8247.

⁴⁵ Citi piemēri ar ceturto komponentu kā saskaņotu apzīmētāju, ar trešo komponentu ģenitīvā un galveno verbu *nedrīkstēt* (III) I 201,2; *nemācēt* (III) 7337; *gribēt* (IV) 9500.

⁴⁶ Citi piemēri ar ceturto komponentu kā nesaskaņotu apzīmētāju, ar trešo komponentu akuzatīvā un galveno verbu *iet* (II) 2158; 2159; *nākt* (II) 6002; *satecēt* (II) 7200; *tecēt* (II) 4729,1; 6752; *nemācēt* (III) 891,1; *mācēt* (III) 9637,1; *drīkstēt* (III) 2134; 2134,1; I 2134,1; 3429,3; *varēt* (III) 38 v.; 5668; 9521,1; *nevarēt* (III) 8401; *gribēt* (IV) 7464; 9499; *lielities* (V) 868; 8231; 10764,2; *pavēlēt* (VI) 3384.

⁴⁷ Citi piemēri ar ceturto komponentu kā saskaņotu apzīmētāju, ar trešo komponentu akuzatīvā un galveno verbu *celties* (II) 4658; *celt* (II) 8154,4—6; *vest* (II) 1540; *ierast* (III) 5142,1; *mācēt* (III) 8167,1; *nevarēt* (III) 834; 7793; *gribēt* (VI) 2141; 2141,1—2; *negribēt* (IV) 9768; *lielities* (V) 641; *lemt* (VI) 9268; *likt* (VI) 10744,1; *nevēlēt* (VI) 9149; *cirst* (VIII) I 708,3.

⁴⁸ Citi piemēri ar trešo komponentu ar prepozicionālu akuzatīvu un galveno verbu *sākt* (I) I 1048,2; *varēt* (III) 247.

Visi tek (II) *raudzities* Bārenites pūriņā, 4956.

2) Četru vārdu verbālās vārdkopas tips $v \begin{matrix} \swarrow 1 \\ \searrow 3 \end{matrix} \rightarrow 4$ veidojas

tikai pie galvenajiem verbiem, kas apzīmē kustību (II nozīmes grupa). Trešie komponenti ir divkārši pārvaldīti (atkarīgi arī no

infinitīva), tāpēc grafiski precīzāks ir attēlojums $v \begin{matrix} \swarrow 1 \\ \downarrow 3 \end{matrix} \rightarrow 4$

Trešie komponenti sastopami akuzatīvā un lokatīvā. Teikumā tie attiecīgi funkcionē kā vietas vai laika apstākļi. Ceturtnie komponenti, tāpat kā iepriekšējā tipā, šais vārdkopās sastopami atkarā no trešajiem komponentiem substantīviem vai nu kā to nesaskaņotie, vai arī kā saskaņotie apzīmētāji. Šā tipa vārdkopas lietojamas samērā reti:

Pirmo reizi *dziedāt gāju*, Savu balsi vēdināt. 270;

Nu *iešu dziedāt* upītes malā. 704; I 704,1; sal.: 704,1;

Es *iegāju padziedāt* Zaļajā birzītē; 469.

Sai vārdkopas tipā galvenais verbs pārvalda arī participu, kas sev pakārto locījuma formu ne kā apzīmētāju, bet kā papildinātāju:

Gulēt gāju (II) *neēdusi*, Ne vietiņas taisījusi: 4039.

3) Četru vārdu verbālās vārdkopas tips $v \rightarrow 1 \rightarrow 3(4)$ kompo-

$\searrow 4(3)$

zīcijas izpratnei salīdzināms ar triju vārdu verbālajām vārdkopām. Sai tipā it kā apvienojas triju vārdu vienkāršas paplašinātas vārdkopas tips $v \rightarrow 1 \rightarrow 3$ ar triju vārdu saliktas vārdkopas tipu

$v \begin{matrix} \swarrow 1 \\ \searrow 3 \end{matrix}$, jo ceturtais komponents kvalitatīvi atbilst trešajam. Tā-

pēc šo četru vārdu verbālo vārdkopu grafiski var attēlot arī tā, lai parādītu trešā un ceturtnā komponenta strukturālo tuvumu:

$v \rightarrow 1 \rightarrow 3a$. Trešā un ceturtnā komponenta kā verbam pakārtota $\searrow 3b$

elementa lomā sastopami infinitīvi, nomeni vai pronomeni jebkurā atkarīgajā locījumā (gan tiešajā, gan netiešajā pārvaldījumā), adverbji un divdabji ar *-dams*.

Šīs vārdkopas reti sastopamas tīrā veidā. Tās bieži paplašinātas ar piekto komponentu.

Trešā un ceturtā komponenta morfoloģiskā forma ir ļoti dažāda. Sastopams tikai viens plašāk izplatīts šo vārdkopu modelis — galvenā verba pārvaldīts objekta datīvs un atkarīgā infinitīva pārvaldīts objekta akuzatīvs:

Kad ta ies govu slaukt, **Dos** (VI) tam pienu *palakties*. 1172 v.;

Palīdzate (VII), ritentiņi, **Kume** | am dub | us *brist*;
Palīdzate (VII), bāleniņi, **Māsa** | i pūru *pielocīt*. 7779.

Lai īsi izteiktu šo vārdkopu modeļus pēc atkarīgā trešā un ceturtā komponenta morfoloģiskā rakstura, lietderīgi to (raksturu) apzīmēt saīsināti ar kādu šifru. Šim nolūkam locījumus apzīmējam ar pirmajiem lielajiem burtiem⁴⁹, pierakstot pie tiem ar mazajiem burtiem saīsinātā veidā attiecīgo formu vārdu sintaktiskās funkcijas nosaukumu.⁵⁰ Ar **v** tiek norādīts verbālās vārdkopas galvenais resp. pirmais komponents. Ar **i** norādīts no galvenā verba atkarīgais infinitīvs kā vārdkopas otrs komponents. Trešo resp. ceturto komponentu, kas atkarīgi no verba kā locījuma formas, apzīmējam ar attiecīgu lielo burtu aiz šifras **i** vai **v**. Piemēram, vārdkopu

Atdevu krieviņam izkapti *kalt*. 2221, 4, 7, 10, 11 —

1	4	3	2
v	Dp	Ap	i

var izteikt ar šifru **v Dp — i Ap**, kur **v** — 1. komponents, **i** — 2. komponents, **Ap** — 3. un **Dp** — 4. komponents. Šifras nenorāda locījumu formu faktisko vietu, kas var būt arī verbu formu priekšā.

Ekscerpētajā materiālā vārdkopas, tipā **v → i → 3(4)**
↘ 4(3)

konstatēti ļoti dažādi vārdkopas modeļi pēc trešā un ceturtā

⁴⁹ **G** — ģenitīvs, **D** — datīvs, **A** — akuzatīvs, **I** — instrumentālis, **L** — lokatīvs. Prepozicionālos locījumus resp. netiešo pārvaldījumu norādām ar ciparu 1 pie lielā burtu augšā pa labi.

⁵⁰ Ar **p** apzīmēts papildinātājs, ar **ac** — cēloņa apstāklis (un cēloņa adverbs), ar **an** — nolūka apstāklis (un nolūka adverbs), ar **av** — vietas apstāklis un vietas adverbs, ar **al** — laika apstāklis un laika adverbs, ar **ad** — darbības veida apstāklis un veida adverbs. Teikuma locekli no adverbs palīdz nošķirt šifrā lietotie lielie burti kā locījumu apzīmējumi. Aiz lielajiem burtiem attiecīgā šifra norāda locījuma sintaktisko funkciju. Ja lielo burtu attiecīgās šifras priekšā nav, tad ar to apzīmēti adverbji (to morfoloģiskais grupējums rāda arī sintaktisko funkciju).

komponenta morfoloģiskās struktūras⁵¹ un sintaktiskās funkcijas.

Retāk sastopamie modeļi tie, kuros galvenais verbs pārvalda divdabi ar *-dams*, kam teikumā laika apstākļa funkcija:

- ⁵¹ v Ģp — i Ģp pie galvenā verba *nelaist* (VI) 10083; *vajadzēt* (VII) I 2221,4;
- v Ģ'p — i Ģp pie *nākt* (II) 1291 v.; 8701,2; *neiet* (II) 9781;
- v Ģal — i Ģp pie *jāt* (II) 5194;
- v Dp — i Ģp pie *stāvēt* (I) 3826; *neļaut* (VI) 5080,1; *nevēlēt* (VI) 9115; *dot* (VI) 3051; *izdot* (VI) 2221; *vajadzēt* (VII) I 2221,2; 2546;
- v Dad — i Ģp pie *neiet* (II) 2242; 2242,1;
- v Ap — i Ģp pie *aicināt* (VI) 2401; 2401,1; *nelaist* (VI) 10277; *palaiš* (VI) 5454; *sūtīt* (VI) 8062,1; 8225; *dot* (VI) 1495,3; 3523,3; *vajadzēt* (VII) I 2221,4;
- v A'al — i Ģp pie *atnākt* (II) 2014,2; I 2014,1;
- v Lav — i Ģp pie *paliēt* (I) 3168; *aiziet* (II) I 2493,4; *iet* (II) 2240,1; 6182,1—2; 10069; 10070; *jāt* (II) 1436; *kāpt* (II) I 765,1,3; *sūtīt* (VI) 6905,1;
- v Lal — i Ģp pie *stellēt* (VI) 4265;
- v av — i Ģp pie *dot* (VI) 841,3;
- v ad — i Ģp pie *nemācēt* (III) 7337 v.;
- v al — i Ģp pie *iet* (II) 2427; 2427,1—3;
- v Dac — i Ģ'p pie *nevarēt* (III) 5732;
- v Dp — i Ģ'p pie *iet* (II) I 2629,1;
- v Lal — i Ģ'an pie *neiet* (II) 8933;
- v Dp — i Dp pie *dot* (VI) 1448,1; *vajadzēt* (VII) 5464; 9687;
- v Dp — i Dad pie *dot* (VI) I 1329,1;
- v Ap — i Dp pie *dot* (VI) I 2221,4;
- v Lav — i Dp pie *kāpt* (II) 2692,1;
- v Ģp — i Ap pie *vajadzēt* (VII) 6204;
- v Ģal — i Ap pie *braukt* (II) 8030; 8030,1; *varēt* (III) 10379,6;
- v Ģ'p — i Ap pie *nākt* (II) 7378 v.;
- v Ģ'av — i Ap pie *pieskriet* (II) 6807;
- v Ģ'ac — i Ap pie *nevarēt* (III) 6698;
- v Dp — i Ap pie *prasīt* (V) I 2632,1; *iedot* (VI) I 2221,4; *dot* (VI) 664 v.; 664,2,4; I 1328¹; 1496; 2095,1; 3018,1; 8208; *neliegt* (VI) 1500; *likt* (VI) 4455; 4455,1; *mācīt* (VI) 6673; *vēlēt* (VI) 5234; 5235,1; 5236; *līdzēt* (VII) 2979; *palīdzēt* (VII) 7777; 7780; 7781; 7783; 7784,1; 7785; 7785 v.; 7786—7788; *vajadzēt* (VII) I 2221,2; I 2221,4; I 2629;

Es gribeju ganidama Ar māsiņu satīkties. I 730,1.

Reti šā tipa vārdkopās atkarīgajam infinitīvam piekļaujas adverbs:

Dievs dod man tā dzīvot, Kā dzīvoja veci ļaudis:
Vecu rudzu maizi ēst, Jaunai klāstu pataisīt. 3089.

4) Četru vārdu verbālās vārdkopas tips $v \rightarrow i$ $\begin{matrix} \swarrow 3 \\ \searrow 4 \end{matrix}$ aptver

gadījumus, kuros atkarīgais infinitīvs pakārto sev nomenus un pronomenus atkarīgajos locījumos un adverbūs. Pēc infinitīvam pakārtoto komponentu sintaktiskās funkcijas teikumā izšķirami šā vārdkopas tipa trīs paveidi.

Pirmajā paveidā ietelp vārdkopas, kurās trešais un

v Dp — i Aal pie *audzināt* (I) 3501 v.;

v Ap — i Ap pie *atstāt* (I) I 456,2 v.; *mācīt* (VI) 948; 6675,1; *dot* (VI) 3523,3 v.; 5033; *vajadzēt* (VII) I 2221,4;

v Aal — i Ap pie *iesākt* (I) 1175; *varēt* (III) 4293; *raidīt* (VI) 4293; *sūtīt* (VI) 4293,2;

v A'av — i Ap pie *iet* (II) 1180,1 v.; 9995; *braukt* (II) 5966;

v A'al — i Ap pie *aiziet* (II) 2004,1; 2014,2 v.; *atnākt* (II) 2014; 2014,3;

v Ip — i Ap pie *palikt* (I) 6101;

v lad — i Ap pie *tecēt* (II) 2104;

v Lav — i Ap pie *iet* (II) 1542,2; 10845; *kāpt* (II) 5836,3; *tecēt* (II) 4729,3;

v Lal — i Ap pie *iet* (II) 2427,4;

v av — i Ap pie *iet* (II) 5957; *kāpt* (II) 9375;

v al — i Ap pie *iet* (II) I 28,1; I 28,5; *jāt* (II) 8813; *šķīsties* (VII) I 1328,1;

v Ģ'an — i A'p pie *neiet* (II) 10554,3;

v Lav — i A'p pie *ielikt* (II) I 1016,1 v.;

v Lac — i A'p pie *nevarēt* (III) 5731;

v ad — i A'p pie *varēt* (III) 9617; 9617,5; 9618;

v Ap — i Ip pie *gribēt* (IV) 892,2;

v Ģ'av — i Lp pie *nākt* (II) 5853; 6161;

v Dp — i Lav pie *tikt* (VI) 290;

v Ap — i Lav pie *mācēt* (III) 9638; *aicināt* (VI) 2524;

v Lav — i Lav pie *gribēt* (VI) 8505;

v Ģ'ac — i Lav pie *nevarēt* (III) 8933,1;

v al — i Lav pie *nevarēt* (III) 7661.

ceturtais komponents funkcionē teikumā par papildinātājiem. Seit konstatēti četri vārdkopu modeļi.

Pirmkārt, trešais un ceturtais komponents noformēti ģenitīvā un datīvā:

Es **neietu** (II) tautu lūgt, Ne tautām vārtu *vērt*; 9760;

Ozoliņš **lielijās** (V) Saulei sakņu *nerādit*; 2799,2.

Otrkārt, trešais un ceturtais komponents noformēti prepozicionālā ģenitīvā un akuzatīvā:

Gribej' (IV) mani tautu dēls No balsaņa *nolūkot*. I 337,1;

M a n' **gribeja** (IV) tēvs, māmiņa Bez vārdiņa *audzināt*. 1344; 1344,3.

Treškārt, trešais un ceturtais komponents noformēti datīvā un akuzatīvā:

Es **neiešu, nesteigšos** (II) Tautietim roku *dot*; 9708;

Liela vētra **lielijās** (V) Ozolam zarus *lauzt*. 2790;

Ozoliņš **zvērejās** (V) Saulei saknes *nerādit*. 2799,4.

Ceturtkārt, trešais un ceturtais komponents noformēti akuzatīvā un instrumentāli:

Vēl brāliši **lielijās** (V), Zeltiem starus *kaldināt*. 5682;

Aizgāju (II) tatarus ar cirvi *cirst*, 2140;

Gribej' (IV) citas ciema meitas Dziesmām mani *aizdziedāt*. 46,2v.; sal.: **dzirties** (V) 46,2; I 46,2; 854,2; 9582;

Negrib (IV) manis tēvs, māmiņa Kaut nekādu znotu *saukt*. 9769.

Otrā paveidā ietelp vārdkopas, kurās trešais komponents funkcionē teikumā par papildinātāju, bet ceturtais — par apstākli, pie tam abi šie komponenti ir locījumu formas. Modeļu ziņā, t. i., pēc morfoloģiskā noformējuma, šīs vārdkopas ļoti dažādas. Orientēšanās labad izdalām modeļu grupas atkarā no trešā komponenta formas.

Pirmkārt, trešais komponents ģenitīvā, kas funkcionē teikumā par papildinātāju. Ekscerpētajos piemēros ceturtais komponents, kam teikumā apstākļa funkcija, noformēts kā vietas resp. vides lokatīvs:

Nedod (VI), dievs, **neliec** (VI), Laime, Kaimiņos tautu *iet*: 10382, 2.

Ja trešais komponents prepozicionāls ģenitīvs, ekscerpētajos

piemēros tas konstatēts funkcionējam teikumā par apstākli. Arī ceturtais komponents šais gadījumos funkcionē kā apstāklis:

Es neietu (II) puišu dēļ Ne pa logu *raudzities*.
10554;

Kurš puisitis mani ņēma, Lai ņem garu pātadziņu,
Kā vareja (III) *sakacēt* No ežiņa druviņā.
3309, 5.

Otrkārt, trešais komponents akuzatīvā, kas teikumā funkcionē ar papildinātāju. Ceturtais komponents šais gadījumos konstatēts kā laika akuzatīvs:

Labais mani labināja, *Sola* (V) mani ziemu ņemt. 10093;
kā vietas akuzatīvs (netiešā pārvaldījumā):

Kļava lapa lielijās (V), Vīru *nest* par Daugavu; 868;
un kā vietas lokatīvs:

Lai stāv (I) tēva kumeliņš Sēklu *vest* tīrumā. 2663;

Lasitus ļautiņus kūmām ņēmu,

Kas var (III) uguni saujā *nest*. 1304;

Bajārīna duj meilīnas *Grib* (IV) *stumt* mani upītē.
2293, 1.

Treškārt, trešais komponents prepozicionālā akuzatīvā vai instrumentālī, kas teikumā funkcionē par papildinātāju.⁵² Ceturtais komponents šais gadījumos konstatēts kā vietas akuzatīvs:

Grib (IV) netikls tēva dēls Ar manim ceļu *iet*; 9926.

Trešajā paveidā ietelp vārdkopas, kurās trešais komponents ir locījuma forma ar papildinātāja vai apstākļa nozīmi teikumā, bet ceturtais komponents ir adverbs.

Ceturtais komponents var būt gan vietas adverbs:

Do, māmī, es *grib'* (IV) *iet* Tālu, tālu tautīnās;
9502;

gan laika adverbs:

Dzīrās (V) mūsu lielais puisis Sievu ņemt šoruden.
10218;

gan veida adverbs:

Bij māmiņa ieraduse (III), Smalki linus *tecināt*. 7079;

gan stāvokļa adverbs:

Nu *grib* (IV) mani pēlajiņi Stāvu *lēkti* ūdenī. 8321, 4;

Līdzā viena *nevareju* (III) Ar ābolu *noziedēt*. 1191;
sal.: I 1191, 2.

5) Četru vārdu verbālās vārdkopas tipā $v \begin{matrix} \nearrow i \\ \rightarrow 3 \\ \searrow 4 \end{matrix}$ pēc trešā

⁵² Atsevišķos gadījumos instrumentālis funkcionē arī par stāvokļa apstākli: Mūsu meitas *kaunejās* (VI) Darbos *iet* pastalām, 5690.

un ceturtdā komponenta morfoloģiskā noformējuma izšķirami trīs paveidi.

Pirmajā paveidā ietelp vārdkopas, kuru trešais un ceturtais komponents locījumu formas. Teikumā tās attiecīgi funkcionē par papildinātājiem vai apstākļiem:

Atnāks vecais Trimzaru zobiem,

Tam došu (VI) putriņu *Pāsmekēt.* 2967;

Ik vakara tautu meita Kalnā kāpa (II) *gavilēt.* I 224, 3.

Otrā paveidā ietelp vārdkopas, kuru ceturtais komponents ir adverbs, trešais — locījuma forma, kas teikumā attiecīgi funkcionē vai nu par papildinātāju, vai par apstākli. Atkarā no adverba, izšķiram vārdkopas ar vietas adverbu:

Tur tek (II) jauni kara vīri Ik rītiņa *mazgāties.* 4261, 9;

Kur *ņemt'* (II) gulbis, ko *peldēt*, Ja nelītu lietutiņš?

Kur *ņemt'* ļaudis, ko *runāt*, Ja nebūtu sērdienītes? 4805; un ar laika adverbu:

Kad uzaugu, tad *iedeva* (VI) Tautietim *niecīnāt.* 3107;

Es to daudzi nebēdāju, Kad man agri *malti cēla* (II) 8009.

Trešajā paveidā ietelp atsevišķi vārdkopu modeļi, kuros ceturtais komponents ir vai nu locījuma forma (kā pirmajā paveidā), vai arī adverbs (kā otrā paveidā), bet trešais komponents vairs nav locījuma forma. Tas ir vai nu divdabis:

Māmiņ man nomirstot, *Piesacīja* (VI) *neraudāt.* 3964; vai arī adverbs:

Jau es biju tā izpelta, Ne kam lieti nedereju;

Vēl es *gribu* (IV) tā *pāriet*, Ka slīdītes nepazīst. 8470.

c) Piecu vārdu verbālās vārdkopas ar atkarīgiem infinitīviem

Jo vārdkopās vairāk komponentu, jo vairāk tās apjoma ziņā tuvojas veselajai teikuma kopai, jo lielāka to strukturālā dažādība.

Piecu vārdu verbālās vārdkopas radušās uz četrus vārdu verbālo vārdkopu bāzes ar verbālo un nominālo paplašinājumu.

Ikviens četrus vārdu verbālā vārdkopu tipa verbālais paplašinājums teorētiski dod divus piecu vārdu verbālo vārdkopu tipus atkarā no tā, vai paplašināts galvenais yerbs vai atkarīgais infinitīvs.

Cetru vārdu verbālās vārdkopas tipa $v \rightarrow i \rightarrow 3(4)$ verbālais

4(3)

paplašinājums dod šādus divus piecu vārdu verbālo vārdkopu tipus: $v \rightarrow i \rightarrow 3(4)$ un $v \rightarrow i \rightarrow 3(4)$

4(3)
5

4(3) 5.

Attiecīgos piemēros no vārdkopu komponentiem (arī turpmāk) izcelti ar īpašu iespiedumu tikai verbālie komponenti, bet pārējie apzīmēti tikai ar arābu cipariem:

Tur tev **liks** (VI) malku *cirst*, Tur liks krāsnes kurināt.
 5 4 1 3 2 I 2624, 1;
 Zvejniecīšis agri **cēle** (II) Tikliem dzijas *šķeterēt*. 9551.
 4 1 5 3 2

Salīdzinot minēto tipu piecu vārdu verbālās vārdkopas ar četru vārdu verbālajām vārdkopām, uz kurām tās iespējams reducēt, redzams, ka redukcijas paņēmieni dod dažādus rezultātus. Tas ir, varam nonākt arī pie cita tipa četru vārdu verbālās vārdkopas kā bāzes, uz kuras pamata noticis paplašinājums. Tā tips

$v \rightarrow i \rightarrow 3(4)$ var tikt saistīts ar tipu $v \rightarrow \begin{matrix} i \\ 3 \\ 4 \end{matrix}$ kā bāzi un tips $\begin{matrix} \swarrow \\ 4(3) \\ \searrow \\ 5 \end{matrix}$

$v \rightarrow i \rightarrow 3(4)$ ar tipu $v \rightarrow i \rightarrow 3$ kā bāzi. Citiem vārdiem, grūti $\begin{matrix} \swarrow \\ 4(3) \\ \searrow \\ 5 \end{matrix}$ $\searrow 4$

nosakāma ceturrtā un piektā komponenta primaritāte. Turpmākajā apskatā, kur tas nepieciešams, to nosakām, izejot no attiecīga tipa vārdkopas konteksta. Vārdkopu paplašinājuma problēma šai darbā risināta tikai, norādot vispārīgās paplašināšanas iespējas, bet neatrisinot vārdkopu savstarpīgo attieksmju jautājumu.

Aplūkojamo piecu vārdu verbālo vārdkopu gadījumā par bāzi atzīta vārdkopa $v \rightarrow i \rightarrow 3(4)$ uz tā pamata, ka šai vārdkopā $\searrow 4(3)$

katrs verbs pārvalda savukārt kādu nomenu vai adverbu. Tas atzīstams par normālāku stāvokli nekā tādu, kurā viena no vārdkopas verba formām pakārto divus vārdus, bet otra verba forma nepakārto nevienu vārdu.

Minētajās piecu vārdu verbālajās vārdkopās piektais komponents noformēts vai nu kā atkarīgais locījums, kas teikumā funkcionē par netiešo papildinātāju vai apstāki, vai arī kā adverbs.

Četrū vārdu verbālās vārdkopas tipa $v \rightarrow i \begin{matrix} \swarrow 3 \\ \searrow 4 \end{matrix}$ verbāls paplašinājums dod šādus divus piecu vārdu verbālo vārdkopu tipus:

$v \rightarrow i \rightarrow 3$ un $v \rightarrow i \begin{matrix} \swarrow 3 \\ \searrow 4 \\ \swarrow 5 \end{matrix}$

Praktiski tips $v \rightarrow i \rightarrow 3$ nav nošķirams no tipa $v \rightarrow i \rightarrow 3$,
 $\begin{array}{c} \swarrow 5 \quad \searrow 4 \\ \end{array}$
 $\begin{array}{c} \swarrow 4 \quad \searrow 5 \\ \end{array}$
kas aplūkots iepriekš, un tāpēc tālākajā analizē nav ņemams vērā.

Piecu vārdu verbālās vārdkopas tips $v \rightarrow i \rightarrow 3$
 $\begin{array}{c} \swarrow 3 \\ \rightarrow 4 \\ \searrow 5 \\ \end{array}$ sastopams
samērā reti. Piekto komponentu tanī nosakām attieksmē pret
trešo un ceturto pēc teikumlocekļa funkcijām. Ja no infinitīva at-
karīgajiem komponentiem tikai viens funkcionē teikumā par
apstākli, tad tas uzlūkojams par piekto komponentu:

Kurš kūmas kumeliņš papriekš skrēja,
Tam teku (II) papriekši auziņu dot. 1381 v.
 $\begin{array}{cccccc} 4 & 1 & 5 & 3 & 2 & \end{array}$

Ja no infinitīva atkarīgajiem komponentiem divi funkcionē
teikumā par apstākļiem, tad par piekto komponentu uzlūkojami
(salīdzinot ar vietas, laika un veida apstākļiem) retāk lietojamie,
proti, cēloņa vai nolūka apstākļi:

Es nevaru (III) tevis dēļ Sevis daiļi darināt. 3630.
 $\begin{array}{cccccc} 1 & 5 & 5 & 3 & 4 & 2 \end{array}$

Cetru vārdu verbālās vārdkopas tipa $v \rightarrow 3$
 $\begin{array}{c} \swarrow i \\ \rightarrow 3 \\ \searrow 4 \\ \end{array}$ verbāls paplašinā-
jums dod divus piecu vārdu verbālās vārdkopas tipus:

$\begin{array}{c} \swarrow i \\ v \rightarrow 3 \\ \searrow 4 \\ \quad \searrow 5 \end{array}$ un $\begin{array}{c} \swarrow i \rightarrow 5 \\ v \rightarrow 3 \\ \searrow 4 \end{array}$.

Vārdkopas tips $v \rightarrow 3$
 $\begin{array}{c} \swarrow i \rightarrow 5 \\ \rightarrow 3 \\ \searrow 4 \end{array}$ praktiski nav nošķirams no pirmā
aplūkotā tipa $v \rightarrow i \rightarrow 3$ (sk. 129. lpp.).

$\begin{array}{c} \swarrow 4 \\ \searrow 5 \end{array}$
Vārdkopas tips $v \rightarrow 3$
 $\begin{array}{c} \swarrow i \\ \rightarrow 3 \\ \searrow 4 \\ \quad \searrow 5 \end{array}$ sastopams ļoti reti. Ekscerpētajā mate-
riālā konstatēti tikai divi piemēri:

Vakarā kalnā kāpu (II) Uz akrneņa gaviļēt. 224,9.
 $\begin{array}{cccccc} 5 & 4 & 1 & 3 & 2 & \end{array}$

Tur tev **dos** (VI) pupas *malt*, Vara bungas rībināt; 2627.

5 4 1 3 2

Četru vārdu verbālās vārdkopas tipa $v \rightarrow i \rightarrow 3 \rightarrow 4$ verbāls paplašinājums teorētiski var dot šādus piecu vārdu verbālo vārdkopu tipus: $v \rightarrow i \rightarrow 3 \rightarrow 4$ un $v \rightarrow i \rightarrow 3 \rightarrow 4$. Praktiski tips

$v \rightarrow i \rightarrow 3 \rightarrow 4$ nav nošķirams no parastākas četru vārdu verbālās

vārdkopas tipa $v \rightarrow i \rightarrow 3$ nomināla paplašinājuma: $v \rightarrow i \rightarrow 3 \rightarrow 5$.

Tāpat vārdkopas tips $v \rightarrow i \rightarrow 3 \rightarrow 4$ praktiski nav nošķirams no

parastākas četru vārdu verbālās vārdkopas tipa $v \rightarrow i \rightarrow 3$ nomi-

nāla paplašinājuma $v \rightarrow i \rightarrow 3 \rightarrow 5$.

Minētie četru vārdu verbālo vārdkopu tipi ($v \rightarrow i \rightarrow 3$ un

$v \rightarrow i \rightarrow 3$) parastāki tāpēc, ka biežāk lietojami nekā tips

$v \rightarrow i \rightarrow 3 \rightarrow 4$. Tas izskaidrojams ar to, ka vārdam biežāk nepieciešams paplašinājums (kas teikumā funkcionē par papildinātāju vai apstākli) nekā nomenam, kurš var pieciest paplašinājumu (kas teikumā funkcionē par apzīmētāju).

Ja nu verbālais paplašinājums zināmos gadījumos var tikt skatīts kā nomināls paplašinājums atkarā no tā, kādu vārdkopas tipu pieņem par paplašinājuma bazi, tad redzam, ka vārdkopu paplašināšanās ir īpaša problēma, kas prasa speciālus pētījumus.

Piecu vārdu verbālās vārdkopas tips $v \rightarrow i \rightarrow 3 \rightarrow 5$ ir vis-

biežāk sastopamais no visiem pārējiem piecu vārdu verbālo vārdkopu tipiem. Tā kā piektais komponents teikumā funkcionē par apzīmētāju, tad šai tipā izšķirami divi paveidi atkarā no tā, vai piektais komponents ir nesaskaņotais vai saskaņotais apzīmētājs. Trešais komponents parasti funkcionē teikumā par papildinātāju, atskaitot atsevišķus gadījumus, kuros tam (vietas) apstākļa funkcija.

Piemēri piecu vārdu verbālajām vārdkopām ar nesaskaņoto apzīmētāju — ģenitīva locījumu, kas pakārtots trešajam komponentam — papildinātājam:

Es **nede**vu (VI) cūciņām Smilšu kalna *rušināt*: 4002;

1 4 5 3 2

Druvāi man saule lēca, Druvāi saule noteceja:

Es **cere**ju (IV) dziedadama Tēvu zemi *paturēt*. 3735.

1 4 5 3 2

Piemēri piecu vārdu verbālajām vārdkopām ar saskaņoto apzīmētāju, kas pakārtots trešajam komponentam — papildinātājam:

Dārzā **gā**ja (II) tautu meita, Savas rozes *noravēt*;

4 1 5 3 2

Stallī **gā**ja (II) tautu dēls, *Barot* savu kumeliņu. 6439;

4 1 2 5 3

Es **vare**ju (III) droši *malt* Preti trim malejiem. 7955.

1 4 2 3 5 3

Piecu vārdu verbālās vārdkopas tipā $v \rightarrow i \rightarrow 3 \rightarrow 5$ tāpat

4

kā iepriekšējā ir divi paveidi atkarā no piektā komponenta morfoloģiskā noformējuma un sintaktiskās funkcijas teikumā. Viens paveids ir vārdkopas ar piekto komponentu kā nesaskaņotu apzīmētāju resp. ar apzīmētāju substantīva ģenitīvā. Otrā paveidā piektais komponents ir saskaņotais apzīmētājs.

Dažkārt abi vārdkopu paveidi sastopami vienā dziesmā:

Es **šķi**tos (VII) rožu dārzu Bez rasiņas *izravēt*;

1 5 3 4 4 2

Es **šķi**tos (VII) sav' mūdiņu Bez bēdām *nodzīvot*. 6496,1.

1 5 3 4 4 2

Tuvs aplūkotajām vārdkopas tipam ir otrs nomināla paplašinājuma tips $v \rightarrow i \rightarrow 3$, kas aplūkojams reizē ar iepriekšējo.

4 → 5

Trešais komponents šais vārdkopās ir akuzatīva formas vārds (pie noliegta verba ģenitīva formas vārds), kas funkcionē teikumā par tiešo papildinātāju. Ja iepriekšējā tipa vārdkopā paplašināta tieši akuzatīva (resp. ģenitīva) forma, tad šā tipa vārdkopā tā palikusi bez paplašinājuma. Tas piešķirts vārdkopas ceturtajam komponentam, kas teikumā funkcionē par netiešo papildinātāju vai apstākli. Piektais šo vārdu komponents teikumā funkcionē vai nu par saskaņoto vai nesaskaņoto apzīmētāju:

Ikkuram ganiņam **Tek** (II) māmiņa vārtu *vērt*; 4047,2;

5 4 1 3 2

Kam, Laimite, man vēleji Tik raibotu mūža ceļu?

Vaj tu maņi **nevare**ji (III) Kunga krēslā *sēdināt*? 9201;

3 1 5 4 2

Es **nevaru** (III) godu *pirkt* Nē par zelta vezumiņu. 6598.

1 3 2 4 5 4

Cetru vārdu verbālās vārdkopas tipa $v \rightarrow i$ verbāls **apla-**

$3 \rightarrow 4$

šinājums dod divus piecu vārdu verbālo vārdkopu tipus atkarā no tā, vai paplašināts galvenais verbs vai atkarīgais infinitīvs:

$v \rightarrow i$ un $v \rightarrow i \rightarrow 5$. Šie tipi praktiski nav nošķirami no tādiem

$v \rightarrow i$ un $v \rightarrow i \rightarrow 5$ ar $3 \rightarrow 4$ un $3 \rightarrow 4$ un 5

piecu vārdu verbālo vārdkopu tiem, kas radušies no zināmu citu četru vārdu verbālo vārdkopu nomināla paplašinājuma. Tā tips $v \rightarrow i$ praktiski indentificējams ar tipu $v \rightarrow i$

$v \rightarrow i$ ar $3 \rightarrow 4$ un 5

$v \rightarrow i$ ar $3 \rightarrow 5$ un 4

un zināmos apstākļos arī ar tipu $v \rightarrow i$ ar 3 un $4 \rightarrow 5$, kas radušies no tipa

$v \rightarrow i$ ar nominālu paplašinājumu.

$v \rightarrow i$ ar 3 un 4

Savukārt, tips $v \rightarrow i$ ar $3 \rightarrow 4$ un $i \rightarrow 5$ praktiski identificējams ar tipu

$v \rightarrow i$ ar 3 un $4 \rightarrow 5$

kas radies no $v \rightarrow i \rightarrow 3$ nomināla paplašinājuma.

Piecu vārdu verbālās vārdkopas tipā $v \rightarrow i$ ar $3 \rightarrow 5$ resp.

$v \rightarrow i$ tāpat kā iepriekšējos tipos izšķirami divi paveidi $v \rightarrow i$ ar $3 \rightarrow 5$ un $4 \rightarrow 5$

atkarā no tā, vai piektais komponents teikumā ir nesaskaņotais vai saskaņotais apzīmētājs:

Ik rītiņa *malti gāju* (II) Ar igauņu meitiņām; 8022;

Es nedošu (VI) savas dziesmas Nevienam *sarežģīt*; 899,1.

Piecu vārdu verbālās vārdkopas tips $v \rightarrow i \rightarrow 3$ sastopams

$4 \rightarrow 5$

samērā bieži.

Piemēri ar piekto komponentu gan kā nesaskaņotu, gan saskaņotu apzīmētāju:

Es iesāku (I) mazs puisītis Tumšā naktī ceļu *iet.* 1175 v.;

1 5 4 3 2

I 1175,1;

No novadu novadiem Nāk (II) puķišu lūkoties. I 267,3;

4 5 4 1 3 2

Es negāju (II) govu slaukt Bez deviņu slauktuvišu. 4859,1.

1 3 2 4 5 4

Es nevaru (III) tev's cerēt Aiz ļautiņu v a l o d ā m. 9075.

1 3 2 4 5 4

Cetru vārdu verbālo vārdkopu tipi, kā baze nomināliem paplašinājumiem ar piekto komponentu, dod sekojošus piecu vārdu verbālo vārdkopu tipus:

$v \rightarrow i \rightarrow 3$ dod $v \rightarrow i \rightarrow 3 \rightarrow 5$ un $v \rightarrow i \rightarrow 3$ tipus, kas

4 4 4 → 5

jau aplūkoti sakarā ar trešā un ceturtā komponenta un līdz ar to ar bāzes vārdkopas noteikšanas grūtībām, kā arī sakarā ar problemātiku, vai zināmas vārdkopas izveidotas ar verbālo vai nominālo paplašinājumu.

$v \rightarrow i \rightarrow 3$ dod $v \rightarrow i \rightarrow 3 \rightarrow 5$ un $v \rightarrow i \rightarrow 3$ tipus, kas to

4 4 4 → 5

pašu iemeslu dēļ jau aplūkoti iepriekš kā viens tips, jo praktiski grūti nosacīt, kurš no infinitīva atkarīgais komponents ir trešais, kurš ceturtais.

$v \rightarrow i$ dod $v \rightarrow i$ un $v \rightarrow i$ tipus, kas arī jau aplūkoti

3 3 → 5 3 4 → 5

kā viens iepriekš minēto motīvu dēļ.

Cetru vārdu verbālās vārdkopas tipā $v \rightarrow i \rightarrow 3 \rightarrow 4$ ar nominālo paplašinājumu iekļauj piekto vārdu kā apzīmētāju. Tādā gadījumā piektais vārds teikumā funkcionē vai nu kā ceturtā, vai arī kā trešā vārda apzīmētājs un līdz ar to veidojas šādi divi piecu vārdu verbālās vārdkopas tipi: $v \rightarrow i \rightarrow 3 \rightarrow 4 \rightarrow 5$ un

$v \rightarrow i \rightarrow 3$ 4 5.

Vārdkopas tipa $v \rightarrow i \rightarrow 3 \rightarrow 4 \rightarrow 5$ piemēri:

Es vareju (III) brīdināt Zelta seglu jājejiņu. 5521;

1 2 5 4 3

Tu nevari (III) izskaitīt Vienas dienas tecejumu. 4662,2;

1 2 5 4 3

Jauni puīši, jaunas meitas, Ar godiņu dzīvojiēt,
Ja **gribiēt** (IV) *pasēdēt* Goda galda galiņā. 6554.

1 2 5 4 3

Vārdkopas tipa $v \rightarrow i \rightarrow 3 \rightarrow 4$ piemēri:

5

Es **nevaru** (III) vairs *iztapt* Savai mīļai māmiņai. 3274,1;

1 2 5 4 3

Augu niedres garumiņu, Magonites daiļumiņu,
Lai **varetu** (III) *niecināt* Patikamu tēva dēlu. 5380;

1 2 5 4 3

Nolēmām (V) cilināt Spožu kaŗa zobentiņu,

1 2 5 4 3

Spožu kaŗa zobentiņu Tēva zemi apsargāt. 1226.

Cetru vārdu verbālās vārdkopas tips $v \begin{cases} i \\ 3 \end{cases} \rightarrow 4$, kas, kā teikts, sastopams samērā reti, teorētiski varētu tikt paplašināts

ar piekto komponentu, kas atkarīgs no ceturrtā: $v \begin{cases} i \\ 3 \end{cases} \rightarrow 4 \rightarrow 5$
Taču ekscerpētajā materiālā šādi piemēri nav konstatēti.

Sastopams četru vārdu verbālās vārdkopas tipa $v \begin{cases} i \\ 3 \end{cases} \rightarrow 4$ nomināls paplašinājums ar piekto komponentu, kas atkarīgs no

trešā: $v \begin{cases} i \\ 3 \end{cases} \rightarrow 4 \rightarrow 5$ Ekscerpētajā materiālā konstatēti piemēri,

kuŗos piektais komponents kā teikuma loceklis attieksmē pret trešo ir gan saskaņotais apzīmētājs:

Pūķis **zagt** *lavijās* (II) Pie tā meitu malumiņa; 8169,4;

2 1 5 4 3

gan papildinātājs:

Aŗam sienu pametusi, Pati **gāju** (II) *vakarēt*; 6942;

5 4 3 1 2

gan arī veida apstākļis:

Domā (IV) pate *maldenāt*, Mani mīļi aukledama. 1975.

1 2 4 5 3

d) *Seŗu vārdu verbālās vārdkopas ar atkarīgiem infīnitīviem*

Seŗu vārdu verbālās vārdkopas līdz ar vārdu, kas attiecas uz galveno verbu un funkcionē teikumā kā teikumpriekŗsmets, aptver vesela klasiskā tautasdziesmu teikuma apjomu. Šādi teikumi, savukārt, aptver klasiskās četrīndes pusi — divi rīndas. Vēroja-

ma noteikta likumā sešu vārdu verbālās vārdkopas sadalē pa divi rindām. Šī sadale neatspoguļo tikai tautasdziesmu pantmēra un kompozīcijas spaidu, kuru dēļ katrā rindā jābūt vārdiem ar kopīgo zilbju skaitu 6—8 trohajiskās dziesmās un 9—12 daktiliskās dziesmās.⁵³ Tāda sadale atspoguļo arī sintagmas teikuma resp. pašas vārdkopas ritmotelodiku. Šai ziņā vērojamas divas sešu vārdu verbālo vārdkopu grupas. Tās nosakām pēc galvenā verba un infinitīva vietas rindā resp. sintagmā.

Pirmajā grupā, kas skaita ziņā lielāka par otru, ietelp tās sešu vārdu verbālās vārdkopas, kam vienā rindā (resp. sintagmā) galvenais verbs (resp. vārdkopas pirmais komponents) ar zināmiem atkarīgajiem vārdiem un otrā rindā resp. sintagmā atkarīgais infinitīvs (resp. vārdkopas otrs komponents) ar zināmiem atkarīgajiem vārdiem. Šādu vārdkopu puses nosaucam attiecīgi par galvenā verba sintagmu un par infinitīvsintagmu.

Piemēram:

Neraud' gauži, sila priede, Neba tevi skaliem cirta,
Cērt istabas pamatiem, || Daiļu dziesmu *klausities*. 708,2;

1 6 5 4 3 2

Ne mūžam es *nevaru* || Tai ciemā kāzu *dzert*,

6 6 1 5 4 3 2

Zinu savu arajiņu || Tai ciemā *neatrast*. 10346.

1 4 3 6 5 2

Otrā grupā ietelp tās sešu vārdu verbālās vārdkopas, kam vienā rindā (resp. sintagmā) gan galvenais verbs, gan arī atkarīgais infinitīvs ar zināmiem atkarīgajiem vārdiem un otrā rindā (resp. sintagmā) pārējie atkarīgie vārdi. Šādu vārdkopu puses nosacīti saucam attiecīgi par verbālo sintagmu un par nominālo sintagmu. Piemēram:

Trauc' pie laika ceļu *griezt* || Dīžvalodas cilvēkam, 8976;

1 6 6 3 2 5 4

Teku ciema meitas *celt* || No rītiņa rasiņā. 6749;

1 4 3 2 6 6 5

Gulēt glaužu sav' galviņu || Pie peleka akmintiņa. 9945;

2 1 4 3 5 6 5

Šodien *jāju lūkoties* || Daiļas ciema dzeltainites. I 1332,2.

6 1 2 5 4 3

Verbālajā sintagmā parasti atrodams kā vārdkopas komponents aprepozicionāla ģenitīva, datīva vai akuzatīva forma, kas teikumā funkcionē par papildinātāju, vai arī adverbs. Nominālajā sintagmā parasti atrodams kā vārdkopas komponents prepozicionāla lo-

⁵³ Daktila dziesmās ar pantmēru miju rindas kopīgais zilbju skaits var mainīties. Rindās ar spondeju (—) zilbju skaits var būt mazāks (sal.: Dievs dod | pādītei || sešiem | braukt. 1329).

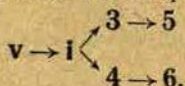
ciējuma forma ar apzīmētāju, kura teikumā funkcionē par netiešo papildinātāju vai apstākli.

Ja četrū vārdu verbālās vārdkopas varēja izskaidrot kā triju vārdu verbālo vārdkopu paplašinājumu un attiecīgās piecu vārdu vārdkopas kā četrū vārdu vārdkopu paplašinājumu, tad sešu vārdu vārdkopas skaidrot kā piecu vārdu vārdkopu paplašinājumu nav vairs racionāli. Neracionalitāte rodas sakarā ar to, ka ir galvenais verbs, ir atkarīgais infinitīvs visai bieži pakārto katrs sev vienādas kvalitātes komponentus, kuru nošķiršanai būtu jārada sarežģīta terminoloģija. Jau piecu vārdu verbālo vārdkopu apskatā sastapāties ar grūtībām nošķirt trešo komponentu no ceturtā gadījumos, kuros tie abi pakļauti vienai verba formai.

Sešu vārdu verbālo vārdkopu struktūra kā īpatnējs apvienojums reducējama uz divu verbālu vārdkopu summu. Vienas verbālās vārdkopas centrs ir galvenais verbs, otrs centrs — atkarīgais infinitīvs. Tādā kārtā nonākam vai nu pie divu trīsvārdu vārdkopu apvienojuma, vai arī pie vienas divu vārdu un otras četrū vārdu vārdkopas apvienojuma. Šāds apvienojums nav mehānisks vārdkopu summējums, bet analītisks paņēmieni sešu vārdu vārdkopas struktūras atklāšanā. Sešu vārdu verbālās vārdkopas grupējam tipos pēc tā, cik vārdu pārvalda galvenais verbs.

Pirmajā sešu vārdu verbālās vārdkopas tipā galvenais verbs ar vienu pakārtoto vārdu — atkarīgo infinitīvu. Tādā gadījumā infinitīva grupa veido piecu vārdu vārdkopu. Tās ir savdabīgas un atšķiras no iepriekš aplūkotajām piecu vārdu verbālajām vārdkopām ar to, ka tanis tikai viens verbs. Iepriekš aplūkotajās bija divas verbu formas — galvenais verbs un atkarīgais infinitīvs.

Piecu vārdu infinitīvgrupā izšķirami divi paveidi. Pirmajā paveidā infinitīvs pakārto sev divus vārdus, kas, savukārt, katrs sev pakārto vienu. Shematiski visa vārdkopā attēlojama tā:

Ja trešais un ceturtais komponents ir locījumu formas, tad piektais un sestais komponents raksturojami kā teikuma locekļi vai nu kā nesaskaņotais, vai saskaņotais apzīmētājs:

Spožu pinu vainadziņu Sidrabiņa lapiņām,

Lai vareju (III) tautu dēlu Simtu jūdzes kaitināt. 6145:

1 5 3 6 4 2

Nu es varu (III) šo naksniņu Saldu miegu nogulēt.

1 6 4 5 3 2

1281.

Ja ceturtais komponents ir adverbs, tad sestais komponents ir pakāpes vai mēra adverbs:

Es **nevaru** (III) šo āriņu Tik vareni *tricināt*: I 201,3.

1 5 3 6 4 2

Otrā infinitīvgrupas paveidā infinitīvs pakārto sev divi vārdus, no kuriem viens sev citus vairs nepakārto, bet otrs toties pakārto divus. Schematiski tas attēlojams: $v \rightarrow i \begin{cases} 3(4) \\ 4(3) \end{cases} \begin{cases} 5 \\ 6 \end{cases}$

Piemēram:

Kas **vareja** (III) mani *šķirt* No tīkama tēva dēla? 10035;

1 3 2 6 5 4

Varu (III) dažū tēva dēlu Asarām *rūdināt*. 5268,1.

1 6 5 3 4 2

Dažreiz no infinitīva atkarīgais vārds pakārto sev ne tieši divus, bet vienu, kas, savukārt, pakārto nākamo:

$v \rightarrow i \begin{cases} 3(4) \rightarrow 5 \rightarrow 6 \\ 4(3) \end{cases}$

Piemēram:

Grib (IV) puisitis man *ņņemti* Zelta lapu vainadziņu.

1 4 2 6 5 3

6067;

Grib (IV) putniņi ligzdu *griezti* Tavu matu galiņos. 4479,1.

1 3 2 6 5 4

Otrā sešu vārdu verbālās vārdkopas tipā galvenais verbs ar divi pakārtotiem vārdiem, no kuriem viens ir atkarīgais infinitīvs. Otrs atkarīgais vārds šā tipa vārdkopās ir vai nu atkarīgā locījuma forma, vai arī adverbs. Infinitīvgrupā šai vārdkopas tipā dažāds vārdu skaits atkarā no tā, vai no galvenā verba atkarīgais otrs vārds sev pakārto vienu vai divus vārdus, vai arī nepakārto nevienu.

Šādu vārdkopu struktūra, salīdzinot ar iepriekš aplūkotajām, neatklāj jaunus struktūras elementus. Tā izprotama kā savdabīgs triju resp. četru vai piecu vārdu verbālās vārdkopas ar galveno verbu apvienojums ar četru resp. triju vai divu vārdu vārdkopu, kuras galvenais vārds ir infinitīvs. Šādā apvienojumā infinitīvgrupa pakārtojas galvenajam verbam.

Cetru vārdu infinitīvgrupā izšķirami trīs paveidi. Pirmajā paveidā infinitīvs pakārto sev vienu vārdu. Tas, savukārt, pakārto sev nākamo un nākamais sekojošo kā savus apzīmētājus, t. i.: $v \rightarrow i \rightarrow 4(3) \rightarrow 5 \rightarrow 6$:

$\rightarrow 3(4)$

Kalabadi es **nevaru** (III) Siku rožu kroni *nest*? 8501;

4 1 6 5 3 2

vai arī infinitīva pakārtotais vārds pakārto sev abus nākamos vārdus kā savus apzīmētājus: $v \rightarrow i \rightarrow 4(3) \begin{matrix} \swarrow 5 \\ \searrow 6 \end{matrix}$:

Sodien jāju (II) *lūkoties* Dailas ciema dzeltainites.
 4 1 2 6 5 3

I 1332,2.

Otrā paveidā infinitīvs pakārto sev divus vārdus, no kuriem viens pakārto sev vēl nākamo: $v \rightarrow i \begin{matrix} \swarrow 4(3,5) \rightarrow 6 \\ \searrow 5(3,4) \\ \swarrow 3(4) \end{matrix}$:

Es nevaru (III) šeit *atrast* Sev maizītes arajiņu. 10190,1.
 1 4 2 5 6 3

Trešajā paveidā infinitīvs pakārto sev trīs vārdus:

$v \rightarrow i \rightarrow 5 \begin{matrix} \swarrow 4(3) \\ \searrow 3(4) \end{matrix} \rightarrow 6$:

Kur es varu (III) ik dieniņas sevi daili *pušķoties*.
 4 1 5 3 6 2

10379,2.

Triju vārdu infinitīvgrupā stasopam a) no infinitīva atkarīgu locījuma formu, kas teikumā funkcionē par papildinātāju, retāk par apstākli, ar pakārtotu komponentu kā nesaskaņotu vai saskaņotu apzīmētāju. Līdzīgas attieksmes starp komponentiem ir galvenā verba grupā. Dažreiz locījuma forma, kas atkarīga no galvenā verba, teikumā funkcionē arī par apstākli. Vārdkopas shēma šeit: $v \rightarrow i \rightarrow 4(3) \rightarrow 6(5)$

$\rightarrow 3(4) \rightarrow 5(6)$:
 Devu (VI) savu kumeliņu Rožu dārzu *noecēt*. 3523.
 1 5 3 6 4 2

Triju vārdu infinitīvgrupā sastopams arī b) no infinitīva atkarīgas locījuma formas, kas teikumā funkcionē par apstākļiem, vai arī blakus vienai locījuma formai kā papildinātājam sastopam

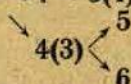
adverbu. Šai gadījumā shēma sekojoša: $v \rightarrow i \begin{matrix} \swarrow 4(3) \\ \searrow 6(5) \\ \swarrow 3(4) \end{matrix} \rightarrow 5(6)$:

Doš (VI) Ivainagūl tautieša māsiņai Kletī vadzī *karināt*.
 1 5 3 6 4 2

6200;

Krusta mātei *piedereja* (VII) Ar pāditi līdz *iet*; 1348.
 5 3 1 4 6 2

Divu vārdu infinitīvgrupā ekscerpētie piemēri rāda, ka infinitīvs pārvalda locījuma formu, kam teikumā papildinātāja funkcijas. Galvenais verbs pārvalda locījuma formas, kam teikumā apstākļa funkcijas. Šim komponentam pakārtojas divi citi vārdi kā apzīmētāji: $v \rightarrow i \rightarrow 3(4)$:

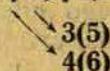

Iesalaīžu (II) irbu šaut Smalkā priežu siliņā. 11111, 11.

1 3 2 6 5 4

Trešajā sešu vārdu verbālās vārdkopas tipā galvenais verbs ar trim pakārtotiem vārdiem, no kuriem viens ir atkarīgais infinitīvs. Ja galvenajam verbam pakārtotie vārdi (izņemot infinitīvu), nepakārto citus, tad infinitīvgrupā trīs vārdi.

Triju vārdu infinitīvgrupā sastopam a) infinitīvam pakārtotu locījuma formu, kas teikumā funkcionē par papildinātāju, un tai pakārtotu vārdu, kas teikumā funkcionē par apzīmētāju. Šai gadījumā vārdkopas shēma: $v \rightarrow i \rightarrow 5(3,4) \rightarrow 6(4)$:

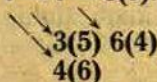
Tad es tevīm palīdzēšu (VII) Visu mūžu nodzīvot. 299;

6 4 1 5 3 2

Tišam gāju (II) mežmalā, Putnu dziesmas klausīties: 2697.

6 1 4 5 3 2

Triju vārdu infinitīvgrupā sastopam arī b) infinitīvam pakārtotus divus vārdus: $v \rightarrow i \rightarrow 5(3)$:

Ar vilciņu Rīgā braucu (II), Tēvam pirkti (I) tabaciņu.

5 6 1 4 2 3

2373,1;

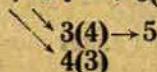
Labā mana māmuliņa, Labi mani mācijusi (VI):

5 3 1

Ne suniša kājām spert, Ne guntiņas pagalītes. 3034.

2 4 6 2

Par cik galvenajam verbam pakārtotie vārdi (izņemot infinitīvu) pakārto sev citus, par tik skaita ziņā attiecīgajā vārdkopas tipā samazinās vārdi infinitīvgrupā. Sastopam divu vārdu infinitīvgrupu: $v \rightarrow i \rightarrow 6(3)$:

Kūti gāju (II) govu slaukt Deviņām slaucenēm. 4859.

5 1 3 2 6 4

Lai var' (III) lielu riņķi *griezt* Tautu dēla istabāi. 7477.

1 5 3 2 7 6 4

Tišam *gāju* (II) meža malu, Putnu dziesmu *klausities*:

7 1 6 3 5 3 2

2697 v.

Aplūkojot verbālās vārdkopas ar atkarīgo infinitīvu, centā-
mies parādīt, kāda nozīme ir abām verbu formām vārdkopu pa-
plašināšanā, saliktu vārdkopu darināšanā. Redzējām, ka vārdko-
pas kodolam — divām verbu formām (galvenajam verbam un
atkarīgajam infinitīvam) ir spēja, katram pakārtojot vēl citas
infinitās verbu formas (infinitīvus, supīnus, divdabjus), bet, gal-
venokārt, nomenus, pronomenus un adverbis, izaugt līdz tik
komplicētām vārdkopām, kas vienkopas teikumā aizņem visu at-
tiecīgā teikuma apjomu un divkopu teikumā — kopā ar teikum-
priekšmetu. Tāda pati spēja paplašināties ir vārdkopām ar gal-
veno verbu un atkarīgo divdabi (particīpu vai gerundiju. Tā kā
šo vārdkopu paplašināšanās principā nedod nekā jauna, tad to
analizē noteiksim tikai salikto vārdkopu pamattipus — triju
vārdu vārdkopas.

3.

Saliktās verbālās vārdkopas ar atkarīgiem puslokāmiem divdabjiem ar *-dams* un nelokāmiem divdabjiem

Salikto vārdkopu struktūru aplūkojot, sevišķi jāievēro, ka
«... vārdkopu formu un veidu attīstība notiek visciešākajā sakarā
ar dažādu teikuma tipu attīstību.»⁵⁵

Salikto vārdkopu un teikumu tipoloģijas sakarība labi re-
dzama, aplūkojot verbālās vārdkopas ar atkarīgiem divdabjiem.

Divdabji kā salikto verbālo vārdkopu atkarīgie komponenti
zināmos gadījumos veido tā saucamos divdabja teicienus un ro-
bežojas ar palīgteicieniem.

Lokāmie divdabji kā salikto verbālo vārdkopu atkarīgie kom-
ponenti zināmos gadījumos sasaistās ar teikuma kodolu — tei-
kumpriekšmetu un izteicēju, iegūdami īpašas sintaktiskas funk-
cijas.

Ipatnēju stāvokli locījumu ziņā ieņem «puslokāmie» divdabji
ar *-dams*, kam ir vienskaitļa un daudzskaitļa vīriešu (*-dams*,
-dami) un sieviešu dzimtes nominatīva (*-dama*, *-damas*) formas,

⁵⁵ B. B. Виноградов, Вопросы изучения словосочетаний. «Вопросы язы-
кознания», М., 1954, № 3, 12. lpp.

bet nav atkarīgo locījumu formu, ja neskaita izņēmumus.⁵⁶ Nominatīva formas dod iespēju šim divdabim saskaņoties teikumā ar teikumpriekšmetu (nominatīvā), kas ir divdabī izteiktās darbības veicējs. Līdz ar to divdabī ar *-dams* kļūst savā ziņā par līdzvērtīgu adjektīva nominatīva formām un funkcionē teikumā kā savdabīgs postpozitīvs teikumpriekšmeta «verbāls apzīmētājs». Fakti tāpat bez atrunas neatbalsta tezi, ka «Šis divdabī, tāpat kā leišu valodā, nav lietājams ne adjektīva nozīmē, ne kā atribūts, bet kā finitā verba adverbīāls apzīmējums, kas saskan ar subjektu skaitlī un dzimtē...»⁵⁷ Šī saskaņa jau ir tieši tas faktors, kas divdabim ar *-dams* attieksmē pret nomeni vai pronomenu, ar kuru tas saskaņojas, piešķir postpozitīvā apzīmētāja raksturu. Tiesa, šis raksturs neatklāj divdabja ar *-dams* sintaktisko funkciju pilnīgi. Te jāievēro arī viņa adverbīālā funkcija, kas noskaidrojama uz attiecīgo vārdkopu analīzes pamata un kurai tad dodams savs speciāls nosaukums.

Te vēl arī jāatzīmē, ka divdabī ar *-dams* var funkcionēt teikumā neatkarīgi no finitā verba kā pakārtotāja. Tādā gadījumā šim divdabim ir predikatīva funkcija — tas teikumā ir izteicējs un var veidot patstāvīgu izteicēja kopu:

Kur *skriedami*, odu putni, Bez saulītes vakarā? 3361;

Man bij dziesmu kamolīts Skaidienē glabājams;

Kad *iedama* maltuvē, Pa vienai tecināju. 29,1;

sal. variantā: Kad (cik) es *gāju* maltuvē, Pa vienai ritināju. 29.

Predikatīvā divdabja ar *-dams* sintaktiskās funkcionēšanas noteikumus noskaidrojis K. Milenbahs,⁵⁸ tos atzīmē arī J. Endzelīns,⁵⁹ minēdams daudz piemēru.

Kā nelokāmo, tā lokāmo divdabju divējādā daba — no vienas puses verbālā, no otras attiecīgi adverbīālā vai nominālā — parādās arī salikto vārdkopu struktūrā. Šis vārdkopas aplūkojamas detalizēti. Sāksim apskatu ar divdabjiem ar izskaņu *-dams*, kas

⁵⁶ «Tikai reti lieto šā divdabja oblikvos locījumus (blakus divdabja formām ar *-nt*)» (J. Endzelīns, LGr 800. § — 1005. lpp.). Konstatēti piemēri ar datīvu un akuzatīvu:

Vilniņu *vērpdamai* Miedziņš nāca; 6811; sal.: Man māmiņa maz' *būdamai* Ārdos kāra šūpulīti: 411,1;

Dziedadamu tautas veda Vainadziņa vījejiņu. I 1013,3 v.

Te minami arī nelokāmie divdabji ar *-dam*, kurus J. Endzelīns aplūko LGr 801. § 1005.—1006. lpp. un skaidro kā locījuma formu saīsinājums: Vaj tev galva nesāpeja, Dien' un nakti *aurodam*? 2866,

Man pazuda ķēdes josta, Pa siliti *tecedam*. 5678.

⁵⁷ LGr 799. § 1003. lpp. Sal.: J. Endzelīns un K. Mühlenbachs, Latviešu gramatika, Rīgā 1907, 247. § (153. lpp.).

⁵⁸ Skat.: J. Endzelīns un K. Mühlenbachs, Latviešu gramatika, Rīgā 1907, 245. § (152. lpp.).

⁵⁹ LGr 802. § (1006.—1007. lpp.).

atšķiras no nelokāmajiem divdabjiem ar dzimtes kategoriju un vienskaitļa un daudzskaitļa nominatīva formu. Tiem īstenībā piemīt trejāda daba: verba, adverbā un nomena.

1) Nepaplašinātās verbālās vārdkopas ar atkarīgo puslokāmo divdabi ar *-dams*

Verbālo vārdkopu ar atkarīgo puslokāmo divdabi ar *-dams* galvenā īpatnība ir tā, ka šis divdabis savas specifikas dēļ, būdams subjekta divdabis⁶⁰, vienmēr iekļaujas verbālajā vārdkopā neatraujami no teikuma kodola: «... divdabis ar izskatām *-dams*, *-dama* var funkcionēt par atkarīgo komponentu tais verbālajās vārdkopās, kuru centrālais komponents teikumā funkcionē kā izteicējs blakus teikuma priekšmetam nominatīvā, kas ir verbalās vārdkopas centrālā un atkarīgā komponenta nosauktās darbības veicējs.»⁶¹

Implicitos divkopus teikumos, protams, teikumpriekšmeta var arī trūkt. Tādā gadījumā divdabim ar *-dams*, kas atkarīgs no finītā verba, ir impliciti subjekts, kopīgs ar finītā verba subjektu. Tas izsecināms no verba personas galotnes.

Kā eksplīcitā, tā implīcītā subjekta gadījumos divdabis ar *-dams* nav atraujams no teikuma kodola. Tas nozīmē, ka šis divdabis teikumā ar verba formu kā *dominanti*⁶² atrodas vienā kopā ar šo *dominanti*, bet teikumā ar *kondominantēm*⁶³ reizē iesaistīts abās kopās — kā verbālā izteicēja, tā arī teikumpriekšmeta kopā. Divdabja ar *-dams* piederību pie teikumpriekšmeta kopas nosaka, pirmkārt, tas, ka teikumpriekšmets ir šā divdabja subjekts, kas rada zināmas predikatīvas attiecības starp teikumpriekšmetu un

⁶⁰ Terminu subjekta divdabis latviešu valodniecībā izvirzījis E. Soida, runājot par verbālajām vārdkopām ar atkarīgo divdabi ar *-ot* un atzīmējot kopīgas īpašības zināmās sintaksiskās konstrukcijās, kurās divdabis ar *-ot* var aizstāt divdabi ar *-dams*. Šī kopīgā īpašība, ko E. Soida izvirzījis, runājot par divdabjiem ar *-ot*, apzīmēta ar terminu subjekta divdabis. (E. Soida, Vārdkopas... Rīgā 1954, 141. lpp.).

Sakarību starp divdabjiem ar *-dams* un *-ot* jau atzīmējuši arī K. Milēnbahs un J. Endzelīns:

«Šis divdabis lietojams pārmišus ar divdabi ar galotni *-ot* apstākļu teicienos, kuri atbildzina apstākļu teikumu saturu.» (J. Endzelīns un K. Milēnbahs, Latviešu gramatika, Rīgā 1907, 243. § — 150. lpp.; sal. arī: «Kad divdabja teicienu apstākļu teikumā pārvērdami, kļūstam pie tā paša teikuma priekšmeta apstākļa teikumā un virsteikumā, arī tad (tāpat kā lēišu valodā) lietojams divdabis ar galotni *-ot*. Te divdabis ar galotni *-ot* sacenšas ar divdabi ar galotni *-dams*, ar to vienā nozīmē parādīdamies: «Esi kļuvis tautu meita, purvju malā staigādama (pareizi arī: staigājot).» (Turpat, 234,8 § 148. lpp.).

⁶¹ E. Soida, Vārdkopas... Rīgā 1954., 150. lpp.

⁶² *Dominante* — vienkopas teikuma galvenais loceklis.

⁶³ *Kondominantes* — divkopus teikuma galvenie locekļi resp. teikumpriekšmets un izteicējs.

divdabi ar *-dams*; otrkārt, tas, ka šā divdabja dzimtes un skaitļa kategorija un nominatīva forma dod tam iespēju saskaņoties ar teikumpriekšmetu līdzīgi lokāmajiem divdabjiem un funkcionēt kā savdabīgam nomena vai pronomena «verbālam apzīmētajam.» Kā specifiskai parādībai teikumlocekļu kategorijā divdabim ar *-dams* dodams savs īpašs nosaukums. To proponēsim pēc tam, kad noskaidrosim analizējamā tipa vārdkopu paveidus.

Izšķirami vismaz trīs salikto verbālo vārdkopu ar atkarīgo divdabi ar *-dams* paveidi pēc galvenā verba un atkarīgā divdabja vispārīgās semantiskās nozīmes. Tā svarīga, nosakot minētā divdabja sintaktiskās funkcijas.

Pirmkārt, vārdkopās ar tādiem galvenajiem verbiem un atkarīgajiem divdabjiem ar *-dams*, kurās šo verbu nosauktā darbība attiecas pret divdabja nosaukto darbību kā ģints jēdziens pret sugas jēdzienu, divdabis ar *-dams* funkcionē līdzīgi veida *a p-stā* klim. Šādās attieksmēs atrodas dažādu nozīmju grupu verbi. Raksturīgi ir piemēri ar verba dicendi:

P a v i l k d a m a e s d z i e d a j u, P a v i l k d a m a g a v i l e j u,

P a v i l k d a m a l a i k u l i k u⁶⁴ Tālinām tautiņām. 350, 1;

P ģ ģ n a i z v e s t a v e d e k l i ņ a, Š o g a d l ū d z a r a u d a d a m a.⁶⁵
1101;

K ū k o d a m a, d z e g u z i t e P r a s' g a n a m k u k u l i ņ a 2445.

Spilgti arī piemēri ar kustību verbiem, kas apzīmē ūdens tecēšanu, kustības ritmu, vēja plūsmu vai brāzienus u. tml.:

S t r a u j u p i t e t e c e d a m a, A i z n e s m a n a s a s a r i ņ a s. 3957;

L ģ o g o d a m a u p e n e s a Z a ļ u z i e d u v a i ņ a d z i ņ u; 1013;

K a s p a r z i r g u, n e ē d a u z u, T e k p a c e ļ u d a n c o d a m s; 775;

L ģ o g o d a m i s v ē j š n o l a u z a P u r v a b ē r z a g a l o t n i t i; 5152.

Mazāk raksturīgi aplūkojamā likumība izpaužas vārdkopās ar verbiem, kas nosauc strādāšanas veidu un paveidu:

A d i, m a n a m e i t i ņ a, A p r a u k d a m a,

T e v i m a z e ķ i t e K ā š l ā p m i c i t e. 7206;

M a n b r ā l i ņ i v ē v e r i ņ i, T i e n o a u d a r a k s t i d a m i. 7030.

Ģ ģ n t s u n s u g a s a t t i e k s m ģ m r a d a v e r b u n o z ģ m e s g a d ģ j u m o s,

⁶⁴ Atsevišķi citi verbi, kā šai gadījumā, piemēram, verbs *likt*, kas iegūst semantisko nozīmi kopā ar formu *laiku* kā frazeoloģisms (nozīme atbilst mūsdienu valodas frazeoloģismam «noteikt termiņu»), arī var attiekties pret to pašu divdabi ar *-dams* kā ģints jēdziens pret sugas jēdzienu: šai gadījumā formai «pavilkdama» ir nozīme «ar vilcinājumu» resp. «vilcinot».

⁶⁵ Tautasdziesmās *raudāt* nenozīmē tikai psihofizisku procesu, ko raksturo asaras, bet tas pieder arī pie verba dicendi, apzīmējot, pirmkārt, to, ko mūsdienu valodā izsakām ar internacionālismu *protestēt* vai aptuveni ar latviešu frazeoloģismu *būt nemierā* (ar ko). Šim nolūkam kalpo prepozicionālas nominālas konstrukcijas ar verba *raudāt* (arī *brēkt*) formām:

Z e m e r a u d u z a r a j a V e c a i n ģ g u l e d a m a;

A r a j s r a u d u z d i e v i ņ a, N a v a l a b a k u m e l i ņ a. 28136. v.

kuros galvenais verbs nosauc vispārīgāku kustības vai stāvokļa veidu, bet divdabis ar *-dams* min šās kustības vai stāvokļa aspektu, kas izriet no zināmiem blakus apstākļiem un palīdz spilgtāk uztvert ar galveno verbu izsacīto:

List lietīni m a r g o d a m i, Margo mana villaiņa; 7435;
Tec, upīte, m i r d z e d a m a, Tev akniņi dibinā; 6159;
Lai gul nauda z i p s n i d a m a Avotiņa dibenā. 3110;
Tek saulīte v i z e d a m a, Jāj tautiņas dziedadamas. 5206;
Lai teceja s k a n e d a m i s Svešu ļaužu kumeliņš. I 676, 1.

Retākos gadījumos attieksme starp galveno verbu un atkarīgo divdabi ar *-dams* otrāda: galvenais verbs nosauc darbības aspektu, kas izriet no blakus apstākļiem divdabi ar *-dams* izteiktās darbības laikā:

Ķēdēm kalu ozoliņu, — *Šķind bitīte* l a i p o d a m a; 5653.

Šādos gadījumos divdabis ar *-dams* vairs nav uzlūkojams par veida apstākli attieksmē pret galveno verbu. Tas apzīmē vai nu laiku (kas attiecas uz subjekta darbību, kas nosaukta divdabi ar *-dams*), vai arī stāvokli, kādā jāatrodas subjektam.

Beidzot, divdabis ar *-dams* teikumā funkcionē kā veida apstāklis arī tad, ja tas veido tautoloģiju⁶⁶ ar galveno verbu:

Vaj pelekas villainītes *V e l e d a m a izvelešu?*

Vaj *es* savu grūtu mūžu *R a u d a d a m a pieraudašu?* 4327.

Stilistiski tāds tautoloģisks divdabis kalpo izteiksmes pastiprinājumam.⁶⁷

Otrkārt, vārdkopās, kurās galvenais verbs un divdabis pēc leksiskās nozīmes ir stāvokļa vai pārvietošanās kustību nosaucēji verbi, tie attieksmē viens pret otru pauž darbības vai stāvokļa laika nozīmi. Tādu vārdkopu divdabis teikumā funkcionē līdzīgi laika apstāklim. Piemēri ar (abiem) stāvokļa vārdiem:

Es a u g d a m a savalkaju Ķalpa puīša gredzentiņu. 6403;

Kas tautām to pateica, *Ka es snaudu* s t ā v e d a m a? 6742.

Piemēri ar stāvokļa un kustības verbu:

U z a u g d a m a kungam gāju, Uzauguse tautiņās.

1979, 2 v.:

Vakarīts a t i e d a m s, *Gaida* manas gavelītes; I 136, 4.

Piemēri ar (abiem) kustību vārdiem:

Es izdzinu g a n i d a m a Visus tautu tūrumiņus. 5433;

Ziedi, ziedi, purenīti, Pašā pura viducē.

⁶⁶ Skat.: *Art. Ozols*, Tautoloģija latviešu klasiskajās tautasdziesmās. Pēteru Stučkas Latvijas Valsts universitātes Zinātniskie raksti XVI, Rīgā 1957, 63.—81. lpp.

⁶⁷ Skat.: *J. Endzelīns* un *K. Mühlenbachs*, Latviešu gramatika, Rīgā 1907, 243,8 § (151. lpp.); *J. Endzelīns*, LGr 799 g §; 799 h § (1005. lpp.).

Ne saulite tevi *ķēre*, *Ne meitiņa ganidama*. 6468, 6;
Sveša māte pieiedama, *Dzirnas laida* grūtumā, 4294.

Sai vārdkopas paveidā kā galvenais verbs, tā atkarīgais divdabis ar *-dams* parasti ir vienas nozīmes grupas verbi — vai nu abi nosauc stāvokli, vai arī kustību.

Šī vārdkopas grupa ļoti cieši piesienas kā iepriekšējai, tā nākamajai, jo arī tām raksturīgs, ka galvenais verbs tanis attiecas pret atkarīgo divdabi zināmā laika aspektā. Divdabjā un finītā verba darbības var būt vai nu vienlaicīgas,⁶⁸ vai arī divdabis var apzīmēt priekšlaicīgu⁶⁹ vai pēclaicīgu⁷⁰ darbību. Ja divdabis ar *-dams* funkcionē teikumā par veida apstākli, tad divdabja nosauktā darbība notiek vienlaicīgi ar galvenā verba darbību. Citos gadījumos laika aspekts nosakāms, spriežot pēc konteksta.

Treškārt, sastopamas vārdkopas, kurās galvenie verbi 1) nosauc stāvokli vai kustību (pārvietošanās nozīmē), kādā atrodas ar teikumpriekšmetu nosauktā reālija, bet atkarīgais divdabis ar *-dams* nosauc apziņas procesu; 2) galvenais verbs nosauc apziņas procesu, atkarīgais divdabis — stāvokli vai kustību (pārvietošanās nozīmē), vai arī apziņas procesu.

Apziņas procesu nosacīti nosauc verbi, kas izsaka redzēšanu, dzirdēšanu un citus sajūtu procesus, jušanas, gribēšanas, domāšanas, runāšanas resp. dziedāšanas, mācīšanas resp. zināšanas un strādāšanas resp. roku kustību izdarības. Pie apziņas procesa nosaucējiem pieskaitām arī tādus verbus, kas apzīmē empīriski iegūtu izziņu,⁷¹ kā kustību verbi *atrast*, *dabūt*, *rast*, *uziet* u. tml. Pie šīs nozīmes grupas verbiem piesienas arī tie, kas nosauc apzinātas organisma stāvokļa sajūtas⁷² — *piekust*, *aizsmakt*, *(ne)salt*, *tikt veselam* u. tml., kā arī tie, kas nosauc ar organisma funkcionēšanu saistītus apzinātus procesus — *dzert*⁷³ u. tml.

⁶⁸ J. Endzelins, LGr 799. a § (1003. lpp.); J. Endzelins un K. Mühlenbachs, Latviešu gramatika, Rīgā 1907. 243,1 § (150. lpp.).

⁶⁹ J. Endzelins, turpat; J. Endzelins un K. Mühlenbachs, turpat, 243,2 §.
⁷⁰ J. Endzelins, turpat; J. Endzelins un K. Mühlenbachs, turpat, 243,3 §. (151. lpp.).

⁷¹ *Es atradu ganidama* Smuidru garu ozoliņu. 1665; Citi piemēri: *atradu ganidama* 3944,4,8; I 3944,1; 4116,2; 4235; 4236; 5828; 6238; 5238,1,3; 6255,1; *uzaugdama* 7564; *atradišu dzīvodama* 7225; *dabuju gaididama* 6238,4,5; *radu sijadama* 8204; (slavit) *ronu dzīvodama* 4740,2; *uzgāju ganidama* 1665,1; 3944,9; 4010; 6255.

⁷² *Nepiekusu dancodama*, *Neaizsmaku dziedādama*. 94; *Piekūst irbe tecedama*, *Rauduolte peldedama*: 3224; 3225; *Zinadama māmulīņa Platas auda villainītes*: *Tautiņām augstī kalni*, *Lai nesaltu ganidama*. 7416,2. *Ziņģē, ziņģē, griķu putra*, *Tai vajag kazu piena*: *Kurš bērniņš nes vesels*, *Vesels tika pastrēbdams*. 2957.

⁷³ *Sogad dzēru brālam kāzas*, *Sogad dzēru dziedādama*; *Citu gadu sev dzērišu*, *Tad dzērišu raudādama*. 175.

Sādu vārdkopu divdabis ar *-dams* teikumā funkcionē kā īpatnējs apstākļis, kas nav identificējams ne ar veida, ne laika apstākli, kā iepriekš aplūkoto vārdkopu paveidos.

Norādītājā sakarā ar divdabi ar *-dams* tiek nosaukta pavadi-tāja darbība, kādā atrodas ar teikumpriekšmetu nosauktais sub-jekts, kas veic ar galveno verbu izteikto darbību (stāvokli, kustību vai apziņas procesu). Ja galvenais verbs nosauc stāvokli vai kus-tību, tad atkarīgais divdabis nosauc apziņas procesu:

Lai me mana, Nelaimite, Abas sēd kalniņā;

Lai me sēd raudādama, Nelaimite smaidādama.

I 1220, 2;

Pār nāk zosis klai gādama s, Ezeriņu sa jau kušas:

Pār nāk talka dziedādama, Linu druvu noplūkusi.

I 637, 3;

Nu jā j puiši kok ledami Par ābeļu lūdumiem. 260, 3;

Zēlodams es apņēmu To nabaga sērdieniti. 5152, 3.

Te minamas arī vārdkopas, kurās divdabji ar *-dams*, kas no-sauc apziņas procesu, lietojami pārnestā nozīmē:

Sorīt agri saule lēca, Agri lēca raudādama⁷⁴; 4239, 1.

Ja galvenais verbs nosauc apziņas procesu, tad atkarīgais div-dabis nosauc stāvokli vai kustību:

Retam tāda sava māte, Kāda man sveša māte:

Dai edama palidzeja, Noiedama pamācija. 4198;

Migļajā rītiņā Nozied zelta pureniņš,

Neredz gani ganidami, Ne saulite te cedama. 6468;

Pateicat man dziesmiņu, Ko augdamis nedzirdeju;

I 95, 2;

Dziesmiņ' dziedu celdamās, Dziesmiņ' dziedu guldamās. 55.

Šiem gadījumiem piesienas arī tādi, kuros abi vārdkopas verbi — finītais un atkarīgais divdabis — nosauc stāvokli resp. kustību kā psihofizisku procesu, tātad apziņas procesu:

Lielie vēji balsu nesa, Raudādama nedzirdeju. 4226.

Pie apziņas procesa nosaucējiem vārdiem, kā teikts, pieskaitīti arī tie, kas apzīmē strādāšanas resp. došanas, ņemšanas un dažā-das citas roku kustību izdarības (atskaitot tās, kas saistītas ar pārvietošanos telpā: *nest, vilkt* u. tml.). Ja nu galvenais verbs no-sauc ar roku kustībām saistītas izdarības, tad atkarīgais divdabis vai nu nosauc stāvokli, vai pārvietošanās kustību:

Ko bij muna māmuliņa Dzīvodama darijusi? 7678, 1;

⁷⁴ Sal.: *Tek mucīņa dziedādama* 2019; 2019, 1; *tek mucīņa ziņga-dama* 2017; *Tec, vārpsit, dziedādama* 7057; *Upe tek skanēdama* 4319; *Upit' nesa dziedādama* 6309, 1.

Stāvēdama kājas āvu, Tece d a m a jostu jozu. 4150;
4150,2; sal.: 281, 10; 3409, 3; 4150, 1, 3; 4482; 4608;

vai arī nosauc citu apziņas procesu:

No tālienes vien pazinu, Kur strādīgas mātes meitas:

Lai darije, ko darije, Dzieda d a m a s vien darije. 631;

Kas tie darba cilvēči, Lai strādā dzieda d a m i; 624, 1.

Ja tikko aplūkoto trešo semantisko grupu gribētu terminoloģiski nošķirt no divām pārējām salikto verbālo vārdkopu grupām ar atkarīgo divdabi ar *-dams*, jādod šai trešajai grupai īpašs nosaukums. Mēģinot saskatīt divdabī ar *-dams* apstākļu funkcijas, jāatzīst, ka trešās semantiskās grupas divdabji īsti neatbilst nevienam no līdzšinējā latviešu valodnieciskajā literatūrā izvirzītajiem apstākļiem⁷⁵: vietas, laika, veida, cēloņa, nolūka, nosacījuma un pielāvuma apstākļiem. Vistuvāks tas ir mūsu proponētajam⁷⁶ stāvokļa apstāklim. Tāpēc šo divdabi ar *-dams* (kā līdzīgu stāvokļa apstāklim) tā arī sauksim, lai nošķirtu no tiem, kas funkcionē līdzīgi veida un laika apstākļiem.

K. Milenbahs un J. Endzelīns izvirza vēl citas divdabju ar *-dams* nozīmju grupas, vadoties pēc teikuma satura loģiski psiholoģiskās analīzes. Šīs grupas tomēr reducējamas uz kādu no trim minētajām, kas izvirzītas uz vārdkopas vārdu leksiski semantisko attieksmju pamata.

Tā K. Milenbahs runā par to, ka «Divdabī izsacīta darbība, kas taisās, gatavojas parādīties»⁷⁷, minēdams, starp citiem, piemēru no tautas pasakām «pie velna iziedams, paņēma nazi līdz». Bez tam viņš piezīmē, ka «Ar nule minēto divdabja nozīmi ir tuvu rada un no tās gan attīstījusies nolūka nozīme:

Nesauc māte mīledama, sauc tautām rādidama
(= gribēdama rādīt, lai rādītu). BW. 10231.»⁷⁸

J. Endzelīns, minēdams tos pašus K. Milenbaha piemērus, abas divdabju ar *-dams* nozīmes apvienojis vienā ar nosaukumu: «Citur divdabis apzīmē darbību, ko subjekts nodomā darīt.»⁷⁹ Te nu jāsaka, ka pirmajā piemērā nodoms nav vis izsacīts ar divdabi *aiziedams*, kas apzīmē notiekošu faktu, bet gan ar vārdiem *pie velna* lt. i., nodoms ierasties pie velna. Tādā kārtā tas neiederas norādītajā grupā. Tā vieta laika nozīmes divdabju grupā, kas atklājams izejot no vārdkopas *aiziedams paņēma* vārdiem, kas,

⁷⁵ Skat.: Latviešu valodas gramatika VIII—XI klasei, II daļa, A. Jankeviča redakcijā, Rīgā 1954, 60.—65. lpp.

⁷⁶ Art. Ozols, Jaunākie latviešu valodas pētījumi, «Latvijas PSR Zinātņu Akadēmijas Vēstis» 1954, Nr. 9(86), 158. lpp.

⁷⁷ J. Endzelīns un K. Mühlenbachs, Latviešu gramatika, Rīgā 1907, 243,4 § (151. lpp.).

⁷⁸ Turpat, 243,5 §.

⁷⁹ J. Endzelīns, LGr 799. b § (1004. lpp.).

būdami kustību verbi, stāv viens pret otru laika nozīmes attieksmē («paņēma, ka d aizgāja»).

Otrs piemērs atvedināms uz stāvokļa nozīmes izteicējiem divdabjiem. Tas izriet no izpratnes, pēc kuras minētajā piemērā radīšana un saukšana ir vienlaicīgas darbības, vismaz notiekošas, reālas. Nodoms turpretim nozīmē vēl nerealizētu darbību.

K. Milēnbaha minētais divdabis, kas «... apzīmē iemeslu: Nesauc māte mīledama (= tāpēc ka viņa mīl),⁸⁰ identificējams J. Endzelīna grupējumā ar tā nosaukto: «Arī cēloni var divdabis apzīmēt; tā, piem., *juoti izbijušies, Plušķi ieraudzīdami* LP VI 443.»⁸¹

Cēloni tas varētu izteikt, ja doto divdabju nozīmes analīzei pieejam ar loģikas resp. psiholoģijas viedokli. Bet pieejot no vārdkopas leksiski semantiskā grupējuma viedokļa, šie divdabji kā tādi, kas līdz ar galveno verbu nosauc apziņas procesa stāvokli, arī iedalāmi tajos, kas līdzīgi stāvokļa apstāklim.

Milēnbaha izvīrītais divdabis, kas «paskaidro izteicēju, izsaucīdams, kādā ceļā galvenā darbība notiekas, notikusies vai notiksies, vai arī kādā ziņā tā saprotama»⁸², kā pēc nozīmes formulējuma, tā pēc minētajiem piemēriem rāda, ka attiecīgie verbi izprotami kā ģints un sugas jēdziena attieksmēs esoši: «Aizbēgdams izmucis sodam LP VI, 124. Vīrs, ar ādu apsegdamies, bij laimīgi izglābies no velna nagiem 238. Tu padariji man lielu labumu, manus bērņus no negaisa paglābdams.»⁸³ Kā tādi, šie divdabji apzīmē darbības veidu.

J. Endzelīns iepriekš minēto K. Milēnbaha izvīrīto divdabja nozīmi uzrāda kā divdabi ar instrumentālu nozīmi.⁸⁴ Bez tam J. Endzelīns min vēl divdabi, kas «apzīmē finitā verba izteiktās darbības sekas.»⁸⁵ Arī šīs nozīmes reducējamas attiecīgi uz divdabju nozīmēm, kas izriet no vārdkopas vārdu leksiskajām attieksmēm: uz veida, laika un stāvokļa apstākļa nozīmi.

* * *

Nobeidzot pārskatu par nepaplašinātajām verbālajām vārdkopām ar atkarīgo divdabi ar *-dams* un par divdabju nozīmēm, kas izvīrāmas šai sakarā, jāsecina, ka pastāv zināma likumsakarīga divdabja ar *-dams* nozīmju atkarība no šā divdabja un

⁸⁰ J. Endzelīns un K. Mühlenbachs, Latviešu gramatika, Rīgā 1907, 243,4 § (151. lpp.).

⁸¹ J. Endzelīns, LGr 799. c § (1004. lpp.).

⁸² J. Endzelīns un K. Mühlenbachs, turpat, 243,7 § (151. lpp.).

⁸³ Turpat.

⁸⁴ J. Endzelīns, LGr 799. d § ar t. dz-as piemēru: *To es biju pelnījusi, tēvam kājas noaudama.* 16418.

⁸⁵ Turpat, 799. e § ar piemēriem: *gaida pārgaidīdamies* LP VI 961; *izmeklējušies muļķi palikdami* 350.

vārdkopas galvenā verba leksiski semantisko nozīmju attieksmēm. Šis attieksmes dod pamatu izvirzīt trīs sintaktisko nozīmju grupas divdabjiem ar *-dams*, kuras asociējas ar šo divdabju sintaktiskajām funkcijām teikumā, proti: veida, laika un stāvokļa apstākļi. Tā kā nereti aplūkojamās vārdkopās divdabju nozīmes krustojas, kas izskaidrojamas ar vārdkopas vārdu leksisko nozīmju grupu daudzveidību un nenoteiktību, rodas jautājums, vai nebūtu iespējams saskatīt visu triju nozīmes grupu divdabjiem kādu vienu kopīgu vispārīgu nozīmi.

Ekscerpētais un analizētais materiāls tādu iespēju atklāj.

Tas, ka verbālajās vārdkopās ar atkarīgo divdabi ar *-dams* pēc šo abur komponentu savstarpīgajām attieksmēm, kas izriet no viņu leksiskās nozīmes kontekstā, saskatāmas trejādas divdabja ar *-dams* sintaktiskās funkcijas teikumā, neizslēdz iespēju šiem divdabjiem veikt arī kopīgu sintaktisku funkciju. Kopīgā sintaktiskā funkcija divdabjiem ar *-dams* kā verbālo vārdkopu komponentiem izriet no viņu gramatiskajām — morfoloģiski sintaktiskajām pazīmēm. Kopīgā morfoloģiskā pazīme šiem divdabjiem ir nominatīva forma. Kopīgā sintaktiskā pazīme — vienāda vārdkopas struktūra, kurā divdabis ar *-dams* divkārši atkarīgs, proti, gan no galvenā (finitā) verba, gan no nomena (vai pronomena). Nomeni (pronomeni) ir gan galvenā verba, gan arī atkarīgā divdabja nosauktās darbības subjekti, kas teikumā funkcionē par teikumpriekšmetiem. Divdabis ar tiem saskaņojas dzimtē, skaitlī un locījumā. Uz kopīgās morfoloģiski sintaktiskās pazīmes, kāda ir visiem divdabjiem ar *-dams* saliktajās verbālajās vārdkopās, izaug tiem arī kopīga sintaktiska funkcija teikumā. Ar divdabjiem ar *-dams* tiek izteikta subjekta darbība kā pavadapstākļi šā paša subjekta darbībai, kas nosaukta ar galveno verbu. Atzīdami šo funkciju par galveno, divdabjus ar *-dams* verbālo vārdkopu robežās teikumā saucam par pavadapstākļiem. Iepriekš aplūkotās šo divdabju sintaktiskās funkcijas teikumā — veida, laika un stāvokļa apstākļa — atzīstamas par sekundārām.

2) Paplašinātās verbālās vārdkopas ar atkarīgo divdabi ar *-dams*

Verbālās vārdkopas ar atkarīgo divdabi ar *-dams* top par paplašinātām, atkarīgajam divdabim pakārtojot citus vārdus. Divdabis ar pakārtotajiem vārdiem tādā gadījumā teikumā tiek saukts par divdabja teicienu.

Pēc K. Milenbaha domām «Šis divdabis lietojams pārmišus

ar divdabi ar galotni *-ot* aptākļu teicienos, kuņi atlīdzina apstākļu teikumu saturu.

Kādu apstākļu teikumu divdabja teiciens atlīdzina, to nosaka domu sakars.»⁸⁶

Pēc mūsu domām K. Milenbaha mekletās atlīdzināmās nozīmes minētajiem teicieniem ir sekundāras. Šo teicienu primārā sintaktiskā nozīme ir pavadapstākļu teiciena nozīme. Ja jau divdabis ar *-dams* nepaplašinātajās verbālajās vārdkopās teikumā funkcionē kā pavadapstāklis, tad, paplašinoties ar citu vārdu pakārtojumu, tas savu pavadapstāja raksturu nezaudē.

Tomēr nav noliedzama jaunu sekundāru nozīmju vai nozīmes nokrāsu rašanās divdabja teicieniem atkarā no divdabim pakārtotā vārda nozīmes, kas kopā ar pakārtotāju divdabi veido jaunu sintaktiski semantisku vienību, kam var būt arī jauna attieksme ar pakārtotāju finīto verbu. Pie šā nozīmju apskata nekavēsimies, atstādami to speciāliem pētījumiem.

Apstāsīties tikai pie divdabja teicieniem kā paplašināto verbālo vārdkopu daļām, kam teikumā strukturālā ziņā relatīvi patstāvīga nozīme. Atzīmēsim divdabim ar *-dams* pakārtotos vārdus pēc to skaita un morfoloģiskās formas.

Pēc divdabim ar *-dams* pakārtoto vārdu skaita latviešu klasiskajās tautasdziesmās sastopami divdabja teicieni ar vienu un diviem divdabim pakārtotiem vārdiem. Divdabja teicieni ar trim pakārtotiem vārdiem, kas pilnīgi iespējami ne-saistītā valodā, tautasdziesmās konstatēti tikai kā atsevišķi piemēri:

Kur teceji, mēnestiņi, Ar to zvaigžņu puduriti?

— *Teku, ceļu rādīdams* Sērdieņiem naksniņā.

1

2

3

4360.

Ne, puisiti, tevis dēļ Kuplu *viju* vainadziņu:

Siltajā saulītē Sev pakrēšļa *gribedama*. 6013.

3

1

2

Tas izskaidrojams ar klasisko tautasdziesmu kompozīcijas un stila īpatnībām, kas neļauj izvērst vārdu paplašinājumus ar pakārtojuma paņēmieniem.

a) Divdabja teicieni ar vienu divdabim pakārtoto vārdu

Divdabja teicieni ar vienu divdabim pakārtoto vārdu ir visbiežāk sastopamais divdabja teicienu modelis tautasdziesmās. Tam

⁸⁶ J. Endzelins un K. Mühlenbachs, Latviešu gramatika, Rīgā 1907, 243. § (150. lpp.).

izšķirami divi paveidi atkarā no tā, vai divdabim pakārtotais vārds, savukārt, pakārto vai nepakārto sev citus vārdus, t. i., vai šis vārds ir paplašināts vai nepaplašināts.

a¹) *Divdabja teiciens ar vienu divdabim pakārtotu nepaplašinātu vārdu*

Divdabim ar *-dams* pakārto jebkura — kā neatkarīgā, tā atkarīgā — locījuma formu, infinitīvu un adverbu. Protams, par pakārtojumu attieksmē pret nominatīvu varam runāt tikai nosacīti.

Divdabim ar *-dams* saskaņojas ar tādu nominatīvu, kas ir vai nu pronomena nominālais ekvivalents, vai arī nomena pielikums:

Es citkārt jauns būdams Dziesmas tīnu kamolā: 34;

Es augdama sērdienīte, Tādas laimes necereju: 499,1.

Prepozicionālais ģenitīvs kā papildinātājs konstatēts atkarā no divdabja ar *-dams* no verbiem *dēvēt* 4577; *gaidīt* 1892; 6875; *gribēt* 1009; 1280; *gūties* 1328,2; *meklēt* 551; 2182; *pelnīt* 1289; *prasīt* 2182; 2182,1; *raidīt* I 75,1; *sildīt* 4358,6; *smelt* I 1153,1; *vadīt* 75,1; 6652; *žāvēt* 7121 v.; *žēlot* I 455,1; 6866 u. c. Piemēram:

Smalku vērpu mazumiņu, Vairumiņa gribedama. 7343.

Prepozicionālais ģenitīvs kā laika apstākļi konstatēts atkarā no divdabja ar *-dams* no procesa verbiem *dziedāt* I 481,1; *raudāt* I 1023¹; *ganīt* 2762,3; *rāties* 4041 u. c. Piemēram:

Ko es laba piedziedāju, Ik vakara dziedadama? I 481,1.

Prepozicionālais ģenitīvs kā papildinātājs konstatēts atkarā no divdabja ar *-dams* no verbiem *raudāt* iz 72843,1, 3 v.; *žēloties iz* 27843,4; *māsēt* [?] *pie* 4502; *domāt uz* 7302; 7556; *gaidīt uz* 7293,4; *lūkot uz* 5809 u. c. Piemēram:

Brālis kala vainadziņu, Uz meitām lūkodams. 5809.

Prep. ģenitīvs kā vietasvai vides apstākļi konstatēts atkarā no divdabja ar *-dams* no stāvokļa un kustību verbiem: *ganīt aiz* 147; 1015,1; 4655₁; *gulēt aiz* 2570,2; *stāvēt aiz* 434,2; *tecēt aiz* 995; *turēt aiz* 1843,2 v.; 6989; *vazāt aiz* 2723,4; *gulēt apakš* 3944,14; *atnākt no* 1361 v.; *atstāt no* 619,6; 1361; *lasīt no* 31,3; 488; *noiet no* 1361 v.; *pārbraukt no* 5683; *pārvākt no* 3721; *pāriet no* 13,1; 5792; *tecēt no* 2797,1; *dadzīt pie* I 639,2; *dalīkt pie* 1884,1; 1976; *dzievāt pie* 5672; *dzīvot pie* 27 v.; 6116; *ganīt pie* 6184,1; *glabāt pie* 1972,1 v.; *iet pie* 6599,4; *piedzīt pie* I 639,1; *pieiet pie* 639; *pielikt pie* 1972,1; 3335; *piesiet pie* 2748; *sēdēt pie* 3880; 7432; *staigāt pie* 6776; *stāvēt pie* 4538; 7350; *traukties pie* 1073,5; *turēt pie* 2720; 4492; *ganīt uz* 515; 7314; *gulēt uz* 3967; *knābāt uz* 7007; *sēdēt uz* 2873; 6768; *stāvēt uz* 385; 6992; *tupēt*

uz 2069; 6766; *staigāt virs* 3944,14; *sēdēt zem* 2675,1; 6842,1; *stāvēt zem* 6194; 6842,2 u. c. Piemēram:

Žēli mani *māte sauc*, *Apakš zemes guledama*:

Es jo žēli atsaucos, *Virszemites staigadama*. 3944,14.

Prepozicionāls ģenitīvs kā laika apstākļis atkarā no divdabja ar *-dams* sastopams reti:

No rītiņa *celdamies* Skaislu dziesmu *nodziedaju*...

740,6.

Prepozicionāls ģenitīvs kā līdzekļa apstākļis konstatēts atkarā no divdabja ar *-dams* no verbiem *mērit pie* 4436; 7245; *skaitīt pie* 4433,1; *vazāt pie* 2720,3; *rakstīt uz* 564,1; *mērit uz* 7270; *turēt uz* 2720,2 u. c. Piemēram:

Sveša *māte maizi griež*, *Pie pirkstiem mēridama*.

4436.

Aprepozicionāls datīvs kā papildinātājs konstatēts atkarā no divdabja ar *-dams* no verbiem *iztapt* 968; 968,1; *sariebt* 968; 968,1; *spītēt* 146 v.; 3318 u. c. Piemēram:

Košu dziesmu brāļam *dziedu*, Vēl jo košu māsiņai,

Ne vienam *iztaptams*, Ne otram *sariebdams*. 968,1.

Aprepozicionāls datīvs kā nolūka apstākļis konstatēts atkarā no divdabja ar *-dams* no verbiem *iet* 1318; 1545; *lūgties* 1613 v. u. c. Piemēram:

Kūmiņām *ģērbdamies*, *Vilku kuplu kažociņu*, 1318,3.

Prepozicionāls datīvs kā vietas apstākļis konstatēts atkarā no divdabja ar *-dams* no verbiem *lēkāt līdz* 2733; *liekties līdz* 2639,1 v.; *locīt līdz* 5061; *puškot līdz* 5061. Piemēram:

Saule vilka zīda svārkus, *Līdz zemiņai locidama*;

Mīļa Māra sagšu sedza, *Līdz zemiņai puškodama*. 5061.

Prepozicionāls datīvs kā veida apstākļis konstatēts atkarā no divdabja ar *-dams* no verba *lasīt pa*:

Dziedat, meitas, ar manim, *Man ir gan greznu dziesmu*,

Svešas zemes izstaigaju, *Pa vienai lasidams*. 20,1; I 20,2.

Aprepozicionāls akuzatīvs kā papildinātājs atkarā no divdabja ar *-dams* no pārejošiem verbiem ir visbiežāk sastopamais komponents divdabja teicienos:

Māmiņ' mani aukledama, *Sūru dienu redzejusi*: 3025,5;

Apkārt kalnu saule tek, *Sudrabiņu sijadama*; 3469;

Kur, saulīte, kavejies, *Ka tu agrī neuzlēci?*

— *Aiz kalniņa kavejos*, *Bārenīti sildidama*. 4358.

Aprepozicionāls akuzatīvs kā vietas apstākļis konstatēts atkarā no divdabja ar *-dams* no kustību verbiem *iet* I 3210,1 un *tecēt* 4385; 6702,5. Piemēram:

Udens miega neguleja, *Saule gaisu tecedama*. 6702,5.

Aprepozicionāls akuzatīvs kā laika apstāk-

lis konstatēts atkarā no divdabja ar *-dams* no procesa un kustību verbiem *aurēt* 2866 v.; *dzīvot* 4138; *ganīt* I 28,1; I 33¹; *kavēt* 12; 3988,1,4; *likt* 7713; *nolikt* 7713,1; *tecēt* 6702,4; *vadīt* 625; 2820,2. Piemēram:

Neietopu sveši māti, Dienas naktis dzīvodama (t. i., strādādama, A. O.); 4138.

Prepozicionāls akuzatīvs kā papildinātājs konstatēts atkarā no divdabja ar *-dams* no verbiem *bārties* ar 2883; *dziedāt* ar 574; 580; *dzīvot* ar 4823; 6356,3; *gulēt* ar 7485; *noiet* ar 5112; *rāties* ar 3611,1; 6638; *runāt* ar 398; 581,1; *spēlēt* ar 5876; *tīties* ar 6596; *domāt par* 4086, *domāt uz* 6706,2; 7299; *gaidīt uz* 7291,2; 7301,2. Piemēram:

Nesasmēju bārenei, Ar māmiņu dzīvodama; 4823;

Raibus cimdus vien adiju, Uz araju gaididama; 7301,2.

Prep. akuzatīvs kā vietas apstākļis konstatēts atkarā no divdabja ar *-dams* no stāvokļa un kustības verbiem *staigāt ap* 6929; (*caur*)*dot caur* 4432; *mērot gar* 7362; 7386,3; *sēdēt gar* 612; *staigāt gar* 2124,1; 3951; *vazāt gar* 2723,3; *cierēt pa* 4574,1; *lasīt pa* I 1300¹; 7232; *staigāt pa* 20,2; 6878; *tecēt pa* 2679; 6691,1; *tekāt pa* I 2679,1; *vadīt pa* 12,1—3; 749; *vazāt pa* 2110,1; 2947; *aiziet par* 4771; *pāriet par* 630; 638; *pārskriet par* 2095; I 2095,1; *tecēt par* 1057; 6691; *dzīvot uz* 5757; *ganīt uz* 515 v.; 6181; *sēdēt uz* 2675,3; *stāvēt uz* 224,11; 7315 u. c. Piemēram:

Dziedim, brāļi, gavilima, Gar uguni sēdedami, 612;

Par pļaviņu pāriedama, Pļavas dziesmu nodziedaju; 638.

Prepozicionāls akuzatīvs (instrumentālis) kā līdzekļa apstākļis konstatēts atkarā no divdabja ar *-dams* no verbiem *ložāt* ar 3313,1; *mīdīt* ar 7657,2; *miņāt* ar 7657,4; *piemīt* ar 1995; 7565 u. c. Piemēram:

Māte slauka istabiņu, Ar ceļim ložadama; 3313,1;

Es pūriņu pielociju Ar kājiņu piemīdama, 7565.

Citos gadījumos prepozicionālais akuzatīvs var funkcionēt arī kā stāvokļa apstākļis:

Ar godiņu *dziedadama Nolikš'* savu vaiņadziņu. 953,1.

Dažos gadījumos prepozicionālā akuzatīva (instrumentāla) sintaktiskā funkcija grūti nosakāma:

Igauniete skaisti dzied, Ar vēršiem ecedama. 626.

Šeit varētu runāt par līdzekļa apstākli, kas nosauc darbības veikšanas līdzekli. Šāda sintaktiskā funkcija raksturīga instrumentālīm pie attiecīgas leksiskas nozīmes verbiem.

Instrumentālis kā papildinātājs vai kā veida apstākļis ir atkarīgs no pārvaldītāja verba leksiskās nozīmes. Kā papildinātājs tas, piemēram, atkarīgs no verbu *mētāt* un *spēlēt* divdabjiem ar *-dams*:

Tie tur ēde, tie tur dzēre Miļas Māras kambarī.

Bīķerišiem **spēledami**, Kauliņiem **mētadami**. 2629.

Kā veida apstākļi instrumentāli atkarīgi no divdabjiem ar *-dams* no verbiem *mērit* 772; I 772,1; *mīdīt* 7628,1; 7738; *miņāt* 7655,1; *skaitīt* 3567 v.; 3567,1 u. c. Piemēram:

Man *bāliņš* linus *deva*, Mārciņām **skaitidams**; 3567,1:

Lokatīvs kā papildinātājs konstatēts atkarā no divdabja ar *-dams* no verbiem *klausīt* 220,2; 594,1; *lūkot* 6008; 7074; *raudzīt* 4865; 6782¹; *vērties* 3050; 6967 u. c. Piemēram:

Es paņēmu bārenīti, Darbiņā **raudzidams**. 5082; 5107;

Gauži **raud** skolas bērni, Bībelēi **lasidami**: 3050 v.

Lokatīvs kā vietas apstākļi konstatēts atkarā no divdabja ar *-dams* no verbiem *atrast* I 1232,2; *ecēt* 995, 1,3 v.; *ganīt* 2697,3; 7444; *gulēt* 1906; 4304; *ieiet* 1094; 2023,3; *ielikt* 1736 v.; *kult* 3090; *mērcēt* 679; 5808; *sēdēt* 24; 7000; *stāvēt* 1200; 6911; *tupēt* 15; 6763 u. c. Piemēram:

Tēvs klonā **kuldams** *mira*, Māte maīzi *micidama*. 3090;

Ik vakarus *lautas* jāja Uz to manu rožu dārzu;

Es vidū **stāvedama**, *Viju* rožu vainaciņu. 5911.

Ja ar lokatīvu apzīmēta vide, kādā atrodas subjekts, tad lokatīvs uzlūkojams par savdabīgu apstākli, kas tuvs vietas apstāklim, bet nav ar to identificējams. To saucam par *vides apstākli*. Var diskutēt jautājumu, vai pie vides apstākļa pieskaitīt tos lokatīvus, kas apzīmē tikai *laužu* vidi, vai ieskaitīt tur arī tos, kas apzīmē atrašanos starp dabas priekšmetiem un parādībām: *vīdriķšnos* **stāvēdams** 2290,2; *kaņepēs* **tupēdams** 1033; 2253 u. c.

Lokatīvs kā vides apstākļi konstatēts atkarā no divdabja ar *-dams* no verbiem *dzīvot* I 27,1; *dzīvot* 27; 5500; *iet* 950,2—5; 1324; *laisties* 1325,1; *lauzties* 1611,2,3 v.; 1613; *lūgties* 1611,3; 1790; *noiet* I 206,11; 4261,13; *pirkties* 1843 v.; 1843,1; *raudāt* 398,1; *sēdēt* 4392; 6005; *stāvēt* 3400; 6172; *vadīt* 1359; 1419 u. c. Piemēram:

Bāliņos **dzīvodama**, Daudz zemītes *netureju*: 3733:

Kāzās **iedama** bezgode *biju*,

Pametu godiņu pie mātes mājā;

Pāriešu mājās, turešu godu. 950,2 sla.: 950,3—5;

Tautiņās **noiedama**, Dziesmu pūru lejā *vēlu*: I 206,11.

Pie vides apstākļiem pieskaitāmi arī tādu vārdu lokatīvi, *kuru* leksiskā nozīme attiecas uz zināmām dabas parādībām, kas norāda dažādas vietas sakarā ar izstarpjumiem: *aukstumā*, *mēnesī*, *saulītē*, *siltumā* u. tml.:

Saulītē **sēdedama**, *Raudu* savas māmuliņas: 4392;

Bārenīte pūru *šuva*, *Mēnesī* **sēdedama**. 4866.

Lokatīvs kā laika apstākļi konstatēti atkarā no divdabja ar *-dams* no vārdiem *gulties* 4168,1; 4978,6; *noiet* 4354; *staigāt* 1074 u. c. Piemēram:

Vakarā **guldāms**, *Liec savā pūriņā*;
No rītiņa celdāms, *Liec savā galviņā*. 4978,6.

Retāk sastopams lokatīvs kā nolūka (Kūmiņās *ģērbdamās* *Vilkšu* kuplu kažociņu, 1318,3 v.), stāvokļa (*Augat*, mani garī *mati*, *Vizbuļos* **griezdāms**; 5498; Kad es kuru, tad man *dega*, *Rītenē* **griezdāms**. 6870.) un līdzekļa apstākļi atkarā no divdabja ar *-dams*.

Līdzekļa apstākļi nosauc priekšmetu, ar kuru palīdzību realizē verba resp. divdabja nosaukto darbību:

Es cimdiņus **nodariju**, *Rociņā* **mērodama**. 7269;
Kaķits kurmi **dancināja**, *Aukliņā* **turedāms**: 2246;
sal.: aukliņā **piesiedāms** 2246,1; siksnīņā **turedāms**
2247—2249; 2249,1—2.

Infinitīvi konstatēti atkarā no divdabja ar *-dams* no kustību vārdiem:

Tās **dziedaju** *malt* **iedama**, Tās no druzas **pāriedama**. 13 v.
Adverbi konstatēti atkarā no divdabja ar *-dams* no kustību vārdiem: *atbraukt* 8; *ganīt* 2762,1—2,7; 6152; *iet* 2023,2; *pāriet* 3128 v.; *malt* 619,15; *pavilkt* 6861; *staigāt* 537; 537,1,1 v.: I 537,2; *tecēt* 4574, no stāvokļa verba *stāvēt* 3343 un vārdiem *dziedāt* 619,15,17,17 v.; 622; 663 un *rakstīt* 5707,4; 7378. Piemēram:

Lei es malu, cik **maldama**, *Malu daiļi* **dziedadama**,
619,15;

Atpakaļi **tecedama**, *Sasatiku* dēlu māti. 4574;
Došu vilnas ērkuliti, *Lai vērpj stāvu* **stāvedama**. 3343.

a²) *Divdabja teiciens ar vienu divdabim pakārtotu paplašinātu vārdu*

Sai grupā ietilpst tie divdabja teiciens, kuros divdabja kā verba formas pakārtotie vārdi funkcionē teikumā par papildinātājiem, no kuriem atkarīgie vārdi teikumā ir vai nu nesaskaņotie vai saskaņotie apzīmētāji.

Raksturīgi, ka divdabja teiciens, kuros divdabim pakārtots paplašināts vārds, tas tautasdziesmu stilā sastopams aprepozicionālā lietojumā resp. tiešā pārvaldījumā (atskaitot retus izņēmumus⁸⁷):

Uz robežu galvu liku, *Tēvu zemi* **sargadāms**. 3794,2 v.

⁸⁷ Piemēram paplašināts prepozicionāls ģenitīvs vietas apstākļa funkcijā:
Es pate dzirdeju, *Uz kūts pakša* **tupedama**. 2613,2 v.

Tā kā divdabja teicieni ar vienu divdabim pakārtotu paplašinātu vārdu citādi neatšķiras no tādiem teicieniem, kuros pakārtots nepaplašināts vārds, tuvāk tos neaplūkosim.

b) *Divdabja teicieni ar diviem divdabim pakārtotiem vārdiem*

b¹) *Divdabja teicieni ar diviem divdabim pakārtotiem nepaplašinātiem vārdiem*

Šim vārdkopu tipam tautasdziesmās trīs modeļi. Vienā no šiem modeļiem abi divdabim pakārtotie vārdi ir atkarīgajos locījumos; otrā modelī — viens no pakārtotajiem vārdiem ir atkarīgajā locījumā, otrs vai nu adverbs, vai infinitīvs; trešajā modelī — viens no pakārtotajiem vārdiem ir atkarīgajā locījumā, otrs ar divdabi ar *-dams* saskaņots nominatīvā. Visi modeļi raksturīgi ar divdabim pakārtoto vārdu vārdu kārtu attieksmē vienam pret otru, bet trešais modelis — ar savu nominatīvu, kam noteikta attieksme ne tikai pret divdabi, bet arī pret vārkopas galvenā (finitā) verba subjektu.

Ģenitīva un akuzatīva papildinātāji tautasdziesmās bieži viens otru aizstāj. Kā zināmā nozīmē līdzvērtīgi tie aplūkojamos divdabja teicienos ieņem noteiktu vārdu kārtu attieksmē pret vārdiem pārējos locījumos. Vārdi pārējos locījumos, atskaitot atsevišķus izņēmumus, nostājas ģenitīva un akuzatīva formu priekšā.

Arī adverbs nostājas akuzatīva formu priekšā:

Es pāditi dancinaju, Augsti roku ciladama: 1538,1.

Līdzīga vārdu kārtā visos pārējos ekscerpētajos piemēros:

1538,1 v.; 2283,2 v.; 6267; 6268; 7515; 7515,1.

Lokatīvs, savukārt, nostājas adverba priekšā:

Rītos agri celdamās, Liec savā galviņā (kroni). 4978,5: sal.: I 445,4; 618; 4168,1.

Pirmajā modelī ekscerpētajā materiālā konstatēti divdabim pakārtotie vārdi šādās formās: datīva un ģenitīva (1368; 4431; 6562 u. c.), datīva un akuzatīva (1332; 2531; 2602 v.; 4662; 5379; 6635 u. c.), akuzatīva un akuzatīva (3602,2; 6876 u. c.), instrumentāla un akuzatīva (1911; 2462; 6635,1 u. c.), lokatīva un akuzatīva (558; 1120; 2630; 3177 u. c.); otrajā modelī: ģenitīvs un adverbs (6740); adverbs un akuzatīvs (piemēri minēti iepriekš), lokatīvs un adverbs (piemēri minēti iepriekš), infinitīvs un lokatīvs (7280).

Tuvāk jāpakavējas pie trešā modeļa kā īpatnējākā — pie divdabja teiciena ar diviem no divdabja atkarīgajiem vārdiem, no kuriem viens ir ar divdabi saskaņots nominatīvā.

Ar divdabi saskaņojas⁸⁸ divdabja teicienā tāds numerāļa vai pronomena nominatīvs, kas uzlūkojams par divdabja pārvaldītāja finītā verba subjekta (kas nereti elidēts) ekvivalentu. Šis ekvivalents divdabja teicienā iegūst papildnozīmi kā subjekta stāvokļa raksturotājs divdabja nosauktās darbības laikā. Blakus nominatīvam divdabja teicienā kā otrs no divdabja atkarīgs komponents funkcionē vai nu infinitīvs, vai arī numerālis, pronomens, retāk substantīvs atkarīgajā locījumā:

Sveša *māte* kājām *spēra*, *Viena* *malti* **nedama**. 4767;
 Pieci, seši tēvam dēli, *Viens* tēvam kumeliņš,
Ita paša *nebaroja*, *Cits* *citam* **spītedams**. 3138,1;
 Šķitu gulbjus totojot *Viņā* lauka galiņā:
Toto *divi* *bārenites*, *Viena* *otru* **vadidama**. 4234.
Vainadziņu *darināju*, *Kādu* *pati* **gribedama**; 5489;
Piekūst *mana* *māmuliņa*, *Vien'* **iedama** *druviņā*.
 3224, 1

b²) *Divdabja teicieni ar diviem divdabim pakārtotiem vārdiem, no kuriem viens vai otrs pakārto sev vienu vai vairākus citus vārdus.*

Divdabja teicieni ar diviem divdabim pakārtotiem vārdiem paplašinās uz atributīvo attieksmju pamata. Šāda modeļa vārdkopas tautasdziesmās sastopamas reti. Tas izskaidrojams ar iepriekš minētiem dziesmas kompozicionāliem nosacījumiem. Konstatēti tikai daži piemēri:

Visu *dienu* *Jēkabs* *pa* *priekšu* *brauca*,
Griezdams *pāditi* *savā* *vārdā*. 1382; *sal.*: I 1382,1;
Es *adiju*, *es* *rakstiju*, *Savas* *rokas* *pūšlodama*,
Gribedama *dižu* *godu* *Tautas* *galda* *galiņā*. 7169.
Glabā *gudri*, *tautu* *meita*, *Savu* *linšu* *vainadziņu*;
Vēl *gudraki* **valkadama** *Manu* *zelta* *gredzentiņu*.
 5903,

*

Nobeidzot (salikto) verbālo vārdkopu ar atkarīgo divdabi ar *-dams* apskatu, jāatzīmē, ka šim vārdkopām ir sinonimas kon-

⁸⁸ Ja finītā verba subjekti *divi*, bet divdabja teicienā viens no ekvivalentiem vienskaitļa nominatīvā, otrs atkarīgajā locījumā, tad divdabis, saskaņodamies ar nominatīvu locījumā, var nesaskaņoties skaitli un iegūt daudzskaitļa formu:

Suns *ar* *kaķi* *sviestu* *dara*, *Viens* *otram* **nedodami**. 2419; *sal.*: 6732,2; 1372,3; *viens* *otram* **spītedami** 5637; 5962; 6197; *vien'* *otrai* **nedodamas** 1372,2; *cit'* *citai* **nedodamas** 1372,4; *viens* *otrā* **lūkodami** 5696.

strukcijas ar divdabi ar *-ot*. Tā kā strukturāli šīs vārdkopas ar subjekta divdabi ar *-ot* resp. ar ģerundiju⁸⁹ nesniedz nekā jauna, salīdzinot ar aplūkotajām, tad pakavēsimies tikai pie to īpatnībām.

3) Verbālās vārdkopas ar atkarīgiem divdabjiem ar *-ot* vai *-ām(ies)*

a) Verbālās vārdkopas ar atkarīgo subjekta divdabi ar *-ot*

Saliktās verbālās vārdkopas ar atkarīgo subjekta divdabi ar *-ot*⁹⁰ ir retāk lietojamas nekā ar to pašu objekta divdabi. Tautasdziesmās parastāks subjekta divdabja ar *-dams* lietojums, ko visos gadījumos var aizstāt ar divdabi ar *-ot*. Viena vai otra divdabja izvēle pa lielākai daļai atkarīga no pantmēra vajadzībām, izraugoties mazākzilbīgu vai vairākzilbīgu vārdu. Tā trešās lokāmās šķiras vārdiem vienskaitlī un visiem vārdiem vīriešu dzimtes daudzskaitlī divdabja formas ar *-dami* ir par vienu zilbi garākas nekā formas ar *-ot*. Bez tam svarīga priekšrocība divdabim ar *-dams*, salīdzinot ar divdabi ar *-ot*, ir tā, ka divdabim ar *-dams* ir skaitļu un nominatīva locījuma kategorijas, kas palīdz precizēt izteiksmi.

Visi nepaplašinātie divdabji ar *-ot* teikumā funkcionē vai nu kā laika⁹¹, vai stāvokļa⁹² apstākļi, raugoties pēc konteksta.

Paplašinātie divdabji ar *-ot*, veidodami tā sauktos divdabja teicienus, teikumā funkcionē vai nu kā laika apstākļu teiciens⁹³, vai arī kā darbības pavadaapstākļu teiciens⁹⁴, kuri ne katreiz viens no otra droši norobežojami.

⁸⁹ Sal.: J. Endzelīns. LGr 807. § (1012. lpp.), piemēram:

Dziedot dzīnu, dziedot augu, Dziedot mūžu nodzīvoju,
Dziedot nāvi ieraudzīju Paradīzes dārziņā. 3.

J. Endzelīns un K. Mühlenbachs, Latviešu gramatika, Rīgā 1907, 234,8 § (148. lpp.)

⁹⁰ Nošķirt subjekta divdabi ar *-ot* no objekta divdabja ar *-ot* var ar vienkāršu sinonīmās aizstāšanas paņēmieni. Visās konstrukcijās, kurās divdabis ar *-ot* aizstājams ar divdabi ar *-dams*, divdabis ar *-ot* ir subjekta divdabis. Pārējos gadījumos tas ir objekta divdabis, izņemot šās nodaļas beigu piezīmēs minētos.

⁹¹ Piemēram: Nepiekusu dzīvojot, Neaizsmaku dziedājojot. I 94,1; Slavīt' ronu dzīvojot, Māmulītes neatrodu. 4740; Man ražens tēva dēls, Suns palika dzīvojot. 12285,13; citi piemēri: 620v.; 620,2; 708,3; 4978,1; 5118; 6240; 7510; 12405.

⁹² Piemēram: Dziedot dzīnu, dziedot augu, Dziedot mūžu nodzīvoju, 3; sal.: 4; Pieci brāļi, viena māsa, Pirk vaiņaku raudājojot; 6048 v.; Nāks rudens, aizvedis, Paliks pati (al.: viena) dūdojojot. 12038.

⁹³ Piemēri: I 216¹; 383,4, 497; 537 v.; 1264,1 v.; 1384,3; 1492; 4988; 5791,8 v.; 6064; 6623; 6632; 8682,5; 9488,1; 9858; 10078; 10212,15; 10552; 10699; 10926; 11315; 11144; 11359; 11362 u. c.

⁹⁴ Piemēram: Es adīju raibus cimdus, Bērziņā lūkojojot; 7239; Labi ļaudis apnikušī, Gar manim runājojot; 8583; citi piemēri 537 v.; I 537,1; 807; 1256 v.; 1362; 2589; 3488,2; 3975; 4138,2; 8969; 11155 u. c.

Dīvdabja teicieni, būdami atkarīgi no finitā verba, veido vai nu vienkāršas paplašinātas, saliktas, vai saliktas paplašinātas vārdkopas atkarā no tā, kādā veidā un cik vārdi pakārtoti vai nu finitajam verbam, vai atkarīgajam divdabim.

Piezīmes

No subjekta divdabja ar *-ot* nošķirami tie divdabji ar *-ot*, kam kopīgs subjekts ar finitō verbu, bet kuri nav transformējami un aizstājami ar divdabi ar *-dams*. Te divi gadījumi.

Pirmkārt, daži divdabji ar *-ot* aizstājami ar infinitīvu. Skat. šai sakarā: J. Endzelīns, LGr. 806 b §, 1011. lpp. Bez tur minētajiem piemēriem atzīmējami vēl šādi:

Acis darba izbijās, Rokas darba nebijās,

Rokas darba nebijās, *Zinājās padarot*. 6853;

sal.: *zinājās padarīt* 6853 v.;

Nestaigāju neceliņu, *Nepieder staigājot*;

Nerunāju nevalodas, *Nepieder runājot*. 8747;

Dod, māmiņa, kam dodama, Nedod mani kalejam:

Tas man *bija* liels kauniņš, Ogļu maisus *velejojot*. 9526.

Otrkārt, daži divdabji ar *-ot* aizstājami ar attiecīgām finitā verba formām, kuras var pievienot iepriekšējām finitā verba formām ar saikli *ka* vai bez tā:

Ir iedama tautiņās, Uz celiņa atgriezos:

Atminos nemākot (nemāku; vai: ka nemāku)

Trinitā audekliņa. 7327,2;

Zinajos nemākot četru nīšu audekliņa. 7327; sal.: 7327 v.

Dziedadama vien staigāju, Siem puīšiem titidama,

Zinajos neesot Siem puīšiem līgaviņa. 9575;

Māte, dēlu aukledama, *Šķitās* pili mūrejojot; 3334.

Kā no piemēriem redzams, šāds divdabja ar *-ot* lietojums sastopams blakus zināmiem refleksīviem vārdiem.

b) Saliktās verbālās vārdkopas ar atkarīgiem objekta divdabjiem ar *-ām(ies)* un *-ot*

Tautasdziesmās divdabis ar *-ot* funkcionē gan kā subjekta, gan kā objekta divdabis, bet divdabis ar *-ām(ies)* tikai kā objekta divdabis.⁹⁵

Par objekta divdabjiem saucam tos, kas apzīmē darbību, kuras veicējs ir cits nekā vārdkopas galvenā verba nosauktās darbības veicējs. Objekta divdabja nosauktās darbības veicējs var būt teikumā vai tiešais (akuzatīvā resp. noliegtos teikumos genitīvā

⁹⁵ Jaunāku laiku valodā konstatēti arī piemēri ar subjekta divdabi ar *-ām*, kā to atzīmē E. Soida. Skat.: Э. Я. Сойда, Словосочетания в публицистике «младолатышей». Автореферат. Рига, 1954. 11. lpp.

izteiktais), vai netiešais (datīvā izteiktais) papildinātājs (nosauktā vai arī implicitā — tieši nenosauktā, bet no konteksta izprotamā formā). Objekta divdabja nosauktās darbības veicējs teikumā var palikt neminēts, ja šo darbību grib izsacīt kā vispārinātas vai nenoteiktas personas darbību.

Verbālās vārdkopas ar objekta divdabi kā atkarīgo komponentu aplūkosim pa grupām, izejot no šo divdabju subjekta formas un funkcijas teikumā: pirmkārt, vārdkopas ar tiešo papildinātāju, otrkārt, vārdkopas ar netiešo papildinātāju. Vārdkopas ar implicitu divdabī izteiktās darbības subjektu aplūkotas attiecīgi pie iepriekšējām grupām.

Kā rāda ekscerpētais materiāls ar objekta divdabjiem ar *-ot* un *-ām(ies)*, tautasdziesmu valodas sistēmā par sintaktisku pamata vienību uzlūkojama saliktā vārdkopa ar galveno verbu un no tā atkarīgiem diviem komponentiem — divdabi ar locījuma formu, kas, nosaukdama divdabī izteiktās darbības subjektu, teikumā funkcionē par papildinātāju. Ja raudzītos uz šīm vārdkopām no valodas vēstures viedokļa, tad par vārdkopas pamatu būtu jāuzlūko, no vienas puses, galvenais verbs un no tā atkarīgā locījuma forma, no otras puses, atkarīgā locījuma forma kā galvenais vārds, kas pakārto divdabi, kam jāaskaņojas ar attiecīgā locījuma formu. Lieta tā, ka aplūkojamie nelokāmie divdabji ar *-ot* un *-ām* radušies no attiecīgām lokāmo divdabju ar *-ošs*⁹⁶ un *-āms*⁹⁷ locījumu formām.

Ja tā, tad minētie lokāmie divdabji savā laikā funkcionējuši teikumā par attiecīgo locījuma formu (papildinātāju) apzīmētājiem. Pārvēršoties nelokāmos divdabjos, tie nav zaudējuši savu atkarību no attiecīgajām papildinātāja locījuma formām, tikai mainījuši pakārtojuma kvalitāti, proti, no saskaņojuma attieksmēm nostājušies pārvaldījuma attieksmēs, un mainījuši sintaktisko funkciju kā teikumlocekļi.

Tādā kārtā objekta divdabji iekļaujas kā divkārši pakārtoti saliktajās vārdkopās. Atraut tos no pakārtotajām locījumu formām resp. no papildinātājiem un aplūkot kā vienkāršo vārdkopu

⁹⁶ «Pie līdzskaņu celma ar *-nt* pieder arī absolūtā datīvā un citur (skat. 806.—808. §) lietotais «gerundijs», kas vismaz absolūtajā datīvā (sal. 806. §) isteni ir viensk. datīvs celmam ar *-nt-*» (*J. Endzelins, LGr 725. §. 933.—934. lpp.*) Sal.: *J. Endzelins un K. Mühlenbachs, Latviešu gramatika. Rīgā 1907, 234,4 §. 146. lpp.*

⁹⁷ «Tag. pas. divdabja viensk. akuzatīva saīsināto formu lieto kā nelokāmu formu, par ko skat.: 798. §. 17. gadsimteņa tekstos sastop arī vēl nesaisināto formu, piem., *es redzēju viņu sargājamu Adolfi 70...*» (*J. Endzelins, LGr. 719. § 926. lpp.*) «Vecākos tekstos (skat. 719. un 796. § un P. Smita piemērus R Kr. XIV 37) nav nelokāmās formas ar *-m*, bet sastop vēl pilnās akuzatīva formas, sevišķi viensk. ak. ar *-nu* (refl.: *-muos*)» (*J. Endzelins, LGr 798. §. 1001. lpp.*) Sal.: *J. Endzelins un K. Mühlenbachs, Latviešu gramatika. Rīgā 1907, 234,4 §. 146. lpp.*

komponentus, nozīmētu neievērot valodas vēsturiskās attīstības procesu. Gadījumos, kuros objekta divdabīšs funkcionē teikumā bez papildinātāja kā attiecīgā divdabja subjekta, konteksts dod pamatu implicētā papildinātāja noteikšanai. Izteiksme ar implīcīto papildinātāju jāatzīst par valodas tālākas attīstības produktu, salīdzinot ar izteiksmi, kurā eksplicēts subjekts pie objekta divdabja.

b¹) *Saliktās verbālās vārdkopas ar atkarīgo objekta divdabī ar -ām(ies) vai -ot un atkarīgā akuzatīva vai ģenitīva formām*

Vispirms aplūkosim konstrukcijas, kurās atkarīgie akuzatīvi (noliegtos teikumos ģenitīvi) funkcionē par atkarīgo objekta divdabju subjektiem, pēc tam konstrukcijas, kurās tie funkcionē par šo divdabju objektiem.

Tā kā divdabji ar *-ām* pēc cilmes ir akuzatīva locījumu formas, tad saprotams, ka tās biežāk nekā divdabji ar *-ot* lietojamas pie akuzatīva (resp. ģenitīva) formas nomeniem un pronomeniem kā šo divdabju subjektiem.

Šo divdabju subjektu sintaktiskās funkcijas līdzšinējā latviešu valodnieciskajā literatūrā skaidrotas dažādi. K. Milenbahs tās atzīst par papildinātājiem⁹⁸, J. Endzelīns turpretim atzīmē:

«Nelokāmās formas ar *-m* ir vispirms predikātīvas blakus nomeniem (akuzatīvā vai — ar negācijām — arī ģenitīvā), kas ir atkarīgi no kāda «verbum sentiendi» un «declarendi»»⁹⁹. Šāda uzskatu atšķirība prasa jautājuma detalizētu apskatu speciālā teikumlocekļu pētījumā, kam šai rakstā nepievēršamies.

Vispirms atzīmēsim konkrēti galvenos verbusus, kas pārvalda reizē kā atkarīgos divdabjus ar *-ām* un *-ot*, tā arī to subjektus. Bez K. Milenbaha uzrādītajiem verbiem (sk. 98. parindi) J. Endzelīns piemēros (LGr, 1001. lpp.) dod vēl šādus: *cerēt, gribēt, paredzēt un zināt*.

Mūsu ekscerpētajā materiālā bez tiem konstatēti vēl sekojoši galvenie verbi: *ciest, iztecēt, izdzirst, just, pazīt, riet, svētīt, teikt, ticēt*.

J. Endzelīns, vispirms minējis piemērus, kuros formām ar *-m* ir intransitīva vai (vismaz sākumā) pasīva nozīme, aizrāda:

«Vēlāk radušies ir savienojumi, kur no transitīvi izjustas formas ar *-m* ir atkarīgs vēl objekts akuzatīvā; tā, piem., *es pametu* (var.: *atstāju*) *bāleliņu kumeliņu sēgluojam* (var.: *sēgluojot*) BW 456,2 var.»¹⁰⁰

⁹⁸ «Pēc darbības vārdiem jeraudzīt, redzēt, dzirdēt, sacīt, atrast, šķīst, teikt, gaidīt u. c. nostājas pārrunājama divdabīšs kā papildinātājs...» (J. Endzelīns un K. Mühlenbachs, Latviešu gramatika. Rīgā 1907, 234,4 §. 146. lpp.).

⁹⁹ J. Endzelīns, LGr., 798a §. 1001. lpp.

¹⁰⁰ Turpat.

Sādas saliktas paplašinātas verbālas vārdkopas ar atkarīgo divdabi ar *-ām* vai *-ot* neveido divdabja teicienus, jo divdabī ar *-ām* vai *-ot* kā citu vārdu pakārtotājs nav savrupināms no akuzatīva resp. ģenitīva kā sava darbības subjekta, kas atkarīgs no finītā verba. Tāpēc piemēros dotas līdzās kā saliktās nepaplašinātās, tā arī saliktās paplašinātās vārdkopas, norādot tanīs tikai trīs vārdus (galveno verbu, atkarīgo divdabi un tā subjektu) kā kodolu:

Ciešu zirgu netekot, Zobeniņu nemēdzot,
Ļaužu valod' i neciešu Ap seviemi runājot. 9056;
Sveša māte šautri sviede, Es pabēgu bēgamo.
Es bēgdama izteceju Zelt' avotu ligojam. 4993,6;
Es izdzirdu ganu puisī Ar bērziņu baramos. 2767,3;
Ne jūt pašas atnākām, Ne kukuļa atnesām. 4328;
Es pazīnu sav' brālīti I timsā atjājot: 3426;
Ko koda, ko rēja ciemiņa suniši?
Meitiņu rēja, rotiņu lasot. 1623;
Nij svētīji svētdienīgas, Nij saulītes norietām.
 6843,1;

Teica mani neejam, Teica dubļu nebrienam, —
Ik vakaru es pārnācu Kā ezera rauduvīte. 31712;
Kas tic vellu lelojam, Kas puisīti runajam?
 11924.

Sā tipa salikto vārdkopu komponenti teikumos ar vienveidīgiem teikumlocekļiem, kā arī saliktos teikumos var būt viens no otra šķirti (ar citu teikumlocekļu iestarpinājumu vai ar atrašanos strukturāli dažādās teikuma daļās):

Ļaudis mani lepnu teica, Redz raženi staigajam,
Redz raženi staigajam, Redz raženus bāleliņus. 5665;
Negavilē, tautu meita, Ne manam želumam;
Jau man tevis tā bij žēl, Vēl dzirdeju gavilam. 537,4;
Kad es savu balsu (-si) laidu, Šķiet ar tauri taurejam. 370 v.;
Kas no brieža liela raga, Ka nedzird taurejot; 3330;
Es negribu lepnu puisī, Dzirdej' slikti dzīvojam.
 9919.

Nereti sastopam šā tipa implicītas un eliptiskas saliktas vārdkopas ar implicētu vai izlaistu nominālo vai pronominālo akuzatīva komponentu. Istenībā būtu šķirami komponenta implicēts lietojums no komponenta elipses. Par komponenta implicētu lietojumu varam runāt gadījumos, kuros tas sastopams viena teikuma robežās iesaistīts divos šā teikuma strukturālos elementos — vai nu divās vārdkopās, vai arī divās teikuma daļās (resp. virsteicienā un paligteicienā), kā tas redzams iepriekšējos piemēros. Par komponenta elipsi kādā teikumā būtu jārunā gadi-

jumos, kuros tas konteksta sakarā atrodams blaku teikumā:

Kur tu ņemi, bāleliņ, Tik lustīgu līgaviņu?

Kuru malu i aizgāja, Tur izdzirdu līgojam. 187;

Ai jaunaju bāleliņu, Tavas mīļas valodiņas!

Stāvu lēcu no kumela, Kad izdzierdu runajam. 3468,7;

Ļaudis mani valodās Brāļos kāra šūpulīti:

Sī devīta vasariņa, Vēl neredzu līgojam. 8616;

Tautiets acis mirkšķināja, Redz man mazu bāliņos.

Kremt akmeni, dzer ūdeni, Gaidi lielu uzaugam.
10771,3.

So vārdkopu atkarīgo divdabju implicitie subjekti par vārdkopas nominālajiem resp. pronominālajiem komponentiem bieži vien uztverami tikai ar transformāciju. Tas nozīmē, ka no konteksta sakara uztveramais divdabja subjekts kā vārdkopas nominālais vai pronominālais komponents lietojams ar formas maiņu. Visbiežāk sastopamas teikumu konstrukcijas, kurās implicitais komponents jātransformē no nominatīva akuzatīvā:

Kur pie joda ciema gani, Ka nedzird (ganus) lēllojam? 743;

Kur tas mūsu jaunais svainis, Ka neredz (svaini) staigajam? 1637,1;

Man māsiņa šūpulī, Pagaid' (māsiņu) lielu izaugot,
Pagaid' lielu izaugot, Pagaid' pūru piedarot. 1945 v.

Parasts šāds divdabja subjekta implicīts lietojums jautājuma un jautājumu motivējoša stāstījuma teikuma sakarā:

Kur palika, nepalika Šo arīņu dzeltainīte?

Nedzird vairs līgojam, Kā citām vasarām. 404,2;

Kur palika dižā kūma? Neredz vairs rotajam. 1637.

Ja implicītais subjekts ir pronomiņālā formā, tad transformācija, kas saistīta ar pronomēna supletīvo formu lietojumu, šķiet visai radikāla:

Es to savu māmuliņi Ik vakara raudināju:

Dzirdej' manu dziedāšanu, Pārņākam (mani) nesagaida. 221.

Pronomiņālā transformācija *es > mani* asociatīvo sakaru ziņā, bez šaubām, ir brīvāka nekā nominālā transformācija, kurā ar supletīvām formām nesastopamies.

Retāk sastopams implicītais komponents, kas transformējams no atkarīgā locījuma atkarīgajā:

Žēl man bija tautu dēla, Redzēj' grūti (t. dēlu) dzīvojam. 9329,1; sal.: 7884;

Smējās man visi ļaudis, — Kas smieklīm nesmējās? —

Smējās man dziesmiņām, Smējās man valodai;

Darbiņam nesmējās, Redz (mani) ražani dzīvojam. 905.

Kam man nesti dailu rotu, Kam man daili izvesties?

Tāli mans arajiņš, *Neredz* (mani) daili staigajot.
9696,8.

Kā implicīts subjekts jāatzīmē arī subjekta izsecinājums no finitā verba personas galotnes un transformējums attiecīgajā locījumā (akuzatīvā), kāds nepieciešams atkarīgā divdabja subjektam:

Apkārt kalnu ar likumu Tautu dēlu pavadiju (es),
Lai neredz tēvs, māmiņa, Lai *nesaka* (mani) cerejot.
8325,3 un 9353.

Iepriekšējos gadījumos varam runāt par atkarīgā divdabja subjekta implicējumu vai daļēju elipsi (t. i. divdabja subjekta ietvērumu blaku teikumā). Gadījumos, kuros divdabja subjekts nav nedz implicēts, nedz atrodams blaku teikumā, tas ir pilnīgi elidēts¹⁰¹:

Gana malu visu rītu, Gana tek dzirnaviņas;
Ustabiņu daiedama, *Dzird* ap sevi runajot. 8448;
Sargaj' savu vainadziņu, Kā uguņa dzirkstelīti,
Dzirdu ciema meitiņām Bez godiņa noņemam. 6547,2.

Atkarīgā divdabja subjekta elipse nav uzlūkojama teikumā par iezīmi, kas teikumu kādā ziņā padarītu defektīvu. Tā ir līdzeklis pasvītrot, izteikt verbālās konstrukcijas vispārinātas vai nenoteiktas personas raksturu un zināmos nosacījumos (konstrukcijās ar pasīvo divdabi ar *-ām*) pasvītrot šajās konstrukcijās verba pasīvo raksturu (sal. šai sakarā: J. Endzelīns, LGr. 798 a §, 1001.—1002. lpp.).

Konstrukcijās, kurās no galvenā verba atkarīgie akuzatīvi funkcionē nevis par atkarīgo objektu divdabju subjektiem, kā iepriekš aplūkotojamos gadījumos, bet par šo divdabju objektiem, akuzatīvi mēdz būt divkārši pārvaldīti. Šie akuzatīvi parasti ir reizē papildinātāji kā finitajam verbam, tā arī atkarīgajam divdabim. Turpretim iepriekšējos gadījumos akuzatīvi teikumā bija vienkārši pārvaldīti. Tos pārvaldīja finītie verbi. Abi vārdkopu tipi resp. abas attieksmes starp akuzatīvu un divdabi redzamas arī vienas dziesmas piemērā:

Ciešu zirgu netekot, Zobeniņu nemēdzot,

Ļaužu valod' i neciešu Ap seviemi runajot. 9056,

kur trīs vārdkopas. Pirmā — *ciešu zirgu netekot* — ar objekta divdabi un no finitā verba atkarīgu akuzatīvu kā šā divdabja subjektu. Otra — *ciešu zobeniņu nemēdzot* — ar subjekta divdabi un no atkarīgā divdabja atkarīgu akuzatīvu. Trešā (trešās kodols) —

¹⁰¹ Starp daļējo un pilnīgo elipsi vērojami arī robežgadījumi, kuros konteksts dod zināmus pieturas punktus, lai transformētu attiecīgo divdabja subjektu ar citas leksiskas nozīmes vārdu:

Dziedim, brāļi, gaviļima. Gar uguņi sēdedami,

Lai nes māte launadziņu, *Šķiet* (dēlus resp. mūs) druvāja gaviļim. 612.

valodu neciešu runājot — ar objekta divdabi un divkārši pārvaldītu akuzatīvu.

Atkarīgā objekta divdabja subjekts nav lietojams gadījumos, kuros ar divdabi izteiktā darbība, kā atzīmēts, uztverama kā vispārinātas vai nenoteiktas personas darbība:

Sava laika bite gaida, Sava laika lakstīgala;

Sava laika meita *gaida* Vainadzīņu noņemam. 6214,1;

Es raudāti nedzīros, Man raudiņa pati nāk:

Dzirdu savu augumiņu Tuvu, tāju nicinam. 8418.

Pasvītrotot verbālās konstrukcijas pasīvo raksturu, šais gadījumos lietojams pasīvais divdabis ar *-ām*, pārējos gadījumos lietojams aktīvais divdabis ar *-ot*:

Jo tie laudis daudz runāja, Jo es nieka nebēdāju,

Zinu savu vainadzīņu Pa godam valkājot. 8483;

Es *redzeju* Lietuvēja Vaskiem pilis mūrejojot. 2617,5.

Divdabis ar *-ām* funkcionē tikai kā objekta divdabis un, atskaitot sekojošos gadījumus, cita tipa vārdkopās nav sastopams.

Vienā no šiem gadījumiem divdabis ar *-ām* atkarā no finitā verba un tā subjekta kā teikumpriekšmeta, kas ir nominatīva formā, iekļaujas vārdkopā, kas ietver sevī vārdus predikatīvās attieksmēs:

Grib zemite smalk' aram, *Grib i* smalki ecejam;

Grib puisitis klāt gulam, *Grib i* miļi pieņemam. 12536;

Sav' pāditi dididamis, Augstu rokas cilināju:

Diža rada *bērniņš* bija, *Gribej'* augstu cilinam. 1535,1;

Ķizu, ķizu, tas bij labi, Kam *tu nesi* neliekam,

Kam *tu nesi* neliekam, Māmiņai nezīnam. 995,5;

Sal.: J. Endzelins, LGr., 798 b §, 1002. lpp., kur minētas konstrukcijas ar *-ām* kā subjekta divdabi (tikai ne no tautasdziesmām).

Otrā no šiem gadījumiem divdabis ar *-ām* subjekta divdabja funkcijā uzlūkojams kā divdabja ar *-ot* aizstājējs:

Māte, dēlu audzedama, *Šķitās* pili mūrejam. 3336 v.;

Atsasēdies, atsapūties, Mana veca māmuliņa;

Diezgan *biji piekususe*, Mani mazu auklejam. 3153,1 v.;

Mana balta māmuliņa, Kur tie citi bāleliņi?

Vaj likstite *nolikuse*, Mani vien šūpojām. 3378,3;

Tīci, māte, vaj netīci, Nebūš, kalpa līgaviņa;

Uz a u g a m *novalkaju* Saiminieka gredzentiņu. 6403,2.

*

Saliktās vārdkopas ar atkarīgajiem objekta divdabjiem ar *-ām* un *-ot* kā sintaktiskas konstrukcijas latviešu literārās valodas

vēsturē uzrāda dažādu produktivitātes tendenci. Visproduktīvākās ir tautasdziesmās. Tās bijušas populāras arī zināmos 17. gs. garīgajos tekstos, kā to liecina P. Šmita pētījums par Glika bībeles valodu.¹⁰² Atzinis, ka attiecīgās konstrukcijas senāk ļoti bieži lietotas (kā to liecina tautasdziesmas), P. Šmits aizrāda, ka:

«Visiem šādiem piemēriem par spīti šādas konstrukcijas ir gandrīz jau galīgi izskaustas no mūsu rakstu valodas. Jādomā, ka viss tas ir noticis pēc vācu valodas priekšzīmes. Tā kā nu līdzīgu konstrukciju nav arī krievu valodā, tad pat pirmie latviešu rakstnieki diemžēl nebija nākuši uz domām lietot šādus īsti latviskus teikumus. Bet arī tagad vēl nebūt nebūtu par vēlu lūkot pamazam atdzīvināt minētās konstrukcijas, jo galīgi izmirušas viņas tomēr nav nedz tautas valodā, nedz arī rakstos.»¹⁰³

Kā liecina E. Soidas pētījums par vārdkopām «Pēterburgas Avīzēs», tad minētās konstrukcijas publicistiskajos rakstos konstatētas tikai ar četriem vārdiem: *dzirdēt, ieraudzīt, redzēt un nomanīt*.¹⁰⁴ Tātad, salīdzinot ar tautasdziesmu valodu, 19. gs. vidū publicistikas valodā šīs konstrukcijas reti lietotas. Trūkst pētījumu par citiem latviešu valodas pieminekļiem, sevišķi mūsdienu latviešu valodas jomā, lai izdarītu kādus plašākus secinājumus par šo vārdkopu produktivitāti mūsdienās.

b²) *Saliktās verbālās vārdkopas ar atkarīgo objekta divdabi ar -ot un atkarīgā datīva formām kā šā divdabja subjektiem*

Aplūkojot saliktās verbālās vārdkopas ar divdabi *-ot* kā atkarīgo komponentu, kas saistīts ar datīva formu kā divdabja nosauktās darbības subjektu, E. Soida pētījumā par vārdkopām nav precizējusi šo vārdkopu raksturu un sintaktiskās funkcijas, sacidama:

«Ja verbālās vārdkopas centrālā komponenta un atkarīgā divdabja ar izskaņu *-ot* apzīmētās darbības saistītas tikai laika ziņā, tad atkarīgajam divdabim ar izskaņu *-ot* tiek pievienots darbības veicējs datīvā, kas vairs nav saistīts ar vārdkopas centrālo komponentu kā tā papildinātājs, bet veido ar divdabi diezgan ciešu un nozīmes ziņā patstāvīgu vienību, ko latviešu valodā saucam par divdabja teicieniem un no pārējā teikuma norobežojam ar komatiem. Piem.:

... viņiem *runnajoht*, bij mehnesis *uslehcis*. P. A. 1862, 167.»¹⁰⁵

Šai regulā iekļauts tikai absolūtais datīvs, tas ir, tas, kas teikumā «vairs nav saistīts ar vārdkopas centrālo komponentu kā

¹⁰² (P. Šmits), Glika bībeles valoda. «Rakstu krājums. Rīgas Latv. Biedrības Zinību Komisijas izdots». 14. krājums. Rīgā 1908., 36.—37. lpp.

¹⁰³ Turpat, 38. lpp.

¹⁰⁴ E. Soida, Vārdkopas..., Rīgā 1954, 143. lpp.

¹⁰⁵ Turpat, 142. lpp.

tā papildinātājs.» Tāds secinājums var būt pareizs tikai attieksmē uz autores ekscerpēto «Pēterburgas Avižu» valodas materiāla pamata un raksturot šā avota publicistikas stilu, bet tas nav uzlūkojams par latviešu valodas sintakses vispārīgu regulu. Latviešu klasiskās tautasdziesmas dod ļoti plašu materiālu arī ar tādiem datīviem, kas saistīti ar vārdkopas centrālo komponentu kā tā netiešie papildinātāji un ir divdabja ar *-ot* nosauktās darbības subjekti. Sai sakarā izvirzās jautājums par papildinātāja^{105a} un absolūtā datīva noteikšanas resp. nošķirošanas kritērijiem. Ekscerpētā materiāla salīdzinājums dod iespēju izvirzīt sekojošu mērāuklu. Ja teikumpriekšmets kā darītājs attieksmē pret finīto verbu kā izteicēju un kā divdabja ar *-ot* pārvaldītāju nosauc daļu no datīva formā izteiktā darītāja, kas attiecas uz divdabi ar *-ot*, vai arī šā darītāja datīva piederumu (īpašumu, rīku, lietu), vai arī izsaka laiku, kurā notiek ar divdabi apzīmētā darbība, tad divdabja subjekts datīvā attiecas kā papildinātājs pret teikumpriekšmetu un izteicēju (kam finīta verba forma). Teikto ilustrēsim ar piemēriem.

Pirmkārt, par papildinātāju sakarā ar teikumpriekšmetu, kas izsaka papildinātāja daļas jēgumu. Dziesmā —

Putniņam galva sāp, Vītolā dziedā jot;

Sērdienei acis sāp, Pēc māmiņas raudā jot. 4184 — pirmā teikuma teikumpriekšmets *galva* ir daļa no datīva formā *putniņam* izteiktā darītāja, kas attiecas uz divdabi ar *-ot* *-dzied(aj)ot*; līdzīgi otra teikuma teikumpriekšmets *acis* ir daļa no darītāja *sērdienei*. Tāpēc šie datīvi kā salikto vārdkopu *putniņam sāp (galva) dzied(aj)ot* un *sērdienei sāp (acis) raud(aj)ot* komponenti teikumā ir papildinātāji attieksmē pret galveno verbu¹⁰⁶

^{105a} Sai sakarā papildinātāju saprotam tradicionālā nozīmē. Istenībā te jārunā par papildinātāja teikumpriekšmetu resp. par netiešo teikumpriekšmetu. Skat.: *Art. Ozols*, Vārds datīvā kā teikuma loceklis. Pēteris Stučka Latvijas Valsts universitātes Zinātniskie raksti XVI sēj. Rīga 1957, 19.—32. lpp.

¹⁰⁶ Citi minēto salikto vārdkopu piemēri teikumos, kuros teikumpriekšmets nosauc daļu no datīva formā izteiktā subjekta, kas attiecas uz atkarīgo divdabi ar *-ot*: *asaras* — dēliņam 5381; 5381,2; 5467; puisīšam 4664; 5381,1; tautām 5769; *aste* — sunam 11959; *balss* — mums 1 317,2; *bārda* — man 2220; «*bīķses*» (spalvas nozīmē) — vilkam 2360,3; *galviņa* — man 8000; 8227; 8266; 10123; 10560; *galiņa* — man 13073; *galva* — mātei 3250; *kājas* — mātei 3245,1; nelietim 9532; sunim 2360,4; vilkam 2360; 2360,1,1 v., 2; *kājiņas* — man 1418; 1523 v.; *kājas, rokas* — man 7527; *kauli* — tam 9554; tev 878; *lūpiņas* — tev 2308; *mēles* — ļaudim 8591; *mēlīte* — jums 882; *nagi* — (tautu) meitai 7376,1,4; puisīšiem 7375,1; spīgacei 7376,2; tev 7376,2 v.; *rocīņas* — man 7521; *rokas* — man 11351; mellei 7376,3; *sīrsniņ* (vokatīvs) — man 1 3207,1; *spārni* — bitei 9400; gulbim 8461,5; irbei 8461; 8461,1; sīlim 8461,14; sīļam 8461,12,13; vanagam 2575; 2575,1; zīlei 8461,9,10; «*zeķes*» (spalvas nozīmē) — vilkam 7319; *zobi* — āžam 8285; Klāvam 8075,2; tev 878.

kā izteicēju un arī pret teikumpriekšmetu un neveido absolūtā datīva konstrukcijas.

Otrkārt, ar absolūto datīvu nav sajaucams tāds datīvs, kas nosauc ar nominatīvu kā teikumpriekšmetu izteiktā piederumā¹⁰⁷ īpašnieku, lietotāju:

Mātei *ķeša noplisusi* Bērniem maizi glabajot;

Bērniem *ķeša noplisusi* Atslēdziņas glabajot. 3337.

Piederums jāsaprot plašākajā nozīmē. Pie tā pieskaitām arī a) ar teikumpriekšmetu nosauktos rīkus, kas pieder vai kurus lieto ar datīvu nosauktais atkarīgā divdabja subjekts, kā piemērā — *rati*:

Pelei *rati saplīsuši* Bērniem miegu vazajot. 2078;

b) arī īpašuma nosaukums, kā piemērā — *zirgi*:

Laiimei *zirgi nosviduši*, Tev vietīņas meklejot. 6629;

c) arī garīgu īpašumu nosaukumus, kā piemērā — *dziesm(in)as*:

Aizsamirsa man *dziesmiņas*, Grūtu mūžu dzīvojojot;
I. 197,1;

d) arī psihisku īpašību nosaukumus, kā piemēros — *varīte, slavīte*:

Sim parāvu, tam parāvu Grūtas dzirnas, daiedama;

Sur *varīte*, tur *varīte* Man *nolēca* dzīvojojot. 8193;

Man, ar tevi ligojot, *Slaviļ' gāja* maliņā. 8685;

e) arī kolektīva vai kolektīva dalībnieka nosaukumus, kā ģimenes locekļu, kaimiņu u. tml. apzīmējumus:

Es piedzimu māmiņai, Rožu dārzu ravejojot; 1192.

Treškārt, ja teikumpriekšmets apzīmē laiku, kurā notiek ar divdabi ar *-ot* nosauktā darbība, tad datīvs kā divdabī izteiktās

¹⁰⁷ Citi attiecīgo salikto vārdkopu piemēri teikumos, kuros teikumpriekšmets nosauc datīva formā izteiktā subjekta piederumu (arī kolektīvu vai kolektīva locekli): *adatiņa* — man 4265; *āķis* — man 382,9; *bēriši* — man 2491; *bloda* — man 382,13 v.; *ceplis* — man 382,10; I. 382,7; *diegi* — man 7395; *tās (dzirnaviņas)* — man 8007; *es* — māmiņai 1192; I. 1192,1; *mīļajam* 7252; *glāze* — man 382 v.; 382,1—2; I. 382,1—2,6,8; *gredzeniņš* — man 6315; *gredzentiņi* — caunītei I. 2417,3; *tev* 6356,9—10; *gredzentiņš* — man 6230; *groži* — man 2428; *gulbenieši* — man 10320; *guntiņa* — man 8322,1; *kanna* — man 382,3; I. 382,3; *kārtiņa* — *tev* 3378,2; *kāts* — man 3113; *knopē* — man 382,6; I. 382,11; *kronis* — man 8206,1; *krūze* — man 382,14; *kurpes* — māmiņai 5671; man 1283; *likstiite* — *tev* 3378; *lauriņi* — man 9241; *māmuliite* — man 5036,6; *milniņš* — man 6869; 6899; *tās [nāzis]* — Laimiņai 7992; *poga* — man 382,5; *pogas* — man 382,7 v., 12; I. 382,4; *piesis* — man 2451; *pina* — man I. 382,6; *pumpas* (biksām) — man 3517,1; *raibulīte* — man 2495; (*rauduviņa*) — man 3517,1; *saīte* — man 382,8; I. 382,14; *skrote* — man 10606; *skujas* — paģļam 2824; *šnalle* — man I. 382,9; *šnore* — man 382,13; *tās (tēraudīņš)* — man 7372; *vainadziņš* — man I. 382,12; *vāle* — man 7530; *vāļi* — man 9525; *vērši* — tam 1177; *tās (vilnanītes)* — māmiņai 7506; *zeltadata* — man 7371; *zīles* — man 5744; 8206.

darbības veicējs funkcionē teikumā par papildinātāju attieksmē pret finīto verbu¹⁰⁸ un zināmā mērā arī pret teikumpriekšmetu:

Man aizgāja šī vasara Viena zieda meklejot: 6070
un 6498.

Sai sakarā pie laika apzīmējumiem pieskaitāmi arī daži tādi nosaukumi, kam tikai asociatīvs sakars ar laika jēgumu, piemēram *miegs* (gulēšanas laiks):

Man *nenāca* nakti *miegs* Uz tevīm domājot. 4468;
sal. 4468, 1; 11018, 4; sal. arī: 382, 4; 4468, 2.

Bez iepriekš aplūkotā leksiski sintaktiskā kritērija absolūtā datīva konstrukciju nošķiršanai no konstrukcijām, kurās datīvs kā divdabja ar *-ot* subjekts ir arī finītā verba papildinātājs, jāmin arī frazeoloģiski sintaktisks kritērijs. Tā retoriskos frazeoloģiskos jautājumteikumos datīvs kā atkarīgā divdabja ar *-ot* subjekts funkcionē teikumā arī par finītā verba papildinātāju¹⁰⁹:

Kas atlēca man jaunam Tik bēdīgi dzīvojojot? I 117,1;
Roka roku pārmijās Pie grūtām dzirnavām;

Kas mūžiņu man *pārmija*, Ar nelieti dzīvojojot? 8173.

Beidzot jāatzīmē arī tīri gramatisks — morfoloģiski sintaktisks — kritērijs absolūtā datīva nošķiršanai no datīva kā finītā verba papildinātāja. Aktīvie un refleksiīvie finītie verbi, kas pārvalda datīva formas teikumā, nosaka, ka šis pats datīvs, kas apzīmē divdabja ar *-ot* izteiktās darbības subjektu, ir finītā verba papildinātājs. Tādi verbi ir: *aizmirsties*, *atvēlēt*, *iet* (ar nozīmi «izdoties»), *piederēt*, *saderēt* (ar nozīmi «saskanēt»), *savesties* (ar nozīmi «izdoties»), «saderēt»), *(ne)smieties*, *(ne)trūkt* u. c.:

Atvēliet māsīņai Labu mūžu dzīvojojot. 2023,4;

Pieder man še augot, *Nepieder* dzīvojojot;

Pieder man nolīgot Cit' arīņu maliņā. 3752;

Kas piebira man raudot, *Kas bēdīgi dzīvojojot?*

Laudis smēja man raudot, *Dievs bēdīgi dzīvojojot.* 111;
I 111,1.

Ipaši atzīmējams verbs *būt* piederības nozīmē, kurš saistās ar datīvu kā divdabī izteiktās darbības subjektu:

Vai celiņa man *nebija*, Ceļmaliņu ij e j o t?

¹⁰⁸ Citi piemēri ar attiecīgā tipa vārdkopām teikumos, kuros teikumpriekšmets nosauc ar divdabī ar *-ot* izteiktās darbības laiku pie šādiem datīva kā divdabja subjekta nosaukumiem: *diena* — dievam 1212; man 6070,1; tevīm 1873,5; *dienīņa* — dievam 8363; man 1472; *dienīņas* — man 6070,5; *vakardiena* — man 2264; *vasara* — man 6070,2—3,7; *vasaras* — man 6070,6; tev 9612; *ziemiņa* — man 10152.

¹⁰⁹ Citi piemēri ar retorisko frazeoloģisko jautājumu: *kas ielēca* man 111 v.; *kas pielēca* man 111 v.; 112; I 112,1; I 112¹; 113; *kas piebira* man 111; I 111,1; *kas piebira vējīnām* 8520; *kas vilka mēva* 12555; *kas man tika* I 66,1 *kas tiek* man 112,1.

Vaj bāliņu man *nebija*, Svešus ļaudis bildinot? 3672;
Kādu mūžu Laime lika, Tāds *bij* man dzīvojot. 9170;
Būs man laime dzīvojot, Vešū dziesmas kalniņā.
I 206,2;

Vaj tu zini, ka *nebūs* Man maizītes dzīvojot? 4965;
Ļaužu pelta ta meitiņa, Tai *būs* laime dzīvojot. 9040 v.

Verba *būt* tagadnes trešās personas forma šai sakarā netiek lietota:

Ļaužu pelta ta meitiņa, Tai [ir] laimiņa dzīvojot. 9040;
Jaunajām meitiņām [ir] Daudz valodu dzīvojot. 8284.

Noliegtu tagadnes trešās personas formu (*nevaids, nava, nav*) neelidē:

Nevaid kauna krusttēvam, Pādei diķi nometot;
Kaut es kaunu darijusi, Es uzmetu dalderiti. I 1785¹.

Iepriekš minētās konstrukcijas uzlūkojamas par tādām, kuru eksistence veicinājusi absolūtā datīva konstrukciju attīstību. Sal. šai sakarā J. Endzelīns, LGr. 806 a §, 1010. lpp.

Gadījumos, kuros finītais verbs (kā izteicējs) nepārvalda datīvu, kuros datīvs nesaistās ar finītā verba subjektu (teikum-priekšmetu) kā datīvā izteiktā jēdziena daļas, piederuma nosaucēju un kuros finītā verba subjekts nenosauc laiku, kādā norisinās ar atkarīgo divdabi izteiktā darbība, konstrukcijas ar datīvu kā divdabi izteiktās darbības subjektu uzlūkojamas par neatkarīgām resp. par absolūtā datīva konstrukcijām. Taču no vārdkopu viedokļa absolūtā datīva konstrukcija ir atkarīga no finītā verba, kas pārvalda šās konstrukcijas visumā, t. i., divdabi reizē ar tā subjektu datīvā kā sintaktiski nedalāmu vienību.

Šī sintaktiski nedalāmā vienība ir transformētu predikatīvu attieksmju paudēja (piem., *gaismai austot < gaisma aust*):

Gaismai austot Rīgā *braucu*, Saulei lecot Vāc-
zemē. 2298,1;

Zīle liela pareģone, Sava gala neparedz:

Vanagam *nosperot*, Spalvas vien *noputeja*. I 2581,1.

Absolūtā datīva konstrukcijas¹¹⁰ funkcionē kā salikti teikumlocekļi, un proti — kā pavadapstākļi.

Absolūtā datīva konstrukcijām var būt tuvas dažas citas, kas atkarīgas arī no nomināla izteicēja, un kurās divdabim ir nosacījuma apstākļa sintaktiskā funkcija piemēram:

¹¹⁰ Citi piemēri ar absolūtā datīva konstrukcijām: 1171,1; 1172; 1173; 1177; 1302; 1326; 1326,1,4—5,10; I 1326,1—2; 1358,1; 1938; 2235; 2265; 2266; 2266,1—5; 2820; 2820,1v.; I 2820,1; 3517; 3554; 3882; 4296; 4926; 5098; 5117,1; 5243,2—3; 5504; 5775; 5679; 5961; 6168 v.; 6219; 6542; 6570; 6570,2—3; 7446 v.; 7506,1; 7609; 8084; 8206; 8228 v.; 8244; 8593; 8596,1; 8972; 9168; 9234; 9392; 9392,1,2; 9401; 9670; 10226,1; 11533; 11780; u. c.

Sila zeme man arot, Bārenite precejoj; 5220,4;
sal.: 11219,1.

Absolūtā datīva konstrukcija piekļaujas arī adverbiālam izteiciņam:

Nava žēl vainadziņa, Labajam noņemot. 10136.

Absolūtā datīva konstrukcijās samērā bieži sastopams implīcīts atkarīgā divdabja subjekts.¹¹¹ Implīcītā subjekta lietojuma veidi dažādi.

Viens implīcītā subjekta veids — subjekta novietojums blaku teikumā (iepriekšējā vai sekojošā):

Villiņu kāršot Miedziņš nāk,

Kārs pate, māmiņa, Dod man vērpt. 7115.

Pārējie implīcītā subjekta veidi saistīti teikumā ar kāda vārda transformāciju.

Subjekts transformējams no blaku teikuma nomēna vai pronomena nomatīva formas:

Lustīgs Jānīts panākšos nākdams;

Čiksteja naudiņa, [Jānītim] no maka velkot. 1788,3;

Norūcās dzirnaviņas, [man] Ielaižot jūriņā.

Gan es biju dziedajuse, Lai dzied jūras gaigalīte. 681.

Subjekts transformējams no tā paša vai cita teikuma nomēna vai pronomena atkarīgā locījuma (ģenitīva vai akuzatīva), kas funkcionē par papildinātāju:

Kas bāriņa nerūdina, [bāriņam] Bez māmiņas dzīvo-
jot. 4797;

Neviens mani nenievā, [man] Ar godiņu valkājot
[vainadziņul]. 6570,1 v.;

Nedod mani, māmuliņa, Kur tautāmi tāju pļavas:

Saule lēca [man] aizejoti, Mēnestiņis [man] atejot
10402;

Rāj man (akuz.) kungi, rāj bāliņi, Vēl staigāju dziedada-
dama;

Tā norāja tautu dēls Visu mūžu dzīvojot. 211.

Subjekts transformējams arī no tā paša (retāk no blaku) teikuma teikumpriekšmeta pronominālā apzīmētāja nominatīva formas (no piederības vietniekvārda personas vietniekvārda datīvā):

Sķīries mana valodiņa, [man] Ar tautām runājot. 7533;

Trīcēs tava valodiņa, [tev] Ar tautām runājot. 5837, 1, 3;

Aizko mani sārti vaigi Jau tik drīz nobāloja?

Asarām nobāloja, [man] Grūtu mūžu dzīvojot. 3934.

Subjekts transformējams vēl arī no tā paša vai blaku teikuma

¹¹¹ Sal.: J. Endzelīns, LGr., 806. § c, 1011. lpp.: «Dažreiz subjekta datīvs pie tam jāiedomājas no kopsakara.»

attiecīga (pēc konteksta spriežot) apzīmētāja atkarīgā locījuma formā (pie tam, ja apzīmētājs piederības vietniekvārds, tas transformējams personas vietniekvārdā):

Mātes galva *appūtēsi*, [mātei] Griķu miltus *sijajot*.
3250 v.;

Aiz kalniņa lejiņā Nokaltuse driķu druva;
Tā *sakalta* meitu mēle, [meitām] Par pušiem *runajot*.
8314;

Apdziest mana uguntiņa, [man] Tautu durvis *daejot*;
Tā *dziest* ļaunvalodiņas, [ļaudīm] Ap manim *runajot*.
8322;

Šovasar spožas bēres Manam ziļu vainagam;
Sī *pēdeja* vasariņa, [man] Vainadziņu *valkajot*. 10654;
[Man] Puķītes *lasot* Lūduma malā,
Atnāca tautietis, Nomauca gredzenu.
Kur liksi, tautietī, Manu *gredzentiņu*? 6365;
Bij manā rociņā Zelta griezts *gredzentiņš*;
Noriteja [man] dzīvojot Ar nelieša tēva dēlu. 6356,2.

Beidzot, subjekts izsecināms no finītā verba personas galotnes un transformējams attiecīgajā locījumā (datīvā), kāds nepieciešams atkarīgā divdabja subjektam:

Dziedāt māku [es], dancot māku [es], Lauku darbu vien *nemāku* [es].

Lauku darbu kauns *mācis*, [man] Tautiņās *dzīvojot*.
I 942'.

Ja šā tipa vārdkopās nesastopam nedz tiešu, nedz implicitu atkarīgā divdabja subjektu, tad divdabja konstrukcija (resp. subjekts) iegūst vai nu nenoteiktas, vai vispārinātas personas raksturu:

Pilni pirksti abas rokas zelta grieztu *gredzentiņu*;
Pa vienam *noriteja*, Ar neveikli *dzīvojot*. 6356;
Nedod dievs augsta kalna, Netikuša arajiņa:
Piekūst kājas staigājot, Arajiņa *saukajot*. 10368,4.

*

Nobeigumā jāpasvīto, ka raksturīgākās latviešu tautasdziesmu verbālās vārdkopas ir tās, kurās par atkarīgiem komponentiem sastopam infinitīvus un divdabjus. Šais vārdkopās iekļaujas arī lielais vairums no saliktajām verbālajām vārdkopām ar atkarīgajiem nomeniem un pronomeniem. Taču saliktās verbālās vārdkopas ar atkarīgajiem nomeniem un pronomeniem finītājs verbs bieži arī bez infinitīva vai divdabja pārvalda nomena un pronomenu formas (tās teikumā funkcionē par papildinātājiem vai apstākļiem). Leksiski semantiskās attiecības starp finīto verbu un atkarīgajiem nomeniem resp. pronomeniem pētījamas

vienkāršo vārdkopu ietvaros.¹¹² Divu atkarīgo komponentu klātie šais vārdkopās neveido vienības, kurās atkarīgie komponenti (ar vai bez paplašinājuma) nozīmes vai sintaktisko funkciju ziņā ietekmētu viens otru (kā saliktajās vārdkopās ar infinitīvu un divdabjiem kā otriem komponentiem). Šais vārdkopās pētījama atkarīgo komponentu savstarpīgā pozīcija attieksmē pret galveno komponentu, t. i., tā saucamā vārdu kārtā. So jautājumu atstājam speciāliem pētījumiem.

А. Я. ОЗОЛ

ХАРАКТЕРНЕЙШИЕ ГЛАГОЛЬНЫЕ СЛОВСОЧЕТАНИЯ С ЗАВИСИМЫМ ИНФИНИТИВОМ, ПРИЧАСТИЕМ И ДЕЕПРИЧАСТИЕМ В ЛАТЫШСКИХ КЛАССИЧЕСКИХ НАРОДНЫХ ПЕСНЯХ

В В О Д Ы

В глагольных словосочетаниях с личной формой глагола или причастием в качестве главного слова в роли зависимых слов выступает неспрягаемые формы глагола (инфинитив, супин, причастия, деепричастия) и формы всех остальных знаменательных слов.

Переходя к рассмотрению глагольных словосочетаний с зависимым инфинитивом, следует отличать от словосочетаний как синтаксической категории те конструкции с инфинитивом, в которых вспомогательные глаголы, управляющие инфинитивами, образуют аналитические морфологические формы. Здесь, прежде всего, нужно отметить вспомогательный глагол *būt* «быть», управляющий инфинитивом для выражения значения долженствования. Эти конструкции подробно объясняются как аналитические формы долженствования наклонения глаголов. Инфинитив при вспомогательном глаголе *būt* употребляется вместе с формами дательного падежа существительных или местоимений — субъектами действия, названного инфинитивом, в повествовательных и вопросительных предложениях. При этом вспомогательный глагол *būt* употребляется в форме третьего лица прошедшего или будущего времени:

¹¹² So jautājumu pētījusi E. Soida savā kandidātes disertācijā «Vārdkopas jaunlatviešu publicistiskajos darbos», Rīgā 1954, 222—338. lpp. Tautasdziesmu valodas materiāla analīze šai plāksnē, salīdzinot ar gūtajiem atzinumiem «Pēterburgas Avižu» valodas materiālā, atstāta speciāliem pētījumiem.

Bija man vīram būt, Ne meitīnai vainagāi,
Es neļautu tēva zemi Ierbitēm purināt 3799;
Была бы я мужчиной, не в девичьем венке,
Не позволила бы отцовскую землю куропаткам трясти.
Vai pēc kunga grūta darba Būs bēdīgi man dzīvot?
Bēdas mīt kājiņām, Darbu nest šaujiņā! 647, 1.
Разве после тяжелой барской работы мне печально бу-
дет жить?

Горе топтать ногами, работу нести в руке.

Значение настоящего времени аналитического долженствовательного склонения передается конструкцией дательный + инфинитив, которая в отношении модального значения соответствует конструкциям с формами глагола *būt*:

Vaj man *vilkt* grūtas dzirnas, Vaj otro malejiņu?
8056, 1;

Толкать ли мне тяжелые жернова или вторую молотильницу?;

Vaj bij man dzirnas *vilkt*, Vaj mazo malejiņu?
8055, 1.

Толкать ли мне было жернова или маленькую молотильницу?

Аналитические формы обычно выражают долженствование, возникшее под влиянием внешних условий, а синтетическое — более осознанное, «внутреннее» долженствование. Этим определяется различное стилистическое употребление синтетических и аналитических форм долженствовательного склонения. В аналитических формах этого склонения ослаблено понятие времени, зато каждый вариант (1. дательный + инфинитив; 2. дательный + *bija* + инфинитив; 3. дательный + *būs* + инфинитив) имеет свой дополнительный модальный оттенок.

Разумеется, формы аналитического долженствовательного склонения, которые в дайнях употребляются чаще, чем синтетические формы, не относятся к словосочетаниям, а только к системе глагольных форм. Также формы аналитического будущего времени изъявительного склонения нельзя отнести к словосочетаниям. Глагол *būt* вступает в словосочетание только в значении местонахождения, т. е. при обозначении, что действие, названное инфинитивом, произошло не в том месте, где находится субъект действия глагола *būt* и инфинитива во время речи:

Vai bijat rījas *kult*, Vai mālišu rītināt? 2893.

Молотили ли хлеб, или помол катали?

Чтобы в дальнейшем отграничить простые члены предложения от сложных или составных членов предложения, по-

путно решается вопрос о природе глаголов в словосочетаниях с инфинитивом. Главные глаголы в этих конструкциях в латышском языкознании рассматривались отчасти как вспомогательные глаголы. Акад. Я. Эндзелин упоминает в качестве таких глаголов всего 21¹, доц. Э. Сойда — еще 70². На материале дайн первых двух томов нам удалось установить еще 100 глаголов, управляющих инфинитивом. Кроме семи групп такого рода глаголов, отмеченных в предыдущих исследованиях, установлена еще восьмая, до сих пор не выделявшаяся в описаниях словосочетаний латышского языка. Эта группа глаголов обозначает процессы труда и примакает к группе глаголов движения, связанного с перемещением в пространстве. Разница лишь в том, что глаголы, относящиеся к восьмой группе, обозначают движение рук в процессе работы: *adīt* «вязать», *cīrst* «рубить», *kaldināt* «ковать», *lauzt* «ломать», *skaitīt* «считать», *taisīt* «делать, готовить».

Итак всего обнаружено около 200 глаголов, управляющих инфинитивами. Если проанализировать еще больший материал, то несомненно можно было бы найти еще ряд подобных глаголов. Таким образом, возникает сомнение в правильности утверждения, что глаголы, подчиняющие инфинитивы, имеют (отчасти) вспомогательный характер. Нельзя же сотням глаголов приписывать вспомогательный характер, хотя бы частичный только потому, что они не выступают отдельно, называя действие субъекта, а вместе с инфинитивом. Такое употребление отнюдь не свидетельствует о том, что лексическое значение главного глагола в словосочетании утрачено, ограничено или в каком-либо другом отношении неполно, что могло бы послужить основанием для рассмотрения их в качестве вспомогательных глаголов и тем самым воспринимать в предложении в качестве компонентов сложных членов предложения.

Сложные глагольные словосочетания с зависимым инфинитивом рассматриваются по количеству слов, входящих в сочетание, как трех-, четырех-, пяти-, шести- и семичленные³ словосочетания.

¹ Ср.: *J. Endzelins, Latviešu valodas gramatika, Rīgā, 1951, § 789, стр. 993.*

² *E. Soida, Vārdkopas jaunlatviešu publicistiskajos darbos «Pēterburgas Avīzēs». Disertācija filol. zin. kand. grāda iegūšanai. Rīgā, 1954, 113.—135. lpp.* (Машинопись в библиотеке Латв. гос. ун-та).

Ср.: *Э. Сойда. Словосочетания в публицистике «младолатышей» (по газете «Петербургас Авизес»). Автореферат дисс. на соискание уч. степ. канд. филол. наук. Рига, 1954, стр. 8—10.*

³ Восьмичленные словосочетания встречаются в единичных случаях, когда нарушаются законы композиции дайн и предложение распространяется на три строки:

Трехчленные глагольные словосочетания с зависимым инфинитивом могут быть простыми, распространенными и сложными. Простое распространенное словосочетание образуется, если зависимый инфинитив подчиняет себе какое-нибудь слово (что графически можно изобразить так: $v \rightarrow i \rightarrow 3$, где v обозначает главный глагол, i — зависимый инфинитив, и 3 — третий член словосочетания, зависимый от инфинитива), а сложное, если главный глагол подчиняет себе, кроме инфинитива, еще и другое слово, что графически можно показать как

При известных условиях, рассмотренных в статье, зависимое от главного глагола слово как третий член словосочетания может в то же время зависеть от инфинитива, управляемого

главным глаголом: $v \leftarrow \begin{array}{c} i \\ \downarrow \\ 3 \end{array}$. Такие сложные трех-

членные словосочетания с двукратно зависимым третьим словом внешне (по лексическому и морфологическому оформлению) не отличаются от предыдущих.

В качестве третьего члена в глагольных словосочетаниях с зависимым инфинитивом может выступать либо неличная форма глагола — инфинитив, причастие, деепричастие, либо имя или местоимение, либо наречие.

Глагольные словосочетания с двумя зависимыми инфинитивами являются простыми распространенными, так как второй инфинитив зависит от первого:

Nu gribēju mazgāt iet, Vārna pelci saļaukusi. 11128.

Вот хотел идти мыть, ворона лужу замутила.

Глагольные словосочетания с зависимым инфинитивом и третьим словом — именем рассматриваются по падежной форме имени.

Словосочетания со словом в родительном падеже в качестве третьего члена, за некоторыми исключениями, являются простыми распространенными, если родительный беспредложный (*Ja zinies* | a u ž u būt, *Met miedziņu maliņā* 4693, 1. «Если считаешь себя работницей, отгоняй сон»), сложными.

Kad iedama tautiņās, Sedz (zīdautu) zem baltas

Asariņas noslaucīt Tautu galda galiņā. 5036. vīlnainītes,

Когда выходишь замуж, повязывай шелковый платочек под белое покрывало, слезы утереть за чужим столом.

если родительный предложный (*Uz kalniņa dziedāt gāju, Uz akmeņa gavilēt.* 523. «На гору ходила петь, на камень распевать»).

Словосочетания со словом в дательном падеже в качестве третьего члена делятся в зависимости от инфинитива. Субъективный инфинитив один управляет дательным падежом, независимо от главного глагола, и словосочетание, таким образом, простое распространенное (*Trūkst jums dziesmas, dziedātajas, Es jums varu tapināt.* 937, 1. «Не хватает у вас песен, певички, я вам могу дать взаймы»). Объективный инфинитив управляет дательным падежом не один, а совместно с главным глаголом, и словосочетание, таким образом, сложное (*Pūt, ziemeļi, nelaid salnas, Laid ābelei noziedēti.* 2755. «Дуй, северный ветер, не пускай мороза, позволь яблоне отцвести»).

Дательный⁴ субъекта при одноличных глаголах и при всех глаголах в долженствовательном наклонении относится к системе предикативных отношений. Таким образом, упомянутые формы глаголов с зависимым инфинитивом при наличии дательного субъекта образуют простые словосочетания (*Esti man gribejās, Māte maizes man nedeva;* 12893, 1. «Есть мне хотелось, мать хлеба не дала»).

Словосочетания со словом в винительном падеже в качестве третьего члена являются наиболее употребительным типом трехчленных глагольных словосочетаний. Винительным объектом управляют субъективные инфинитивы переходных глаголов (*Kas kādā kāvušies, Lai nāk rokās nomazgāt.* 4261, 5. «Кто дрался в бою, пусть идет руки мыть»), а винительным времени — совместно инфинитивы и главные глаголы (*Ik vakarus dziedāt gāju, Avotiņa leļiņā;* 480. «По вечерам петь ходила вниз к ключу»). Большая часть объективных инфинитивов не управляет винительным падежом. В качестве главных глаголов в таких словосочетаниях выступают, во-первых, различные глаголы движения (*Zvirbulis paņēma rūcīti dancot.* 2546. «Воробей взял сову танцевать»), во-вторых, глаголы приглашения, волеизъявления (*Sūt' māmiņa, mani malt, Es ražīga malejiņa* 8062, 3. «Пошли, матушка, меня молоть, я хорошая молольщица»).

В глагольных словосочетаниях с зависимым инфинитивом винительный падеж или творительный может зависеть от инфинитива, от главного глагола и от них обоих.

Словосочетания со словом в местном падеже в качестве

⁴ О чем см.: *Art. Ozols, Vārds datīvā kā teikuma loceklis.* «Ученые записки Латвийского государственного университета им. П. Стучки», том XVI. Рига, 1957, стр. 19—40, 60—61.

третьего члена различаются по внутренней структуре в зависимости от главного глагола. Глаголы движения управляют местным падежом совместно с зависимыми инфинитивами (*Smalku krēklu i vajag, Jāiet sērsti bāliņos*. 6997. «Тонкая рубашка нужна, надо идти гостить к братьям»), за исключением обозначающих смотрение (*Kalņā teku raudzīties, Kā ved tautas bārenīti*. 5128. «На гору бегу смотреть, как ведут сваты сиротку»).

Если главные глаголы принадлежат к другим смысловым группам, местным падежом управляют только инфинитивы (*Ko vedīs tautiņās, Gaidīs sērsti bāliņos*; 1269, 9. «Кого отправят замуж, будут ждать в гости к братьям»).

Аналогичная закономерность наблюдается и в словосочетаниях с наречием места и наречием времени в качестве третьего члена.

Внутренняя структура глагольных словосочетаний с зависимым инфинитивом и наречием образа действия в качестве третьего члена, за некоторыми исключениями, зависит от положения наречия по отношению к главному глаголу и зависимому инфинитиву. Наречия образа действия примыкают к тому глаголу, перед которым они стоят. Значительно чаще они находятся после главного глагола перед инфинитивом, примыкая к нему и образуя простое распространенное словосочетание (*Māte māķ smalki vērpj, Garu vilkt pavedienu*. 7081. 1. «Мать умеет тонко прясть, тянуть длинную нить»).

Трехчленное глагольное словосочетание с зависимым инфинитивом и наречием цели встречалось только в случаях с наречием *tīšu* «нарочно» (напр. 5256, 2).

Из причастий в качестве третьего члена в данных словосочетаниях выступают только полусклоняемые причастия на *-dams*, зависящие от главного глагола (*Dziedādamā multi gāju, Ar valodu istabā*. 619, 4. «Распевавшая шла я молотить, с речью в комнату»).

Четырехчленные глагольные словосочетания с зависимым инфинитивом по сравнению с трехчленными являются распространением последних.

Мы различаем именованное, глагольное и наречное распространение. Именованным распространением мы называем такое присоединение нового члена к какому-нибудь словосочетанию, в котором подчиняющим словом для нового члена является имя или местоимение; глагольным распространением — если подчиняющим словом является глагол; наречным распространением — если подчиняющее слово наречие.

Из типов трехчленных глагольных словосочетаний

$v \rightarrow i \rightarrow 3$ и $v \begin{matrix} \nearrow i \\ \searrow 3 \end{matrix}$ с именным распространением получа-

ется следующие типы четырехчленных словосочетаний $v \rightarrow i \rightarrow 3 \rightarrow 4$

(*Visi tek raudzities Bārenites pūriņā*.4956. «Все бегут смо-

треть сироткино приданое») и $v \begin{matrix} \nearrow i \\ \searrow 3 \end{matrix} \rightarrow 4$ (*Es iegāju padzie-*

dāt Zaļajā birzītē; 469. «Я пошла попеть в зеленую ро-

щицу»).

Четвертые члены этих словосочетаний в предложении выполняют функции определений, либо несогласованного, либо согласованного.

Из упомянутых типов трехчленных глагольных словосочетаний при глагольном распространении получают следующие типы:

- 1) $v \rightarrow i \rightarrow 3$; 2) $v \rightarrow i \rightarrow 3$; 3) $v \rightarrow i \rightarrow 4$; 4) $v \begin{matrix} \nearrow i \\ \rightarrow 3 \\ \searrow 4 \end{matrix}$

Практически первый и третий типы не отделимы друг от друга.

В роли третьего и четвертого членов встречаются инфинитивы, имена или местоимения в любом косвенном падеже (при предложном, или косвенном, и беспредложном, или прямом, управлении), наречия и полусклоняемые причастия на *-dams*. В предложении они выступают либо в функции дополнения, либо обстоятельства.

По такому же принципу распространения словосочетания рассматриваются пятичленные глагольные словосочетания. Проблема распространения словосочетания рассматривается в данной работе только с тем, чтобы указать на общие возможности распространения, а не решать вопрос о конкретном взаимоотношении словосочетаний.

Структура шестичленных глагольных словосочетаний как своеобразное сочетание возводится к сумме двух глагольных словосочетаний. Центром одного из них является главный глагол, а другого — зависимый инфинитив. Таким образом мы имеем дело с соединением из двух трехчленных словосочетаний, или одного двухчленного, а другого четырехчленного. Такое соединение не является механической суммой словосочетаний, а аналитическим приемом в раскрытии струк-

туры шестичленного словосочетания. Шестичленные словосочетания группируются по типам, исходя из количества слов, подчиняющихся главному глаголу.

Семичленные глагольные словосочетания в структурном отношении не дают ничего нового по сравнению с шестичленными. Так же, как и те, они охватывают целое предложение (не считая подлежащего) или половину четверостишия, т. е. две строки, и делятся на синтагмы, соответствующие строкам песни. При этом они подразделяются на глагольные синтагмы (содержащие либо форму главного глагола, либо инфинитива, либо обеих форм, напр.: *Visu dienu meža gāju* || *Meža dziesmas klausīties. I 740, 9.* «Весь день по лесу ходила — песни леса слушать») и именные синтагмы (не содержащие глагольных форм, как, напр., вторая синтагма в следующем предложении: *Liec man jauki padzīvot* || *Galā kādu vasariņu. 9869.* «Дай мне хоть бы одно лето наконец хорошо пожить»).

Возможность распространяться имеется также у словосочетаний с главным глаголом и зависимым причастием или деепричастием. Но далее рассматриваются только основные типы сложных трехчленных словосочетаний и учитывается, что «... развитие форм и видов словосочетаний происходит в самой тесной связи с развитием разных типов предложения»⁵.

Особое место в структуре глагольных словосочетаний занимает полусклоняемое причастие на *-dams*, которое, отличаясь от деепричастий категорией рода и формой именительного падежа единственного и множественного чисел, в сущности имеет тройкий характер: глагольный, наречный и именной. Главным свойством глагольных словосочетаний с зависимым полусклоняемым причастием на *-dams* является то, что причастие, будучи субъективным, всегда входит в словосочетание без отрыва от ядра предложения. Это значит, что данное причастие, зависящее от личной формы глагола-сказуемого, в то же время подчиняется либо явно выраженному (эксплицитному), либо скрыто выраженному (имплицитному) субъекту (являющемуся в предложении подлежащим) действия, названного самим причастием. Сказанное относится как к сложным нераспространенным словосочетаниям с причастием на *-dams*, так и к распространенным, т. е. к таким, в которых причастие на *-dams* подчиняет себе одно слово или два слова, образуя так называемый причастный оборот.

⁵ В. В. Виноградов, Вопросы изучения словосочетаний. «Вопросы языкознания», М., 1954, № 3, стр. 12.

Синонимичными с этими рассмотренными словосочетаниями являются словосочетания с субъективным деепричастием на *-ot*. Разница только в том, что деепричастие на *-ot* не согласуется с субъектом действия, так как не имеет формы склонения.

Объективные деепричастия на *-ot(ies)* и *-ām(ies)*, т. е. обозначающие действие, субъект которого другой, чем у действия, названного главным глаголом словосочетания, входят только в состав сложных глагольных словосочетаний. От главного глагола словосочетания зависят по крайней мере два слова — деепричастие и падежная форма имени или местоимения, обычно обозначающая субъект действия, названного деепричастием. Различаются два типа этих словосочетаний в зависимости от морфологической формы субъекта и синтаксической функции либо субъекта, либо всей конструкции. В конструкциях с зависимыми формами винительного или (при отрицании) родительного падежей эти формы выступают либо в качестве субъектов зависимых объективных деепричастий (*Ciešu zirgu netekot, Zobenīņu pemetzot*, 9056. «Терплю, что конь не бежит, сабли не имею»), либо в качестве объектов этих деепричастий (*Ļaužu valodī neciešu Ar seviemi rupajot*, 9056. «Не терплю людских толков о себе». *Sava laika meita gaida Vainadzīņu noņemam*, 6214, I. «Своего времени девушка ждет, когда венки снимут»).

Данные словосочетания в качестве синтаксических конструкций в истории латышского литературного языка проявляют различную продуктивность. Больше всего они встречаются в народной поэзии. О популярности их в XVII веке свидетельствует исследование П. Шмита о языке перевода Библии⁶. Но во второй половине XIX века в языке произведений «младолатышей» эти конструкции весьма редки⁷.

При рассмотрении словосочетаний с зависимым объективным деепричастием на *-ot* и формами дательного падежа устанавливаются критерии для различения дательного в качестве дополнения или косвенного подлежащего (*Sērdienē acīs sār, Pēc mātiņas gaudajot*, 4184. «У сиротки глаза болят, плача по матушке») от дательного самостоятельного (*Gaismai austot, Rīgā braucu, Saulei lecot Vāczemē*, 2298, I. «С рассветом в Ригу ехал, с восходом в Немец-

⁶ (P. Šmits), *Glūka bībeles valoda*. «Rakstu krājums, Rīgas Latviešu Biedrības Zinību Komisijas izdots», 14. krājums, Rīgā 1908, стр. 36—39.

⁷ Ср.: E. Soida, *Vārdkopas jaunlatviešu publicistiskajos darbos*. Disertācija. Rīgā, 1954, стр. 143.

чину»), выступающего в предложении в функции сложного члена предложения, а именно — обстоятельства сопровождения, или сопутствующих условий.

В сложных глагольных словосочетаниях с прилагательными и причастиями двойной зависимости выступают формы именительного, дательного, винительного и местного падежей как «вторые» падежные формы, согласованные с соответствующими «первыми» падежными формами имен или местоимений и находящиеся в отношениях тяготения к глаголу как главному слову данных словосочетаний. Формы именительных падежей двойной зависимости входят в сложные словосочетания, главные слова которых находятся в предложении в предикативных отношениях (*Stalts man auga kumeliņš, Rīta rasu dzirdināts*, 2298, I. «Стройный рос у меня конь, вспоенный утренней росой»). Если главные глаголы этих словосочетаний являются модальными (*verba sentiendi* или обозначающие волеизъявление), то словосочетания осложняются зависимыми инфинитивами (*Es jau sen nodomāju Visu mūžu naska būt.* 6859. «Я уже давно решила всю жизнь быть проворной»). В случае имплицитного субъекта действия, названного личной формой глагола, очень широко употребляются причастия на *-is, -usi* || *-use* (*Nebēdāju pīeku suse, Priecajos podzīvojsē.* 6493. «Не горюю устав, радуюс прожив»).

Переходя к анализу сложных словосочетаний с прилагательными двойной зависимости и причастиями в косвенных падежах следует отметить, что эти словосочетания нельзя считать относящимися к системе форм предыдущих словосочетаний, так как они не образуются путем изменения формы последних.

Употребление косвенных падежей прилагательных и причастий двойной зависимости в сложных глагольных словосочетаниях объясняется изменением конструкций предложений и наличием в них дополнения (либо эксплицитного, либо имплицитного) или притяжательной кондоминации:

Līgs mīgam man dzīvot, Ne ilgam mans mūžiņš, 84 v.
«Веселым мне надо жить, не долг мой век»;

Kas var ja un u padarīt Manu vecu māmuliņu? 318.

«Кто может сделать молодой мою старую матушку?».

При определении наречий как зависимых членов глагольных словосочетаний проводится граница между наречиями как частью речи и падежными формами имен, которые, выступая в предложении в качестве обстоятельств, приобретают характер наречий.

THE MOST CHARACTERISTIC VERBAL WORD
COLLOCATIONS AND PHRASES WITH DEPENDENT
INFINITIVES OR PARTICIPLES IN LATVIAN CLASSICAL
FOLK SONGS

SUMMARY

In the finite verbal and infinitive constructions, the analytical "modus debitivus" (a specific verbal form of the Latvian language) as a morphological form must be separated from other constructions which are word collocations or phrases and thus syntactical forms.

The analytical "modus debitivus" in Latvian is formed with the help of the following construction: the infinitive plus the auxiliary verb *būt* 'to be' in the third person of the respective tense, for example — *man dzīvot* 'I must live', *man bija dzīvot* 'I had to live', *man būs dzīvot* 'I shall have to live'.

The article ascertains the syntactical way in which the discussed word collocations and phrases can develop, and suggests models of the corresponding word collocations and phrases.

The article explains also the specific character of the absolute dative construction, limiting it from other verbal phrases.

MIRDZA BRĪĢE

TEIKUMA PRIEKŠMETA PALĪGTEIKUMS UN TĀ MĀCĪŠANA SKOLĀ

Latviešu valodas gramatikā, pēc kuras pašlaik vēl strādā mūsu vidusskolas skolotāji,¹ par teikuma priekšmeta palīgteikumiem teikts:

«Teikuma priekšmeta palīgteikums ir palīgteikums, ar kuru citas salikta teikuma daļas izteicējs ir saistīts kā ar teikuma priekšmetu».²

Ne tālākais izklāsts, ne arī izvēlētais piemēru materiāls nenoskaidro, kas jāsaprot ar definīcijas daļu «saistīts kā ar teikuma priekšmetu». Tomēr skaidrs, ka ar definīciju saistītais paskaidrojums pieļauj iespēju, ka tajā teikuma daļā, kurai teikuma priekšmeta palīgteikums piesaistīts, var būt teikuma priekšmets, kaut arī tā gramatiskā noformējuma iespējas ir ierobežotas, proti: «Bieži vien tajā saliktā teikuma daļā, kam teikuma priekšmeta palīgteikums pakārtots, par teikuma priekšmetu ir norādāmais vietniekvārds *tas* vai arī kāds noteiktais vietniekvārds».³ (pasv. M. B.). Ne definīcija, ne ar to saistītais paskaidrojums, ne piemēru materiāls neatsedz, kāpēc jāaprobežojas ar norādāmo vietniekvārdu «*tas*» un noteiktajiem vietniekvārdiem. To nenoskaidro arī pirms palīgteikuma izklāsta sniegtie norādījumi par palīgteikumu veidiem, kur par tādiem vārdiem, kas «bieži vien (pasv. M. B.) tieši norāda uz palīgteikumu»,⁴ no norādāmajiem vietniekvārdiem minēts tikai «*tas*» un no noteiktajiem vietniekvārdiem arī ne visi, bet «*viss, katrs, ikviens*». Tātad redzam, ka šajā mācību grāmatā runā par iespēju, ka teikuma priekšmeta palīgteikums var būt atkarīgs no tādas teikuma daļas, kurā jau atrodams teikuma priekšmets.

¹ Latviešu valodas gramatika VIII—XI klasei, II daļa, LVI Rīgā, 1954.

² Turpat, 171. lpp.

³ Turpat, 171. lpp.

⁴ Turpat, 169. un 170. lpp.

Ļoti līdzīgu teikuma priekšmeta palīgteikuma definīciju atrodam Latviešu valodas gramatikas 1953. gada izdevumā, kas domāta V—VII klasei:

«Teikuma priekšmeta palīgteikums ir palīgteikums, ar kuru virsteikuma izteicējs ir saistīts kā ar teikuma priekšmetu».⁵

Tad seko paskaidrojums, ka «teikuma priekšmeta palīgteikums bieži vien (pasv. M. B.) paskaidro virsteikuma teikuma priekšmetu, kas izteikts ar norādāmo vietniekvārdu *tas*»⁶. Tātad viss tas pats, tikai šaurāks to vietniekvārdu loks, kas var būt par teikuma priekšmetiem tānī teikuma daļā, kurai piesaistīts palīgteikums. Tas arī skaidri saprotams, jo pirmā no minētajām gramatikām domāta vidusskolas klasēm, bet otrā — septiņgadīgajai skolai.

Minētā definīcijas satura atklāšana un izskaidrošana ar valodas materiālu, analizējot teikumus, rada skolotājam ievērojamas grūtības. Vietniekvārdi jāliek skolēniem iegaumēt tīri mehāniski, tāpat grūti balstīties uz jautājumum «kas?», uz ko atbild teikuma priekšmeta palīgteikums. Ja teikuma daļā, kurai piesaistīts teikuma priekšmeta palīgteikums, jau ir *t e i k u m a p r i e k š m e t s*, kas noformēts ar kādu vietniekvārdu, analizējamais palīgteikums grūti pakļaujams parastajam teikuma priekšmeta jautājumam *kas?* Rezultāts ir tāds, ka septiņgadīgajā skolā skolēni jauc teikuma priekšmeta un apzīmētāja palīgteikumus, bet vidusskolā teikuma priekšmeta, izteicēja, apzīmētāja un reizēm arī papildinātāja palīgteikumus.

Par to skaidru liecību dod vidusskolas absolventu atbildes, iestājoties augstskolā. Tāpat tas konstatējams, analizējot skolotāju neklātnieku atbildes latviešu valodas mācīšanas metodikā.

Grūtības, kas vērojamas skolas darbā, mācot teikuma priekšmeta palīgteikumu, nav jaunas. Vērojams, ka skolas gramātikas autori tās apzinājušies. Par to liecina dažādu autoru pieeja aplūkojamam jautājumam. Izsekosim dažu autoru uzskatiem. Aplūkojamo gramātikas paustie uzskati nav analizēti hronoloģiskā secīgumā, bet izvēlēti raksturīgākie.

Atšķirīgu no augšā minētās teikuma priekšmeta palīgteikuma definīcijas atrodam 1948. gada Latviešu valodas gramatikā vidusskolām:

«Teikuma priekšmeta palīgteikums stāv virsteikuma vai cita palīgteikuma teikuma priekšmeta vietā».⁷

Paskaidrojumos minēts vienīgi, ka «pie teikuma priekšmeta

⁵ R. Grabis, G. Ārenšone, V. Niedra, Latviešu valodas gramatika V—VII klasei, LVI Rīgā, 1953, 279. lpp.

⁶ Turpat, 280. lpp.

⁷ M. Alksnis un O. Vilāns, Latviešu valodas gramatika, Vidusskolas kurss, LVI Rīgā, 1948., 199. lpp.

palīgteikumiem pieder arī atkarīgi jautājuma teikumi.»⁸ Tomēr piemēru materiālā doti teikuma priekšmeta palīgteikumi, kas piesaistīti tādi salikta teikuma daļai, kurā par teikuma priekšmetu ir norādāmais vietniekvārds «tas» (Kas vainīgs, tas bailīgs. Kas mīl savu Padomju zemi, tas ir ar mieru par to mirt.⁹). Šajā gramatikā analizējamais piemēru materiāls runā preti dotajai definīcijai: definīcija pieļauj teikuma priekšmeta palīgteikumu tikai tad, ja teikuma daļā, kurai piesaistīts analizējamais teikuma priekšmeta palīgteikums, teikuma priekšmeta nav, bet turpat dotajā piemēru materiālā atrodam teikumus, kuros arī šai daļā teikuma priekšmets ir.

Ļoti līdzīga nupat minētajai definīcijai atrodama Viktora Ramāna gramatikās:

«Par teikuma priekšmeta teikumu sauc tādu palīga teikumu, kas atrodams virsteikuma priekšmeta vietā. Priekšmeta teikums atbild uz jautājumu: Kas?»¹⁰.

Šīs gramatikas paskaidrojumos, kas doti sakarā ar teikuma priekšmeta palīgteikumu, minēts: «ja priekšmeta teikums pakārtojās virsteikumam ar attiecības vietnieka vārdu kas, tad virsteikumā tam atbild norādāmais vietniekvārds tas, ko dažreiz arī mēdz izlaist».¹¹ Redzam, ka paskaidrojumā V. Ramāns atzīst iespēju, ka teikuma daļā, kurai teikuma priekšmeta palīgteikums piesaistīts, var būt teikuma priekšmets, kaut ar ierobežotu morfoloģisko noformējumu. Tātad analizējamais piemēru materiāls, kaut arī atrunāts ar paskaidrojumu, tomēr runā preti definīcijai.

J. Endzelina un K. Milenbaha sarakstītajā Latviešu valodas mācībā, kas domāta vidusskolām un ko lietoja ilgus gadus (par to liecina grāmatas atkārtotie izdevumi) teikuma priekšmeta palīgteikuma definīcijas neatrodam.¹² Minēti tikai piemēri, kā arī norādīts, ka par teikuma priekšmeta palīgteikumiem var būt atkarīgie jautājumi un ka teikuma priekšmeta palīgteikumus viegli var pārvērst papildinātāja palīgteikumos. No dotā piemēru materiāla jāsecina, ka par teikuma priekšmeta palīgteikumiem uzlūkoti ne tikai tādi palīgteikumi, kas nostājas tās teikuma daļas teikuma priekšmeta vietā, kurai teikuma priekšmeta palīgteikums piesaistīts, ja šajā teikuma daļā teikuma priekšmeta nav, bet arī tādi, kur šajā teikuma daļā par teikuma priekšmetu ir norādāmais vietniekvārds

⁸ Turpat, 199. lpp.

⁹ Turpat, 199. lpp.

¹⁰ *Viktors Ramāns*, Latviešu gramatika pamatskolām, Sistematisks kurss, Grāmatu apgādniecība A. Gulbis, Rīgā, 1937., 115., 116. lpp.

¹¹ Turpat, 116. lpp.

¹² Latviešu valodas mācība. *J. Endzelina un K. Mühlenbacha* sarakstīta Valtera un Rapas akc. sab. apgāds, Rīgā, 1938.

tas: «1) subjekta teikumi: *Kas jādara, tas jādara. Kam lieta pieder* (— lietas īpašnieks), *tas to vāc.*»¹³ Piemēri doti tikai ar norādāmo vietniekvārdu *tas*.

Ja palūkojamies ārpus skolu gramatikām, redzam, ka arī tur velti meklējam teikuma priekšmeta palīgteikuma definīciju. J. Endzelīna Latviešu valodas gramatikā¹⁴ neatrodam ne teikuma priekšmeta palīgteikuma definīciju, ne arī tādu izkārtojumu, kas ļautu saskatīt, ka šie palīgteikumi aplūkoti vienuviet. Teikuma priekšmeta palīgteikumus gan var saskatīt 841. §¹⁵, kur runāts par hipotaksi bez gramatiskas pazīmes: «Kustonim viena alga, vai brīnās, vai nebrīnās».

Rūpīgi un plaši teikumu un tā uzbūvi pētījis K. Milenbahs savā darbā *Teikums*.¹⁶ Te gan atrodam nosaukumu «teikuma priekšmeta teikums», bet tuvāka raksturojuma vai definīcijas nav. No analizētā piemēru materiāla saprotams, ka par teikuma priekšmeta palīgteikumiem uzlūkoti ne tikai tie, kas nostājas tās teikuma daļas teikuma priekšmeta vietā, kurai teikuma priekšmeta palīgteikums piesaistīts, bet tiek pieļauta iespēja, ka šai daļā jau ir teikuma priekšmets, kas izteikts ar norādāmo vietniekvārdu *tas*: «*Kas jādara* (— darāmais), *tas jādara. Kam lieta pieder* (— lietas īpašnieks), *tas to vāc.*»¹⁷

Kā J. Endzelīns, tā K. Milenbahs min tikai norādāmo vietniekvārdu *tas* kā tādu, kas var būt par teikuma priekšmetu tai teikuma daļā, kurai piesaistīts teikuma priekšmeta palīgteikums. Dotajos piemēros atrodam tikai šī vietniekvārda nominatīvu un datīvu.

Šķietami jaunu, bet īstēni jau iemītu ceļu teikuma priekšmeta palīgteikuma definējumā un skaidrojumā iet jaunākā no skolu gramatikām.¹⁸ Autori atteikušies no iepriekšējā izdevuma teikuma priekšmeta palīgteikuma definīcijas, kurā teikuma priekšmeta palīgteikumu raksturo kā tādu, kas ar virsteikuma izteicēju saistīts kā ar teikuma priekšmetu, un dod definīciju:

«Teikuma priekšmeta palīgteikums ir palīgteikums, kas var stāties citas teikuma daļas teikuma priekšmeta vietā. Teikuma priekšmeta palīgteikums atbild uz jautājumu *kas?*»¹⁹

Tālāk paskaidrojumos norādīts, ka «tai teikuma daļā, ko tei-

¹³ Turpat, 153. un 154. lpp.

¹⁴ J. Endzelīns, *Latviešu valodas gramatika*, LVI Rīgā, 1951., 1037.—1046. lpp.

¹⁵ Turpat, 1037. lpp.

¹⁶ *Teikums, K. Milenbacha* apcerēts, Rīgā, 1898., Pūcišu Ģederta (Eulenberg) apgādība.

¹⁷ Turpat, 60. lpp.

¹⁸ R. Grabis, G. Ārensone, V. Niedra, *Latviešu valodas mācība V—VII klasei*, LVI Rīgā, 1958.

¹⁹ Turpat, 310. lpp.

kuma priekšmeta palīgteikums paskaidro, par teikuma priekšmetu bieži ir norādāmais vietniekvārds *tas*».²⁰

Šāda teikuma priekšmeta palīgteikuma definīcija un ar to saistītais paskaidrojums īstenībā ļoti radniecīgs tam, ko atrodam jau dažās iepriekš aplūkotajās gramatikās. Šī definīcija tikai «mikstināta» ar to, ka V. Ramāna gramatikā (sk. 189. lpp.) kategoriskā formā lietotais «*a t r o d a s* (pasv. M. B.) virsteikuma priekšmeta vietā» un M. Alkšņa un O. Vilāna gramatikā (sk. 190. lpp.) tāpat lietotais «*s t ā v* (pasv. M. B.) virsteikuma vai cita palīgteikuma priekšmeta vietā» aizstāts ar «*v a r s t ā t i e s* (pasv. M. B.) citas teikuma daļas teikuma priekšmeta vietā». Ne definīcijā, bet paskaidrojumos pielaista varbūtība, ka tajā teikuma daļā, kurai piesaistīts teikuma priekšmeta palīgteikums, teikuma priekšmets var būt. Paskaidrojums tikai ierobežo teikuma priekšmeta gramatisko noformējumu teikuma daļā, kurai teikuma priekšmeta palīgteikums piesaistīts, norādot, ka *tas* var būt norādāmais vietniekvārds *tas*. Tomēr raksturīgi, ka šajā definīcijā atšķirībā no visām citām pēdējo divpadsmit gadu laikā skolās mācītajām definīcijām kā būtisko teikuma priekšmeta palīgteikuma pazīmi izvirza teikuma priekšmeta palīgteikuma spēju stāties citas salikta teikuma daļas teikuma priekšmeta vietā.

Līdzīgu stāvokli, dodot teikuma priekšmeta palīgteikuma definīciju, atrodam arī citās valodās.

Krievu valodas akadēmiskajā gramatikā²¹ atrodam teikuma priekšmeta palīgteikumu divpusīgu raksturojumu: par teikuma priekšmeta palīgteikumiem uzlūkoti tie palīgteikumi, kas spēj izpildīt teikuma priekšmeta funkciju tad, ja galvenajā teikuma daļā trūkst teikuma priekšmeta, vai arī konkretizēt teikuma priekšmeta saturu tad, ja *tas* galvenajā daļā izteikts ar vietniekvārdu:

«Придаточные предложения могут выполнять функцию подлежащего, отсутствующего в главном предложении, или раскрывать конкретное содержание подлежащего, выраженного в главном предложении местоимением.»²²

Tālāk seko to vietniekvārdu uzskaitījums, kurus teikuma priekšmeta palīgteikums konkretizē. Krievu valodas gramatikās, kas domātas skolu vajadzībām, šāda divpusīga definīcija tomēr nav dota. Te uzmanības centrā izvirzīta definīcija, kas tuva dažām mūsu skolu gramatikās dotajām teikuma priekšmeta palīgteikuma definīcijām, proti, teikuma priekšmeta palīgteikumam ir kādas citas teikuma daļas teikuma priekšmeta loma:

²⁰ Turpat, 310. lpp.

²¹ Грамматика русского языка. Том II, Синтаксис, Издательство Академии Наук СССР, Москва, 1954.

²² Turpat, 294. lpp.

«Придаточными подлежащими называются такие предложения, которые выступают в роли подлежащего главного предложения и отвечают на вопросы именительного падежа.»²³

Krievu valodas gramatiku attiecīgajās definīcijās atrodam norādījumu, ka teikuma priekšmeta palīgteikums attiecināms uz galveno teikuma daļu. Tas nav īsti precīzi, jo teikuma priekšmeta palīgteikumu var piesaistīt ne tikai neatkarīgajai pakārtotā teikuma daļai — virsteikumam, bet arī kādam citam palīgteikumam. Kaut gan valodas materiāls rāda, ka teikuma priekšmeta palīgteikumi pa lielākai daļai piesaistīti virsteikumam, tomēr to nevar izvirzīt kā likumu, ko varētu ietvert definīcijā.

Vācu valodas gramatikās, kas izdotas krievu skolu vajadzībām, nostāja par teikuma priekšmeta palīgteikumiem ir tā pati, kādu to redzējām krievu valodas gramatikās:

«Придаточные подлежащие (Sujektsätze). Придаточные подлежащие играют роль подлежащего главного предложения; они вводятся чаще всего местоимениями *wer* и *was* и союзами *dass*, *ob*:

Was er uns mitteilt, ist das Ergebnis einer langen Arbeit.
Wer sich bemüht, arbeitet erfolgreich.

Es ist allen bekannt, dass die Politik der Sowjetunion eine Politik des Friedens ist.

Ob das Wetter morgen gut sein wird, ist mir unbekannt.»

Tālāk runāts par «e s» lietošanu, norādot, kas tas ir «соотносительное слово, а не формальное подлежащее:

Es ist klar, dass wir unsere Industrie auf eine noch höhere Stufe bringen müssen».²⁴

Gurke-Šēnhofs vācu valodā uz teikuma priekšmeta palīgteikumiem tomēr lūkojas kā uz tādiem, kas aizstāj teikuma priekšmetu kādā citā saliktā teikuma daļā:

«Der Subjektivsatz vertritt das Subjekt und steht wie dieses auf die Frage *wer?* (Person), oder *was?* (Sache)».²⁵

Aplūkojot un analizējot definīcijas, redzam, ka tās var sadalīt divās grupās. Viena grupa atzīst, ka teikuma priekšmeta palīgteikums saliktā pakārtotā teikumā meklējams tad, ja tajā teikuma daļā, kurai piesaistīts teikuma priekšmeta palīgteikums, teikuma priekšmeta parasti nav. Tāpēc definīcijā tiek uzsvērts, ka teikuma priekšmeta palīgteikums vai nu «atrodas», «stāv» vai

²³ С. Г. Бархударов и С. Е. Крючков. Учебник русского языка, Часть II, Синтаксис для 6 и 7 классов средней школы, Учпедгиз 1956., 80. lpp.

²⁴ Н. А. Бергман, И. Д. Натанзон, Грамматика немецкого языка, Учпедгиз 1957., 257., 258. lpp.

²⁵ Gurcke-Schönhof, Hauptpunkte der deutschen Sprachlehre, Hamburg, Otto Meissners Verlag, 1909, 61. lpp.

«var stāties» tās teikuma daļas teikuma priekšmeta vietā, kurai tas piesaistīts.

Otrā grupa atzīst, ka teikuma daļā, kurai teikuma priekšmeta palīgteikums piesaistīts, teikuma priekšmets iespējams, kaut arī ierobežots gramatiskā noformējuma ziņā. Šai gadījumā atsevišķās latviešu valodas gramatikās tiek veidota definīcija, kas apgalvo, ka teikuma priekšmeta palīgteikums ir saistīts ar kādas citas teikuma daļas izteicēju kā ar teikuma priekšmetu, nepaskaidrojot, kā šis saistījums saprotams. Ja aplūkojam, kā tiek ierobežots teikuma priekšmeta gramatiskais noformējums tajā teikuma daļā, kurai teikuma priekšmeta palīgteikums piesaistīts, redzam, ka vecākajās gramatikās tas tiek reducēts uz norādāmo vietniekvārdu *tas*, bet 1954. gadā izdotajā gramatikā vidusskolām²⁶ atrodam arī citus vietniekvārdus (norādāmo vietniekvārdu *tas* un noteiktos vietniekvārdus). Iepriekšējās piezīmēs mēģināts dot (turpat, 170. lpp.) konkrētu noteikto vietniekvārdu uzskaitījumu. Visus noteiktos vietniekvārdus tur neatrodam. Pamatojumu, kāpēc minēti tieši tie un ne citi, neatrodam ne iepriekšējās piezīmēs, ne arī sakarā ar teikuma priekšmeta palīgteikuma paskaidrojumu.

Par pareizu jāatzīst doma saistīt teikuma priekšmeta palīgteikumu ar kādu citas teikuma daļas izteicēju, un nav īsti attaisnojama tādu palīgteikumu analizēšana par teikuma priekšmeta palīgteikumiem, kas piesaistīti teikuma daļai, kurā par teikuma priekšmetu ir norādāmais vietniekvārds *tas* vai kāds noteiktais vietniekvārds. Analizējamais palīgteikums šai gadījumā gan paskaidro, konkretizē, ir piesaistīts attiecīgajam vietniekvārdam, bet ar šis teikuma daļas izteicēju vai nu nesaistās, vai saistās tikai nosacīti, t. i., gadījumā, ja ignorējam attiecīgo vietniekvārdu teikuma daļā, kurai analizējamais palīgteikums piesaistīts.

Analizējot gramatikā²⁷ doto teikumu

«Kas mīl savu Padomju zemi, tas ir ar mieru par to mirt.»

redzam, ka palīgteikums «kas mīl savu Padomju zemi» vispirms tiešām attiecas uz virsteikuma teikuma priekšmetu, kas izteikts ar norādāmo vietniekvārdu *tas*, tuvāk paskaidrodams, konkretizēdams *tas* nozīmi. Palīgteikumu šai gadījumā uz izteicēju neattiecinām, tāpēc nav arī pamata uzlūkot analizējamo palīgteikumu par teikuma priekšmeta palīgteikumu.

Gluži tas pats sakāms par lielum lielo piemēru materiāla daļu, kas doti kā ilustrācija teikuma priekšmeta palīgteikumiem

²⁶ Latviešu valodas gramatika VIII—XI klasei, II daļa, LVI 1954., 171. lpp.

²⁷ M. Alksnis un O. Vilāns, Latviešu valodas gramatika, LVI 1948., 199. lpp.

1954. gada skolas gramatikā.²⁸ Ja aplūkojam gramatikas grāmatās analizēto teikumu:

«Visi, kas izcīnījuši brīvību, visi, kas vēl cīnās par brīvību, sveicina brīvo tautu māti — sirmo Maskavu». (J. Sudrabkalns),

redzam, ka šeit par teikuma priekšmeta palīgteikumu uzlūkotie «kas izcīnījuši brīvību» un «kas vēl cīnās par brīvību» attiecas uz noteiktajiem vietniekvārdiem *visi*. Ka tas tiešām tā, par to skaidri liecina palīgteikumu novietojums. Ja visus šos analizētos palīgteikumus gribētu uzlūkot par teikuma priekšmeta palīgteikumiem un saistīt ar izteicēju, ko gluži pareizi un vietā prasa visas definīcijas, tad jāignorē attiecīgie vietniekvārdi, jāignorē tas, kas ievērots jau sen — proti, ka līdzīgi palīgteikumi galvenokārt attiecināmi uz vietniekvārdu, bet ne uz izteicēju kādā citā teikuma daļā.

Mūsdienu latviešu valodas materiāls liecina, ka teikuma priekšmeta palīgteikumi noteikti saistāmi ar tās teikuma daļas izteicēju, kurai teikuma priekšmeta palīgteikums piesaistīts.

Ja teikuma daļā, kurai piesaistīts teikuma priekšmeta palīgteikums, pieļaujam teikuma priekšmetu, kas noformēts kaut vai tikai, ar dažiem vietniekvārdiem, palīgteikuma saites ar izteicēju irst un pirmajā vietā, kā jau aizrādīts, izvirzās tāda palīgteikuma saistība ar attiecīgo vietniekvārdu, kas uzlūkojams par teikuma priekšmetu. Palīgteikums vairs nav pakļaujams jautājumam *kas?*

Apzināti vai neapzināti, bet svarīgākās teikuma priekšmeta palīgteikuma definīcijas skolas gramatikās atspoguļo zināmu nenoiteiktību jau tai ziņā, ko tad īsteni uzlūkot par teikuma priekšmeta palīgteikumu, ko ne.

Ja par teikuma priekšmeta palīgteikumiem blakus tiem, kas stājas kādas citas teikuma daļas teikuma priekšmeta vietā, uzlūkotu arī tos, kas piesaistīti teikuma daļai, kurā teikuma priekšmets noformēts ar kādu vietniekvārdu, tad jāievēro, ka diez vai izdosies izveidot tādu definīciju, kurā atspoguļotos abi aspekti, tādēļ, ka tie runā viens otram pretī. Bez tam, liekas, ļoti grūti, pat neiespējami, būtu pamatot, kāpēc tieši daži, bet ne kurš katrs vietniekvārds var būt par teikuma priekšmetu teikuma daļā, kurai piesaistīts analizējamais palīgteikums.

Visu teikto ievērojot, kļūst skaidrs, kāpēc mūsu visjaunākajā skolu gramatikā atgriežas pie tās teikuma priekšmeta palīgteikuma definīcijas, ko atrodam jau dažās agrākajās skolu gramatikās:

«Teikuma priekšmeta palīgteikums ir palīgteikums, kas var

²⁸ Latviešu valodas gramatika VIII—XI klasei, II daļa, LVI 1954., 171. lpp.

stāties citas teikuma daļas teikuma priekšmeta vietā. Teikuma priekšmeta paligteikums atbild uz jautājumu kas?²⁹»

Skolu praksē paturama šī definīcija, atmetot visus paskaidrojumus un noteikumus, kas saistīti ar viena vai otra vietniekvārda lietošanu, t. i., teikuma priekšmeta klātbūtni tajā teikuma daļā, kurai paligteikums piesaistīts.

Vissvarīgākais jautājums skolās: ko izvirzīt par kritēriju, lai atvieglinātu teikuma priekšmeta paligteikuma noteikšanu. Priekšnoteikumu — lai teikuma daļā, kurai paligteikums piesaistīts, nebūtu teikuma priekšmeta, nedrīkst uzskatīt par vienīgo. Tā kā teikuma priekšmeta paligteikums saistāms ar kādas citas saliktā teikuma daļas izteicēju, tad svarīgs šis teikuma daļas izteicēja gramatiskais noformējums.

Valodas materiāla analīze pētījamā jautājumā izkārtota, ievērojot izteicēja morfoloģisko noformējumu teikuma daļā, kurai piesaistīts teikuma priekšmeta paligteikums. Vispirms analizēti teikumi, kuros teikuma priekšmeta paligteikums saistīts ar kādas teikuma daļas vienkāršo verbālo izteicēju darāmajā, tad ciešamajā kārtā. Teikumi doti, ievērojot darbības vārdu — vienkāršo verbālo izteicēju alfabēta kārtu.

Tālāk doti piemēri, kur teikuma priekšmeta paligteikums saistīts ar kādas citas teikuma daļas sastāta izteicēju, vispirms ar nominālo, tad ar adverbiālo.

* * *

Teikuma daļā, kurai piesaistīts teikuma priekšmeta paligteikums, nav teikuma priekšmeta, izteicējs noformēts ar darbības vārdu darāmajā kārtā.

Un tā nu iznāca, ka pat tramvajā man sveši pilsoņi laipnās sarunās palīdzēja atšķirt ne vienu vien vēstures lapusi.

LuM 45 7. XI 57, J. Muižnieks, 2. lpp.

Un tā nu notika, ka kāda pilnsapulce pieņēma lēmumu ķerties pie elektrostacijas būves.

K 58-1-28 Z. Grīva, Teiksma par ugunsputnu.

Lai notiek, kam jānotiek.

J. Sudrabkalns, Izlase 54-357.

Man šķita, ka nekad vairs nejutīšu laukā sajaucamies ķimeņu un vērmeļu smaržu, neredzešu vairs ziedam ābeles, nevērošu atvarā zivju lokus.

J. Sudarbkļans, Izlase 54-377.

Mārtiņam šķita, ka tā tikai tukša iedomība.

V. Lācis, Z. dz. 55-623.

²⁹ R. Grabis, G. Ārenšone, V. Niedra, Latviešu valodas mācība V—VII klasei, LVI Rīgā, 1958., 310. lpp.

Sākumā šķita, ka viņš stāsta tikai sausus faktus, bet tie tika sniegti ar tādu vienkāršību un skaidrību, ka runāja nepārprotamu valodu un radīja īpašu emocionālu noskaņu.

A. Grigulis, Ļ. ielā deg sp. 53-62.

Visos minētajos teikumos darbības vārds tai teikuma daļā, kurai piesaistīts teikuma priekšmeta palīgteikums, lietots, nenorādot un nenosaucot noteiktu personu. Ja persona nosaukta, tad tās nosaukums ir datīvā.

Ar *kam* teikuma priekšmeta palīgteikumu piesaista, ja tas ietilpst tādā konstrukcijā, kurā nepieciešams datīvs. Analizētajā teikumā (Lai notiek, *kam* jānotiek) *kam* palīgteikumā tādēļ, ka darbības vārds tanī vajadzības izteiksmē.

Tad man i e n ā c a p r ā t ā, *ka* vajadzētu aizskriet uz mājām un atsaukt citus ļaudis, lai noraugās tik retā skatā.

J. Jaunsudrabiņš, Ar makšķeri 58-161.

Samērā reti ir tie gadījumi, kur teikuma priekšmeta palīgteikumi ir piesaistīti ne vienai darbības vārda formai, bet vairākiem vārdiem, kas veido zināmu frazeoloģisku vienību. Cits jautājums, vai *ienāca prātā*, analizējot šai gadījumā saliktā teikuma neatkarīgo daļu, virsteikumu, vajadzētu analizēt kā vienu teikuma locekli. Virsteikumā gan minēts personas nosaukums *man*, bet tas nav tiešais gramatiskais³⁰ teikuma priekšmets. Palīgteikums saistāms ar virsteikuma izteicēju, atbild uz jautājumu *kas?* un uzlūkojams par teikuma priekšmeta palīgteikumu.

V a r ļ o t i b ū t, *ka* tā viņa arī patiešām bija.

J. Sudrabkalns, Izlase 54—377.

Sodien padomju skatītāju lielā mērā v a r i n t e r e s e t, *kāpēc* tieši šī luga buržuaziski nacionalistiskās Latvijas vadītājiem likās visnepieņemamākā.

Ciņa 12, XII 51. 291, 3. lpp., J. Pabērzs.

Teikuma priekšmeta palīgteikums šai gadījumā pakārtots ar cēloņa apstākļa vārdu *kāpēc*. Izmantojot par saikļa vārdu cēloņa apstākļa vārdu, tiek norādīts, ka abu teikumu daļu starpā jēdzieniski meklējama arī cēloņsakarība.

Kā pirmajā, tā otrajā teikumā teikuma priekšmeta palīgteikums piesaistīts vairākiem vārdiem.

³⁰ Datīvu var uzlūkot par netiešo teikuma priekšmetu, bet ar šo terminu skolēni nav iepazīstināmi. Skat.: Art. Ozols, Vārds datīvā kā teikuma loceklis. Pēteris Stučka Latvijas Valsts universitātes Zinātniskie raksti XVI sēj. Rīgā 1957, 22., 24., 37. un sek. lpp.

Daudz biežāk nekā darbības vārda tiešās formas par izteicējiem tajā teikuma daļā, kurai piesaistīts teikuma priekšmeta palīgteikums, mēdz lietot darbības vārdus atgriezeniskajā s formā. Arī šais gadījumos teikuma daļā, kurai piesaistīts teikuma priekšmeta palīgteikums, vairumā gadījumu netiek norādīta kāda noteikta persona.

Rudeņos ar tiem dubļainajiem ceļiem bieži g a d ī j ā s, ka arī tik vēl piebrauca kāds suntažnieks vai ērglenietis ar siena vezumu un bomi zem ass gala salauztā riteņa vietā.

A. Upīts, Pl. m. 55—84.

G a d ī j ā s, ka pavasarī Skrābāniete atnesa veselu kuli raužu, un mēs tās ēdām, pirkstus laizīdami, bet Jurks pat uz istabu nenāca.

J. Jaunsudrabiņš, Baltā gr. 57—40.

Man r ā d ā s, ka tu drusciņ saproti šaha spēli.

K—55—4—9, Br. Saulītis, Jaunības gadi.

Iz r ā d ā s, ka esmu sastapies ar glēvuli.

V. Lācis, Uz j. kr. 53—302.

Kad bija izskanējusi šauteņu zalve, iz r ā d ī j ā s, ka Antonu Salumu ķērušas tikai dažas lodes.

LuM 15 12. IV 58., V. Austrums 2. lpp.

Tai teikuma daļā, kurai piesaistīts teikuma priekšmeta palīgteikums, ļoti bieži par izteicēju izmantotas darbības vārda likties formas.

Druķim bija licies, ka pie šās lietas nekad vairs nevajadzēs atgriezties.

V. Lācis, Uz j. kr. 53—129.

Jankam likās, ka visi viņam dara pāri.

V. Lācis, Z. dz. 55—729.

Stāv kapteiņi uz saviem tiltiem klusi,
Kaut ūdens virpulis jau griežas balts.
Tie noraugās uz franču zemes pusi,
Un lieka s tiem, ka Marsejeze šalc.

J. Sudrabkalns, Br. s. LVI R 48—30.

Man lieka s, ka rītdienā ir visa mana laime, un pakratu galvu un atliecu cepuri pakausi, nezināms prieks mani dīda.

J. Akurāters, Kalpa z. v. 56—16.

Man liekas, it kā zem katra burta
Būtu maza, sprikstoša guntiņa kurta.

Aspāzija, Saulainais stūrītis 58—67.

Bet satiekoties gan neliksies, ka Andrejam Balodim
jau pusmūžs aiz muguras — viņš vēl tik dzīves priecīgs,
darbīgs un jauneklīgi smaidošs.

LuM 12 22. III 58, J. Muižnieks 2.

Beidzot likās, ka vairāk jautājumu nevienam nav uz
sirds.

A. Grigulis. Ļ. ielā deg sp. 53—63.

Daudz retāk darbības vārda *likties* formas lieto, attiecīgajā
teikuma daļā neņosaucot personu.

No tālienes skatoties, nemaz nevarēja domāt, ka tās ir mā-
jas: nelielas spraugas saplūda kopā, un izlikās, it kā uz
lēzena krasta gulētu tumši pelēka siena.

K. Skalbe, Pasakas 57—14.

Redzam, ka saikļa vārda izvēli, ar kura palīdzību piesaista tei-
kuma priekšmeta palīgteikumu, nosaka attiecīgā palīgteikuma jē-
dzieniskās nozīmes nokrāsa. *It kā* par pakārtojamo līdzekli izvē-
las, ja teikuma priekšmeta palīgteikums ietver apgalvojumu ar
šaubu nokrāsu, ko vēl pastiprina parasti šais teikumos lietotā
darbības vārda forma vēlējuma izteiksmē.

Analizētie piemēri liecina, ka darbības vārdu loks, ko izman-
to par izteicējiem teikuma daļā, kurai piesaistīts teikuma priekš-
meta palīgteikums, nav sevišķi plašs. Šie darbības vārdi vienkār-
šā teikumā veidoti konstrukcijā ar datīvu, ja tiek minēta persona,
uz kuru attiecas ar darbības vārdu nosauktā darbība. Tādus dar-
bības vārdus kā *šķīst*, *likties* u. c. minētos parasti nelieto vienkār-
šā teikuma robežās, izņemot dialogus. Cēlonis, liekas, meklējams
apstākļi, ka šie darbības vārdi, kas vienkārša teikuma robežās ne-
veidojas konstrukcijās ar nominatīvu, tomēr spēj iekļauties kon-
strukcijās, kurās vesela teikuma daļa — palīgteikums, atbild uz
jautājumu *kas?* un veic teikuma priekšmeta funkcijas.

Iepriekš analizētajos teikumos darbības vārdi ir nepārejoši.

* * *

Teikuma priekšmeta palīgteikums vērojams, ja teikuma daļā,
kurai tas piesaistīts, lietots darbības vārds vajadzības
izteiksmē. Teikuma daļā, kurā lietota vajadzības izteiksme,
tādos gadījumos trūkst nominatīva — teikuma priekšmeta. Darī-
tāju datīvā var minēt vai neminēt.

Jāievēro turklāt, ka *Saluma* dzejoļi publicēti, pastāvot iepriekšējai cenzūrai, tātad brīvi līdz galam savas domas izteikt dzejnieks nevarēja.

LuM 15 12. IV 58, V. Austrums 2. lpp.

Kinematografijas, teātru, muzikālo organizāciju un radošo savienību darbiniekiem, risinot mūsdienu galvenos uzdevumus ar mākslas līdzekļiem, ir jāpānāk, lai padomju luga, padomju dziesma, padomju dzeja, padomju kino-filma kļūtu dominējoša mūsu repertuārā, lai tie mūsu mākslinieku daiļdarbi, kas atspoguļo tagadni, ieņemtu pienācīgo vietu tēlojošās mākslas turpmākajās izstādēs.

LuM 15 12. IV 58, Aicinājums 1. lpp.

Viņam jāzina, kādas lietas notiek Sūrumos bez viņa ziņas.

V. Lācis, Uz j. kr. 53—222.

Teikuma priekšmeta palīgteikumu piesaistīšanai var izmantot tiklab saikļus, kā arī attieksmes vietniekvārdus.

Ja teikuma priekšmeta palīgteikuma pakārtošanai izmanto saikli *lai*, tad palīgteikumā bieži vien par izteicēju tiek lietots darbības vārds vēlējuma izteiksmē un palīgteikumam ir arī vēlējuma nokrāsa (2. teikums).

* * *

Teikuma priekšmeta palīgteikums piesaistāms arī darbības vārdam, kas lietots ciešamajā kārtā un teikumā ir par izteicēju.

Referents atgādināja, ka jau pagājušā gada decembrī notikušajā rakstnieku sanāsmē Latvijas Komunistiskās partijas Centrālajā Komitejā tika konstatēts, ka aizrobežām ideoloģiskā frontē pasākts plašs uzbrukums sociālistiskajam realīsimam, pie tam šis uzbrukums arvien pastiprinās.

LuM 44 2. XI 57, Par augstu idejiskumu un meistarību 1. lpp.

Sodien, kad svin revolūcijas četrdesmito gadadienu, ar matemātisku precizitāti pierādīts, ka Padomju Savienība eksistēs simtiem gadu.

LuM 44 2. XI 57, Pasaules ceļvedis 1. lpp.

Ar to, protams, nav teikts, ka jau pilnīgi novērstas visas grūtības un apmierinātas visas vajadzības.

LuM 12 22. III 58, Tev jābūt savas valsts pilsonim.

Izteicēju ciešamajā kārtā mūsdienu latviešu valodā parasti lieto, ja netiek minēts darbības darītājs. Analizējot nupat dotos tei-

kumus, redzam, ka teikuma daļā, kurai piesaistīts teikuma priekšmeta palīgteikums, teikuma priekšmeta nominatīvā nav.

Analizētie darbības vārdi (*konstatēt, pierādīt, teikt*) ir pārejoši (atšķirībā no iepriekšējiem). Ja šos darbības vārdus teikumā nelieto ciešamajā, bet darāmajā kārtā, tad tiem netiek piesaistīti teikuma priekšmeta palīgteikumi.

Valodas materiāls liecina, ka šādu teikumu izlietojums samērā ierobežots: tos parasti lieto publicistikā, runās, recenzijās, vispārīnājumos, secinājumos, bet daudz retāk sarunu valodā.

Palīgteikumi visos analizētajos teikumos piesaistīti ar saiklīka.

* * *

Teikuma priekšmeta palīgteikumu var piesaistīt arī jebkurai salikta teikuma daļai, kurā nav teikuma priekšmeta.

*Kas vien elpos, kas vien spēš,
Dzīves taisno likumu cels godā.*

J. Sudrabkalns, Br. s. LVI R 48—56.

*Simts mūžu sapņotāji gaidīja,
Reiz plauks un zels kā brīnums laimes dārzs,
Bet Leņins drošos cīņā raidīja,
Sodien lai laimīgs kļūst, kas dzīvē bārs.*

J. Sudrabkalns, Br. s. LVI R 48—44.

Lai atsedzas, kas tur ar sūnām pārklāts.

J. Sudrabkalns, Br. s. LVI R 48—50.

Šādi teikumi nav pārāk izplatīti, bet ļoti sekmīgi izmantojami teikuma priekšmeta palīgteikuma jēdziena noskaidrošanai.

Palīgteikums stājas teikuma priekšmeta vietā, veic tā lomu, saistīdamies ar tās teikuma daļas izteicēju, kurai tas piesaistīts.

Raksturīgi, ka teikuma priekšmeta palīgteikumi šādos gadījumos tiek piesaistīti ar attieksmes vietniekvārdu *kas*. Attieksmes vietniekvārds *kas* palīgteikumā ir teikuma priekšmets. Citos gadījumos (kā to rāda iepriekš analizētie teikumi) attieksmes vietniekvārdu *kas* teikuma priekšmeta palīgteikuma piesaistišanai izmantot nemēdz.

Nupat analizētā rakstura teikuma priekšmeta palīgteikumi galvenokārt meklējami dzejā.

Teikuma priekšmeta palīgteikums konstatējams, ja tajā saliktā teikuma daļā, kurai teikuma priekšmeta palīgteikums piesaistīts, ir nominālais sastata izteicējs, bet nav teikuma priekšmeta.

Nav ne ja u š i b a, ka šais gados radās daudzi darbi, kas iegājuši mūsu tautas literatūras zelta fondā.

LuM 15 12. IV 58, Kalpot tautai 2. lpp.

L a i m e, ka es to dabūju zināt un izdevās novērst šo kļūdu.

V. Lācis, Uz j. kr. 53—54.

N a v b r i n u m s, ka pat visniknākie miera ienaidnieki, kas pulcējās šinīs dienās Parīzē NATO sesijā, bija spiesti, piemērojoties Manifesta garam, pasludināt arī savu «uzticību» mieram, līdzās pastāvēšanai un konstruktīvām sarunām starp Austrumiem un Rietumiem.

LuM 51 21. XII 57, M. Vilks.

Vienalga vienkāršā teikumā parasti sastop kā iespraustu vārdu vai kā izteicēju. Ja *vienalga* lieto vienkāršā teikumā, tad tas veido konstrukciju ar datīvu (*man ir vienalga* u. tml.).

Bez tam vieglāk būs viņu pārsteigt, kad tas būs iegrimis darbībā, *vienalga, kāda tā būtu.*

K—58—4—89, E. Krūmiņš, Vēlā stundā.

Vienalga, kā to darītu, bet no sastapšanās neizbēgs, un kas var zināt, kāds nieks kļūs par iemeslu asai vārdu pārmaiņai.

K—58—4—30, J. Niedre, Kāpjoši ūdeņi.

Vienalga, vai tas ir svinīgajās svētku runās, vai sirds un prāta diktētajās īsajās apsveikuma rindiņās, visu pamatā viena doma — Oktobris ievadījis jaunu posmu cilvēces vēsturē, Oktobris — cilvēces pavasaris un ceļvedis.

LuM 44 2. XI 57, Pasaules ceļvedis 1. lpp.

Gan kā iesprausts vārds, gan kā izteicējs *vienalga* var piesaistīt teikuma priekšmeta palīgteikumu.

2. teikumā teikuma priekšmeta palīgteikumu piesaista ar apstākļa vārdu *kā*, kas rāda palīgteikumā izteiktās darbības veidu, vai arī ar jautājuma partikulu *vai* (3. teikumā), ko skolās gramatikas uzlūko par nenoteikto saikli un ko bieži lieto palīgteikumu piesaistīšanai. Nominālais sastata izteicējs teikuma daļā, kurai piesaistīts teikuma priekšmeta palīgteikums, noformēts ar *lietvārdu*. Saitiņa var būt, var arī nebūt. Raksturīgi, ka teikuma da-

Ja, kurai piesaistīts teikuma priekšmeta paligteikums, ļoti īsa. Bieži tanī mēdz būt tikai izteicējs.

Teikuma priekšmeta paligteikumus parasti ievada saiklis *ka*, retāk *kā*. Saiklis *ka* paligteikumam nepiešķir sevišķu nozīmi. Tas rāda, ka analizējamā paligteikuma galvenais uzdevums būt teikuma priekšmeta vietā tajā saliktā teikuma daļā, kur teikuma priekšmeta nav.

* * *

Samērā bieži nominālais sastata izteicējs teikuma daļā, kurai piesaistīts teikuma priekšmeta paligteikums, *noformēts ar īpašības vārdu*, visbiežāk pamata pakāpē. Teikuma priekšmeta paligteikums arī šajā gadījumā stāv teikuma priekšmeta vietā. Lai piesaistītu paligteikumus, tiek izvēlēts gan saiklis *ka*, gan dažādi saikļa vārdi.

Taču ikvienam lasītājam un skatītājam *skaidrs*, *ka* šī ostas pilsēta ir Liepāja un lugas varoņi ir Liepājas aizstāvji, kas izlauza fašistiskajam nezvēram pirmos ilklus.

LuM 45 7. XI 57, J. Pabērzs 2. lpp.

Skaidrs, *ka* igauņi savās mājās tagad sagatavo revanšu.

K—55—3—14, B. Saulītis, Jaunības gadi.

Vissliktākais, *ka* tas korpuss nav piesiets.

V. Lācis, Uz j. kr. 53—317.

Tikai negribēt — ir nespēt. Sava dzīve un liktenis pašam jārada, un no mums ir atkarīgs, *kā* to vadām.

K—2—38—71, P. Vilips. Lapas ugunskurā.

Visbiežāk paligteikuma piesaistišanai izmanto saikli *ka*. Pēdējā teikumā teikuma priekšmeta paligteikums piesaistīts ar apstākļa vārdu *kā*, kur tas norāda darbības vārda *vadām* darbības veidu.

Galvenais, *lai* uz ārpusi viss izskatītos pieklājīgi — pārējais nokārtosies pats no sevis.

V. Lācis, Uz j. kr. 53—186.

Saiklis *lai* teikuma priekšmeta paligteikuma pakārtošanai lietots, lai izteiktu vēlēšanos, ko vēl pastiprina darbības vārds vēlējuma izteiksmē (izskatītos). Īpašības vārds ar noteikto galotni lietots substantīva nozīmē.

* * *

Nominālā sastata izteicēja nominālās daļas noformēšanai lieto arī lokāmos divdabjus. Mūsdienu latviešu valodas materiāls

rāda, ka teikuma priekšmeta palīgteikums sastopams tikai tad, ja teikuma daļā, kurai tas piesaistīts, par sastata izteicēju nominālo daļu lietots ciešamās kārtas tagadnes lokāmais divdabis.

Nepieciešams, lai mākslas darbā attēlotajā cīņā atklātos cilvēks, padomju tautas nesalaužamais spēks, ticība savai dzīvei un savai nākotnei.

LuM 45 7. XI 57, Pabērzs 2. lpp.

Vēlams, lai abi nokļūtu vienā ģimenē.

V. Lācis, Uz j. kr. 53—55.

Ja teikuma priekšmeta palīgteikuma piesaistišanai lietots saiklis *lai*, tad tāpat kā iepriekš analizētajos teikumos tas norāda, ka palīgteikums satura ziņā izsaka vēlējumus. Šādos palīgteikumos parasti lieto vēlējuma izteiksmi.

Zināms, te patlaban ir ļoti grūti, bet taisni tāpēc vajadzīgs, lai būtu cilvēki, kas nebīstas šā grūtuma, kas gatavi ar milzīgu pacietību strādāt pagrīdē un kaldināt uzvaru pār tumsības spēkiem tad, kad vēl nemaz nav zināms, kad tā uzvara nāks.

V. Lācis, Uz j. kr. LVI R 53—32.

Teikuma priekšmeta palīgteikums atkarīgs no teikuma daļas, kurā par nomināla sastata izteicēja nominālo daļu izmantots īpašības vārds *vajadzīgs*, neminot personu. (Ja tiek minēta persona, tad īpašības vārds *vajadzīgs* veido konstrukciju ar datīvu). Teikuma priekšmeta palīgteikums pakārtots ar saikli *lai*. Teikuma priekšmeta palīgteikumā izteicējs vēlējuma izteiksmē.

* * *

Samērā bieži teikuma daļā, kurai piesaistīts teikuma priekšmeta palīgteikums, par izteicēju izmanto īpašības vārdu *skaidrs*. Tā leksiskā nozīme mainījies, proti, tas tiek lietots ar nozīmi «saprātams», «zināms», bet ne vairs ar īpašības vārda pamatnozīmi (kā piemērā — *skaidrs ūdens*.). Nosaucot personu, īpašības vārds *skaidrs* veido konstrukciju ar datīvu.

Par saikļa vārdiem teikuma priekšmeta palīgteikuma piesaistišanai mēdz izmantot vietniekvārdus un apstākļa vārdus.

Tev ir skaidrs, kāda iekārta un dzīve būtu pareiza cilvēces sabiedrībai.

V. Lācis, Uz j. kr. 53—132.

Par saikļa vārdu šaj teikumā izmantots attieksmes vietniekvārds *kāda* (palīgteikumā tas uzlūkojams par apzīmētāju lietvārdam *iekārta* un attiecināms arī uz lietvārdu *dzīve*).

Tomēr, tikai pēc kara, pārstaigājot šīs vietas un no kādreizējām ienaidnieka pozīcijām pavērojot mūsu ierakumus, kļūst skaidrs, kādēļ hitlerieši tieši te cīnījās ar tādu niknumu.

LuM 40 5. X 57, V. Kacēna 4. lpp.

Smīni, ar kādiem strēlnieki parasti pavadīja šos jautājumus, liecināja, ka neko lielu viņi nedod par visiem Cerčila solījumiem un ka viņiem diezgan skaidrs, kāpēc angļi un amerikāņi vilcinās ar otrās frontes atklāšanu.

V. Lācis, Uz j. kr. 53—317.

Par saikļa vārdiem izmantotie cēloņa apstākļa vārdi *kādēļ*, *kāpēc* norāda uz iemeslu, cēloni, kas ietverts ne tikai cēloņa apstākļa vārdos, ko izmanto teikuma priekšmeta palīgteikumu piesaistīšanai, bet visā teikuma priekšmeta palīgteikumā. Cēloņa apstākļa vārdi vienlaicīgi veic divas funkcijas — tie izmantoti palīgteikuma piesaistīšanai, tātad līdzīgi saikļiem. Tajā pašā laikā šie apstākļa vārdi veic cēloņa apstākļa teikuma locekļa funkcijas, ja teikuma priekšmeta palīgteikumu analizē sintaktiski, nosakot tānī teikuma locekļus.

Būtu vērts, ja Valodas un literatūras institūts vēlreiz ataicinātu palīgā visus, kam rūp latviešu kultūras uzplaukums, dot papildu paskaidrojumus par jau publicēto vietvārdu izrunas variantiem, par to cilmi, kas šo vietu iemītniekiem dažkārt skaidrāka nekā tāliniekiem, kas tur nemaz nav bijuši, kādas profesijas pārstāvim dziļāk izprotamā nekā valodniekam, par izlaidumiem utt.

LuM 44 2. XI 57, H. Bendiks 4. lpp.

Ipašības vārds *vērts* vienkāršā teikumā veido īpatnēju konstrukciju (ar akuzatīvu): *tas nav to vērts*. *Vērts* var ietilpt sastata izteicējā. Ja teikuma daļā, kur tas ir par izteicēju, nav teikuma priekšmeta, tad šai teikuma daļai var piesaistīt teikuma priekšmeta palīgteikumu. Teikuma priekšmeta palīgteikums piesaistīts ar saikli *ja*. Palīgteikumam satura ziņā ir arī nosacījuma nozīme. Veikdams teikuma priekšmeta funkcijas, tas sevī ietver arī nosacījumu.

* * *

Sastata izteicējā var izmantot arī lokāmo divdabju formas.

Un, ja jautājumā par varoni vispilnīgāk atklājušies sabiedrības estētiskie uzskati un laikabiedru domāšanas veids, tad ir saprotams, kāpēc padomju sabiedrība izvirzījusi mākslas uzdevumu radīt atdarināšanas cienīgus varoņus, kas spētu kalpot par paraugu jaunatnei.

LuM 12 22. III 58, Par daiļrades brīvību 2. lpp.

Paligteikums norāda arī cēlonisku sakarību divu teikuma daļu starpā.

Zinām: te patlaban ir ļoti grūti, bet taisni tāpēc vajadzīgs, lai būtu cilvēki, kas nenobistas no šī grūtuma, kas gatavi ar milzīgu pacietību strādāt pagrīdē un kaldināt uzvaru pār tumsības spēkiem tad, kad vēl nemaz nav zināms, kad tā uzvara nāks.

V. Lācis, Uz j. kr. LVI R 53—32.

Laika apstākļa vārdu par saikļa vārdu teikuma priekšmeta paligteikuma piesaistīšanai izmanto, ja paligteikums norāda laiku. Ar laika apstākļa vārdu *kad* teikuma priekšmeta paligteikumus piesaista samērā reti.

* * *

Ja tajā teikuma daļā, kurai piesaistīts paligteikums, ir adverbālais sastata izteicējs, tad šis paligteikums parasti ir teikuma priekšmeta paligteikums. Adverbālā sastata izteicēja veidošanai parasti izmanto adverbūsus, kas darināti no īpašības vārdiem.

Dīva in i, *ka* tādi sīkumi kādreiz iespiežas cilvēka atmiņā tik dziļi, ka pat garie mūža gadi tos vairs nevar izdzēst un aptumšot.

K 1—58—31, Ž. Grīva, Teiksma par ugunsputnu.

«Jauki, *ka* tu atbrauci!» Jānis viņu apsveica.

V. Lācis, Uz j. kr. 53—234.

Cik labi, *ka* ziedus atnesis taisni kāds no sliktākajiem un *ka* taisnī viņš bija pirmais jāpaslavē!

LuM 44 2. XI 57, E. Lāce 2. lpp.

Bet raksturīgi, *ka* jau zēna gados Andrejs Balodis šaprata, kāds milzu spēks ir vārda mākslai.

LuM 12 22. III 58, J. Muižnieks 2.

Slikti tikai, *ka* tēvs pēdējā laikā sācis pārāk pities ar Ķīkreižiem un Stabulniekiem.

V. Lācis, Uz j. kr. 53—274.

Zīmīgi, *ka* tilta apdarē izmantots iesarkanais dolomīts, līdzīgi Pētera baznīcas fasādei.

Z 1—58—26, R. Knaps.

Vērojams, ka bieži vien adverbālais sastata izteicējs viens pats veido virsteikumu. Teikuma priekšmeta paligteikumu parasti piesaista ar saikli *ka*, kas, kā jau teikts, nekādu sevišķu nozīmi paligteikumam nepiešķir. Paligteikums veic virsteikuma teikuma priekšmeta lomu.

Adverbu loks, ko izmanto adverbiālā sastata izteicēja veidošanai, samērā plašs. Biežāk sastop adverbu *labi* un tā formas.

Mums visiem raksturīga paškritika attieksmē pret mūsu literatūru. Un ļoti *l a b i*, *ja* par sevi domājam sliktāk, nekā tas ir patiesībā. Ja rakstnieks domā: lūk, cik es esmu labs rakstnieks! — tad tas ir slikti.

LuM 2 11. I 58 3, Aļeksejs Tolstojs par daiļradi.

Un, beidzot, būtu *l a b i*, *ja* šis J. Endzelīna darbs, tāpat kā tas bija ar latviešu leksikas vākšanu vispār, K. Mīlenbaha un J. Endzelīna «Latviešu valodas vārdnīcu» un tās papildinājumus gatavojot, kļūtu par plašas vietvārdu vākšanas un pētišanas tālkas sākumu.

LuM 44 2. XI 57, H. Bendiks 4. lpp.

Sajā ziņā mūsu jaunais sezonas strādnieks Artūrs Lūdums it kā būtu piemērots, bet es domāju, ka *l a b ā k b ū s*, *ja* tu ar viņu nemaz nesāksi pazīties.

V. Lācis, Uz j. kr. 53—163.

Teikuma priekšmeta paligteikuma piesaistīšanai saikli *ja* izmanto, ja teikuma priekšmeta paligteikums, veicdams teikuma priekšmeta funkcijas, ietver nosacījumu.

* * *

Ja aplūkojam valodas materiāla dotumus, redzam, ka par teikuma priekšmeta paligteikumiem bez kādām šaubām var uzskatīt tos paligteikumus, kas stājas kādas citas saliktā teikuma daļas teikuma priekšmeta vietā.

Tādā gadījumā skaidri saskatāmas analizējamā paligteikuma saistība ar tās teikuma daļas izteicēju, kurai paligteikums piesaistīts.

Teikuma priekšmeta paligteikumu, kā jau redzējām, ievada plašs saikļa vārdu klāsts. Saikļa vārdiem bieži vien ir divi uzdevumi: 1) «signalizēt» par paligteikuma sākumu un 2) piešķirt paligteikumam noteiktu nozīmi (cēloņa, vēlējuma u. c.). Tātad tie nevar derēt par kritēriju paligteikuma rakstura noteikšanai, jo vieni un tie paši saikļa vārdi var piesaistīt dažādus paligteikumus. Teikuma priekšmeta paligteikumam jāatbild uz jautājumu *kas?* Metodisku apsvērumu dēļ, lai skolā panāktu pilnīgu definīcijas izpratni, kā pirmos var analizēt tos teikumus, kur izteicējs virsteikumā (vai kādā paligteikumā), kuram teikuma priekš-

meta palīgteikums piesaistīts, nekādu īpatnēju konstrukciju ne-veido. Piemēram:

*Kas vien elpos, kas vien spēs,
Dzīves taisno likumu cels godā!*

Sudrabkalns, Br. s. 48—56.

Tā var labi parādīt gan to, ka teikuma priekšmeta palīgteikums stāv kādas citas teikuma daļas teikuma priekšmeta vietā, gan to, ka teikuma priekšmeta palīgteikums saistāms ar kādas citas teikuma daļas izteicēju.

Ja septiņgadīgajā skolā ar to varētu apmierināties, tad vidusskolas klasēs tas jau par maz, jo skolēnu uzmanība jāvada arī valodas stila izpratnes virzienā. Mācot attiecīgos teikumus, vidusskolā jautājums *kas?* saistāms ar izteicēja noformējumu tajā teikuma daļā, kurai piesaistīts analizējamais teikuma priekšmeta palīgteikums. Skolēni iepazīstināmi ar raksturīgākajām konstrukcijām, ko izteicēji šais gadījumos veido. Protams, ka šis darbs jāiesāk jau septiņgadīgajā skolā.

Izteicēja gramatiskais noformējums tajā teikuma daļā, kurai piesaistīts teikuma priekšmeta palīgteikums, mēdz būt diezgan ierobežots. Teikuma analīzes gaitā tas noskaidrojams skolēniem. Tas var būt vienkāršais izteicējs, izmantojot darbības vārdus ar personas galotni. Tikai jāievēro, ka šo darbības vārdu loks samērā ierobežots: visbiežāk tie ir darbības vārdi, kas vienkārša teikuma robežās veido konstrukcijas ar datīvu. Daļa no šiem darbības vārdiem vienkārša teikuma robežās veido arī konstrukcijas ar datīvu un nominatīvu, piemēram; «*m a n i e n ā k p r ā t ā d o m a s*. Daļa no šiem darbības vārdiem vienkārša teikuma robežās parasti veido tikai konstrukcijas ar datīvu — *man šķiet, man liekas* u. c. Darbības vārdi *šķīst, likties, rādīties, gadīties* ļoti bieži tiek lietoti par vienkāršajiem izteicējiem tajā teikuma daļā, kurai piesaistīts teikuma priekšmeta palīgteikums.

Ja septiņgadīgajā skolā skolēniem var likt šādā sakarā visbiežāk lietojamos darbības vārdus iegaumēt, tad vidusskolas klasēs skolēniem pakāpeniski jāiemāca izprast un analizēt raksturīgāko, biežāk lietojamo darbības vārdu pārvaldījumu, t. i., jāiemāca saskatīt un analizēt konstrukcijas, kas teikumā veidojas.

Ļoti līdzīga konstrukcija, t. i., ar datīvu kā darītāju un nominatīvu kā teikuma priekšmetu, uz ko tiek vērsta darbības vārdā izteiktā darbība un kas ir gramatiskais teikuma priekšmets, teikumā tiek veidota, lietojot vajadzības izteiksmi. Tādēļ teikuma priekšmeta palīgteikumi meklējami, ja teikuma daļā, no kuras atkarīgs teikuma priekšmeta palīgteikums, nav nominatīva kā teikuma priekšmeta. Tā vietu aizpilda vesela teikuma daļa — teikuma priekšmeta palīgteikums. Konstrukciju, ko vienkāršā teikumā vei-

do vajadzības izteiksme, skolēni iemācās analizēt jau tad, kad mācās par darbības vārda vajadzības izteiksmi.

Tas pats sakāms arī par darbības vārdu — izteiceju ciešamajā kārtā tajā teikuma daļā, kurai teikuma priekšmeta palīgteikums piesaistīts. Jau mācoties par darbības vārdu kārtām septiņgadīgajā skolā, skolēni mācās izprast jēdzienu *d a r ī t ā j s*. Teikuma priekšmets nominatīvā vairs nav darbības darītājs, ja teikumā tiek lietots darbības vārds ciešamajā kārtā. Ja darbības vārda mācīšanās gaitā izpratne par darbības darītāja un teikuma priekšmeta attieksmēm jau nostiprināta, tad arī septiņgadīgajā skolā iespējams skolēniem dot apjēgu par to, kāpēc saliktā teikumā iespējams teikuma priekšmeta palīgteikums, ja teikuma daļā, kurai tas piesaistīts, ir darbības vārds ciešamajā kārtā. Analizējot teikumus ar darbības vārdu ciešamajā kārtā, jāpadziļina šo konstrukciju īpatnību izpratne vidusskolā, kad skolēniem vieglāk izprotams darītāja jēdziens. Vidusskolas klasēs jānoskaidro, kādam valodas stilam raksturīgi teikumi ar ciešamo kārtu. Sarunu valodā tie lietojami mazāk, bet biežāk, kā jau iepriekš norādīts, publicistikā, runās, visur tur, kur dažādu iemeslu dēļ darītājs nevis konkretizējams, to nosaucot, bet gan vispārināms.

Iepriekš tika apskatīts vienkāršais izteicejs tajā teikuma daļā, kurai teikuma priekšmeta palīgteikums piesaistīts. Teikuma priekšmeta palīgteikums iespējams arī tad, ja teikuma daļā, kurai teikuma priekšmeta palīgteikums piesaistīts, ir nominālais vai adverbālais sastata izteicejs. Lietvārds, īpašības vārds, lokāmais divdabis šajā teikuma daļā ir nominatīvā. Nominatīvs tādā situācijā tomēr nav teikuma priekšmets, bet izteicejs. Septiņgadīgajā skolā šādu saliktu teikumu analīze var radīt diezgan lielas grūtības, ja skolēniem nav pietiekami dziļi nostiprinātu zināšanu par teikuma priekšmeta un izteiceja gramatisko noformējumu un to attieksmēm. Protams, ka skolēnu uzmanība te saasināma uz jautājumu *kas?*, uz kuru atbild teikuma priekšmeta palīgteikums. Tomēr jāraugās, lai skolēni nesajauktu izteiceju ar teikuma priekšmetu. Neprazdami abstrakti domāt un loģiski analizēt teikumu, skolēni septiņgadīgās skolas vecumā katru nominatīvu tiecas nosaukt par teikuma priekšmetu, sevišķi, ja šis nominatīvs teikumā ir vienīgais. Šī iemesla dēļ septiņgadīgajā skolā skolotāji paralēli teikuma priekšmeta palīgteikuma jautājumam *kas?* var akcentēt biežāk lietojamus saikļa vārdus, ko izmanto teikuma priekšmeta palīgteikuma piesaistīšanai. Šajā gadījumā akcentējami saikļi *ka* un *lai*. Iespējams iemācīt skolēniem saliktā teikumā pieturas zīmes lietot pareizi, kaut arī viņi vēl pilnīgi neizprot teikuma konstrukciju un brīvi nenosaka palīgteikuma raksturu.

Vidusskolas klasēs jāpanāk jau pilnīga saliktā teikuma kon-

strukcijas izpratne. Skolēniem labi jāprot saskatīt raksturīgākās gramatiskās konstrukcijas un raksturot izteicēja gramatisko noformējumu tajā teikuma daļā, kurai piesaistīts teikuma priekšmeta palīgteikums. Saikļa vārdi atstājami kā sekundāra pazīme, jo tie dažkārt palīdz saskatīt jaunas teikuma daļas sākumu, bet ne noteikt palīgteikuma veidu. Ja septiņgadīgajā skolā zināmu metodisku apsvērumu dēļ teikuma priekšmeta palīgteikumu varēja sākt mācīt ar teikumiem, kuros izteicēja noformēšanai izmantotais darbības vārds neveido raksturīgo konstrukciju ar datīvu kā darītāju, tad vidusskolas klasēs šādu teikumu analīze apzinīgi nav izvirzāma pirmajā vietā. Pirmajā vietā, uzmanības centrā vidusskolā izvirzāms jautājums par izteicēja gramatisko noformējumu, stingri balstoties uz izteicēja morfoloģisko analīzi un to konstrukciju izpratni, ko izteicēji var veidot. Svarīgi, lai skolēni prastu noteikt darbības kārtu un izteiksmi, ja izteicēja noformēšanai izmantots darbības vārds. Ja izteicēja noformēšanai nav izmantotas darbības vārdu formas, tad skolēniem brīvi jāorientējas, nosakot vārdu šķiru, kas izmantota izteicēja noformēšanai. Skolēniem jau no darbības vārda mācīšanās posma jāzina, ka katrs darbības vārds parasti veido konstrukciju ar lietvārdu (vai arī ar citu deklinējamo vārdu šķiru vai formu) locījumiem. Pietiekama vērība jāveltī konstrukcijām, kur darbības darītājs nav izteikts ar nominatīvu, bet ar datīvu. Ievērojot teikto, kļūst saprotams, cik svarīgi pietiekami noskaidrot darītāja jēdzienu, mācot darbības vārdu.

Runājot par saikļa vārdiem, ko izmanto teikuma priekšmeta palīgteikumu piesaistīšanai, skolā jāakcentē, ka visdaudzveidīgākais un bagātākais dažādu saikļa vārdu izmantojums vērojams teikuma priekšmeta, papildinātāja un apzīmētāja palīgteikumu piesaistīšanai. Bieži vien tie ir vieni un tie paši saikļa vārdi.

Saikļa vārdiem, kas piesaista teikuma priekšmeta palīgteikumus, liekas, tāpēc tik liela dažādība, ka teikuma priekšmeta palīgteikums bez sava tiešā uzdevuma, t. i., stāties kādas citas teikuma daļas trūkstošā teikuma priekšmeta vietā, veic arī dažādus citus uzdevumus, ko nosaka saikļa vārda leksiskā nozīme, sevišķi tajos gadījumos, ja saikļa vārds palīgteikumā ir teikuma loceklis.

Skolas gramatikās saikļa vārdi doti vienkopus. Ne tā citās gramatikās. Tā K. Milenbaha apcerējumā par teikumu³¹ izklāsta principi ir citi — centrā parasti nav izvirzīts palīgteikumu nosaukums, bet gan saikļa vārds. K. Milenbahs min *kas, ka, kad, kam, kur, lai*.

³¹ Teikums, K. Mühlenbacha apcerēts, Rīgā 1898, Pūcišu Ģederta (Eulenberga) apgādībā.

J. Endzelīns un K. Milenbahs Latviešu valodas mācībā³² min: «Subjekta un objekta teikumi iesākas ar *kas, ka, lai, kur, kad, vai*». Viktors Ramāns bez norādījumiem vēl min apstākļa vārdu *cik*. M. Alksnis un O. Vilāns savā gramatikā nosauc gluži tos pašus saikļa vārdus, ko atrodam J. Endzelīna un Milenbaha Latviešu valodas mācībā, papildinot šo virkni ar *cik*. Nevienā no minētajām gramatikām nav dots tāds piemēru materiāls, kas atspoguļotu visus minētos saikļa vārdus. Saikļa vārdu vārdu šķiras precizē vienīgi Viktors Ramāns. Norādījumi par saikļa vārdu vārdu šķirām atrodami arī Latviešu valodas gramatikā VIII—XI klasei II daļā³³, minot arī attieksmes vietniekvārdus *kurš* un *kāds*. Dotajā piemēru materiālā vairums saikļa vārdu nav atspoguļoti. Tas pats vērojams arī Latviešu valodas gramatikā V—VII klasei³⁴. Jaunākajā latviešu valodas skolas gramatikā³⁵ visiem saikļa vārdiem dots ilustratīvais materiāls, bet nav norādīts, kuras vārdu šķiras vārdi izmantojami par saikļa vārdiem. Ja septiņgadīgajā skolā to vēl varētu attaisnot, tad vidusskolas klasēs šāda nostāja darbu nevis atvieglina, bet gan apgrūtina. Atkārtojot un nostiprinot teikuma priekšmeta palīgteikumu vidusskolā, dodams pēc iespējas plašāks pārskats par saikļa vārdiem, analizējot arī palīgteikuma nozīmi, ko tam piešķir saikļa vārds.

Teikumu daļas, kurām piesaistīti teikuma priekšmeta palīgteikumi, parasti ir ļoti īsas. Visa teikuma galvenais saturs koncentrējas teikuma priekšmeta palīgteikumā. Saikļa vārda uzdevums nav tikai norādīt, ka palīgteikums ir teikuma priekšmeta palīgteikums, jo to jau paveicis tās teikuma daļas izteicējs, kurai palīgteikums piesaistīts. Visneitrālākais saiklis «bezpersoniskākais», bez sevišķas nozīmes nianse ir saiklis *ka*. Ja teikuma priekšmeta palīgteikumu pakārto ar saikli *ka*, vērojams, ka saikļa galvenais uzdevums tikai rādīt, ka sekojošā teikuma daļa ir palīgteikums, ir pakārtota. Liekas, ka tieši šis nozīmes dēļ saikli *ka* izmanto ne tikai teikuma priekšmeta, bet arī citu palīgteikumu piesaistīšanai. Ne tas tā ar saikļa vārdiem, kuru leksiskā nozīme skaidri izmanāma. Teikuma priekšmeta palīgteikuma piesaistīšanai saikli *ka* lieto ļoti bieži neatkarīgi no tā, kā noformēts izteicējs teikuma daļā, kurai teikuma priekšmeta palīgteikums piesaistīts. Sevišķi raksturīgi, ka parasti *ka* lieto pēc

³² Latviešu valodas mācība J. Endzelīna un K. Mühlenbacha sarakstīta, Rīgā, 1938. Valtera un Rapas akc. sab. apgāds, 154. lpp.

³³ Latviešu valodas gramatika VIII—XI klasei, II daļa, LVI Rīgā, 1954, 171. lpp.

³⁴ R. Grabis, G. Ārensone, V. Niedra. Latviešu valodas gramatika V—VII klasei, LVI Rīgā, 1953., 279. lpp.

³⁵ R. Grabis, G. Ārensone, V. Niedra. Latviešu valodas mācība V—VII klasei, LVI Rīgā, 1958., 310., 311. lpp.

darbības vārdiem *likties, šķīst, rādīties* un pēc nominālajiem un adverbīālajiem izteicējiem.

Daudz retāk lieto apstākļa vārdus *kā, it kā*. Jāievēro, ka tie piešķir paligteikumam veida apstākļa nozīmi. Apstākļa vārds (īsteni apstākļa vārds ar partikulu) *it kā* visam paligteikumam piešķir šaubu nokrāsu, ko vēl pastiprina šajos paligteikumos lietotā vēlējuma izteiksme. Jāpiezīmē, ka *ka* un *it kā* teikuma priekšmeta paligteikumu piesaistīšanai lietojami samērā reti. Saikļus *lai* un *vai* teikuma priekšmeta paligteikumu piesaistīšanai arī lieto reti. Ja lietots saiklis *lai*, tad paligteikumā ļoti raksturīgs darbības vārds vēlējuma izteiksmē. Viss paligteikums izsaka vēlējumus, novēlējumu, ko vēl var pastiprināt izteicēja leksiskā nozīme tajā teikuma daļā, kurai paligteikums piesaistīts. Saiklis *lai* tikpat parasti sastopams, ja izteicēja leksiskā nozīme saistīta ar vajadzību. Vajadzības nozīme var izpausties ne tikai attiecīgā izteicēja leksiskajā nozīmē, bet arī darbības vārda vajadzības izteiksmē. Saiklis *vai* visbiežāk sastopams, ja darbības vārds izteicējs tajā teikuma daļā, kurai teikuma priekšmeta paligteikums piesaistīts, ir nolieguma formā, kā arī tad, ja izteicēju veido vārds *vienalga*. Ar *vai* ievadītajiem teikuma priekšmeta paligteikumiem reizēm izmanāma tāda atkarīgā jautājuma nokrāsa, kas saistīta ar šaubām, ko var pastiprināt vēlējuma izteiksme.

No saikļiem, ko izmanto teikuma priekšmeta paligteikuma piesaistīšanai, vēl jāmin *ja*, ko parasti mēdz uzlūkot tikai par nosacījuma saikli. Ar *ja* piesaistītajam teikuma priekšmeta paligteikumam tiešām ir arī nosacījumu nozīme. Teikuma priekšmeta paligteikums ar *ja* tiek ievadīts, ja tas piesaistīts teikuma daļai, kurā par izteicēju ir apstākļa vārds.

Par saikļa vārdiem teikuma priekšmeta paligteikuma piesaistīšanai lieto attieksmes vietniekvārdus. Vietniekvārdus minētajam mērķim lieto reti. Jāievēro, ka katrs vietniekvārds paligteikumā ir teikuma loceklis — teikuma priekšmets, papildinātājs, apzīmētājs. Jāpiebilst, ka attieksmes vietniekvārdam *kas* kā paligteikuma teikuma priekšmetam ir spilgti izteikta tieksme substantivēties. Attieksmes vietniekvārds *kāds* (sastopams biežāk nekā *kurš*), parasti mēdz būt par apzīmētāju. Attieksmes vietniekvārda izlietojumu datīvā *kam* paligteikuma ievadīšanai parasti nosaka paligteikuma darbības vārda veidotā sintaktiskā konstrukcija. Ja darbības vārds šajā teikuma daļā veido konstrukciju ar datīvu (parasti darītāju), tad teikuma priekšmeta paligteikuma piesaistīšanai izmanto attieksmes vietniekvārda datīva formu. Mācot skolēniem saikļa vārdus, katrā ziņā jānorāda, ka attieksmes vietniekvārdi, ja tos izmanto paligteikuma piesaistīšanai, var būt dažādos locījumos, kā arī saistījumā ar prievārdiem.

Kā parastākos apstākļa vārdus, ko izmanto teikuma priekšmeta

paligteikuma piesaistišanai, skolu gramātikā dažādos izdevumos atrodam *cik, kad, kur* (*kā* jau aplūkojām). Ekscerpētais materiāls rāda, ka minētos apstākļa vārdus teikuma priekšmeta paligteikuma piesaistišanai izmanto samērā reti. Daudz biežāk nekā minētos izmanto *kāpēc, kādēļ*. Ja teikuma priekšmeta paligteikumu piesaista ar apstākļa vārdiem, tad tie ir teikuma locekļi (apstākļi) paligteikumā. Apstākļa vārds visam paligteikumam piešķir to nozīmi, kas tam pašam raksturīga. Daļēji tas tā varētu būt tādēļ, ka apstākļa vārds paligteikumā nostājas pirmajā vietā.

Redzams, ka saikļa vārdi, ko izmanto teikuma priekšmeta paligteikumu piesaistišanai, tiek izvēlēti, ievērojot zināmus apsvērumus. Tāpat valodas materiāls rāda, ka tie ir dažādi. Skolu gramatikās saikļa vārdi izvēlēti ar atlasi pēc zināmas tradīcijas. Mācot teikuma priekšmeta paligteikumu, katrā ziņā jānorāda, ka saikļa vārdi var būt ļoti dažādi. Pareizi darīts septiņgadīgās skolas gramatikas 1958. gada izdevumā, kur dots piemēru materiāls visiem izvēlētajiem saikļa vārdiem. Tas pats princips, dodot analizējamo materiālu, būtu jāievēro arī vidusskolā. Vidusskolas klasēs analizējamais materiāls jādod pakāpeniski, jau sākot ar 8. klasi, izmantojot skolēnu iepriekšējās zināšanas par šī paligteikuma veidu, izraugoties teikumus ar dažādiem saikļa vārdiem. Ik reizes jāparāda to stilistiskais izlietojums. Vidusskolas beidzamajās klasēs tad būs viegli dot pārskatu par teikuma priekšmeta paligteikumiem, ievērojot visas iepriekš norādītās pazīmes. Tas nav vienas stundas uzdevums, bet jāveic ilgākā laika posmā, mācot ne tikai sintaksi, bet arī morfoloģiju. Nav nekādas vajadzības, lai skolēni, sevišķi vidusskolas klasēs, saikļa vārdus prastu mehāniski, no galvas. Parādot plašo saikļa vārdu klāstu, ko izmanto teikuma priekšmeta paligteikuma piesaistišanai, teikumus šim mērķim var neizraudzīties no literatūras, jo visi saikļa vārdi, ko izmanto teikuma priekšmeta paligteikuma piesaistišanai, nav vienlīdz izplatīti. Dažādu saikļa vārdu izplatības ievērošana mūsdienā latviešu valodas materiālā var atvieglināt skolotājam darbu. Zinot dažu saikļa vārdu nelielo izplatību (piem., *ceļoņa* un citi apstākļa vārdi, saiklis *ja* u. c.), katreiz nav jācenšas analizējamo materiālu sameklēt literatūrā. Tas pats jāievēro, uzdodot mājas darbu skolēniem. Nevar likt skolēniem meklēt teikuma priekšmeta paligteikumus literatūrā ar dažādiem saikļa vārdiem, zinot, ka daudzi tik maz izplatīti, ka vajadzēs izlasīt ne tikai desmit vai piecpadsmit, bet simtiem lappušu, lai tos atrastu. Bez tam atrastie teikumi var būt tādi, ka, atrauti no konteksta, nav piemēroti attiecīga valodas likuma ilustrācijai. Mācot teikuma priekšmeta paligteikumu, jāizvērs skolēnu patstāvīgais, radošais darbs, strādājot pēc skolotāja norādījumiem.

1. Analizējot skolotāja dotos saliktos pakārtotos teikumus ar

teikuma priekšmeta palīgteikumiem, skolēna uzdevums ik reizes vispusīgi pamatot, kāpēc palīgteikums ir teikuma priekšmeta palīgteikums.

2. Skolotājs var dot izteicējus ar noteiktu morfoloģisku noformējumu tajā teikuma daļā, kurai teikuma priekšmeta palīgteikums piesaistīts, un prasīt, lai skolēni pierakstītu palīgteikumus ar dažādiem saikļa vārdiem, gan

a) noradot tikai to skaitu un izvirzot prasību, lai tie būtu dažādi,

b) dodot konkrētus saikļa vārdus.

3. Var izlietot pretēju darba paņēmieni — skolotājs dod palīgteikumus ar dažādiem saikļa vārdiem, bet skolēnu uzdevums pierakstīt teikuma daļas, kurām teikuma priekšmeta palīgteikumi piesaistīti.

4. Skolotājs analīzei izraugās saliktus pakārtotus teikumus ar teikuma priekšmeta palīgteikumiem, ko ievada dažādi saikļa vārdi. Skolēna uzdevums pamatot konkrētā saikļa vārda izraudzīšanos.

5. Teikumus analīzei izraudzīties ar apsvērumu, lai viens un tas pats saikļa vārds piesaistītu dažāda rakstura (ieskaitot, protams, teikuma priekšmeta) palīgteikumus. Skolēniem jānosaka palīgteikumu raksturs, to pamatojot.

М. А. БРИГЕ

ПОДЛЕЖАЩОЕ ПРИДАТОЧНОЕ И ЕГО ИЗУЧЕНИЕ В ШКОЛЕ

КРАТКИЕ ВЫВОДЫ

Подлежащими придаточными в современном латышском литературном языке называются придаточные, находящиеся на месте подлежащего какой-либо одной части сложного предложения и связанные со сказуемым другой, главной части предложения. Часть предложения, к которой присоединено придаточное, не имеет подлежащего, выраженного в форме именительного падежа. Роль подлежащего здесь выполняет подлежащее придаточное.

Классификация языкового материала по изучаемому вопросу дается по морфологическому оформлению сказуемого главной части предложения.

Круг глаголов действительного залога, используемых в качестве простых глагольных сказуемых в главной части,

ограничен. Это — глаголы непереходные, и в простом предложении они не образуют конструкций с формой именительного падежа при упоминании лица, на которое распространяется действие, названное глаголом.

Подлежащее придаточное встречается в том случае, когда в главной части употребляется глагол в долженствовательном наклонении и нет подлежащего в именительном падеже.

Подлежащее придаточное встречается, когда в главной части сложного предложения имеется составное именное или адverbиальное сказуемое и нет подлежащего. В роли адverbиального составного сказуемого в этом случае используются наречия, образованные от прилагательных.

Главная часть предложения обычно очень кратка.

Для присоединения подлежащего придаточного используются различные союзные слова. Но это не облегчает определения характера придаточного, так как одни и те же союзные слова могут вводить различные придаточные.

Изучая подлежащие придаточные в школе, необходимо опираться на вопрос *kas?* (что? на этот вопрос отвечает указанное придаточное) и на морфологическое оформление сказуемого, к которому относится придаточное.

Союзные слова указывают на начало новой части сложного предложения, но они не выступают в качестве критерия, помогающего установить характер придаточного.

M. BRIGE

SUBJECT CLAUSES AND METHODS OF TEACHING THEM AT SCHOOL

SUMMARY

The subject clause is one that is used in place of the subject in any part of a complex sentence. That part of the sentence to which the subject clause is joined has no subject expressed in the nominative case; the functions of the subject are fulfilled by the subject clause.

The subject clause is closely connected with the predicate of another part of the complex sentence; besides, there are also certain restrictions concerning grammatical structure of the predicate.

Subordinate clauses, connected with the demonstrative pronoun *tas* 'that', 'tot' or some definite pronoun, should not be considered common subject clauses, but instead they may form a separate group of subject clauses.

When teaching subject clauses at school we should proceed from the question *kas?* 'кто', 'что', 'who', 'what' and the morphological structure of the predicate, both receiving equal consideration. The conjunctions may well serve as signals indicating the beginning of a new clause, but should by no means be regarded as final and decisive factors in determining the type of subordinate clause, since various subordinate clauses may be introduced by the same conjunctions.

SAISINĀJUMI

Ciņa 12. XII 51. 291	— «Ciņa», datums, mēnesis, gads, numurs
LuM 45. 7. XI 57.	— «Literatūra un Māksla», numurs, datums, mēnesis, gads
K 55 — 4 — 9	— «Karogs», gads, numurs, lappuse
Z 1 — 58 — 26	— «Zvaigzne», numurs, gads, lappuse

*

J. Akurāters Kalpa z. v.	— J. Akurāters, Kalpa zēna vasara, Rīgā 1956
Aspāzija, Saulainais stūritis	— Aspāzija, Saulainais stūritis, Rīgā 1958
A. Grigulis, Ļ. ielā deg sp.	— A. Grigulis, Ļeņina ielā deg spuldze Rīgā 1953
J. Jaunsudrabiņš, Ar makšķeri	— J. Jaunsudrabiņš, Ar makšķeri, Rīgā 1958
J. Jaunsudrabiņš, Baltā gr.	— J. Jaunsudrabiņš, Baltā grāmata, Rīgā 1957
V. Lācis, Z. dz.	— V. Lācis, Zitaru dzimta, Rīgā 1955
V. Lācis, Uz j. kr.	— V. Lācis, Uz jauno krastu, Rīgā 1953
K. Skalbe, Pasakas	— K. Skalbe, Pasakas, Rīgā 1957
J. Sudrabkalns, Br. s.	— J. Sudrabkalns, Brāļu saimē, Rīgā 1947
J. Sudrabkalns, Izlase	— J. Sudrabkalns, Izlase, Rīgā 1954
A. Upīts, Pl. m.	— A. Upīts, Plaša mākoņos, Rīgā 1955

Cipari aiz saīsinājuma norāda grāmatas izdošanas gadu un lappusi, no kuras izraudzīts citāts, piem., V. Lācis, Z. dz. 55—623 (= V. Lācis, Zitaru dzimta, Rīgā 1955., 623. lp.)

MARTA RUDZĪTE

JAUNĀKIE MĀJVĀRDI BRASLAVĀ¹

Kāda novada māju un reizē ar to mājvārdu kopumā pastāvīgi notiek pārmaiņas. Tā blakus saimniecībām, kas minētas jau vecākajos dokumentos, kādi līdz šim zināmi par Braslavu, laika gaitā radusies klāt vesela rinda jaunu saimniecību un līdz ar to jaunu mājvārdu. No 1811. gada Braslavas muižas revīzijas saraksta² uzzināms, ka *Vecsancis*, *Jaunsancis* un *Liel-sancis* radies, sadalot *Sanča māju* (1795 *Santsche Gesinde*³), *Vecskulte* un *Jaunskulte* no *Skultes mājas* (1795 *Skultes Gesinde*) u. tml. Kādreiz pie Braslavas piederējusi māja *Melderītis* (kas tagad pieder pie Matīšu ciema) radusies no *Daktera mājas* (1795 *Dackter Gesinde*), kuras viena daļa pievienota *Kuņģenam* (1811 *Hoflage Kuņģen*), otra *Purvēniem* (1811 *Purwen Gesinde*), bet atlikušajai daļai dots nosaukums *Melderis* (1811 *Melder Gesinde*). Tani pašā laikā radušās vēl vairākas jaunas saimniecības, piem., pašreizējais *Brancis* (1811 *Gesinde Mescha-Branz*) u. c. Daudz jaunu saimniecību Braslavā radies šā gadsimta divdesmitajos gados, sadalot Braslavas muižas īpašumus. Tādā kārtā radušās tā sauktās jaunsaimniecības, kam pretstatā vecās, jau agrāk pastāvējušās saimniecības sāktas dēvēt par vecsaimniecībām. Kad 1948. gadā braslavieši apvienojās kolhozā, agrākie viensētu nosaukumi palika kā kolhoznieku sētu nosaukumi.

Braslavas vecākie mājvārdi lielāko tiesu ir reģistrēti 1922. gadā iznākušā J. Endzelīna darba «Latvijas vietu vārdi» I daļā.

¹ Ar Braslavu domāta nevis pašreizējā Braslavas ciema teritorija, bet tikai tā Braslavas ciema daļa, kur runā braslaviešu izloksnī.

² Latvijas PSR Iekšlietu ministrijas Centrālais Valsts arhīvs, fonds Nr. 199, apraksts Nr. 1, lieta Nr. 61.

³ No dokumentiem dabūtie mājvārdi doti mūsdienu latīņu burtiem. Ci-pari mājvārda priekšā apzīmē dokumenta gadu.

Neminēti palikuši šādi seni mājvārdi: *Āzis*⁴: *Āzīc* (-ts) — Braslavas muižas mežsarga un kalpu māja, *Bērzkrūoģus* (1795 *Behrse Krug*) — vecs krogus, vēlāk lauku māja, *Klāmanis* (1795 *Hoflage Klamañ*), *Kuņģēnc* (-ns) (1795 *Kungen Gesinde*), *Kuņņa kruoģus*: *Kuņnis* (1795 *Kungen Krug*, 1811 *Kuņņe Krug*) — vecs krogus, vēlāk lauku māja, un *Siļķa* — arī vecs krogus, vēlāk Braslavas muižas kalpu māja, bet pēc tam jaunsaimniecība. No samērā nesenā pagātnē likvidētām mājām neminēts palicis *Keņģis* (1795 *Kenge Gesinde*), ko pēdējais Braslavas muižas īpašnieks licis pievienot *Gaidai*.

Minētajā vietvārdu krājumā dabiski nav ievietoti jaunsaimniecību nosaukumi, jo darba iznākšanas laikā lielākā daļa šo mājvārdu eksistēja tikai kā gruntsgabalu nosaukumi pagasta valdes dokumentos. Tāpat šai krājumā nevarēja tikt atspoguļotas vēlākās mājvārdu maiņas. Apcerēt jaunākos Braslavas mājvārdus tad arī ir šā raksta nolūks.

Aplūkojamie mājvārdi un pašu braslaviešu paskaidrojumi par to rašanos autorei sakrājušies, no 1950. līdz 1958. gadam vācot savas dzimtās izlokšnes materiālus. Atsevišķi paskaidrojumi iegūti arī vēlāk. Oficiālie nosaukumi dabūti no Braslavas ciema padomes un Braslavas pagasta valdes dokumentiem⁵.

Aplūkojot Braslavas jaunāko mājvārdu izcelsmi, varam saskatīt vairākas grupas.

1) Ir mājvārdi, kas radušies no senāk pastāvējušiem vietu nosaukumiem. Pie tādiem pieder *Bēnis*, *Griķis*: *Kriķis*, *Jaunķirums*, *Jaunklāmanis*, *Lezdkalnc* (-ns), *Purvēnc* (-ns), *Silauniēks*, *Siliņc* (-ns), *Tiltiņc* (-ns), *Vecmellaņcis*, *Vecpurvēnc* (-ns), *Vecstuoķa*, *Zīle* un *Zuškalnc* (-ns): *Zutis*.

2) Ir mājvārdi, kas doti pēc mājas ipatās atrašanās vietas vai pēc kāda zīmīga objekta, kas atrodies saimniecības robežās. Pie tādiem pieskaitāmi mājvārdi *Bedrīte*, *Bērziņc* (-ns), *Biřzniēks*, *Ceļmalniēks*, *Kalniņc* (-ns), *Krustiņc* (-ns), *Liēpa*, *Liēpiņc* (-ns), *Lukstiņc* (-ns), *Muižniēks*, *Pabrika*, *Pařķa*, *Pileņģis*, *Plaviņc* (-ns): *Plauniēks*, *Puriņc* (-ns), *Riņniēks* (Rij-), *Ruozīte*, *Stūris*, *Teteris*, *Uožuolīnc* (-ns), *Uožuolēja*, *Veķkalēš*, *Vējziřnavas* (Vēj-), *Ziemeļniēks*.

3) Ir mājvārdi, kas radušies pēc īpašnieka uzvārda. Pie tādiem pieder mājvārdi *Auniņc* (-ns), *Blaūvina*, *Grāpis*, *Kaūliņc* (-ns), *Kreišmanis*, *Neļķe*, *Plaūktiņc* (-ns), *Puōģulis*: *Pūģulis*: *Pōģulis*.

⁴ No izlokšnes pārstāvjiem dabūtie vārdi doti fonētiskajā transkripcijā. Ar ^ apzīmēta triju intonāciju apgabala kritošajai un lauztajai intonācijai atbilstošā intonācija.

⁵ Latvijas PSR Iekšlietu ministrijas Centralais Valsts arhīvs, fonds Nr. 4917, apraksts Nr. 1, lieta Nr. 85—88, 328, 329, 334.

4) Ir mājvārdi, kas radušies pēc īpašnieka amata vai iemīlotas nodarbošanās. Pie tādiem pieder mājvārdi *Buķis*, *Draūniēks* (Drav-), *Kalēš* (-ējs), *Medniēks* un *Zveīniēks* (Zvej-).

5) Daļa saimniecību liekas būt nosauktas īpaši meklētos, par skaistiem domātos vārdos. Pie tādiem pieder mājvārdi *Avuōc* (Avuots), *Bēzrlapa*, *Druva*, *Ziņtārs*, *Imānta*, *Puņpuŗš*, *Ruōma*, *Silkalnc* (-ns), *Straūmēnc* (-ns), *Taūriņc* (-ns) *Vairuōks* (-gs), *Vārpa*, *Zaļ(ais)-kalnc* (-ns) un *Zemturis*.

Mājvārdam *Pūrēnc* (-ns) nav izdevies dabūt kādu paskaidrojumu par tā rašanos. Vecākos dokumentos nosaukuma *Pūrēns* vietā atrodams nosaukums *Purins*.

Aplūkojot tuvāk pirmās grupas mājvārdus, konstatējams, ka daļai to pamatā ir senu apdzīvotu vietu nosaukumi, daļai — seni āru vārdi.

Beņnis (oficiālais nosaukums⁶ — *Berņi*) aizstāj senāko mājas nosaukumu *Beņnaūziņc* (of. nos. — *Bernhauzens*), kas bijis dots senākajai *Karītei* (1795 *Karrihtes Gesinde*). Braslaviešiem pašlaik pazīstami vēl visi trīs nosaukumi. Visvecākā paaudze lieto vai nu *Beņnaūzina*, vai *Karītes* vārdu, bet vidējai un jaunākajai paaudzei pazīstams ir nosaukums *Beņnis* un *Beņnaūziņc*.

Griķis: *Kriķis* (of. nos. — *Griķi*) savu nosaukumu dabūjis sakarā ar to, ka jaunsaimniecībai blakus esošajā mežā atrodas uzkalns, ko sauc par *Kriķa kalnīnu*. Arī mājai bijis paredzēts dot vārdu *Kriķakalns*, bet pēc pagasta rakstveža ieteikuma tā nosaukta par *Griķi*. Liela daļa braslaviešu māju sauc par *Kriķi*, daži, respektējot oficiālo nosaukumu, par *Griķi*.

Jaunķirumš (of. nos. — *Jaunķirumi*) nosaukts pēc *Ķiruma*. *Ķirumš* bijusi viena no vecajām muižas mājām pie *Ķiruma ezera*. Kad *Ķiruma* zeme sadalīta jaunsaimniecībās, vienam gruntsgabalam paturēts vecais nosaukums — *Ķirumš* (of. nos. — *Ķirumi*), otram dots nosaukums *Jaunķirumš*.

Līdzīgi ir ar *Jaunklāmani* (of. nos. — *Jaunklāmaņi*). Kad bijusi muižas māja *Klāmanis* sadalīta jaunsaimniecībās, vienam gruntsgabalam paturēts vecais nosaukums, bet kādam citam dots *Jaunklāmana* vārds.

Lezdkalnc (of. nos. — *Lazdkalni*, vecākos dokumentos — *Lezdkalns*, *Lezdkalni*) savu nosaukumu dabūjis pēc tā, ka saimniecības robežās atrodas neliels, lielām lazdam apaudzis paugurs — *Lezdkalnc* (-ns).

Jaunsaimniecības *Puŗvēnc* (of. nos. — *Purvēni*) un *Veŗpuŗvēnc* (of. nos. — *Vecpurvēni*) atrodas kādreizējās *Purvēna* mājas vietā, ko samērā nesēnā pagātnē muižnieks iznīcinājis, mājas tīrumus daļēji apmežodams. Jaunsaimniecība, kuras robežās

⁶ Turpmāk saīsināts of. nos.

atrodas vecās *Purvēnu* mājas pamati un augļu dārza atliekas, nosaukta par *Večpurvēnu*, bet otra jaunsaimniecība par *Purvēnu*.

Jaunsaimniecības nosaukums *Silaūniēks* (of. nos. — *Silau-nieki*) arī ir veca vietvārda atdzīvinājums. Jaunsaimniecība piešķirta vietā, kur kādreiz jau atradusies māja ar to pašu nosaukumu. 1795. gada revīzijas sarakstā māja minēta — *Siel-launek Gesinde*, bet 1811. gada revīzijas sarakstā norādīts, ka 1809. gadā māja likvidēta un tās iedzīvotāji nometināti uz dzīvi citās mājās. Taču pļavas un arī daļa *Dērgļa meža* pie bijušā *Silaunieka* glabājuši veco nosaukumu.

Jaunsaimniecība *Siliņc* (of. nos. — *Siliņi*) savu nosaukumu dabūjusi no neliela mežiņa pie bijušās *Stuōkas*: *Stuōkas* mājas. So mežiņu saukuši par *Silīnu*. Sadalot *Stuōkas* mājas zemi jaunsaimniecības, viena gruntsgabala robežās tikusi arī daļa *Silīna*, pēc kura tad dots mājas nosaukums.

Jaunsaimniecības *Tiltiņc* (of. nos. — *Tiltiņi*) vārdam pamatā ir sens pļavas nosaukums. Saimniecības robežās daļēji nonākusi muižas pļava, kas saukta par *Tiltīnu pļavu*, jo tur vai katrā grāvī vajadzējis tilta arī vasarā.

Jaunsaimniecība, kuras robežās bijusi vecā muižas māja *Meļlañcis*, nosaukta sākumā par *Večmeļlañci*, bet vēlāk pārdēvēta par *Vairuōgu*.

Par *Večstuōku* nosaukta tā jaunsaimniecība, kas ieguvusi seno muižas māju *Stuōku*.

Neliela muižas mājiņa *Zilīte* devusi nosaukumu jaunsaimniecībai *Zīle* (of. nos. — *Zīles*). *Zilīti* neatceras redzējuši pat visvecākie braslavieši, taču nosaukums turpinājies pastāvēt kā gaņību un lauku vārds. Kad jaunsaimniecībai piešķirta zeme šai vietā, mājai nedaudz pārgrozītā veidā dots senais nosaukums.

Braslava atrodas zemā vietā. Tāpēc katram uzkalnam un pat augstākai vietai ir piešķirts *kalna* nosaukums. Tā par *Zuškalnu* sauc nogāzi blakus bijušajai muižas pļavai — *Zušlejai*. Kāda gruntsgabala robežās nonākusi gan daļa *Zušlejas*, gan *Zuškalna*, un saimniecībai dots nosaukums *Zuškalnc* (of. nos. — *Zuškalni*). Taču nereti māju sauc arī par *Zuti*. *Zuša* vārds te lietots kā tabu nosaukums čūskai, kuru te ļoti daudz.

Otrās grupas mājvārdi rāda saimniecību atrašanās vietu resp. novada senāko izskatu.

Bedrīte (of. nos. — *Bedrites*) ir viena no mājām, kas radusies, sadalot bijušo *Ķisuļmuižu* (kas saukta arī par *Krūzmani* pēc kāda tās īpašnieka uzvārda) šā gadsimta trīsdesmitajos gados. *Ķisuļmuižu* pārdodot, zeme sadalīta trijos gruntsgabalos. Vienam no tiem jaunais īpašnieks devis nosaukumu *Bedrīte*, jo saimniecības robežās iegādijusies zemāka zeme, salīdzinot ar

citiem gruntsgabaliem, un dzīvojamā māja atradusies it kā bedrē blakus klētij, kas uzcelta kalniņā.

Braslavas un Vilzēnu lielceļa malā, bijušās *Karītes mājas* robežās, atradies liels bērzs. Jaunsaimniecībai, kuras robežās bērzs nokļuvis, dots nosaukums *Bērziņc* (of. nos. — *Bērziņi*). Bērza tagad vairs nav.

Lidzīgā kārtā radies jaunsaimniecības *Biřzniēks* (of. nos. — *Birzniēki*) vārds. Braslavas un Mazsalacas lielceļa malā atradusies neliela birztala, ko atceras vēl vecās un vidējās paaudzes pārstāvji. Saimniecībai, kuras robežās birztala bijusi, dots nosaukums *Biřzniēks*.

Jaunsaimniecība *Ceļmalniēks* (of. nos. — *Ceļmalniēki*) atradās pašā Braslavas un Matišu ceļa malā.

Jaunsaimniecība *Kalniņc* (of. nos. — *Kalniņi*) nosaukta pēc lauku vidū esoša neliela, tik tikko pamanāma uzkalniņa, uz kura uzceltas saimniecības ēkas.

Krustiņc (of. nos. — *Krustiņi*) ir jaunais nosaukums kādreizējam *Kuņnim* resp. *Kuņņa kruoģum*. Sākumā arī jaunsaimniecība saukta par *Kuņni*, kā liecina Braslavas pagasta valdes dokumenti, bet trīsdesmitajos gados nosaukums mainīts. Māja atrodas Braslavas — Matišu un Vilzēnu — Vecates ceļu krustojumā. Braslavā ar nozīmi 'krustceļi' tiek lietots vārds *krusti*, tāpēc arī māja nosaukta par *Krustinu*.

Liēpa (of. nos. — *Liepas*) arī ir viena no mājām, kas radusies šā gadsimta trīsdesmitajos gados, pārdodot seno *Ķīsuļmuižu*. Šās saimniecības robežās atradusies senās *Ķīsuļmuižas* ēku lielākā daļa, kā arī dārzs, kas bija apaudzis lielām, vecām liepām. Pašreiz liepas jau nocirstas, bet savā laikā tās devušas saimniecībai nosaukumu.

Liekas, ka pārrunājamā grupā ietilpst arī jaunsaimniecības *Liēpiņc* (of. nos. — *Liepiņas*) nosaukums. Šās mājas cēlēji Braslavā vairs nedzīvo un tāpēc nav izdevies iegūt drošas ziņas par šā nosaukuma rašanos.

Jaunsaimniecība *Lukstiņc* (of. nos. — *Lukstiņi*) nosaukumu dabūjusi pēc tā, ka blakus saimniecībai un daļēji arī saimniecības robežās atrodas zema pļava, kādu Braslavā mēdz saukt par *lukstu*.

Saimniecība, kuras robežās ietilpusi daļa Braslavas muižas ēku, nosaukta par *Muižniēku*, bet vēlāk pārdevēta par *Puōguli*.

Pabrika (of. nos. — *Pabrikas*) uzcelta vietā, kur muižai savā laikā atradusies neliela ķieģeļu dedzinātava, kas saukta par *pabriku* 'fabriku'.

Pařka (of. nos. — *Parki*, vecākos dokumentos *Parka*, *Parķas*) ir neliela amatnieka zemes gabala nosaukums. Saimniecības ēkas uzceltas tieši pie Braslavas parka. Braslavas izloksnē

lieto vārdu *paŕka*, nevis *parks*. Pašreizējais oficiālais nosaukums ir vēlāks izlokšnes vārda pārveidojums.

Jaunsaimniecība *Pīleņģis* (of. nos. — *Pilādži*, vecākos dokumentos — *Pīleņģis*) nosaukta tā pēc veca pilādža, kas audzis saimniecības robežās blakus ceļam, kas iet no *Galđas* uz *Buñdes* māju. Arī šis mājvārds dokumentos ar laiku mainījis formu.

Jaunsaimniecība *Pļaviņc*: *Pļāūniēks* (of. nos. — *Pļaviņas*, vecākos dokumentos — *Pļavnieks*) savu nosaukumu dabūjusi no pļavu joslas, kas atrodas ziemeļos un austrumos no mājas.

Puriņc (of. nos. — *Puriņi*) ir nosaukums amatnieka zemes gabalam zemā, purvainā vietā pie Braslavas skolas.

Vecā muižas rija devusi nosaukumu jaunsaimniecībai *Rijniēks* (of. nos. — *Rijnieki*). Rija tagad daļēji noplēsta, daļēji pārbūvēta par kūti.

Pēc meža rozēs, kas augusi tieši tai vietā, kur vēlāk uzcelta dzīvojamā māja, nosaukta jaunsaimniecība *Ruōzīte* (of. nos. — *Rozītes*).

Stāris (of. nos. — *Stūri*) ir nosaukums amatnieka zemes gabalam Braslavas — Mazsalacas un Braslavas — Alojās ceļa krustojumā.

No tam, ka blakus esošajās pļavās un krūmos dzīvo daudz teteru, savu nosaukumu dabūjusi jaunsaimniecība *Teteris* (of. nos. — *Teteri*).

Jaunsaimniecība *Uōzuōllīc* (of. nos. — *Ozoliņi*, vecākos dokumentos *Ozols*) nosaukta tā pēc veca ozola, kas aug saimniecības robežās.

Pēc ozolu birztales, kas atradusies saimniecības robežās, savu nosaukumu bija dabūjusi jaunsaimniecība *Uōzuōlleja*. Vēlāk tā pārdēvēta pēc īpašnieka uzvārda par *Nelķi*.

Jaunsaimniecības *Veckalēš* (of. nos. — *Veckalēji*) nosaukums radies sakarā ar to, ka saimniecības robežās nonākusi vecā Braslavas muižas kalve.

Vējziŕnavas bijušas nosauktas pēc vecām Braslavas muižas dzirnavām, kas vēlāk tika noplēstas. Nodegušās arī saimniecības ēkas, tā ka kādu laiku tas bija tikai gruntsgabala nosaukums.

Ziemeļniēks (of. nos. — *Ziemeļnieki*) ir jaunais nosaukums *Bērzkrūōgum*. Sākumā saimniecībai bijis paturēts *Bērzkrūōga* nosaukums, bet trīsdesmitajos gados tā pārdēvēta par *Ziemeļniēku*, jo atrodas bijušā Braslavas pagasta pašā ziemeļu stūrī pie Vecates un Skanķkalnes robežas.

Trešās grupas mājvārdi citādi neprasa īpašus paskaidrojumus, jo mājvārds no uzvārda atšķiras tikai vienā gadījumā, proti *Blaūvina* (of. nos. — *Blauviņas*) blakus uzvār-

dam *Blaus*. Jāpiezīmē tikai, ka daļa šās grupas saimniecību nosaukumu jau paspējuši mainīties.

Savus vecos nosaukumus ir paturējušas jaunsaimniecības *Aūniņc* (of. nos. — *Auniņi*), *Blaūvina*, *Grāpis* (of. nos. — *Grāpiji*), *Kaūliņc* (of. nos. — *Kauliņi*) un *Kreišmanis* (of. nos. — *Kreišmaņi*). Mājvārds *Nelķe* (of. nos. — *Nelķes*) radies, pēc īpašnieka uzvārda pārdēvējot senāko *Uōžuōlleju* (sk. 2. grupā). Līdzīgi ir ar jaunsaimniecību *Puōgulis* : *Pūgulis* : *Pōgulis* (of. nos. — *Poguļi*). Tā sākumā saukta par *Muīžniēku* (sk. 2. grupā).

Ceturtās grupas mājvārdos īpašnieka amatu rāda mājvārds *Kalēš* (of. nos. — *Kalēji*). Amatnieka zemes gabala *Draūniēks* (of. nos. *Dravnieki*) un jaunsaimniecību *Medniēks* (of. nos. — *Mednieki*) un *Zveīniēks* (of. nos. — *Zvejnieki*) nosaukumi radušies sakarā ar to, ka to īpašnieki mēģuši nodarboties ar biškopību, medišanu un makšķerēšanu.

Pie šās grupas mājvārdiem pieder arī mājvārds *Buķis* (of. nos. — *Buķi*). Jaunsaimniecības ieguvējs bijis liels lina audzētājs un gribējis savai mājai dot nosaukumu *Buķķis*. Par *buķķi* Braslavā sauc izkulstītu lina saini, kas sagatavots vai nu uzglabāšanai, vai pārdošanai. Taču pagasta rakstvedis ieteicis māju nosaukt par *Buķi*, lai iznāktu atskaņa vecajam Braslavas mājvārdam *Ķuķis* (1795 *Kuicke Gesinde*).

Zināmu sakaru ar apkārtni var saskatīt arī dažiem piektās grupas mājvārdiem. Tā jaunsaimniecības *Bērzlapa* (of. nos. — *Bērzlapas*) robežās bija liela bērzu birzs. Bijušais amatnieka zemes gabals *Silkalnc* (of. nos. — *Silkalni*), ko agrāk sauca par *Zaļ(uō)kalnu*, atrodas mežmalā. Taču lielai daļai šās grupas mājvārdu tāda sakara ar apkārtni vai arī tās saimnieku trūkst. Nereti tie ir vārdi, ko izlokšņu runātāji lieto diezgan reti, piem., *druva*, *vairuogs*, *zemturis*. Daļa šās grupas mājvārdu radusies tikai trīsdesmitajos gados, pārdēvējot mājas. Tā *Druva* (of. nos. — *Druvas*) ir jaunais nosaukums neērtajam *Jaūnjaūnzemim*, *Žīntārs* (of. nos. — *Dzintari*) ir jaunais nosaukums nelatviskajai *Buīdei*. *Imaņas* nosaukums (of. nos. — *Imantas*) piešķirts Braslavas muižas centram. *Straūmēnc* (of. nos. — *Straumēni*) ir pavisam vēls jaunais nosaukums jaunsaimniecībai, kam sākumā bijis dots vārds *Stramiņa* (of. nos. — *Stramiņas*). Braslavieši parasti šo māju sauc par *Strami*, jo tā atrodas vietā, kur muižas laikos bijusi mežsarga māja. Mežsargs saukts par *Strami*. Par *Vāiruōgu* (of. nos. — *Vairogi*) pārdēvēta jaunsaimniecība *Vēcmēllaūcis* (sk. 1. grupā). Par *Vārupu* pārdēvēts bijušais *Klāmaņa krogs*, bet par *Puūpuru* (of. nos. — *Pumpuri*) amatnieka zemes gabals, kam sākumā bijis nosaukums *Plaūktiņc* (sk. 3. grupā).

Braslavas pagasta valdes un ciema padomes dokumentos bez aplūkotojiem mājvārdiem ir atrodami arī gruntsgabalu nosaukumi, kas palaikam zināmi tikai to devējiem. Šā gadsimta divdesmitajos gados doti gruntsgabalu nosaukumi *Upmaļi*⁷ (vecākos dokumentos — *Upmalis*) (2. grupa), *Kārkliņi* (3. grupa), *Alkšņi* (vecākos dokumentos *Alksnis*) (2. grupa) un *Ziediņi* (5. grupa). Sakarā ar zemes reformu 1940. gadā radušies šādi darba zemnieku gruntsgabalu nosaukumi: *Apiņi*, *Bajāri*, *Ceriņi*, *Ciruļi*, *Dumbrāji*, *Graudīni*, *Ielejas*, *Ieviņas*, *Irbēni*, *Kadiķi*, *Kaimiņi*, *Keņģi*, *Lejsētas*, *Mālkalni*, *Pakalni*, *Piģēni*, *Rožkalni*, *Sietiņi*, *Silmači*, *Skujas*, *Smilgas*, *Trejmeitiņas*, *Vanagi*, *Viesuļi*, *Vilciņi*, *Vizbuļi*, *Zaķene*, *Zemites*, *Zemnieki* un *Zuburi*.

Arī darba zemnieku gruntsgabalu nosaukumi radušies līdzīgi jaunsaimniecību nosaukumiem. Tā uz senāku vietvārdu pamata radušies gruntsgabalu nosaukumi *Keņģi* un *Zaķene*. Gruntsgabals *Keņģi* atradies bijušās *Keņģa mājas* teritorijā (sk. šā raksta 218. lpp.), bet gruntsgabals *Zaķene* nosaukts laikam pēc lauka vārda, kas bijis gruntsgabala robežās, kaut gan Braslavas pagasta valdes dokumentos vienreiz atrodamas ziņas, it kā būtu bijis kāds gruntsgabala nosaukums *Zaķene* jau agrāk.⁸ Pēc uzvārda nosaukts gruntsgabals *Piģēni*. Pārējie nosaukumi ietilpnāmi iepriekš izvirzītajā un raksturotajā 2. vai 5. grupā (sk. šā raksta 218.—219. lpp.).

Visjaunākais mājvārds Braslavā ir kolhoznieku sētas nosaukums *Lejiņas*, kas dots pēc īpašnieces uzvārda.

*

Lielākā daļa Braslavas jaunāko mājvārdu un gruntsgabalu nosaukumu ir runātājiem saprotami, izloksnē parasti lietojami vārdi. Pēc savas cilmes tie ir gan latviešu vārdi, gan aizguvumi. Dialektismu tomēr maz. Taču daļa nosaukumu ir arī tādi, kuru nozīme nav skaidra. Palaikam tie ir nosaukumi, kas doti pēc senākiem vietu vārdiem, uzvārdiem, vai arī ir kaut kur dzirdēti, vai lasīti. Runātājiem nav skaidra vārdu *Blaūvina*, *Buķis*, *Jaūnklāmanis*, *Jaūnķirūms*, *Kreišmanis*, *Keņģi*, *Piģēni* un *Puūgulis* nozīme. Šo nosaukumu etimoloģijas noskaidrošana, izņemot *Buķi*, saistās jau ar Braslavas veco mājvārdu un uzvārdu studijām, kas neietilpst šā raksta uzdevumos. Nosaukums *Buķis* nav saprotams tieši tāpēc, ka izloksnes forma tikusi sakropļota.

Gruntsgabala *Silmači* nosaukumā runātājiem svešs kļuvis vietvārda otrā daļā sastopamais vīriešu vārds *Macis*, kas senāk

⁷ Tā kā gruntsgabalu nosaukumi eksistē tikai dokumentos, tie doti tur lietotajā formā parastajā ortografijā.

⁸ Latvijas PSR Iekšlietu ministrijas Centrālais Valsts arhīvs, fonds Nr. 4917, apraksts Nr. 1, lieta Nr. 334, 41. lapa.

bijis lietojams⁹. Nosaukums darināts līdzīgi mazzalaciešu mājvārdam *Mežancis*¹⁰.

Aplūkojot Braslavas jaunākos mājvārdus un gruntsgabalu nosaukumus no fonētiskā viedokļa, redzams, ka tajos sastopama viena otra īpatnība. Tā redzama svārstišanās starp *uo*, *ū* un *ō* mājvārda *Pogulis* izrunā (sal. *baruōnc* : *barūnc*¹¹). Šim mājvārdam laikam pamatā vācu *Vogel* 'putns'. Blakus sonantam *a* vietā sastopams *e* mājvārdā *Lezdkalnc*¹². Neuzsvērtais *-en-* > *-in-* nelatviskajā *Beřnaūzina* (*Bernhauzena*) vārdā¹³. Trūkst ģenitīva galotnes patskaņa salikteņa pirmās daļas beigās, piem., *Bēřzlapā*, *Zuřkalnc* (vecākos dokumentos — *Zuřkalns*).

Tāpat kā daudzās citās latviešu izloksnēs arī Braslavā nav vēl nostiprinājusies fonēma *f*. Tās vietā sastop *p* mājvārdā *Grāpis* (uzvārds dokumentos rakstīts *Grāpis-Grāfs*), *Puōgulis* un *Pabrika*. Hiāta novēršanai iesprausts *v* mājvārdā *Blaūvina* (uzvārds *Blaus*). *h* zudis vārdā *Beřnaūziņc*, bet *v* vārdā *Puriņc*. Asimilācija skaņu kopā *-ln-* novērojama mājvārda *Meřlaņcis* izrunā. Atvasinājumos ar *-ējs* un *-ājs* vienskaitļa nominatīvā aiz *j* ticis *s* aizstāts ar *ř* un pēc tam tautosillabiskais *j* izmests, piem., *Kalēř*. Skaņu kopā *ns* tiek iesprausts *t*, no kam izrunā rodas *nc*, piem., *Meřlaņcis*, *Zuřkalnc*. Daļa šo fonētisko īpatnību sastopama pat oficiālajos nosaukumos. Tā 1932. gadā Braslavas pagasta valdes dokumentos atrodami šādi rakstījumi: *Blauviņas* : *Blauviņř*, *Grāpi* : *Grāpis*, *Lezdkalni* : *Lezdkalns*, *Melnāņci* : *Melnancis*, *Pabrikas* : *Pabrika*, *Puriņi* : *Puriņř*¹⁴. Mājvārda *Grāpi* rakstījumā parādās vēl viena izloksnei raksturīga fonētiska īpatnība — *j* zudums aiz lūpeņiem. Pašreizējos dokumentos tai vietā atrodams jau rakstījums *Grāpi* un *Lezdkalna* vietā *Lazdkalni*.

Vārdu darināšanās arī Braslavas jaunākajos mājvārdos izmantoti dažādi paņēmieni. Viens no jaunu vārdu darināšanas paņēmieniem ir bijis salikteņu veidošana.

Salikteņu sastāvā parasti ir divi patstāvīgi vārdi, piem., *Uōzuōlleja*. Triju vārdu apvienojumu saliktenī atrodam pāris gadījumos — *Jaūnjaūnzemis*, *Večmeřlaņcis*.

Salikteņu lielākā daļa veidota, apvienojot vienā vārdā divus

⁹ E. Blese, Latviešu personu vārdu un uzvārdu studijas, I, Rīgā 1929. 192. lpp.

¹⁰ Latvijas vietu vārdi. I daļa. Vidzemes vārdi. Savācis un rediģējis J. Endzelins, Rīgā 1922. 111. lpp.

¹¹ M. Rudzīte, Ziemeļvidzemes izloksnes Braslavā, Vecatē, Bauņos un Vilzēnos, Latvijas PSR Zinātņu akadēmija. Valodas un literatūras institūta Raksti, VI, Rīgā 1958. 156. lpp.

¹² J. Endzelins, Latviešu valodas gramatika, Rīgā 1951. 54.—55. lpp.

¹³ E. Hauzenberga, Ko vietu vārdi dod latviešu valodas fonētikai? Filologu biedrības raksti, XII. Rīgā 1932. 124. lpp.

¹⁴ Latvijas PSR Iekšlietu ministrijas Centrālais Valsts arhīvs, fonds Nr. 4917, apraksts Nr. 1, lieta Nr. 85, 1.—3. lapa.

substantīvus, piem., *Bērslapa*. Daļai salikteņu pirmajā daļā ir adjektīvs, otrā substantīvs, piem., *Jaūnkļamanis*. Vienam salik-
tenim pirmajā daļā ir numerālis, otrā substantīvs — *Trejmeiti-
ņas*.

Pēc nozīmes tie visi ir determinatīvie salikteņi.

Salikteņu pirmajā daļā ir bezgalotnes locījuma forma (bet *Zušukalns* vecākajos dokumentos!). Salikteņa otras daļas for-
ma ir vai nu tāda pati kā ārpus salikteņa, vai arī beidzas ar *-is*,
piem., *Zemturis*.

Salikteņu formas tātad neatšķiras no mūsdienu latviešu li-
terārajā valodā sastopamajām salikteņu formām¹⁵.

Otrs mājvārdu un gruntsgabalu nosaukumu veidošanas pa-
ņēmiens ir bijis vārdu atvasināšana. Vārdu atvasināšanai iz-
mantoti galvenokārt piedēkļi.

Viens no visvairāk lietotajiem piedēkļiem ir *-ina-*, *-inā* resp.
-inja-, *-inĵa*. Ar šo piedēkli atvasināti mājvārdi plaši pazīstami
arī citos novados¹⁶, un tie tiek uzlūkoti par substantīvētām ad-
jektīvu formām¹⁷, kam nav deminutīva nozīmes. Taču Braslavas
un citu kaimiņu izlokšņu uzvārdu formas liek domāt, ka gluži
brīvi no deminutīvu ietekmes šie atvasinājumi nav bijuši.

Deminutīvformu veidošanai Braslavā izmanto piedēkli *-ina-*,
-inā. Vīriešu dzimtes vienskaitļa nominatīva formā tautosilla-
biskā *n* priekšā garais *i* tiek saīsināts, bet atkarīgajos locījumos
viscaur paturēts. Tā loka, piem., nom. *bērziņc*, ģen. *bērziņa*, dat.
bērziņam, ak. *bērziņu* utt. Turpretī uzvārdos un mājvārdos šis
patskanis ir visos locījumos, piem., *Bērziņc*, ģen. *Bērziņa*, dat. *Bērzi-
ņam*, ak. *Bērziņu* utt. Taču atsevišķos gadījumos iedzīvotāju ve-
cākās paaudzes pārstāvju runā gadās dzirdēt garu patskani arī uzvār-
du resp. mājvārdu atkarīgajos locījumos, piem., *mēs bijām Kārklīni*;
es iēmu piē Kriēvina; *es Vilzēnu skuolā rezēju tikai Zarīnu*¹⁸.
Ja pašreiz mājvārdos un uzvārdos šo garo *i* piedēkļa formā tikpat
kā nedzird, tad sava loma te laikam ir arī literārajai valodai, kur
atbilstošajos atvasinājumos lietojams *-iņ-*. Tātad Braslavas un
apkārtējo izlokšņu formas rāda, ka sākotnēji nav sakritušas māj-
vārdu resp. uzvārdu formas ar deminutīvformām, taču ar laiku
notikusi deminutīvu ietekme: literārās valodas ietekmē atkal ir
radusies starpība starp šīm formām.

¹⁵ Mūsdienu latviešu literārās valodas gramatika, I, Rīgā 1959, 196.—
219. lpp.

¹⁶ M. Saule-Sleina, Par substantīvu un adjektīvu atvasinājumiem ar *-iņš*,
-iņa mūsdienu latviešu literārajā valodā. Latvijas PSR Zinātņu akadēmija.
Valodas un literatūras institūta Raksti, V, Rīgā 1955, 93.—94. lpp.

¹⁷ J. Endzelīns, Latviešu valodas gramatika, Rīgā 1951, 313. lpp.

¹⁸ M. Rudzīte, Ziemeļvidzemes izlokšnes Braslavā, Vecatē, Bauņos un
Vilzēnos. Latvijas PSR Zinātņu akadēmija, Valodas un literatūras institūta
Raksti, VI, Rīgā 1958, 127. lpp.

Samērā daudz jauno mājvārdu un gruntsgabalu nosaukumu veidots ar piedēkli *-nieka-*. Ar šo piedēkli sastopami atvasinājumi gan no verbiem, gan substantīviem.

Atvasinājumi ar piedēkli *-nieka-* no substantīviem apzīmē personu 1) pēc tās nodarbošanās, piem., *Draūniēks*, 2) pēc atrašanās tai vietā vai arī tās vietas tuvumā, kas izteikta ar pamatvārdu, piem., *Bīrznēks*, *Ceļmalnēks*, *Pļauņnēks*, *Silaūņnēks*, *Zīmeļnēks*.

Atvasinājumi no verbiem apzīmē personu pēc tās nodarbošanās, piem., *Mednēks*.

Atvasinājumos no substantīviem izmantots gan vienkāršs celms, piem., *Bīrznēks*, gan atvasināts celms, piem., *Silaūņnēks*, gan salikts celms, piem., *Ceļmalnēks*. Jāatzīmē, ka pamatvārds *silava*, no kura atvasināts nosaukums *Silaūņnēks* (etimoloģiski rakstot — *Silavnieks*), Braslavā pašreiz vairs netiek lietots un tā nozīme — 'skuju koku mežs, mazs mežs, meža pļava'¹⁹ aizmirsta.

Atvasinājumi ar piedēkli *-nieka-* kā mājvārdu nosaukumi sastopami jau sen, piem., *Klētnieks* Vilzēnos, Jaunburtniekos²⁰, *Muižnieks* Burtniekos²¹. Šās grupas mājvārdiem ir pamatā personu nosaukumi.

Daži mājvārdi un gruntsgabalu nosaukumi atvasināti ar piedēkli *-ēna-*, piem., *Pūrēnc*, *Irbēni*. Arī šiem nosaukumiem pamatā laikam ir personu vārdi²², taču runātāji šos atvasinājumus ar personu nosaukumiem vairs nesaista.

No citiem produktīvajiem piedēkļiem izmantoti vēl *-itē*, *-enē*, *-ēja*, *-āja*.

Atvasinājumiem ar *-itē* nav izjūtama deminutīva nozīme, piem., *Ruōzīte*, *Bedrīte*. Visi tie veidoti no *ē*-celma substantīviem. Arī atvasinājumi ar *-it-* mājvārdos sastopami jau sen, piem., *Ennīte*, *Cāliiis* Vilzēnos²³.

Nav vairs īsti nosakāms, kāda ir nozīme vietu nosaukumiem ar *-ene*. Ar šo izskaņu sastopamies tikai vienā gruntsgabala nosaukumā — *Zaķene*, kur arī tas īsti nav jauns veidojums, bet radies uz senāka nosaukuma pamata.

Ar piedēkli *-ēja-* atvasinātais mājvārds *Kalēš* (-js) radies no personas nosaukuma pēc tās profesijas.

Nosaukums *Dumbrāji* ir vienīgais, kas veidots ar piedēkli

¹⁹ K. Mūlenbacha Latviešu valodas vārdnīca. Rediģējis, papildinājis, turpinājis J. Endzelins, III sējums, Rīgā 1927—1929, 838. lpp.

²⁰ Latvijas vēstures avoti, IV (2), Vidzemes 1638. g. arklu revīzija, II burtnīca, Rīgā 1940, CCXXIX lpp.

²¹ Turpat, CCXXXI lpp.

²² J. Endzelins, Latviešu valodas gramatika, Rīgā 1951, 302.—304. lpp.

²³ Latvijas vēstures avoti, IV (2), Vidzemes 1638. g. arklu revīzija, II burtnīca, Rīgā 1940, CCXXVIII lpp.

-āja- un nosauc vietu, kur vairumā atrodas tas, ko izsaka pamatvārds. Piedēkļa nozīme dzīva.

Par neatvasinātiem vārdiem izjūtami tādi, kas bez piedēkļa izloksnē nav sastopami, piem., *Ciruši, Viesuši, Vizūši, Zuburi*.

Ar piedēkļiem atvasināti ir tikai divi gruntsgabalu nosaukumi — *Ielejas* un *Pakalni*.

Pārskatu par produktīvo vārdu darināšanas paņēmieni izmantošanu var iegūt no sekojošās tabulas.

	Saimniecību nosaukumi	Gruntsgabalu nosaukumi
Nosaukumu kopskaits	69	34
Salikteņi	17	6
Atvasinājumi ar piedēkļiem:		
-ina-, -inā resp. -inia-, -iniā	17	9
-nieka-	10	1
-ēna-	2	1
-ītē	2	1
-āja-	—	1
-ēja-	1	—
-enē	—	1
Atvasinājumi ar piedēkļiem		
ie-	—	1
pa-	—	1

Piezīme: Nosaukumi *Celmalnieks* un *Trejmeitiņas* shēmā ieskaitīti divās ailēs — pie salikteņiem un attiecīgajiem atvasinājumiem.

Pie atvasinājumiem pieskaitīti visi vārdi, kuros atrodamas aplūkojamās izskaņas.

No morfoloģiskajām parādībām interesanta ir skaitļa kategorija mājvārdos.

Braslavā mājvārdus palaikam lieto vienskaitli. Šāda paraža te bijusi jau 18. gadsimtā, kā rāda revīziju saraksti. Tendence aizstāt vienskaitli ar daudzskaitli parādās dokumentos šā gadsimta sākumā. Acīm redzot, rakstvedis sācis uztvert vienskaitļa formu par dialektismu, kas nav fiksejams oficiālos dokumentos. Kādu laiku blakus pastāv abu skaitļu formas, nereti pat vienā un tai pašā dokumentā. Pēc trīsdesmitā gada pārsvaru sāk gūt daudzskaitļa formas. Pašlaik Braslavas ciema padomē dokumentos mājvārdi rakstīti daudzskaitļa formā. Taču sarunu valodā braslavieši joprojām parasti lieto vienskaitļa formas. Daudz-

skaitļa formas visbiežāk dzirdamas, nosaucot mājvārdu oficiālu kārtojumu gadījumos.

Varbūt sakarā ar to, ka pēc mājvārda dažkārt sauc arī saimnieku, blakus sieviešu dzimtes vārdiem *liepa* un *plava* ir sastopami vīriešu dzimtes atvasinājumi *Liēpiņc* un *Plaviņc*, kas atspoguļoti arī vecākos dokumentos. Pašreiz oficiālajos nosaukumos figurē sieviešu dzimtes formas— *Liepiņas* un *Plaviņas*.

Beidzot jāpieskaras vēl jautājumam par jaunāko mājvārdu iesakņošanu.

Kā redzējām, aplūkotie nosaukumi nav visai veci. Daļa to radusies šā gadsimta divdesmitajos, daļa trīsdesmitajos gados, gruntsgabalu nosaukumi vēl vēlāk. Pirmais noteikums, lai kāds vārds varētu pastāvēt, ir vajadzība pēc attiecīgā nosaukuma. Sakarā ar to kļūst saprotams, ka gruntsgabalu nosaukumi, kur mājas nav uzceltas, plašāk pazīstami nav, iedzīvotāju vairumam tie ir pilnīgi sveši. Taču arī kolhoznieku sētu nosaukumi, ko nākas lietot ik dienas, visi nav vienlīdz pazīstami. Visiem pazīstami un lietojami ir tie nosaukumi, kas bijuši senajām mājām un nav grozīti, piem., *Ķisulis*, *Ķuķis*, *Stēriņc* (-ns), *Zumala* uc. Senajām mājām, kas tikušas pārdēvētas, parasti nav tikai viens nosaukums. Izņemot gadījumus, kur vecais nosaukums bijis kādā ziņā neērts, piem., *Jaūnjaūnzemis*. Jaunizraudzītie nosaukumi ieviešas nelabprāt, un parastāki ir tie paši vecie nosaukumi. Tā biežāk runā par *Buñdi*, nekā *Dziņtaru*, *Klāmani*, nevis *Vārpu* u. tml. Turpreti pavisam parasts jau ir kļuvis nosaukums *Druva Jaūnjaūnzemja* vietā.

Bijušo jaunsaimniecību nosaukumi visi nav ieviesušies vienādā mērā. Ir nosaukumi, kas plaši pazīstami, piem., *Kreišmanis*, *Zemturis*, *Stāris*, *Rijņlēks* uc. Bet veselai rindai mājvārdu blakus kā sinonīms pastāv saliktenis, kam pirmajā daļā ir sākotnējā īpašnieka uzvārda locījuma bezgalotnes forma, bet otrā daļā mājas vārds, piem., *Medniēks* : *Mūrniēkmāja*, *Puŗvēnc* : *Lejiņmāja*, *Tiltiņc* : *Paūksēnmāja*, *Aūniņc* : *Aūniņmāja*, *Lezdkalnc* : *Grazbēgmāja* (Grasbergmāja), *Plaviņc* : *Ķirģiņmāja* (Girgenzon-), *Pabrika* : *Ābuōlmāja* u. tml.

Mājvārdi ir daļa no izloksnes leksikas. Tāpēc runātājiem parasti sveši paliek oficiālajos dokumentos izdarītie mājvārdu grozījumi literārās valodas ietekmē, ja atbilstošais sugas vārds izloksnē ir lietojams. Tāpēc joprojām dzird runājam par *Pileņģi*, nevis *Pilādzi*, *Lezdkalnu*, nevis *Lazdkalnu* u. tml.

Rezumējot visu teikto, varam konstatēt, ka lielākā daļa Braslavas jauno mājvārdu nav radusies nejauši, bet ir saistīti ar vietu un cilvēkiem, kas tur dzīvojuši. Pavisam nedaudz ir to mājvārdu, kam tāda sakara nav. Tā kā mājvārdi ir izloksnes leksikas sastāvdaļa, tad tur dabiski parādās tās pašas īpatni-

bas, kas notēktā laika posmā raksturo novada leksiku. Tā sastopamies ar dialektismiem (*Pileņģis*), dažāda vecuma un cilmes aizguvumiem (*Muižniēks, Krustiņc*), internacionālismiem (*Paīka, Pabrika*), kā arī ar vārdiem, kas novadā ienākuši literārās valodas un citu izlokšņu ietekmē (*Druva, Zemturis, Griķis*). Mālvārdu oficiālajos rakstījumos vērojama tendence izlokšņu īpatnības skaust gan leksiskā, gan fonētiskā, gan morfoloģiskā ziņā. Neapšaubāmi, literārās valodas ietekmei izloksnē pastiprinoties, tas nepalik bez sekām. Tāpat tālākās pārmaiņas kolhoznieku sētu sastāvā radīs pārmaiņas arī to nosaukumos.

М. К. РУДЗИТЕ

НОВЫЕ НАЗВАНИЯ ХУТОРОВ В БРАСЛАВЕ

КРАТКИЕ ВЫВОДЫ

В основе новейших названий хуторов имеются: 1) древние местные названия, 2) какой-то типичный объект вблизи хутора, 3) названия профессии или рода занятия хозяина, 4) фамилия хозяина, 5) специально вымышленные имена, которых хозяева считали красивыми.

Названия хуторов в большинстве своем латышского происхождения, но имеются и русские, ливские, немецкие и другие названия. Все же большинство названий вполне осмысливаются говорящими.

Фонетических особенностей в новейших названиях хуторов мало. Главные из них следующие: 1) *a* заменяется фонемой *e* рядом с сонорными согласными, 2) *p* заменяет *f*.

Довольно большой процент новейших названий хуторов — сложные слова, которые образованы так же, как и в латышском литературном языке. Из суффиксов для образования названий хуторов использованы следующие: *-in(i)a-* или *-in(i)ā-*, *-nieka-*, *-ēna-*. Суффиксы *-enē* и *-āja-* зафиксированы только в одном названии. Префиксальных образований в новых названиях хуторов почти нет.

Названия хуторов в Браславе употребляются в единственном числе.

М. RUDZITE

THE NEWEST NAMES OF HOMESTEADS IN BRASLAVA

SUMMARY

The new names of homesteads in Braslava have arisen from:

- 1) old, no longer existing place names,
- 2) some prominent landmark in the neighbourhood,

- 3) the owner's trade or favourite occupation,
- 4) the owner's surname,
- 5) specially selected names which the owners considered beautiful.

The majority of the names are of Latvian origin, though there are some which spring from Russian, Livonian, German and other sources mostly intelligible to the local population.

The new names of homesteads have very few phonetic peculiarities, the main ones being the following:

- 1) the sound *a* is replaced by *ø* next to a sonorous consonant;

- 2) the phoneme *f* is replaced by *p*.

A number of the new Braslavian names of homesteads are compound nouns, corresponding to the type of compounds characteristic of present-day Latvian. The suffixes used in word building are *-inja-* respectively *-injā*, *-nieka-*, *-ēna-*. Separate names have been formed with the suffixes *-enē* and *-āja-*.

There are almost no words built by means of prefixes.

Names of homesteads in Braslava appear only in the singular.

ALBERTS MEZARAUPS

PAR A. ALUNĀNA LUGAS «PAŠA AUDZINĀTS» VALODAS VĀRDNĪCU

Rakstnieku valodas vārdnīcas ir samērā jauns pasākums latviešu leksikografijā. Arī tas nedaudzais, kas šai novadā veikts, ir tikai Latvijas Valsts universitātes studentu diplomdarbi. Šo darbu apjoms dod iespēju izstrādāt tikai samērā nelielu daļdarbu valodas vārdnīcas ar 2 500 līdz 4 000 vārdiem katrā.¹ Šāda vārdnīca, protams, var sniegt tikai nelielu ieskatu kāda rakstnieka daiļrades «laboratorijā» (raugoties no tīri lingvistiskā viedokļa), tomēr arī no tā var gūt zināmu priekšstatu par viena vai otra rakstnieka valodas bagātību, lietoto vārdu un leksēmu skaitlisko attieksmi, šo vārdu stilistisko, semantisko un frazeoloģisko izlietojumu, par rakstnieka valodas morfoloģiskām vai sintaktiskām īpašībām un atšķirībām no mūsdienu literāras valodas.

Sastādīt kāda rakstnieka pilnīgu valodas vārdnīcu jau ir uzdevums, kas veicams veselam autoru kolektīvam. Šādu darbu veic, piemēram, Puškina valodas vārdnīcas sastādītāji. Par darba lielumu liecina jau tas, ka priekšdarbi šās vārdnīcas sagatavošanai sākti 1938. gadā,² bet tikai 1956. gadā iznācis Puš-

¹ V. *Kļumeles* diplomdarbā «J. Raiņa poēmas «Ave sol» valodas vārdnīca» (1955) ir konstatētas pavisam 1175 leksēmas ar 3165 vārdiem. A. *Cēberes* diplomdarbā «Jura Alunāna «Dziesmiņu» valodas vārdnīca» (1957) — 1220 leksēmas ar 3982 vārdiem; R. *Augstkalnes* diplomdarbā «Aspazijas dzejoļu krājuma «Sarkanās puķes» valodas vārdnīca» (1957) — 1062 leksēmas ar 2848 vārdiem; M. *Juknevičas* «R. Blaumaņa stāsta «Nezāle» valodas vārdnīca» (1959) — 1207 leksēmas ar 3921 vārdu; A. *Gasiņas* «R. Blaumaņa stāsta «Bailes no laimes» valodas vārdnīca» (1959) — 734 leksēmas ar 2187 vārdiem; V. *Zeltiņas* «V. Plūdoņa poēmas «Atraitnes dēls» valodas vārdnīca» (1959) — 1084 leksēmas ar 3106 vārdiem un A. *Mežaraupa* «A. Alunāna viencēliena «Paša audzināts» valodas patstāvīgo vārdu vārdnīca un palīgvārdu un izsaukmes vārdu vokabulārijs» (1959) — 717 leksēmas ar 4045 vārdiem.

² Проект Словаря языка Пушкина. Изд. АН СССР, М., 1949, 10. лрр.

kina valodas vārdnīcas I sējums³, kas aptver 4568 «vārdus» (skat. min. darba 806. lpp.), t. i., leksēmas. Var sagaidīt, ka visi četri Puškina valodas sējumi aptvers 16—18 tūkstošus leksēmu. Neapšaubāmi, Puškina valodas vārdnīca ir izcils un savā ziņā unikāls⁴ atsevišķa rakstnieka valodas vārdnīcas paraugs, kas visiem Puškina daiļrades cienītājiem un pētniekiem dod iespēju pareizi interpretēt tekstus, izskaidro nesaprotamus, tagad vairs nelietotus (vai citā nozīmē lietotus) vārdus, paskaitro, kādās nozīmēs šos vārdus lietojis Puškina.

Taču galvenā Puškina valodas vārdnīcas nozīme ir tā, ka tā sniedz precīzu un pilnīgu tā laika krievu literārās valodas leksikas ainu, leksiskā stāvokļa atspoguļojumu, kas Puškina darbos fiksēti vispilnīgākajā veidā, jo Puškina, sava laika krievu literatūras korifejs, visdziļāk ietekmējis krievu literāro valodu, un tāpēc viņa valoda noder par tā laika krievu literārās valodas paraugu.

Puškina valodas vārdnīcas uzbūves principi daļēji izmantoti minēto studentu diplomdarbos. Atšķirība starp Puškina valodas vārdnīcu un minētajiem diplomdarbiem ir, pirmkārt, diplomdarbu daudz mazākā apjomā, kas var aptvert tikai niecīgu daļu no visas rakstnieka leksikas, otrkārt, šķirkļa teksta izveidē un, treškārt, tai apstākļi, ka diplomdarbos vārdnīcas teksts sadalīts pa vārdšķirām (kas Puškina valodas vārdnīcā nav darīts), tā valodniekam vai literatūrzinātniekam dodot iespēju izdarīt detalizētus rakstnieka valodas pētījumus atsevišķas vārdšķiras robežās.

A. Alunāna viencēliena «Paša audzināts» valodas vārdnīca ir veltīta latviešu dramaturģijas pamatlicēja Adolfa Alunāna (1848.—1912. g.) valodas pētišanai. «Paša audzināts» ir A. Alunāna pirmā un īsākā oriģinālluga jeb «joku spēle». Tā iznāca 1869. gadā, t. i., laikā, kad līdz ar kapitalisma attīstību Latvijā izveidojās latviešu nācija un latviešu valoda no tautības valodas kļuva par nacionālo valodu. Šai laikā, pagājušā gadsimta 70. gados, nodibinājās arī latviešu literārā valoda.

³ Словарь языка Пушкина, том I, А—Ж, М., 1956.

⁴ Sal.: «Jāatzīmē, ka visai reti rakstnieku valodas vārdnīcām pievienoti šādi pilnīgi uzskaitījumi (kā Puškina val. vārdnīcai — A. M.). Piemēram, pēc esošajām ziņām, Ģešes valodas vārdnīcā, ko pašreiz sagatavo izdošanai Veimārā, nebūs līdzīgas izsmeļošas izziņu nodaļas.» (A. Петушков, Словарь языка Пушкина. «Звезда», 1957, № 7, 222. lpp.)

Sai sakarā vēl var pieminēt Servantesa valodas vārdnīcu (Sechadora-y-Frauki, La lengua de Cervantes, Tomo I, Gramatica, Madrid, 1905; Tomo II. Diccionario y comantario, Madrid, 1906.) ar 15—20 tūkst. leksēmām, no kurām tikai «Dona Kihota» vārdnīca vien satur 9300 leksēmas; citiem vārdiem leksēmu bagātības ziņā tā neatpaliek no Sekspira valodas vārdnīcas. (Precīzāku datu trūkst). Skat.: X. Касарес, Введение в современную лексикографию. М., 1958, 340. lpp.

Par latviešu literārās valodas izkopšanu un rakstības normēšanu cīnījās jaunlatvieši ar J. Alunānu priekšgalā tādos periodiskajos izdevumos kā «Pēterburgas Avīzes» (1862.—1865. g.) un rakstu krājumā «Sēta, daba (un) pasaule» (sāka iznākt 1860. g.). Tomēr — no mūsdienu literārās valodas viedokļa — arī šo izdevumu valoda vēl šķiet diezgan «arhaiska», vecmodīga. Vēl vairāk tas sakāms par A. Alunāna valodu, jo A. Alunāns nemaz necentās iet J. Alunāna pēdās valodas tīrīšanas un kuplināšanas laukā. Par A. Alunāna valodu viņa lugās literatūrvēsturnieks J. Niedre izsakās šādi: «Arī valoda tajās nav tik skaidra, kā viņa laika biedru — latviešu rakstnieku darbos. Adolfa Alunāna valoda stipri vien atgādina veclatviešu smagos teikumus, ar tautas teicienu, pantu utt. iestarpinājumiem»⁵. Salīdzinājumam izmantots tā paša viencēliena ceturtais, pārlabotais izdevums (1910. g.).

Rakstnieka atsevišķa darba valodas vārdnīcas izveide, tā tad, arī aplūkojamās A. Alunāna viencēliena «Paša audzināts» valodas vārdnīcas izveide, iedalāma divos galvenajos posmos:

1) darbs ar kartotēku (kartotēkas izveide) un

2) atsevišķo kartotēkas kartiņu sapludināšana kopīgos šķirklju tekstos, t. i., vārdnīcas izstrādāšana gatavā veidā.

Darbs ar kartotēku, savukārt, iedalās šādos posmos:

a) visu pētījamā teksta vārdu izrakstīšanā kartotēkas kartītēs;⁶

b) kartotēkā ietilpstošo vārdu sakārtošanā pa vārdu šķirām;

c) vārdu sakārtošanā vienas vārdu šķiras robežās alfabētiskā kārtībā, ņemot par pamatu katra vārdā nominatīvo formu (fleksīvajām vārdu šķirām);

d) kartotēkas materiāla sakārtošanā vārdu formu morfoloģiskās sistēmas secībā.

Kartotēkas kartiņu saturs un iekārtojums

Izmantotas standartformāta kartītes (75×125 mm).⁷ Kartiņu iekārtojums atšķiras no V. Klumeles un citu minēto diplomdarbu kartītēm ar to, ka tajās nav ne sintaktiskās, ne morfoloģiskās analīzes. Viss kartītes saturs iedalāms trijās galvenajās daļās:

1) ekscerpētais vārds,⁸

⁵ J. Niedre, Latviešu literatūra II (1850.—1885.), R. 1953., 294. lpp.

⁶ Vārdnīcā nav ievietota fraze vācu valodā: «Wer hat dich, du schöner Wald —» (A. Alunāns, Paša audzināts, 1869., 14. lpp.).

⁷ Veikalos pērkamo kartiņu izmēri gan ne vienmēr atbilst standartam.

⁸ Ja vārds ir pamatformā, tas vārdnīcā parādās kā šķirklis.

2) konteksts,

3) šifra.

Vārda morfoloģiskais raksturojums (morfoloģiskā analīze) kartītē parasti nav dots. Izņēmums ir tie gadījumi, kad jāstopas ar homografiem, t. i., vārdiem, ko vienādi raksta, bet kam dažādas nozīmes, piem., *ja* (saiklis) un *ja* [jā] (partikula), *kaut* (verbs), *kaut* (partik.),⁹ vai arī dažādas locījumu resp. skaitļu formas, ja tās raksta vienādi, piem., *mājas* — vsk. G., *mājas* — dsk. N. un *mājas* — dsk. A.

Kartītes pirmajā daļā (kreisajā stūrī augšā) uzrakstīts un pasvītrots vārds tai formā, kādā tas sastopams autora tekstā; ja vārda rakstība atšķiras no mūsdienu literārās valodas normas, aiz tā kvadrātiekvās tai pašā gramatiskajā formā dots vārda uzrakstījums, kas atbilst mūsdienu literārās valodas normai, piem., *degons* [deguns].

Ja vārds nav pamatformā, blakus dota arī tā, piem., *taisnību* [taisnību] A., *taisnība*.

Kartītes pirmajā daļā resp. 1. rindā dots vārda raksturojums s e m a n t i k a s plāksnē, ja vārds tekstā lietots vairākās nozīmēs vai arī citādā nozīmē nekā mūsdienu latviešu literārajā valodā.

Puškina valodas vārdnīcas projektā gan norādīts, ka darba paastrināšanas un atvieglošanas nolūkā kartotēkā nav jāšķiro vārdu nozīmes¹⁰, kas darāms tikai, veidojot šķirkļa tekstu. Taču jāņem vērā vēl cits apsvēruma, proti, ka vārdu nozīmes visvieglāk noskārst teksta lasīšanas resp. kartīšu izrakstīšanas gaitā, nevis no skopi izrakstīta konteksta, kas dažkārt ir tikai teikuma fragments. Par vārdu un izteicienu nozīmēm, kas kļūst saprotamas, tikai iepazīstoties ar visu tekstu, citiem vārdiem, zinot blakus apstākļus, raksturīgi izsakās spāņu leksikografs H. Kasares (tas sakāms sevišķi par ironiskā un komiskā nozīmē lietotiem vārdiem): «Dažreiz pietiek ar kontekstu, vienkāršu runas uzvaru vai apstākļu pazīšanu, lai piešķirtu visnevainīgākajam vārdam ironisku nozīmi.»¹¹ Tāpēc ir mēģināts vārdu nozīmes atšifrēt jau kartītēs.

Kartītes otrajā daļā resp. rindā dots konteksts, t. i., attiecīgā teikuma vai tā daļas izraksts ar pasvītrotu ekscerpēto (šķirkļa) vārdu. Konteksts likts pēdējās. Izlaisto vārdu vietā teikuma sākumā, vidū vai beigās likti daudzpunkti (...). Pārpratums šai gadījumā nevar rasties, jo aplūkojamā viencēliena tekstā šādas pieturas zīmes nav lietotas.

⁹ Skat.: Проект Словаря языка Пушкина. М., 1949. 100. lpp.

¹⁰ Проект Словаря языка Пушкина. Изд. АН СССР, М., 1949. 84. lpp.

¹¹ Х. Касарес, Введение в современную лексикографию. М., 1958. 128. lpp.

Konteksta piemērs (pie vārda «lepnu»): «... voi nebūs laiks ... Līziņai krietnu un lepnu vīru gādāt ...».

Kartītes trešajā daļā resp. rindā dota šifra, kurā atzīmēts autora uzvārda iniciālis A. (Alunāns), aiz domu zīmes — sacērijuma virsraksta pirmie burti¹² P. a. («Paša audzināts»), izdošanas gads (1869) un lappuse, no kuras konteksts ņemts, piemēram: A. — P. a., 1869, 35.¹³

Kartotēkas kartītes paraugs:

tiesa — ar noz. patiesība, taisnība

«Voi taisnību dzirdeju, voi tas var *tiesa*
būt ...»

A. — P. a., 1869, 29.

Dažreiz kartītē minētas arī gramatiska rakstura norādes.¹⁴ Tās dotas tūlīt aiz šķirkļa vārda, piem.:

no ar vsk. I. (no Tevim).

Tālākais posms valodas vārdnīcas kartotēkas izveidē ir kartītēs izrakstīto vārdu sadalīšana pa vārdu šķirām. Vārdu šķiras sakārtotas šādā secībā: 1) substantīvi: a) sugas vārdi, b) īpašvārdi¹⁵, 2) adjektīvi, 3) numerāļi, 4) pronomeni, 5) verbi, 6) adverbji, 7) prepozīcijas, 8) konjunkcijas (saikļi), 9) partikulas, 10) interjekcijas (izsaukmes vārdi). Katras vārdšķiras robežās vārdi sakārtoti alfabētiski. Ja kāds vārds sastopams vairākās formās, tā formas, savukārt, sakārtotas morfoloģiskās sistēmas secībā. Visas viena un tā paša vārda formas attiecas uz vienu šķirkļa tekstu.

Vārdus sagrupējot pa vārdšķirām, bija jāastopas ar dažām problēmām. Viena no šādām problēmām ir šķietami elementārais jautājums par vārda piederību pie vienas vārdšķiras. Te sastopamies ar vārdšķiru homonīmiem,¹⁶ kas savstarpēji radniecīgi izcelsmes ziņā. Daži vārdšķiru homonīmi līdzšīnējās gramatikās ir diferencēti, bet ne visi. Vārdšķiru robežas mūsdienu latviešu literārajā valodā vēl nav pilnīgi nostabilizē-

¹² Sal.: A. U., Z. z. = A. Upīts, *Zajā zeme*, LVI, 1947. (Val. u. lit. inst. R. III s., 112. lpp.).

¹³ Skat. šifras paraugus arī Puškina valodas vārdnīcas projektā, 105. lpp.

¹⁴ Skat. turpat, 100. lpp.

¹⁵ Īpašvārdi izdalīti atsevišķi tādēļ, ka viencēliena tekstā tie ir relatīvi bieži lietoti (apmēram 20% no visa subst. formu skaita).

¹⁶ Skat.: Latviešu valodas gramatika VIII—XI kl. I d., A. Jankeviča red., R. 1953, 294. un 307. lpp.

jušās.¹⁷ Te vispirms minamas jaunākās pārejas formas no substantīviem uz adverbjiem (substantīvu vsk. akuzatīva un lokatīva formas)¹⁸, kur blakus substantīvu formām ar adverbjiālu nozīmi pastāv tās pašas formas bez šādas nozīmes. Šādi problemātiski gadījumi var būt vēl pārejas formas starp adjektīviem un substantīviem (substantivizētie adjektīvi), piem.: *dūkanais* (kontekstā: «Tavu brango dūkanol!»)¹⁹; starp adverbjiem un saikļiem, piem.: *kad, līdz, pirms*; starp adverbjiem un prepozīcijām;²⁰ starp saikļiem un partikulām, piem.: *bet, un*,²¹ *kā, nekā*²²; starp adverbjiem un partikulām, piem.: *cik, jau, nu, tad, te, tur, vēl*; beidzot, starp interjekcijām un citām vārdšķirām (substantīviem, adjektīviem, pronomeniem, vārdiem, adverbjiem). Šai ziņā sevišķi nozīmīgas ir t. s. sekundārās²³ interjekcijas, piem.: *a brinums, a vels (velns)*,²⁴ *veseli*²⁵ u. c. Ne velti jautājumā par interjekcijām valodnieki izteikuši visdažādākos uzskatus. D. N. Ovsjaņiko-Kuļikovskis uzskatīja, ka interjekcijas (междометия) «būtībā nevar tikt nosauktas par vārdu šķiru šā

¹⁷ Sal.: «Analītiskajās valodās, kur zudusi verbālā un nominālā fleksija, vārdu šķiras nav tik noteikti norobežotas cita no citas kā sintētiskajās valodās. Taču arī sintētiskajās valodās vārdu šķiras ietvari nav tik stingri, ka atsevišķi vārdi vai pat veselas vārdu grupas nevarētu pāriet no vienas vārdu šķiras otrā.» (A. Bergmane, Par latviešu valodas divdabju adjektivēšanu, «Val. u. lit. inst. raksti» V, 1955, 23. lpp.).

¹⁸ Ari. Ozols, Adverbizācijas problēma un verbālās vārdkopas ar atkarīgiem adverbjiem. «Latvijas PSR Zinātņu Akadēmijas Vēstis» 1958. g. Nr. 12, 49.—50. lpp.

¹⁹ Sal.: R. Augstkalnes diplomdarbā vārds «miļākais» pieskaitīts pie substantīviem.

²⁰ Sal.: «Vidusstāvokli starp adverbju un prepozīciju šī forma (*garām* — A. M.) ieņem, piem., teikumā *garām gāju līnu druvu*: (iespējams būtu arī dat. *druvai* aiz tīra adverba *garām*)...» (J. Endzelins, L. Gr., 528. §, 654. lpp.).

²¹ Izsaukuma teikuma sākumā saikļi *un* un *bet* dažos gadījumos, iegūst partikulāru nozīmi.

²² Sal.: «Pašreizējās skolu gramatikās *kā* un *nekā* šādā izlietojumā tiek uzskatīti par partikulām (sal. Latviešu valodas gramatika VIII—XI kl., II d., 1954. 49. lpp.), taču pareizāk tos būtu saukt par saikļiem visās konstrukcijās, kurās *kā* un *nekā* saista salīdzinājuma pamatkomponentus — salīdzināmo un salīdzinātāju daļu. Tādēļ arī šai rakstā *kā* un *nekā* saukti par saikļiem un nevis par partikulām.» (doc. J. Kārklīšs, Par pieminēto papildinātāju, LVU ZR XXV s., 1958. 83. lpp. 14. parindē).

²³ «Par sekundāriem uzskatāmi izsaukmes vārdi, kas veidojušies no citu vārdu šķiru vārdiem vai vārdkopām.» (A. Blinkena, Izsaukmes vārdi un to lietošana mūsdienu latviešu valodā. «LPSR ZA Valodas un literatūras institūta Raksti» V, Rīgā 1955, 9. lpp.).

²⁴ Sal.: «*Va velns!*» Turpat, 10. lpp.

²⁵ Sal.: «*Krustiņš. Soeiks!* — Pauls. *Vesels!* Blaums. K. r. V, 67.» Turpat, 11. lpp.

jēdziena tiešajā nozīmē.»²⁶ A. A. Sahmatovs nav novilcis noteiktu robežu starp interjekcijām un adverbiem.²⁷ Ir pat izteiktas domas pārnest interjekcijas no morfoloģijas uz sintaksi.²⁸ Ņemot vērā šos apsvērumus, atsevišķi vārdi kartotēkā ievietoti tiem neparastās vietās, ievērojot vārdu nozīmes konteksta sakarā un to sintaktisko izlietojumu, piemēram, *kad* funkcionē gan kā *adverbs*, gan kā *saiklis*²⁹ (ar nozīmēm *ja, ka, kopš, kaut arī*), gan kā partikula (*kaut*); *nu* ir gan *adverbs*, gan partikula, gan interjekcija.³⁰

Otra problēma ir jautājums par adverbu diferenciēšanu apakšgrupās (pēc nozīmes). Salīdzinot ar diezgan pilnīgo nomena un verbu klasifikāciju, adverbu iedalījums līdzšinējās skolu gramatikās neapmierina. Vēl 1948. gadā izdotajā vidusskolu gramatikā³¹ minēti tikai trīs adverbu jeb apstākļu veidi: vietas, laika un veida adverbi. Pašreizējās skolu gramatikās³² adverbi iedalīti 4 grupās: vietas adverbi, laika adverbi, veida adverbi un cēloņa adverbi.

Kā zināms, adverbi jeb apstākļa vārdi blakus citām vārdšķirām veido apstākļu kā sintaktiskas kategorijas morfoloģisko bāzi.³³ Bet apstākļu sintaksē ir daudz vairāk³⁴ nekā apstākļa vārdu grupu morfoloģijā. Protams, pilnīgas

²⁶ Skat.: *B. B. Виноградов, Русский язык. М.—Л., 1947, 747. lpp. parinde.*

²⁷ Sal.: «Tā, Sahmatovs saka, ka «adverbs izsaka pamudinājumu izpildīt to vai citu darbību»...» Turpat, 749. lpp.

²⁸ Sal.: «Radās paradokssāls stāvoklis. Kā veseli izteicieni (высказывания), kā valodas elementi, kas atrodas ārpus vārdšķiru robežām, interjekcijas (междометия) tika pārnestas no morfoloģijas uz sintaksi.» (Turpat, 747. lpp.). Skat. arī *A. Blinkena, cit. darba 19. lpp.*: «Bieži izsaukmes vārdi veido patstāvīgus interjektīvus teicienus: ...»

²⁹ Sal.: *M. Alksnis un O. Vilāns, Latviešu valodas gramatika. Vidussk. kurss, R. 1948, 136. lpp.*: «Laika apstākļi: ... *tad, kad*...» (kursivs mans — A. M.); *Laika saikļi: kad, ...* (Turpat, 147. lpp.). Skat. arī: *B. B. Виноградов, Русский язык. М.—Л., 720. lpp.*

³⁰ Sal.: «Ar izsaukmes vārdiem *a, e, nu* var pamudināt runāt (īpaši — atbildēt uz kādu jautājumu) vai izdarīt kādu citu darbību.» (*A. Blinkena, cit. darba 15. lpp.*)

³¹ Skat.: *M. Alksnis un O. Vilāns, Latviešu valodas gramatika, 1948. Rīgā, 136. lpp.*

³² Skat.: *Latviešu valodas gramatika VIII—IX kl., Rīgā 1953, 273. lpp.*

³³ Sal.: «Tā akad. A. A. Sahmatovs raksta: «Apstākļi atbilst tām funkcijām, kādas teikumā ir adverbam kā attieksmju nosaucējam...» (*Art. Ozols, Pielikums, apzīmētājs un apzīmējums latviešu klasiskajās tautsdziesmās, Pēteru Stučkas Latvijas Valsts universitātes Zinātniskie raksti XXV sēj. Filoloģijas zinātnes. III A sērija, Rīgā 1958, 61. lpp.*)

³⁴ Doc. *J. Kārklis* savā lekciju konspektā «Papildinātājs un apstākļi» min 13 apstākļu veidus, bet savā darbā «Par pieminētu papildinātāju» pievieno vēl četrpadsmito — līdzekļa apstākli. (Skat. cit. darbu, LVU ZR XXV sēj., 1958, III A sēr. 79. lpp.)

atbilstības te nekad nevar būt, jo ne jau visu apstākļu sastāvā ieiet adverbī. Tomēr adverbu morfoloģiskais iedalījums mūsu skolas gramatikās vēl ir diezgan nepilnīgs, jo minētas tikai nedaudzas adverbu grupas, bet arī jau esošajās grupās piemēru skaits samērā niecīgs. Krievu gramatikās adverbu grupu ir vairāk (7—8), bet dažādi autori tos klasificē dažādi.³⁵

A. Ozols, izdarot pētījumus sintakses jomā, izvirza jaunu adverbu grupu, ko nosauc par *daudzuma*³⁶ adverbīem, pie kuriem pieskaita tādus adverbus kā *daudz, maz, vairāk, mazāk, gana* jeb *gan, pulka, cik, tik*. Savā atsauksmē par R. Augstkalnes diplomdarbu doc. A. Ozols izvirza modālo adverbu *varbūt*, ko vēlāk, šķiet, identificē ar *stāvokļa* adverbu. Līdz tam tādi vārdi kā *laikam, proti, varbūt* u. c. atgādināja pilsoņus bez noteiktas dzīves vietas, un šie adverbī figurēja tikai sintaksē kā iesprausti vārdi. Kādā citā savā darbā³⁷, izvirzot jaunu teikuma locekļu kategoriju — *intensitātes apzīmējumus*, A. Ozols nosauc virkni adverbu, kas apzīmē intensitāti, piem., *aplām, briesmīgi, brīnum, dižēn, gauži, grūti, milzum, stipri, varen* un *ļoti* kā intensitātes kāpinājuma un adverbus *diezgan, gana, labi, tik, visai* kā intensitātes ierobežojuma nosaucējus. Interesanti, ka šos un tiem radniecīgus adverbus J. Kārklīņš min citā, proti, *pakāpes apstākļa* funkcijā: *aplām, bezgala, briesmīgi, brīnum, diezgan, gana, gauži, gluži, labi, ļoti, milzum, pavisam, pilnīgi, daudz, pārāk, samērā, stipri, varen, visai, tik, traki* u. c.³⁸ Tas ļauj secināt, ka teikumā šie adverbī figurē kā *sinkrētiski* teikuma locekļi.

Minētajiem adverbīem mūsu skolas gramatikās vēl nav dots kopīgs nosaukums. Daļa no tiem pieskaitīti pie veida adverbīem, bet, tā kā bez veida adverbu funkcijas tie veic arī citas, kas minētas iepriekš, tie būtu saucami par *intensitātes* vai *pakāpes* adverbīem. Otrs nosaukums būtu izdevīgāks aiz tā iemesla, ka krievu gramatikās arī minēti *pakāpes* adverbī. Arī šeit apskatītie gadījumi vēl neaptver visas adverbu klasifikācijas iespējas.

Pēc tam, kad kartotēka ir sakārtota, sākas tiešais vārdnīcas sastādīšanas darbs — šķirkļa teksta izveide.

³⁵ Skat.: H. C. Рождественский, Н. И. Поспелов, Пособие для практических занятий по русскому языку... М., 1950, 321.—322. lpp.

³⁶ Skat.: A. Ozols, Vārds datīvā kā teikuma loceklis, LVU ZR XVI sēj., 1957, 45. lpp.

³⁷ Skat.: A. Ozols, Pielikums, apzīmētājs un apzīmējums latviešu klasiskajās tautasdziesmās, LVU ZR XXV s., Filoloģijas zinātnes III A sērija, 1958, 63. lpp.

³⁸ Skat.: J. Kārklīņa lekciju konspektu «Papildinātājs un apstākļi», 1958; 53. un 54. lpp.

Šķirkļa teksta saturs

1) Šķirklis ar tā stilistisko, komunikatīvo, fonētiski ortografisko³⁹ vai eksplikatīvo (skaidrojošo) raksturojumu (ja vārds lietots ar citu leksisko nozīmi), kā arī ar raksturojumu homonimitātes plāksnē;

2) visu vārda lietošanas gadījumu skaits;

3) šķirkļa semantiskais raksturojums (ja vārdam ir vairākas nozīmes, tās šķirtas ar arābu cipariem: 1., 2., ... utt.);

4) šķirkļa gramatiskais raksturojums⁴⁰, aiz katras vārda formas dodot tās morfoloģisko analīzi;

5) atsevišķo vārda formu lietošanas gadījumu skaits, apļajās iekavās skaitliski norādot, cik reizes vārds lietots katrā nozīmē resp. katrā formā, un kurā lappusē tā sastopama; ja vienā lappusē vārds tai pašā formā sastopams vairākkārt, kvadrātiekvavas minēts reižu skaits, piem. [2×; 3×] utt.;

6) šķirkļa ilustratīvais raksturojums, minot piemērus ar kontekstu aiz katras vārda formas lietošanas gadījumu uzskaites; šķirkļa vārds pasvītrots;

7) šķirkļa frazeoloģiskais raksturojums — šķirkļa teksta beigās aiz romba◊.

Iepriekš minētajam jāpievieno vēl dažas piezīmes par šķirkļa teksta saturu un struktūru.

1. Šķirklis šajā vārdnīcā, kas noformēta mašīnrakstā, rakstīts ar lielajiem burtiem, piem., GRĀMATA.⁴¹ Izņēmums ir norādes vārdi, kas rakstīti ar mazajiem burtiem, piem., pus, skat. PUISIS.

2. Norādes vārdi⁴² vārdnīcā ievietoti tikai tad, ja starp tiem un šķirkļa vārdu atrodas vismaz viens vārds.

3. Par šķirkļa ortografisko raksturojumu uzskatāmi ortografiskie varianti, piem., SOGAD (šo gad), par fonētisko raksturojumu — fonētiskie varianti, piem., PUDELE (budele). Iekavās minētie varianti vārdnīcā parādīti kā norādes vārdi.

4. Ja iekavās ievietotais ortografiskais variants sadalās divos grafiskos vārdos, no kuriem vismaz vienam ir vārda nozīme, ko lieto arī atsevišķi, tad norāde dota šķirkļa tekstā aiz

³⁹ Domāts šķirkļa vārda uzrakstījums literārajā formā, kas raksturo šķirkli ne tikai no fonētiskā, bet arī no morfoloģiskā viedokļa, piem. *reizes* [*reizes*] dsk. A. Sal. ar: A. Laua. Konspēkts mūsdienu latviešu valodas fonētikā, 1957, 69. lpp. (Manuskripts LVU Latviešu valodas kabinetā).

⁴⁰ Šķirkļa gramatiskais raksturojums attiecas vispirms uz šķirkļa vārda formu morfoloģisko analīzi (skat.: Puškina valodas vārdnīcas projekts, 1949, 106. lpp.), tālāk — uz sintaktiska rakstura norādēm, piem., *ar* — *ar* vsk. I., skat. turpat, 101. lpp.

⁴¹ Sal.: *Словарь языка Пушкина, том 1, А—Ж. Изд. АН СССР, 12. лpp.*

⁴² Sal.: «ссылочные слова», turpat, 13. lpp.

šķirkļa vārda (kā variants), piem., SORIT (šo rīt); pie vārda SIS — «izteicienā šo rīt, skat. SORIT», pie vārda rīt — «izteicienā šo rīt, skat. SORIT».⁴³

5. Šķirkļa vārds vienmēr lietots pamatformā, kas nomeniem ir nominatīvs, verbiem — infinitīvs. Ja šķirkļa vārds šais formās autora tekstā nav atrodams, tās atveidzinātas, salīdzinot ar ME un EH⁴⁴ vārdnīcām, piem.: PILSATS [pilsēta], dzimts subst. divd. sub voce DZIMT. Izņēmums ir tie vārdi, kam nominatīva nav, piem., reflektīvpronomens SEVIS (pamatforma ģenitīvs).

6. Šķirkļa vārdi salīdzināti ar ME un EH vārdnīcām. Vārdi, kas šais vārdnīcās nav ievietoti, atzīmēti ar krustiņu aiz šķirkļa augšā, piem.: PRECĒSANĀS×.

Vārda formas⁴⁵

Ja vārds autora tekstā lietots dažādās formās, tad ievērota šāda secība:

1. Katra vārda forma uzrādīta tikai vienreiz; tās lietošanas gadījumu skaits dots lappušu norādēs.

2. Deklinējamās vārdšķirēs formu izkārtojuma secība šāda:

a) skaitlis (vienskaitlis, daudzskaitlis — saīsināti: vsk., dsk.);

b) locījums (saīsināti: N, Ģ, D, A, I, L, V.);

c) dzimte (saīsināti: vīr., sieviet.).

3. Adjektīviem vispirms minētas formas ar nenoteikto, tad ar noteikto galotni; salīdzināmās pakāpes — pamata pakāpe jeb pozitīvs (saīsināti: poz.), komparatīvs (komp.), superlatīvs (superl.).

4. Verbu formas izkārtotas pēc šāda principa:

a) infinitīvs;⁴⁶

b) indikatīvs jeb īstenības izteiksme (saīsināti: ind.); laiks — vienkāršā tagadne, vienkāršā pagātne, vienkāršā nākotne; saliktā tagadne, saliktā pagātne, saliktā nākotne;

kārta (darāmā k. un ciešamā k.);

skaitlis — vienskaitlis un daudzskaitlis;

persona — 1. persona, 2. persona, 3. persona;

⁴³ Skat.: Проект Словаря языка Пушкина. Изд. АН СССР, М., 1949. 10. lpp.

⁴⁴ K. Mūlenbachs. Latviešu valodas vārdnīca. Rediģējis J. Endzelīns, I—IV sēj. 1923.—1932.; J. Endzelīns un E. Hauzenberga, Papildinājumi un labojumi latviešu valodas vārdnīcai, I—II sēj., 1934.—1946.

⁴⁵ Skat.: Проект Словаря языка Пушкина. Изд. АН СССР, М., 1949. 106.—107. lpp.

⁴⁶ Sal.: Puškina val. vārdnīcas projektā kā pirmā verba forma minēts indikatīvs (107. lpp.).

- c) atstāstījuma izteiksme⁴⁷;
- d) kondicionālais (vēlējuma izteiksme);
- e) imperatīvs (pavēles izteiksme);
- f) debitīvs (vajadzības izteiksme);
- g) participi (divdabji): lokāmie divdabji — tagadnes aktīvais divdabjis, pagātnes aktīvais divdabjis; tagadnes pasīvais divdabjis, pagātnes pasīvais divdabjis;⁴⁸ nelokāmie divdabji.

5. Adverbi izkārtoti pēc salīdzināmajām pakāpēm (skat. 3. p.); komparatīvs ievietots atsevišķā šķirklī tikai tad, ja tā leksiskā nozīme atšķiras no pamata pakāpes nozīmes.

Piezīmes:

- a) substantīvu deminutīvi ievietoti pamatvārda šķirklja tekstā;
- b) verbu noliegtās formas ievietotas pie šķirklja pozitīvās formas (abas formas uzskatītas par vienu leksēmu);
- c) verbu refleksīvās formas ievietotas atsevišķā šķirklī, jo parasti verbs refleksīvā formā iegūst arī kādu jaunu leksisku nozīmi.

Atkāpes no autora ortogrāfijas

A. Alunāna viencēliens «Paša audzināts», kas iznāca 1869. gadā, noformēts tipiskā pagājušā gadsimta 60. gadu rakstībā.

Pētījot valodas vēstures pieminekļus, filologi vai nu precīzi atveidina autora rakstību, vai arī ievieš zināmas atrunas, tā vienkāršojot veco avotu rakstību un tuvinot to mūsdienu literārās valodas rakstībai.

Tā, E. Blese izdeva J. Langija latviešu-vācu vārdnīcas (1685) faksimilu.⁴⁹

R. Grabis savā darbā «Pārskats par 17. gs. latviešu valodas gramatikām»⁵⁰ citātos un piemēros lieto veco ortogrāfiju (ar gotu burtiem).

I. Freidenfelds savā pētījumā «Divdabja formas rakstu krā-

⁴⁷ Skat.: R. Grabis, G. Arensone, V. Niedra, Latviešu valodas mācība V—VII klasei, Rīgā, 1958, 172. lpp.

⁴⁸ Sādu divdabju klasifikāciju devis akad. J. Endzelīns, skat.: J. Endzelīns, Latviešu valodas gramatika, R, 1951., 793.—814. §. 996.—1018. lpp.

⁴⁹ Nīcas un Bārtas mācītāja Jāņa Langija 1685. gada latviski-vāciskā vārdnīca ar isu latviešu gramatiku. Pēc manuskripta fotokopijas izdevis un ar apcerējumu par Langija dzīvi, rakstību un valodu papildinājis E. Blese, Dr. phil., Latvijas universitātes profesors, Rīgā, 1936. Latvijas universitāte.

⁵⁰ R. Grabis, Pārskats par 17. gs. latviešu valodas gramatikām, Latvijas PSR Zinātņu akadēmija, Valodas un literatūras institūta Raksti, V, Rīgā, 1955, 205.—266. lpp.

jumā «Sēta, daba (un) pasaule»⁵¹ citātus no avota sniedz, gotu burtus aizstājot ar latīņu burtiem, bet cenšoties saglabāt visas pārējās ortografiskās īpatnības, izņemot patskaņu garinājumus ar juntiņu (˘) un pusjuntiņu (˙) vārda tiešās beigās, kas laikam darīts tāpēc, ka tipografijā nebija vajadzīgo zīmju.⁵² Līdzīgi rīkojusies arī A. Cēbere savā diplomdarbā. Iespējama arī citāda pieeja šai jautājumā. Pazīstot vecās ortografijas principus, avota ortografiju var nosacīti atveidzināt tādā rakstības veidā, kas maksimāli tuvināts mūsdienu literārās valodas normai. Ievērojot atrunas, šāds uzrakstījums dod diezgan pilnīgu ieskatu par pētījamā avota ortografiju. Šādu pieeju atrodam doc. A. Ozola zinātniski pētnieciskajos darbos.⁵³

Arī A. Alunāna viencēliena «Paša audzināts» valodas vārdnīcā vecā ortografija aizstāta ar nosacītu transliterāciju, kurā ievērotas šādas atrunas:

1) līdzskaņu rakstībā:

3 rakstīts kā c, f — kā s, j — kā z, w — kā v; aizstāti «čupu» burli: tčā — ar č, dčā — ar dž, fā — ar š, fā — ar ž; līdzskaņu savienojums št rakstīts saskaņā ar mūsdienu literārās valodas normu gan kā zt, gan kā st, jo vecā ortografija šos rakstījumus nešķir. Tā piemēram, vārdos *gahstis* [gāzts], *neaišturr'* [neaištur] arī pēc mūsdienu literārās valodas normas paliek z, bet vārdos *nest* [nest], *noht* [nost], *pašihstami* [pazistami], *stipris* [stiprs] rakstīts s;

līdzskaņu dubultoņumi, kas pēc vācu valodas parauga lietoti iepriekšējās zilbes patskaņa īsuma apzīmēšanai, aizstāti ar vienu līdzskani, izņemot gadījumus, kad ieviesusies latviskā izruna vai attiecīgā vārda etimoloģija to prasa;

h kā patskaņu garuma apzīmējums aizstāts ar garumzīmi virs attiecīgā patskaņa;

⁵¹ I. Freidenfelds, Divdabja formas rakstu krājumā «Sēta, daba (un) pasaule». Pēteris Stučka Latvijas Valsts universitātes Zinātniskie raksti. XXV sēj. Filoloģijas zinātnes. III A sēr., Rīgā, 115.—134. lpp.

⁵² Sal.: J. Kušķis, Diftongizācija un monoftongizācija Grostonas un Meirānu izloksnē. Turpat, 136. lpp. (piezīmē).

⁵³ Skat.: A. Ozols, Par dažiem vārdkopu sintakses jautājumiem latviešu klasiskajās tautasdziesmās. Latvijas Valsts Universitātes Zinātniskie raksti, XI sēj. Vēstures un filoloģijas zinātnes. I, Rīgā 1956, 171.—213. lpp. Art. Ozols, Vārds dativā kā teikuma loceklis. LVU ZR, XVI sēj. II ser., 1957, 7.—62. lpp.

Art. Ozols, Tautoloģija latviešu klasiskajās tautasdziesmās. Turpat, 63.—81. lpp.

Art. Ozols, Pielikums, apzīmētājs un apzīmējums latviešu klasiskajās tautasdziesmās. LVU ZR XXV sēj. III A sēr., 1958, 9.—67. lpp. un citos darbos.

h atmests tur, kur tas lietots divskaņa o diferencēšanai no patskaņa o;⁵⁴

2) patskaņu rakstībā:

divskanis ee rakstīts kā ie; dažādie patskaņu garuma apzīmējumi ar h, ar jumtiņu (˘) vai pusjumtiņu (˙) visur aizstāti ar garumzīmi, piem.: nahft [nākt], widû [vidū], tà [tā] u. c.

Patskaņu kvalitāte un kvantitāte viscaur stingri ievērota un saglabāta tāpat kā autora tekstā. Saglabātas arī autora valodas fonētiskās un morfoloģiskās īpatnības.

Kļūdainās vietas viencēliena pirmizdevumā salīdzinātas ar tā ceturto, pārļaboto izdevumu (1910). Salīdzinājumā (labojumi) doti parindēs.

Interpunkcija ilustratīvajos piemēros atbilst autora tekstam.

Sķirkļa teksta paraugs

- VIRS (13) 1. ar noz. **cilvēks** (2); **vīrs**, vsk. N. (2—30., 35): «Es vecs **vīrs** būdams, no manām mājām ne soli... neizperu, ... (30);
2. ar noz. **dzīvesbiedrs** (9); **vīrs**, vsk. N. (3—9., 13., 17.): «... Līziņai būs ātraki **vīrs**, neka Tu doma.» 17.; **vīra** vsk. Ģ. (1—8): «Manai meitai vajaga skolota un lepna **vīra!**»; **vīram**, vsk. D. (1—9): «... viņas **vīram** nevajaga vecakam būt par divdesmit sešiem.» **vīru**, vsk. A. (1—8): «... voi nebūs laiks mūsu Līziņai krietnu un lepnu **vīru** gādāt, ...»; **vīriņ** dem., vsk. V. (3—10. [2×], 11.): «Esmu tik priecīga, **vīriņ**, ticu, ka ilgu laiku nebārsimies». (11.);
3. ar noz. **amatpersona** (2): **vīrs**, vsk. N. (1—30.): «... un viņš pie mūsu pagasta tiesas **tiesas vīrs.**»; skat. sub. v. TIESASVIRS; **vīrus**, dsk. A. (1—30.): «Tu mūsu pagasta **tiesas vīrus** nepazīsti!».

Secinājumi par vārdnīcas leksisko materiālu un tā stilistisko izlietojumu

No. A. Alunāna viencēliena «Paša audzināts» valodas vārdnīcas materiāla varam izdarīt dažus secinājumus.

P i r m k ā r t, varam konstatēt, kāds ir minētajā viencēlienā

⁵⁴ A. Alunāna rakstība šai ziņā nav konsekventa.

lietoto vārdu un leksēmu kopskaits, kā arī to skaits katras vārdšķiras robežās; kāda ir vārdu un leksēmu daudzumu attiecība visas vārdnīcas apjomā un katras vārdšķiras robežās atsevišķi; otrkārt, varam noskaidrot, kādas ir viencēliena tekstā sastopamās leksiskās grupas un kāds ir to stilistiskais izlietojums.

Viencēliena «Paša audzināts» tekstā pavisam ir 4045 vārdi, kas iekļaujas 717 leksēmās. Vārdu un to veidoto leksēmu skaits atsevišķo vārdšķiru robežās un to daudzuma attiecība procentos ir sekojošs (skat. tabulu):

Pārskats par A. Alunāna viencēliena «Paša audzināts» leksikas skaitlisko sastāvu un par leksēmu un vārdu skaitliskajām attiecībām vārdšķiru robežās (procentos)

Nr. p. k.	Vārdšķira	Leksēmu skaits	Vārdu skaits	Leksēmu skaita attiecība pret vārdu skaitu, izteikta procentos	Atsevišķu vārdšķiru leksēmu skaita attiecība pret leksēmu kopskaitu, izteikta procentos	Atsevišķu vārdu vārdšķiru skaita attiecība pret vārdu kopskaitu, izteikta procentos
1	Substantīvi *	219	1144	17,4	30,49	30,0
2	Adjektīvi	44	147	29,9	6,15	3,8
3	Numerāļi	12	52	23,0	1,68	1,3
4	Pronomeni	30	584	5,2	4,19	12,0
5	Verbi	235	896	26,3	32,73	22,1
6	Adverbi	107	435	24,7	14,97	11,0
7	Prepozīcijas	14	266	5,2	1,96	6,8
8	Saīkļi	11	210	5,3	1,54	5,2
9	Partikulas	29	250	11,6	3,91	6,1
10	Interjekcijas	17	63	26,9	2,38	1,7
Kopā		717	4045	17,4	100,00	100,0

* Tai skaitā 212 sugas vārdu leksēmu ar 686 vārdiem (30,9%) un 17 īpašvārdu leksēmas ar 458 vārdiem (3,7%).

No tabulā apkopotā materiāla redzams, ka A. Alunāna valoda šai viencēlienā nav sevišķi bagāta, jo leksēmu skaits ir tikai 17,4% no visa lietoto vārdu skaita. Salīdzinājumam varam minēt, ka Jura Alunāna «Dziesmiņās» leksēmu skaits ir 30,6% no visa vārdu skaita⁵⁵, R. Blaumaņa stāstā «Nezāle» —

⁵⁵ Pēc A. Cēberes diplomdarba datiem.

30,9%⁵⁶, J. Raiņa poēmā «Ave, soll!» — 37%⁵⁷ un Aspazijas dzejoļu krājumā «Sarkanās puķes» — arī 37%⁵⁸ no vārdu kopskaita. Tas liecina, ka J. Alunāna, R. Blaumaņa, J. Raiņa un Aspazijas valoda ir bagātāka nekā A. Alunāna valoda.

No tabulas varam arī secināt, cik bagāta ir rakstnieka leksika katras vārdšķiras robežās. Tā, piemēram, vārdu skaita ziņa visbagātīgāk pārstāvēti substantīvi — ar 1144 vārdiem, kas ir 30% no vārdu kopskaita. Vārdu skaita ziņā otrā vietā ierindojas verbi ar 896 vārdiem, kas ir 22,1% no vārdu kopskaita. No patstāvīgo vārdu šķirām vismazākais vārdu skaits ir numerāļiem — 52 vārdi, kas ir tikai 1,3% no visa vārdu skaita. No palīgvārdiem visbiežāk lietotas prepozīcijas: 266 vārdi, kas ir 6,8% no vārdu kopskaita, bet visretāk sastopamas interjekcijas: 63 vārdi, kas sastāda 1,7% no vārdu kopskaita.

Aina kļūst citāda, aplūkojot vārdšķiru izvietojumu pēc leksēmu skaita. Tādā gadījumā pirmo vietu ieņem verbi ar 235 leksēmām, kas ir 32,73% no leksēmu kopskaita, otrā vietā minami substantīvi ar 219 leksēmām (30,49% no leksēmu kopskaita). No patstāvīgo vārdu šķirām arī šādā aspektā pēdējā vietā ir numerāļi ar 12 leksēmām, kas ir 1,68% no leksēmu kopskaita. No palīgvārdiem visvairāk leksēmu ir partikulām (29), kas ir 3,91% no leksēmu kopskaita. Raksturīgi, ka šīs 29 leksēmas lietotas 250 reižu. Vismazākais leksēmu skaits ir saikļiem, kam ir tikai 11 leksēmu (1,54% no leksēmu kopskaita), kas tomēr lietotas 210 reižu. Tas nozīmē, ka šie palīgvārdi ir samērā bieži lietoti. Visbiežāk viencēliena tekstā sastopamas prepozīcijas, jo to 14 leksēmas lietotas 266 reizes. Pavisam palīgvārdu ir 19% no visa vārdu skaita, resp. 9,7% no visa leksēmu skaita. Tas ļauj secināt, ka A. Alunāna viencēlienā «Paša audzināts» palīgvārdi ir relatīvi bieži lietoti.⁵⁹

Lai noskaidrotu, kuras leksēmas A. Alunāns lietojis visbiežāk, minēsim biežāk sastopamos vārdus katras vārdšķiras robežās. Tā kā rakstnieka leksiku vislabāk raksturo substantīvi, adjektīvi un verbi, tad tos atzīmēsim vispirms.

No substantīviem visbiežāk lietoti šādi vārdi: a) sugas vārdi: *saimnieks* (21 reizi⁶⁰), *māja* (20×), *durvis* [durvis] (19×), *māte* (18×), *pilsats* [pilsēta], *tēvs* (14×); *mamzele*, *sieva*, *valgs* (13×); *meita*, *saimniece* (12×); *brīdis*, *puse*, *sirds*, *tiesa*, *vidus*

⁵⁶ Pēc M. Juknevičas diplomdarba datiem.

⁵⁷ Pēc V. Kļumeles diplomdarba datiem.

⁵⁸ Pēc R. Augstkalnes diplomdarba datiem.

⁵⁹ Sal.: «Stenografu statistiskie aprēķini rāda, ka starp visbiežāk lietojamiem vārdiem ievērojamāko vietu ieņem prepozīcijas, saikļi, partikulas un pronomeni.» (B. B. Виноградов, Русский язык. М.—Л., 1947, 663. lpp.)

⁶⁰ Minēti vārdi, kas tekstā lietoti vairāk nekā 7 reizes.

(9×); *precibas* [-ī-], *precinieks*, *puisis*, *reize* (*reiza*), *roka* (8×);
b) īpašvārdi: *Vārna* (105×), *Miķelis* (65×), *Līziņa* (62×); *Ansis*
(61×), *Dārta* (60×), *Runga*, *Trine* (24×), *Heinrichs* [Heinrihs]
(21×).

No adjektīviem biežāk lietoti: *miļš* (23×), *labs* (14×),
vecs (13×), *laimīgs* [-īgs] (10×), *jauns* (8×).

No vērbiem biežāk lietoti: *būt* (113×)⁶¹, *gribēt* (41×),
varēt (32×), *sacīt* (24×), *vaijadzēt* (*vajadzēt*) (17×), *iet*,
zināt (16×); *dzert*, *ņemt* (15×); *audzināt*, *puceties* [-ēties], *ru-*
nākt, *sākt*, *smieties* (14×); *braukt*, *milēt* (12×); *domāt*, *dot*
(11×); *pazīt*, *raudāt*, *skolot* (10×); *darīt*, *novīt* (9×); *bārties*,
lasīt, *palīkt*, *turēt* (8×).

No numerāļiem visbiežāk lietots vārds *abi* (15×).

Biežāk lietotie pronomeni: *es* (93×), *tas* (84×); *savs*
(66×), *kas* (65×), *tu* (60×), *mans*, *mēs* (41×); *jūs* (31×),
pats (29×), *viņš* (24×), *viss* (16×), *kāds*, *šis* (15×), *jūsu*, *tāds*
(12×), *tavs* (8×).

Biežāk lietotie adverbi: *kad* (18×), *tik* (17×), *kā*, *tā*
(16×); *nu*, *tagad* (13×); *vēl* (12×), *ārā* (11×), *cik*, *labi*, *loti*,
šē, [šē] (10×); *kamdēļ*, *šodien* (9×); *ātri*, *daudz*, *laikam*, *klusu*,
tadēļ [tādēļ] (8×).

Biežāk lietotās prepozīcijas: *uz* (65×); *no* (37×), *pēc*
(35×), *par* (33×), *ar* (32×), *pa* (18×), *caur* (16×).

Biežāk lietotās partikulas: *tad* (41×), *voi* [vai], (24×),
ja [jā] (21×), *nu* (22×), *ne* (20×), *jau*, *kā* (18×); *lai* (15×),
ar, *arī* [arī] (14×); *tik* (11×), *gan* (10×).

No interjekcijām biežāk lietota sekundārā interj. *nu*
(22×).

Viencēliena «Paša audzināts» leksikas stilistiskais raksturojums

A. Alunāna nolūks, rakstot šo viencēlienu, nav bijis sniegt
izmeklētu valodas paraugu.

Viencēliena tekstā sastopami sarunu valodā lietoti vārdi,
barbarismi, vulgārismi, dialektismi un arhaismi. A. Alunāna
leksikā maz neologismu jeb jaunvārdu, (nemaz nerunājot par
individuālā stila darinājumiem),niecīgs skaits internacionā-
lismu (svešvārdu), profesionālismu (terminoloģiskās leksikas).
Visa tā rezultātā A. Alunāna valodā ir īsta vienkāršās tautas,

⁶¹ Tai skaitā arī nolieguma formas.

«zemnieku valoda», kādu lietoja pagājušā gadsimta 60. gadu beigās. Jāņem vērā arī tas, ka A. Alunāna valoda, kas tagad daža ziņā šķiet novecojusies, pirms 90 gadiem⁶² vairāk vai mazāk atbilda tā laika literārās valodas normai (ja vien par tādu normu toreiz vispār varēja runāt).

Viencēliena valoda palīdz izprast laikmeta koloritu un tēlotos personāžus. Vārdos *skola* un *skolots* autors ietvēris savam laikam ļoti nozīmīgo ideju par latviešu skološanos, tam preti nostādot visā viencēliena gaitā izsmieto nekulturālibu, izglītības trūkumu, kas ietverts jēdzienā *paša audzināts*.

Jaunvārdus A. Alunāna viencēlienā neizdevās konstatēt. Te varētu gan minēt vārdus, kas lietoti ar jaunu nozīmi, piem., teātra leksikas vārdus *cēliens* un *skats*. Vārds *cēliens* agrāk nozīmēja tikai dienas laika sprīdi, bet šeit tas lietots lugas daļas nozīmē. Ar jaunvārdu nozīmi tai laikā bija arī tautas valodā maz apgūtie un vēl neasimilējušies svešvārdi: *loterija*, *orijinal(s)* adj. [*origināls*], *rampe* [*rampa*], *studente* [*students*], *teateris* [*teātris*].

Arhaismu jeb novecojušos vārdu lugā ir vairāk. Tie iedalāmi zināmās grupās.

Vārdi, kas mūsdienu literārajā valodā kļuvuši par historismiem (vēsturiskiem terminiem), jo apzīmē sabiedriski politisko apstākļu maiņā izzudušās sabiedriskās attiecības, cilvēku sabiedrisko stāvokli, piemēram, sabiedrības ekspluatatoriskos elementus: *kungs*, *saimnieks*, *saimniece*, *vagaris* [*vagars*], kā arī ar šo iekārtu saistīto administratīvo iestādījumu nosaukumus: *muiža*, *pagasta tiesa*, *tiesas vīrs* un sabiedrības apspiesto ļaužu apzīmējumus: *kalps*, *meita* (kalpones nozīmē), *puisis* (kalpa nozīmē); b) novecojušies svāra un mēra apzīmējumi, piem., *stops*; c) novecojušies vārdi, kas tagad aizstāti ar sinonīmiem vai arī izzuduši no valodas tāpēc, ka nav vairs to priekšmetu, ko tie apzīmēja: *aizkarajamais* (priekšgars), *iebūviete*, *precēt* (bildināt), *sudmalas* (dzirnavas), *zatursvārki*; d) vārdi, kas mūsdienu latviešu literārajā valodā gan sastopami, bet kļuvuši par arhaismiem tikai tai nozīmē, kādā tie lietoti autora tekstā, piem.: *dalība* [-ība] (daļa), *darīt* (ar nozīmi «adīt»), *dienderis*,⁶³ *dumpis*⁶⁴ (troksnis, trācis), *grāmata* (vēs-

⁶² 1959. gada jūnijā mūsu prese atzīmēja pirmās latviešu oriģināllugas 90 gadu jubileju, sakarā ar A. Alunāna viencēliena «Paša audzināts» pirmizrādi 1869. gada 24. jūnijā. (Skat.: V. Hausmanis, Latviešu teātra mākslas jubileja, «Rīgas Balss», 1959. g. 25. jūnija n-rā, 5. lpp.).

⁶³ Vārdu *dienderis* tagad lieto publicistiskā stilā ar nievājošu nozīmi: *rokaspuisis*.

⁶⁴ Skat.: H. Bendiks, «Pēterburgas Avīžu» cīņa par latviešu literārās valodas vārdu krājuma izveidi. «Karogs», 1952. II. nr., 1294. lpp.

tule), *kule* (kabata), *lindraki* (sieviešu svārki) *naudasizdošana* (izdevumi), *pulkstenis* (zvens), *spēle* (luga); e) formu arhaismi, t. i., vārdi, kas novecojušies tikai formā, kādā tie lietoti, piem.: *butele* [pudele], *eita!* [ejiet!], *pavasara* [pavasaris], *persons* [persona], *pilsats* [pilsēta], *studente* [students], *stunde* [stunda].

No aizguvumiem minēsim internacionālistus (svešvārdus) un barbarismus. Svešvārdu A. Alunāna darbos tāpat kā R. Blaumanim) ir minimāls daudzums. Nosauksim vēl dažus, kas nav minēti iepriekš: *avīze*, *mode*, *loze*. Barbarismu lielākā daļa ir aizguvumi no vācu valodas, piem.: (substantīvi) *beņķis*, *brandavins*, *brūte*, *brūtgans*, *kambars* [-is], *mamzele*, *puce* (greznošanās), *skāde*, *vīze*; (verbi:) *bučot*, *cierēt*, *gēldēt*, *pučeties* [-ēties].

Kā fonētiski ortografiski barbarismi jāmin tādi rakstījumi kā *orijinal* [oriģināls] (adj.), kā arī vāciskotie īpašvārdu rakstījumi: *Jakob*, *Einrich*, *Heinrich*, *Krasting* u. c.

Kā vulgārismi A. Alunāna viencēlienā «Paša audzināts» izmantoti sarunvalodas vārdi, kas vulgāri tikai konteksta sakarā, piem., *lops*, *teļš*, *tēviņš* *zvēr(i)s*.

Ar vulgāru nokrāsu lietoti arī tādi vārdi kā *bļaut*, *bļaušana*, *ērms*, *piebļauties*.

No vienkāršrunas vārdiem minami: a) substantīvi: *čupa*, *lērums*, *mamma*, *mužiņa*, *paps*, *sievišķis*, *striķis*, *šmurgulis* [smurgulis], *vels* [velns]; b) adjektīvs: *brangs*, c) verbi: *āleties* [ālēties], *balamutēt*, *plītēt*, *smādēt* d) adverbs *brangi* e) interjekcija *kuš* u. c.

Samērā plaši lietoti teritoriālie dialektismi jeb apvidu vārdi: a) substantīvi: *bēliņi*, *budele*, *degons*, *dibins*, *duris*, *malinietis*, *pilsats*, *plauska*, *reiza*; b) adjektīvi: *mells*, *pills*; c) numerāļi: *dividesmit*, *tūkstošs*; d) pronomēni: *pate*, vsk. D. no *šis*: *šam*; e) verbi: imper. dsk. 2. p. *eita!*, vsk. tag. dsk. 1. p. forma no *būt*: *esmam*, debitīvs no *vīt*: *javiļ*, *pukaties* [pukoties]; f) adverbji: *iepriekšu*, *ka' [ka(d)]*, *šē*, *ta [tā]*, *tūlit*, *virsum*; g) saikļi un partikulas: *ka' [kaut]*, *kad* (vēlējuma part. nozīmē), *vaj|voi*.

Profesionālistu viencēliena tekstā ļoti maz. Daži no tiem attiecas uz dramaturģiju resp. teātri: *cēliens*, *rampe* [-a], *joku spēle*, *teateris*; pārējie — juridiskie termini: *šķirties* (laulības šķiršanas nozīmē), *tiesasvīrs*.

Pārējie viencēliena tekstā sastopamie vārdi (un to ir lielākais vairums!) pieder pie t. s. stilistiski neitrālās jeb vispārlietojamās leksikas. Kā norāda M. Pūķe, «pagaidām šīs vārdu krājuma pamatdaļas analīzei nav nekādu teore-

tisko principu, par kādu šīs leksikas grupas pētišanas metodi nemaz nerunājot.»⁶⁵

No teiktā tomēr nav jāsecina, ka neitrālajai leksikai nebūtu nekādas estētiskas funkcijas, kaut arī tā tik krasi neizdalās no pārējā konteksta. Arī neitrālajai leksikai ir sava ekspresīvi emocionāla slodze.

Rakstnieka leksiku varētu aplūkot arī citā aspektā, to grupējot semantiski,⁶⁶ tematiski un daļēji sinonimiski.⁶⁷ Šādā sakārtojumā vārdi nav klasificēti alfabētiski,⁶⁸ bet saistās ar asociācijām. Šā darba ietvaros tāds grupējums nav izdarīts. Te būtu minams, ka, pretēji Raiņa leksikai viņa poēmā «Ave, soll!», A. Alunāna viencēlienā visvairāk ir cilvēku dzīves, mājas kultūras un sadzīves leksikas, bet maz dabas leksikas un sabiedriski politiskās dzīves leksikas.

Pārnestā (figurālā) nozīmē lietotu vārdu viencēliena tekstā ļoti maz. Tie parasti pauž runātāja ironisku attieksmi pret pieminēto personu vai parādību. Minēsim dažus piemērus. Teikumā «... *brangs* brūtgans, kas uz precībām brauc un iedzērās» (20.) vārds «brangs» lietots ar pretēju nozīmi: «slikts». Tāpat teikumā «Redz, kas to būtu domājis, ka Ansis tik *žiglis!*» (18.) vārds *žiglis* [*žigls*] lietots ironiski. Ironiskā nozīmē lietots arī vārds *princis* šādā teikumā: «Tu laikam priekš Tavas (zobodams) «pilsatā skolotas meitiņas» kādu *princi* meklesi?» (12.).

Viencēliena tekstā sastopamie frazeoloģismi (to nav daudz) parasti doti pie semantiski svarīgākā vārda, bet dažos gadījumos atkārtoti pie vairākiem frazeoloģisma komponentiem, jo semantiskais centrs ne vienmēr viegli nosakāms.⁶⁹

⁶⁵ M. Pūķe, Daži vērojumi par J. Raiņa leksikas stilistisko izmantojumu, LPSR ZA Valodas un literatūras institūta raksti, VII, Rīgā, 1958. 85. lpp.

⁶⁶ Skat.: doc. A. Laua, Mūsdienu latviešu literārās valodas lekciju piezīmes. Leksika un frazeoloģija, 1956. 34. lpp.

⁶⁷ Skat.: Daži latviešu leksikas materiāli. Sakārtojis J. Ozols, Rīgā, 1958. 3. lpp.

⁶⁸ Teiktais ir tuvā sakarā ar dažu leksikografu centieniem izveidot jauna tipa vārdnīcas, jo, kā izsakās H. Kasaress, «... Akadēmiskajā (spāņu valodas — A. M.) vai kādā citā vārdnīcā, kas sastādīta pēc tās pašas sistēmas, lai atrastu vajadzīgo vārdu, uz to vispirms jāuzduras nejauši.» (Skat.: H. Kasaress citētā darba priekšvārdā, 7. lpp.). Minētais autors vārdu alfabētisko sakārtojumu vārdnīcās dēvē par «legitimētu (sistemizētu) nekārtību» un atzīst, ka nepieciešama tāda vārdnīca, kurā vārdi izkārtoti pēc metodiskā principa, kas atrisina uzdevumu C→P — no jēdziena pie vārda (C — spāņu v. *concepto* «jēdziens», P — sp. *palabro* «vārds»), pretēji «vecās leksikografijas» formulai P→C no vārda pie jēdziena). (Turpat, 6. un 7. lpp.).

⁶⁹ Skat.: A. Gūtmanis, LVI Vārdnīcu redakcijas vadītājs. Par Padomju Savienības leksikogrāfu apspriedi. «Literatūra un Māksla», 1959. Nr. 29, 2. lpp.

Lai gan A. Alunāna leksikā nav jaunvārdu, un tā satur dažādus «piemaisījumus» barbarismu, dialektismu, vulgārismu un sarunvalodas vārdu veidā, tajā nav arī tādu tautas valodā neieviesušos individuālā stila darinājumu kā «baidas», «briesmība», «cereklis», «mierība», kādi sastopami J. Alunāna un citu jaunlatviešu rakstos.

Līdz ar to A. Alunāna valoda ir vienkārša, tuva tautas valodai.

Vārdu krājums ietver visus valodā esošos vārdus.⁷⁰ Tādējādi vārdu krājumā ietilpst arī tie vārdi, kas neatrod patvērumu vārdu pamatfondā. «Starpību» starp vārdu pamatfondu un vārdu krājumu sastāda arhaismi, barbarismi, dialektismi, žargonismi un daļa internacionālismu. Ja viencēliena tekstā ir apmēram 23 arhaismu leksēmas, ap 15 barbarismu, ap 30 dialektismu un pavisam niecīgs skaits taj laikā vēl neapgūtu svešvārdu, viss ārpus vārdu pamatfonda esošo vārdu skaits nepārsniedz 70—90 leksēmu, kas ir apmēram 11% no visa leksēmu skaita, citiem vārdiem, vārdu pamatfondā ietilpstošo leksēmu skaits viencēliena «Paša audzināts» tekstā ir apmēram 89% no leksēmu skaita visā vārdu krājumā. Precīzi noteikt skaitlisko attiecību starp vārdu pamatfondā un vārdu krājumā ietilpstošajām leksēmām ir grūti, tāpēc ka vieni un tie paši vārdi var funkcionēt gan kā dialektismi, gan kā arhaismi u. tml. Bez tam tie paši vārdi ar vienu savu nozīmi atrodas ārpus valodas vārdu pamatfonda, bet ar citu resp. citām nozīmēm ieiet pamatfondā. Tādējādi ārpus pamatfonda esošo leksēmu skaits viencēliena tekstā īstenībā ir vēl mazāks.

Nobeigumā varam secināt, ka A. Alunāna viencēliena «Paša audzināts» leksika no mūsdienu latviešu literārās valodas leksikas atšķiras mazāk nekā tas sākumā varētu likties. Līdz ar to redzam, ka pēdējo 90 gadu laikā latviešu valodas vārdu pamatfonda, kas ir valodas vārdu krājuma pamats, būtiski maz izmainījies. Straujāk ir mainījies valodas vārdu krājums, kas iztīrātā materiāla ietvaros izpaužas tādējādi, ka no valodas vārdu pamatfonda vārdu krājumā pārceļojušas tādas leksiskās grupas kā arhaismi un barbarismi, dodot vietu jauniem vārdiem vai jau pazīstamo vārdu jaunām nozīmēm.

Lielākas atšķirības no mūsdienu literārās latviešu valodas konstatētas ortografijā.

Fonētiskās un morfoloģiskās īpatnības viencēliena tekstā saistās lielākoties ar arhaismu un dialektismu formām.

⁷⁰ Skat.: M. Saule-Sleina, vec. zin. līdzstr., Latviešu valodas vārdu pamatfonda un vārdu krājums, «LPSR ZA Vēstis», Rīgā, 1952, 6. (59.) nr., 28. lpp.

О СЛОВАРЕ ПЬЕСЫ А. АЛУНАНА «ДОМОРОЩЕННЫЙ»

КРАТКИЕ ВЫВОДЫ

Автор знакомит читателей с принципами и приемами работы такой новой для латышской лексикографии области, как словарь языка писателя. До сих пор в латышском языкознании разработано только шесть словарей отдельных произведений латышских писателей в виде дипломных работ студентов отделения латышского языка и литературы историко-филологического факультета Латвийского государственного университета:

В. Клюмеле — поэма Я. Райниса «Ave, sol» (1955);

А. Цебере — «Песенки» Ю. Алунана (1957);

Р. Аугсткалне — сборник стихов Аспазии «Красные цветы» (1957);

М. Юкневича — рассказ Р. Блаумана «Сорняк» (1959);

А. Гасиня — рассказ Р. Блаумана «Страх счастья» (1959);

В. Зелтиня — поэма В. Плудона «Сын вдовы» (1959);

А. Межарауп — однокатная пьеса А. Алунана «Доморощенный» (1959).

В этих дипломных работах словарь дается по частям речи (в алфавитном порядке в пределах каждой из них), что позволит в дальнейшем производить подробные исследования по отдельным частям речи.

При распределении слов по частям речи возникает проблема в связи с конверсией — употреблением слов одной части речи в роли другой, что в известной мере затрудняет отнесение отдельных слов к какой-либо определенной части речи.

Из целого ряда выводов приведем здесь только отношение лексем (значимая словарная единица) с количеством употребляемых слов. Это отношение при сравнении существующих словарей языка писателей показывает, что язык известных авторов обогащается в процессе исторического развития. В одноактной пьесе А. Алунана «Доморощенный» количество лексем составляет 17,4% от общего количества слов, в «Песенках» Ю. Алунана — 30,6%, в рассказе Р. Блаумана «Сорняк» — 30,9%, в поэме Я. Райниса «Ave, sol» — 37% и в сборнике стихов Аспазии «Красные цветы» — также 37%.

**ON THE VOCABULARY OF THE ONE-ACT PLAY BY
A. ALUNANS «A SELF-EDUCATED MAN»**

SUMMARY

This article deals with vocabularies of individual works by various authors. The first part contains instructions as to how a filling-card system of this kind is to be compiled; how to determine the parts of speech; how adverbs ought to be classified etc.

In the play under investigation there are 4045 words and they can be included in 717 lexems, i. e. 17.4% of the whole word-stock used in this play. This article gives also the number of lexems of parts of speech. Also the main lexems are mentioned. The stylistic groups of words are given. The above-mentioned play by A. Alunans has got about 11% of archaisms, barbarisms, dialectisms and foreign words out of the total number of lexems; the other lexems (89%) belong to the fundamental word-stock of Latvian.

MIRDZA BRENCĒ

PAR DAŽĀM LEIŠU UN LATVIEŠU KOPIGĀS LEKSIKAS IPATNĪBĀM

Kādas valodas senumu, salīdzinot to ar citām radu valodām, vispirms apliecina labāk paglābušās pirmatnējās skaņas un formas. Pētījumi par leišu un latviešu valodu rāda, ka fonētiskā un morfoloģiskā ziņā leišu valoda ir vecāka. Latviešu valodas skaņas un formas daudzos gadījumos cēlušās no tādām skaņām un formām, kādas leišu valodā vēl tagad ir sastopamas. Taču ar vēsturiski salīdzināmo metodi var pētīt ne tikai radu valodu fonētiku un morfoloģiju, tāpat sintakses parādības, bet arī šo valodu leksiku. No šā viedokļa leišu un latviešu valoda vēl nav pētītas. Tomēr ir daži vērojumi par atsevišķiem abās valodās lietātiem vārdiem, kas latviešu valodā paglabājuši senāku nozīmi nekā leišu valodā (piem.: lei. *bērnas* «Bursche, Knabe, (Bauern)knecht» un la. *bērnas* «Kind» Frenk. (1) 40). To rāda arī citu ide. valodu dotumi.

Sai darbā apskatīti kā leišu, tā latviešu valodā sastopami tā pašas saknes vārdi, kas laika gaitā vienā vai otrā valodā ieguvuši citādu nozīmi. Darbam izmantotas K. Mūlenbacha un J. Endzelīna «Latviešu valodas vārdnīca» un J. Rīteņa «Lietuvīskilatviska vārdnīca», bez tam, nozīmju noskaidrošanai, arī E. Frenkeļa «Litauisches etymologisches Wörterbuch» un Lietuvas PSR ZA Lietuvju valodas un literatūras institūta izdotais «Dabartinės lietuvių kalbos žodynas» (skat. izmantoto literatūru 267. lpp.). No visa minētajās vārdnīcās savāktā materiāla te izraudzīti tikai nedaudzi leišu un latviešu valodai kopīgi atšķirīgās nozīmēs lietāti vārdi.

Sākšu ar piemēriem, kur vārda senākā nozīme ir patvērusies latviešu valodā.

Vispirms jau pieminētais lei. *bērnas*, la. *bērnas*. Latviešu valodā šis vārds nozīmē to pašu, ko lei. *vaikas* (vc. Kind). Tāda pati nozīme, piem., go. *barn*. Pamatā te ir ide. sakne

**bher-* «nest», kas sastopama tādās verbu formās, kā senind. *bhārāmi*, gr. $\varphi\epsilon\rho\omega^*$, lat. *ferō* «ņēsu»¹. Tātad, la. *bērns* apzīmē to, kas vēl nēsājams, un latviešu valodā saglabājusies vecāka nozīme, kamēr leišu literārajā valodā *bērnas* «pūsis, jauneklis; kalps» lietājams ar jaunāku nozīmi. Leišu 16. gadsimta rakstos un vēl šur tur izloksnēs *bērnas* arī nozīmes ziņā atbilst la. *bērns*, un atvasinājums *bebērnis* vēl arvienu apzīmē to pašu, ko la. *bezbērnis* (tāds kam nav bērnu) (*lei. bevaikis*).² Tāds vārda *bērnas* izlietājums mūsdienu leišu valodā atgādina la. *meita* (< vlv. **meid*), kas nozīmē: «jaunava; kalpuone» un to pašu ko *lei. duktē* (vc. *Tochter*). Kā la. *meita* var nozīmēt dažreiz ģimenes, dažreiz saimes locekli, tā, varbūt, arī *lei. bērnas* kādreiz varēja apzīmēt ir ģimenes, ir saimes locekli. Tagad tas pa lielākaļ daļai lietājams tādā nozīmē, kā la. *pušis* (< lib. *pois*) «jauneklis; kalps».

Lei. druskā — «sāls». Latviešu valodā *druska* (dem. *drusciņa*) nozīmē apmēram to pašu, ko «drupata, kripata, mazs gabaliņš» (piem.: *māizes drusciņa* «maizes drupatiņa»). Tāda pati nozīme — «mazs gabaliņš, drupata» — sastopama radu valodās. Frenkelis min arī *lei. drūzgas, drūzgas* «šķemba, lauska, mazs gabals» un *druzgēti* «sabrukt, sašķelties», salīdzinot tos vēl ar skr. *zdrūzgati* «sadragāt» un po. *druzg(ot)ac* «salauzīt mazuos gabaluos, sadragāt» (sal. la. *sasist smalkās druskās*)³. Redzams, ka no nozīmes «drupināt, drupata» radusies arī *lei. druskā* tagadējā nozīmē.

Lei. lōva («Bettstelle») [«gulta; gultas vieta»] ME II 442 s. v. *lāva*) slavu valodās paglābis savu senāko nozīmi «suols» (kr. *lava* «suols sēdēšanai gar zemnieku mājas istabas sienu», po. *lawa* «suols», *lawka* «suoliņš»⁴. Tā izjūtama vēl arī latviešu valodā, kur vārds *lāva* parasti apzīmē platu plauktu pirtī, kur peņas (vc. *Schwitzbank*)⁵.

Lei. plutā «garuozā» atbilst la. *pluta* — «miesa, kaila (maiga) āda, galvas āda, plāna āda, ādaskrāsa». Tās pašas latviešu valodā sastopamās nozīmes ir arī attiecīgajām slavu valodu formām: senbulg. *plōbь*, kr. *plotь*, po. *pleć* «miesa, ķermenis, āda vai ādaskrāsa». Pamatā te ir ide. sakne *pleu-* «peldēt» (no kā *lei. plāuti* «mazgāt», *plaūkti* «peldēt», *plevēnti* «plivināties»

¹ Skat. s. v. *bērns* ME I 290.

² Skat. Lie. k. ž. I s. v. *bērnas* un s. v. *bebērnis*.

³ Skat. s. v. *druskā* Frenk. (2) 107.

⁴ Skat. s. v. *lova* «Bett» Frenk. (5) 387. Bez tam *lōva* minēts arī s. v. *liāuti(s)* «aufhören» [«mitēties»] Frenk. (5) 362.

⁵ Skat. s. v. *lāva* ME II 442.

* Tipografisko zīmju trūkuma dēļ diakritiskās zīmes sengrieķu vārdos dažkārt novietotas patskaņu un divskaņu burtiem nevis virsū, bet tiem priekšā.

u. c.)⁶. No tās pašas saknes vārdiem arī nozīmes ziņā viens otram pilnīgi atbilst lei. *plēvē* un la. *plēve*. Tātad, *pluta* (lei. *plutā*) apzīmēja to, kas peld, turas virspusē (kā *plēve*, plāna, maīga āda; sal. arī senind. *plutā-h* «pļēduošs» s. v. *pluta* ME III 359), un leišu valodā sastopamā nozīme «garuoza» būs vairāk attālinājusies no šā vārda pirmatnējās nozīmes nekā latviešu valodā un slavu valodās sastopamās nozīmes.

La. *spalva* nozīmē to pašu, ko lei. *plūnksna* «putna spalva» un lei. *pláukas* «spalva (tikai ne putna!), mats». Kā la. *spalva*, tā lei. *spalvā* «krāsa» cēlušies no ide. saknes **sphel-* «šķelt, nuortaut, nuoplēst», kas pamatā gr. *σπολάς*, lat. *spolium* «nuovilkta āda»⁷: tātad, tas, kas atšķelts, norauts, noplēsts. Leišu valodā sastopamā nozīme, varbūt, radusies no tā, ka viena matu un spalvu īpašība ir krāsa un šī īpašība cilvēkiem ir prātā, runājot, piemēram, par mājas dzīvniekiem. Arī latviešu valodā, runājot par zirgiem un jautājot: «*kādā spalvā?*», atbildē gaida tikai kādu zirga krāsas apzīmējumu: *mēlns, balts, brūns* utt.

La. *mēgt* «spēt, varēt» vēl dažreiz lietā apmēram tādā pašā nozīmē, kāda ir attiecīgajiem citu ide. valodu tās pašas saknes vārdiem, piem.: senbulg. *mogq*, go. *mag* «(es) varu» un senbulg. *moštъ*, go. *mahts* «vara, spēks»⁸. Kā piemēri Mūlenbacha vārdnīcā minēti: *netēk vairs kumeliņš, nemēdz vairs zuobentiņš* (no Kr. Barona «Latvju dainām») un *izkaptis nemēdz* (no vecajiem rakstiem)⁹. Bet parasti la. *mēgt* savienojumā ar tam piederīgu infinitīvu lietājams nozīmē: «būt pieradušam, ierastam, būt pieradušam kaut kuo darīt», piem.: *tā jau arvienu mēdz būt* «tā jau parasti ir»), *tā viņš nemēdz darīt* («parasti viņš nedara»). No tamlīdzīgiem izteicieniem rodas nozīme, kas tuva atbilstošā leišu valodas verba *mēgti* nozīmei «mīlēt», piem.: *viņš (ne) mēdz daudz runāt, tas mēdzis lielities* (ME II 612). Leišu valodā būtu: *jis (ne)mēgsta daug kalbēti. tas (pa)mēgēs didziūotis*.

La. *spēt* «varēt» ir nozīmes ziņā tuvāks senind. formām *sphāyati* «pieņemas», *sphāta-h* vai *sphārā-h* «liels»¹⁰ nekā atbilstošais lei. verbs *spēti* «(at)minēt». Kas pastāvīgi aug, kas ir liels, tas arī kaut ko var. Leišu valodā verbs *spēti* savu tagadējo nozīmi būs ieguvis, sākot šo vārdu lietāt pārnestā nozīmē. Lei. *spēti* bez tam vēl nozīmē to pašu, ko la. *paspēt*: pasteidzoties vēl drusku kaut ko paveikt, kaut ko varēt.

La. *velt*, pirmkārt, nozīmē to, ko lei. *rīsti* («valstīt, ritināt», vc. wälzen), otrkārt, runājot par vadmalu, to, ko lei. *vēlti* (vc.

⁶ Skat. s. v. *plutā* Frenk. (8) 635.

⁷ Skat. s. v. *spalva* ME III 983.

⁸ Skat. s. v. *magēti*. Frenk. (5) 395.

⁹ Skat. s. v. *mēgt* ME II 612.

¹⁰ Skat. s. v. *spēti* ME III 993.

walken). Lei. *vēlti* ir arī vēl citas nozīmes, taču tās visas attīstījušās no tās pašas pamatnozīmes, kas atbilst vc. «walken»; latviešu valodā sastopamajā nozīmē — «valstīt» (lei. «risti») — to pavisam nelietā.

Tāds pat sakars ir starp tās pašas saknes la. *uōla* un lei. *uolā*.—Latviešu valodā *uōla* vispirms apzīmē mazu apaļu akmentiņu upes vai strauta dibenā vai grantī. Sai nozīmē vairāk dzirdēts lietājam vīriešu dzimtes formu *uolis*. Bez tam *uōla* nozīmē to, ko lei. *kiaušinis* (vc. *das Ei*), bet par *uoli* jeb *uolakmeni* lielā Vidzemes daļā sauc kaļķakmeni¹¹. La. *uōla* (jeb *uolis*) ne tikai apzīmē kaut ko apaļu, bet arī nozīmes ziņā atbilst tās pašas saknes adjektīvam: la. *apašš*, la. izl. *apals* < *apvals*, lei. *apvalūs*. Lei. *uolā*, turpretim, nozīmē ne mazu apaļu akmentiņu, bet akmens masu kalnu — it kā to, kas savelts. Attiecīgie citu ide. valodu tās pašas saknes vārdi nozīmes ziņā vairāk atbilst la. *vēlt* un *uōla* nekā lei. *vēlti* un *uolā*, piem.: senind. *vālati* «griežas», lat. *volvēre* «velt» (=lei. *risti*), gr. *ειλ'εω* «(es) veļu» (=lei. *ritū*) u.c.¹²

Tāpat vecākā nozīmē nekā attiecīgie leišu valodas vārdi latviešu valodā lietājami *auklēt* un *nākt*.

auklēt «bērnu nēsāt uz ruokām un šūpuot». Blakus la. *auklēt* un lei. *auklēti* «audzināt» ir substantīvs *aukle*, lei. *auklē* «bērnu auklētāja». No nozīmes «bērnu nēsāt un šūpuot» ir attīstījusies lei. *auklēti* tagadējā nozīmē: «audzināt».

nākt «tuvuoties» atbilst lei. *nókti* «(nuo) gatavoties, briest». Nozīmes ziņā lei. *nókti* var salīdzināt ar leišu izlokšņu *pr(i)eiti* un la. *ienāktiēs*, kas tāpat nozīmē «nuogatavoties, kļūt gatavam»¹³. Latviešu valodā saka arī: *uōgas nāk gatavas* (lei. *uōgos sīrpsta* || *nóksta*). Te atsevišķos izteicienos *nākt* var būt apmēram tāda pat nozīme, kā *tapt*, *kļūt*.

Vēl nesašaurināta nozīme latviešu valodā ir saglabājusies aizgūvumam *kūngs*, bet lei. *kunigas* tagad lietājams ar nozīmi «garīdznieks». Šā vārda pirmatnējā nozīmē piešķirta deminutīvam *kunigáikštis*¹⁴. Kā lei. *kunigas* un la. *kūngs*. tāpat arī pr. *konagis* «ķēniņš, karalis» aizgūti no vācu valodas tai laikā, kad *kuning* vietā jau sacīts *kunig*¹⁵.

Senāka nozīmē nekā lei. *skāusti* «darīt pāri», varbūt, ir arī la. *skāust*¹⁶ «nenuovēlēt», *skāudīgs* «nenuovīdīgs, nenuovēlīgs, skuops» un adverbam *skāudīgi* «[uoti,]uoti stipri». Nozīmes

¹¹ Skat. s. v. *uolis* ME IV 417.

¹² Skat. s. v. *vēlt* ME IV 533.

¹³ Skat. s. v. *nākt* ME II 698 un *nókti* Frenk. (7) 506/507.

¹⁴ Dab. lie. k. ž. 391 tas skaidrots kā kara vadonis un novada valdnieks feodāliskajā Lietuvā un citās zemēs.

¹⁵ *kunigas* Frenk. (4) 310.

¹⁶ Skat. *skāust* ME III 876.

ziņā tie liekas tuvāki gr. ούζωμα: «dusmuojuos», ούθρος «īgns, negribīgs» nekā lei. *skauṣti* «darīt pāri», *skaudingas* «sāpīgs, stīprs» un verbs *skaudēti* «sāpēt» («Skaūda danti, galvā». Dab. lie. k. ž. 725). Kaut cik lielāka nozīmes līdzība ir leišu adjektīvam *skaudingas* ar latviešu adverbu *skāudīgi*, piem.: *skāudīgi sāp* («|uoti, |uoti (stipri) sāp»). *skāudīgi iedzēla* («|uoti, |uoti stipri iedzēla» = «|uoti sāpīgi iedzēla»).

Visi jau minētie vārdi latviešu valodā ir saglabājuši senāku nozīmi nekā leišu valodā. Bet ir arī tādi vārdi (un to, varbūt, nav mazāk), kuŗu leišu valodā lietājamās nozīmes ir vecākas par tām, kas sastopamas latviešu valodā.

Viens no tādiem vārdiem, kas leišu valodā paglābuši vēl savu seno nozīmi, ir verbs *kūrti* «dibināt, celt, ierīkuot, radīt». Līdzīga nozīme ir senind. *kṛnōti*¹⁷ «dara». Bet lei. *kūrti* lietā arī ar nozīmi «degt», tāpat kā la. *kuřt*, un leišu valodas atvasinātie verbi *kūrēnti*, *kūrinti*, *kūrinti* pamatnozīmē atbilst la. *kurināt*¹⁸.

Senāka nozīme leišu valodā patvērusies arī verbam *segti* «spraut, sprādzēt, puogāt». La. *segt*. K. Mūlenbacha un J. Endzelīna «Latviešu valodas vārdnīcā» vāciski tulkots: «decken, hüllen, bedecken» [«(ap)klāt»]. Te arī sacīts, ka vispirms tādu nozīmi būs ieguvis saliktenis *apsegt* no pirmatnējās nozīmes «ringsum anheften»¹⁹ [«apspraudīt nuo visām pusēm»]. Ja *apsegt* — «apspraudīt nuo visām pusēm» — attiecās, piemēram, uz segu, tad tas viegli varēja iegūt jaunu nozīmi: «ietīt, aplāt». Par to, ka leišu valodā sastopamā nozīme ir vecāka, liecina tās pašas saknes atvasinājumi visās baltu valodās: pr. *sagis* «sprādze»²⁰, lei. *sagtis* «sprādze», la. *sakta* «saspraušanai lietājama ruotas lieta» (etimoloģiski būtu jāraksta ar -g-)²¹.

Nozīmes ziņā ar citām radu valodām saskan lei. verbs *slīnk-ti* «līst, šļūkt». Tam blakus Mūlenbacha vārdnīcā²² dots lei. substantīvs *slanka* «līdējs». Te minēta arī senangļu forma *slingan* «līst» un sav. *slango* «čūska». Par la. *slīkt* te sacīts, ka tas apzīmē ne horizontālu slīdēšanu, kā lei. *slīnkti*, bet vertikālu: 1) «slīdēt uz leju (*slīgt*); grimt»; 2) «grimt (ūdenī), taisīties grimt» — un izteikta doma, ka, varbūt, tāda nozīme radusies verbu *slīgt*²³ un *likt*²⁴ ietekmē.

¹⁷ Skat. s. v. *kuřt* ME II 326.

¹⁸ Skat. *kūrti* 1 un 2 Frenk. (4) 319.

¹⁹ *segt* ME III 812.

²⁰ Skat. s. v. *segt* ME III 812.

²¹ Skat. *sakta* ME III 657.

²² Skat. *slīkt* ME III 935/936.

²³ *slīgt*, *slīgtu*, *slīgu* «gleiten, sich senken, sich neigen» ME III 935.

²⁴ *likt*, *likstu*, *liku* «sich biegen, krumm werden, sinken» (lei. *līnkti*) ME II 487.

Lei. *šókti* — «lēkt; dejuot»²⁵. Mūlenbacha vārdnīcā no dažādiem avotiem izraudzītie leišu valodas piemēri rāda, kā lei. *šókti* atbilstošais latviešu valodas verbs *sákt* ieguvis savu tagadējo nozīmi, kāda ir lei. *pradēti* (piem.: *šoko kirsti beržq* «metās (lēca) cirst bērzu»). Vārdnīcā «Dabartinēs lietuvīu kalbos žodynas» 823 verba *šókti* 4-ajai nozīmei «mestis, pulti» [la. «mes-ties»] doti tādi piemēri kā: *Jis šoko bēgti* («Viņš metās skriet, bēgt»), *Visi šoko i darbq* («Visi metās pie darba. Visi ķērās pie darba»). Te jau cik necik jūtama tā nozīme, kādā tagad lietājami la. *sákt* un lei. *pradēti*.

Lei. *valiā* «griba» un la. vaļa «brīvs laiks, neatkarīgums, brīvība» Mūlenbacha vārdnīcā²⁶ salīdzināti ar lei. verbu *vēlti* «gribēt; atļaut», sl. *velēti* «gribēt; pavēlēt», lat. *velle* «gribēt». Šie salīdzinājumi rāda, ka leišu valodā patvērusies vecāka nozīme. Mūdienu leišu valodas vārdnīcā (Dabartinēs lietuvīu kalbos žodynas 911) vārds *valiā* skaidrots kā «psichisks spēks, kas izpaužas apzinīgā darbībā, aktivitātē», kā «apzinīga cenšanās kaut kuo iedzīvināt, realizēt», kā «griba, vēlēšanās». Latviešu valodā šim vārdam tādas nozīmes trūkst. Latviešu valodā nav iespējams sacīt *vaļas spēks* (kā lei.: *vālios jēgā*), bet tikai *gribas spēks*. La. *vaļa* nav arī īsts sinonīms vārdam *brīvība* (lei. *lāisvė*). Nozīmes ziņā tas tuvāks vārdiem *savaļa*, *patvaļa* (lei. *savivalė*), kaut arī nav tieši tas pats. Ko līdzīgu sastopam arī leišu valodā, kur atsevišķos izteicienos lei. *valiā* nozīmē saskan ar la. *vaļa*, piem.: *Dūoti vaikul vāliq*²⁷ (la.: *Duot bēram vaļu*).

Lei. *naudā* nozīmē «labums; peļņa, manta», *naudingas* — «derīgs, vajadzīgs». Citas ide. valodas (piem., sav. *nuz* «lietāšana, labums, ienākumi»²⁸) rāda, ka atbilstošajiem latviešu valodas vārdiem *naūda* «monētas» un *naūdīgs* «kam daudz naudas; turīgs, bagāts» ir jau sašaurināta nozīme.

Ir gadījumi, kur leišu valodas pamatvārds nozīmes ziņā vairāk vai mazāk saskan ar kādu latviešu valodas tās pašas saknes atvasinājumu, bet attiecīgajam pamatvārdam latviešu valodā jau ir cita nozīme.

Tā lei. *slēgti* «(nuo)sluodzīt, spiest» (sal. Dab. lie. k. ž. 740) nozīmē to pašu, ko la. *sluodzīt*. Kā lei. *sluogas*, tā arī la. *sluogs* apzīmē smagumu, ko uzliek noslodzīšanai. Bet la. *slēgt* lietājams tādā nozīmē, kā lei. *rakinti* (piem.: *āizslēgt duris* || *dūvis* — lei. *užrakinti duris*).

Lei. *braūkti* nozīmē «vilkt ar kaut kuo pār kuo, slaucīt»

²⁵ Skat. s. v. *sákt* ME III 801.

²⁶ Skat. s. v. *vaļa* ME IV 463.

²⁷ Skat. *valiā* 4. nozīmi Dab. lie. k. ž. 911.

²⁸ Skat. s. v. *naūda* Frenk. (7) 487.

(sal. Dab. lie. k. ž. 89). Latviešu valodā līdzīga nozīme ir atvasinājumam *braūcīt* (lei. *braukýti*), kas bez tam vēl nozīmē «(braukuot) vākt uogas vai lapas» un «laitīt, masēt». Saliktais verbs *nūobrāukt* lietājams ne tikai tādos teikumos kā *nūobrāukt nūo kalna*, bet arī ar nozīmēm: «nuoglundināt, nuolidzināt» (piem.: *nūobrāukt* (||*pārbrāukt*) *ar rūoku pār kūo*) un «nuobraucīt» (piem.: uogas, lapas). Tāpat var *pabrāukt mazu (ceļa) gabaliņu*, *pabrāukt zem kūoka* un arī *drusku pabrāukt* (= «pabraucīt») *lapas*. Pamatvārds *brāukt* tādā nozīmē kā lei. *braūkti* lietājams ļoti reti. Mūlenbacha vārdnīcā²⁹ minētais piemērs: *auzas braukt* ņemts no Krišjāņa Barona dainu krājuma. Parasti la. *brāukt* tagad lietājams tādā pat nozīmē kā lei. *važiūoti* (vc. *fahren*).

Par lei. *likti* «atstāt» un la. *likt* Mūlenbacha vārdnīcā teikts, ka šis verba saknes pirmnozīme apmēram: «übrig lassen und übrig bleiben»³⁰. Tāda nozīme («übrig bleiben») ir la. *pāri palikt*, bieži vien arī *palikt* un *atlikt*, bet nesaliktais verbs *likt* lietājams ar nozīmi, kāda senāk bijusi la. *dēt* un kāda vēl tagad ir lei. *dēti*: «nuovietuot». Kas kaut kur nolikts, tas tur arī atstāts un atsevišķos gadījumos gandrīz bez nozīmes izšķirības var lietāt ir (*nūo*)*likt*, ir *atstāt*: *nūolikt* (jeb: *atstāt*) *grāmatu uz galda un iziēt* [tagadējā leišu valodā: *padēti* (jeb: *palikti*) *knýgā aņt stālo ir išeiti*]. Ir tikai atsevišķi izteicieni, kur la. *likt* lietājams ar nozīmi «laist, ļaut», piem.: *lic man vaļas!* ||*lic man vaļu!* (= «|auj man vaļas || vaļu!»); *lic man mieru!* ||*lic mani mierā!* (= «|auj man mieru! atstāj mani mierā!»)³¹.

Tāpat ir gadījumi, kur tie paši pamatvārdi kā leišu, tā latviešu valodā paglābuši savu seno nozīmi, bet nozīmē šķīrās viens otrs abām valodām kopīgs tās pašas saknes atvasinājums.

Lei. verbam *kaīsti*, la. *kāist* kā leišu, tā latviešu valodā ir tā pati pamatnozīme: «kļūt karstam, karst», bet leišu tās pašas saknes atvasinātajam verbam *kaītinti* «karsēt, sildīt» atbilstošā la. forma *kaītnāt* tagad lietājama ar nozīmi «ķircināt», kur jūtama vēl arī pirmatnējā nozīme «padarīt karstu, karsēt».

Tāpat ar vienādu nozīmi abās baltu valodās lietājams verbs *leñkti*, la. *liekt*, bet atvasinātā forma *lankýti*, la. *lūocīt* tikai latviešu valodā ir paglābusi savu seno nozīmi: «atkārtuoti liekt». Lei. *lankýti* tagad nozīmē: «apmeklēt, apciemuot».

Vispār, ir ne mazums piemēru, kur vieniem tās pašas saknes vārdiem leišu un latviešu valodā ir tā pati, citiem — vairāk vai mazāk atšķirīga nozīme.

²⁹ *brāukt* ME I 326.

³⁰ *likt* ME II 467.

³¹ Skat. s. v. *likt* ME II 467.

Lei. *jūsti*³² izsaka to pašu, ko la. *just*, bet la. *jāust* lietājams ar citādu nozīmes niansi nekā lei. *jaūsti* «just» un nozīmē «nuojaut, nuoprast». Līdzīga nozīmes atšķirība ir starp lei. *jaūsmas* «jūtas; izjūta» un la. *jāusma* «nuojauta». Vēl vairāk nozīmes ziņā šķīras lei. *jautrūs* «jūtīgs» un la. *jautrs* «priecīgs».

Daudzreiz kopīgie leišu un latviešu valodas vārdi nozīmes ziņā šķīras tikai ar kādu niansi.

La. *raudāt* nozīmes ziņā atbalst lei. *veřkti* (sal. arī senind. *rōditi* jeb *rudāti* («viņš raud»), bet lei. *raudōti* literārajā valodā nozīmē «skaļi raudāt» (sal. sl. *rydati* «skaļi raudāt»). Varbūt, ka latviešu valodā šai gadījumā saglabājusies vecāka nozīmes nianse.³³

Lei. *bēgti* «skriet, bēgt» lietājams plašākā nozīmē nekā la. *bēgt*, kas nozīmē skriet tad, kad kāds dzenas pakal, vajā. Tāda pati nozīme, kā lei. *bēgti* «skriet», ir kr. *бѣжамъ* (izl. *бѣуб* tag. *бѣзъ*)³⁴. Bet tās pašas saknes grieķu valodas formu nozīmes ir tuvākas latviešu valodā sastopamajai nozīmei: *φ'εβεισθαι* «bēgt», *φ'οβος* «bēgšana, bailes», *φοβειν* «aizbaidīt, izbiedēt», *φοβεισθαι* «bēgt, glābties bēguot, izbīties»³⁵.

Ēsti leišu literārajā valodā lietājams, tikai runājot par dzīvniekiem, tādā nozīmē kā vc. «fressen». Runājot par cilvēkiem, te lietā citu verbu: *vālgyti*. Latviešu valodas *ēst* nozīme ir plašāka, un tas var apzīmēt gan lei. *vālgyti*, gan lei. *ēsti*. Bet prūšu infinitīvs *īst* izsaka to pašu, ko lei. *vālgyti*, un senind. *ādmi*, gr. *ἔδω*, lat. *edō* (tag. 3. pers.: *ēst*), go. *ita* nozīmē: «(aš) valgau»³⁶.

Lei. *dūona* un la. *duōna* saistās ar senind. dsk. *nōm dhānāh* «labības graudi», *dhānyā-* «labība». Bet leišu valodā vārdam *dūona* ir plašāka nozīme, un tas apzīmē ir maizi, ir labību, jo bieži, runājot par labību un graudiem, domājam par maizi un otrādi: pašu labību nosaucam par maizi. La. *duōna* apzīmē tikai maizes riecieni, it īpaši pašu maizes galiņu³⁷ (piem.: *mājās nav ne duōniņas māizes*).

Adjektīvs *ilgs* latviešu valodā nozīmē to pašu, ko adjektīvs *garš*, bet tagad lietājams, tikai runājot par laiku. Pašas latviešu valodas dotumi rāda, ka kādreiz šim vārdam bijusi tāda pati nozīme, kā lei. *ilgas* un la. *garš*. Par to liecina senie vietvārdi, piem.:

1) dažādās Latvijas vietās sastopamais *ildža ežers*;

³² Skat. *jaūsti*, *jūsti* Frenk. (3) 191.

³³ Skat. s. v. *raudāt* ME III 482/483.

³⁴ Skat. s. v. *bēgt* ME I 289.

³⁵ Skat. s. v. *bēgti* Frenk. (1) 38.

³⁶ Skat. s. v. *ēst* ME I 577.

³⁷ Skat. s. v. *dūona* Frenk. (2) 111.

- 2) upe *ilga*² Praulienā (Vidzemē);
 3) mežs *ilga-brads*^{2 38} («gaņais brasls») Aknīstē (Zemgales dienvidaustrumu daļā pie Lietuvas robežas);
 4) mežs *ilg-sils* u. c.³⁹.

Dažreiz, pat salīdzinot ar attiecīgajiem citu ide. valodu dotumiem, nav iespējams vai arī grūti noteikt, kurā valodā, leišu vai latviešu, kāds vārds paglābis senāku nozīmi.

Leiši var *piāuti* («griezt, zāgēt, plaut») maizi, kokus un sienu vai labību ar nazi, zāgi, izkapti. Latviešu valodā *plaut* lietājams, tikai runājot par zāli vai sienu un labību, un plaut var tikai ar izkapti vai sirpi. Bet kā blakus la. *plaut* ir substantīvi *plava* «zālaina vieta, kuo var plaut», *plauja* «ražas nuovākšana» (piem.: *siena plauja*) un *plāvall/plāve* «ražas nuovākšana, ražas nuovākšanas laiks» (*plāve* dažās vietās apzīmē arī labību, kas plaujama)⁴⁰, tā blakus lei. *piāuti* ir tās pašas saknes substantīvi, kuru nozīme līdzīga latviešu valodā sastopamajai nozīmei, piem.: *piātuvas* «sirpis», *piāunis*, *piovā* «plava», *piūtē* «plaujas laiks». Kurā no abām valodām būtu saglabāta verba *plaut*, lei. *piāuti* senākā nozīme, grūti spriest. Piemēram, gr. *παιειν* nozīmē «sist», lat. *pavire* — «blīvēt, sist; stampāt; nuolīdzināt (zemi)», *dēpuvere* — «sist; cirst» un *putāre* var nozīmēt «apgrauzīt apgriezt (kuokus)»⁴¹. Redzams tikai, ka la. *plaut* tagad lietājams šaurākā nozīmē nekā lei. *piāuti*.

Ļoti atšķirīgām nozīmēm lietājami lei. *kvēpti* «dvest, pūst» un la. *kvēpt* «kūpēt, aplāties suodrējiem, nuokūpēt», tāpat lei. *kūpēti* «vārīties» un la. *kūpēt* «dūmus laist, kvēpt; putēt» un citi tās pašas saknes atvasinājumi abās baltu valodās, piem.: lei. *kvēpioti* «ēlpuot», *kvepēti* «smaržuot», *kvāpas* «dvešma, ēlpa, smarža, smaka»; la. *apkvēp(ēt)* «suodrējiem aplāties», *kvēpēt*, *kvēpināt* «apdūmuot» un *kvēpi*||*kvēpi* «suodrēji». Blakus var minēt arī pr. *kupsins* «migla». Kurā no visām šīm nozīmēm būtu vecāka: «vārīt» vai «pūst» (no kurām, varbūt, radušās nozīmes: «dūmus laist, kvēpt» un «smaržuot»), nepalīdz noskaidrot arī citas ide. valodas. Tā senind. *kupyati* nozīmē «sāk vilņoties; dustmuojas», bet lat. *cupere* «kāruot», kā redzams, jau lietāts pārnestā nozīmē. Tikai liekas, ka senind. *kupyati* nozīmei «sāk vilņoties» vairāk atbilst lei. *kūpēti*, tāpat senbulg. *kypēti*, kr. *kipeb*, po. *kipiec* «mutuļot, vārīties» nekā la. *kūpēt*⁴².

Lei. *liāuti(s)* tagad nozīmē «mitēties», la. *ļaut* «laist, pie-

³⁸ 2 konkrēti te rāda, ka dotie piemēri ir no izloksnēm, kur stieptā un krītošā intonācija saplūst vienā — krītošajā intonācijā.

³⁹ Skat. s. v. *ildzis*² Lvv I (1) 358.

⁴⁰ Skat. *plaut* ME III 366, *plauja* ME III 365 un *plava* ME III 367/368.

⁴¹ *piāuti* Frenk. (8) 584.

⁴² Skat. s. v. *kvēpti* Frenk. (5) 325.

laist», refl. *ļāūtiēs* — «paduoties, atduoties», bet arī «mitēties, atlaisties», kā lei. *liāuti(s)* (Mūlenbacha vārdnīcā⁴³ tāda nozīme dota pat kā pirmā). Radu valodās šīs saknes vārdi lietājami dažādās nozīmēs un nozīmju niānsēs. Tā, piemēram: pr. *aulaut* «mirt», siev. dzimtes forma *aulausē* «mirusi», ukr. *livyti* «paduoties, atslābt», čehu *leviti* «remdināt, apvaldīt (padarīt mēģēnāku)», go. *lēw* «gadījums», *lewjan* «atstāt likteņa varā, nuoduot»⁴⁴.

Ar verbu *liāuti(s)* (la. *ļāūt*) vācu valodnieks E. Frenkelis saista lei. adjektīvu *liāunas/liāunas* «nuolaidīgs, luokans, lunkans» un la. adjektīvu *ļāūns* «slikts» un saka, ka abu vārdu pirmatnējā nozīme bijusi «losgelassen» — «vaļā palaists, atlaidies». No tā izrietētu, ka latviešu aktīvā verba forma *ļāūt* «laist, pielaist» būtu paglābusi vecāku nozīmi, nekā visi citi tās pašas saknes vārdi baltu un citās ide. valodās, pat pašā latviešu valodā. Sevišķi tas redzams tādā savienojumā, kā: (*pa*)*ļāūt (kam) vaļu* «laist kam darīt, kuo tikai grib» (kur arī substantīvs *vaļa* nozīmē: «brīvs laiks, neatkarīgums, brīvība»). Tāpat samērā vecāku nozīmi būtu saglabājusi arī la. refl. forma *ļāūtiēs* «mitēties, paduoties, atduoties», kaut arī to lietā citādā nozīmē nekā *ļāūt*. Kas atlaižas, vairs neturas, tas arī mitējas, padodas. Lei. *liāuti(s)* nozīme ir šaurāka nekā la. *ļāūties*.

Salīdzinot ar verbu *liāuti(s)*, la. *ļāūt*, refl. *ļāūtiēs*, adjektīva *liāunas*, la. *ļāūns* nozīmes jau vairāk attālinājušās no pirmatnējās nozīmes «palaist vaļā» vai «atlaisties (vaļā)». Salīdzinot šā vārda leišu un latviešu valodā sastopamās nozīmes, liekas, ka šai gadījumā leišu valodā paglābusies vecāka nozīme. Leišu adjektīvs *liāunas* nozīmē «luokans»; te vēl jūtama nozīme «vaļā palaists, atlaidies». La. *ļāūns* «slikts» lietājams jau vairāk pārnēstā nozīmē.

No tās pašas pamatnozīmes «palaist (vaļā), atlaisties», it kā: «vairs neturēties», tad būtu izaugušas arī citu tās pašas saknes vārdu nozīmes baltu un citās ide. valodās. Kas vairs neturas, tas ir mitējies ko darīt un mirst (pr. *aulaut*; sal. arī lei. *lavónas* «miruonis»), padodas, atslābst (ukr. *livyti*, čehu *leviti*), kādu atlaist, vairs neturēt ir tas pats, kas atstāt viņu likteņa varā (go. *lewjan*); un go. *lēw* «gadījums» apzīmē to, kas noticis pats no sevis, neatkarīgi no kādas gribas, no kādiem likumiem.

SECINAJUMI

Salīdzinot leišu un latviešu valodā sastopamus kopīgu sakņu vārdus nozīmes ziņā ar citu radu valodu dotumiem, atklājas

⁴³ Skat. s. v. *ļāūt* ME II 533.

⁴⁴ Skat. s. v. *liāuti(s)* Frenk. (5) 362.

vienā vai otrā valodā radušās jaunās vārda nozīmes cilme. Darbā izanalizētie piemēri rāda, kā viens vai otrs vārds leišu vai latviešu valodā ir ieguvis citādu nozīmi. Vārda nozīme var gan sašaurināties, gan paplašināties, vārdu var sākt lietāt pilnīgi pārnestā nozīmē.

Sašaurināta nozīme, salīdzinot ar atbilstošajiem latviešu valodas vārdiem, leišu valodā tagad ir verbiem *vēlti*, *ēsti* un *raudóti*; *vēlti* te vairs nenozīmē kaut ko valstīt, *ēsti* vairs nenozīmē *vālgyti*, bet *raudóti* parasti nozīmē ne «raudāt», bet «skaļi raudāt».

Salīdzinot ar attiecīgajiem leišu valodas vārdiem, latviešu valodā sašaurināta nozīme tagad ir verbiem: *kuřt*, *plaūt*, *jāust*; *kuřt* nozīmē tikai «dedzināt» un *plaūt*: «plaut tikai sienu un labību». *jāust* ir kaut kas cits nekā *just* (lei *jūsti*) vai lei. *jaūsti*, tāpat substantīvs *jāusma* nozīmes ziņā nesaskan ar lei. *jaūsma*. *jāust* un *jāusma* latviešu valodā var apzīmēt tikai kādu jūtu pašu sākumu, nojautu. Sašaurināta nozīme ir la. substantīvam *duōna* «maizes kukuļa gals» un substantīvam *naūda* «monētas» līdz ar atvasinājumu *naūdīgs* «kam daudz naudas». La. adjektīvs *ilgs* ar adverbu *ilgi* (lei. *ilgaī*) lietājami, tikai runājot par laiku, piem.: *ilgus gadus gaidīt*, *ilgi gaidīt*.

Salīdzinot ar la. *bēgt* un citu ide. valodu dotumiem, paplašināta nozīme leišu valodā ir verbam *bēgti*, kas nozīmē to pašu ko la. *skriet* un la. *bēgt*.

No vārda nozīmes maiņas, tai sašaurinoties vai paplašinoties, mēdz attīstīties vārda pārnestā nozīme.

Pārnestu nozīmi runātāji var piešķirt ikkatram vārdam. Dažreiz tā var kļūt par vārda vienīgo nozīmi, bet arī tad ļoti bieži vēl izjūtama pirmatnējā nozīme (sal. la. *kaītināt* «ķircināt» un lei. *kaītinti* «karsēt, sildīt»).

Nozīmei sašaurinoties, ir attīstījusies lei. *kūnigas*, *druskā* un *lōva* tagadējā pārnestā nozīme. *kūnigas* «garīdznieks» vispirms būs sākts lietāt ar nozīmi «baznīcas kungs». *druskā* vairs nenozīmē kaut kādu mazu gabaliņu, drupatu, kripatu kā la: *druska*, un *lōva* vairs neapzīmē solu.

Tas pats noticis arī latviešu valodā. Solu vairs neapzīmē arī la. *lāva* «plaukts pirtī, uz kuŗa peŗas». Bez tam, nozīmei «vilkt ar kaut kuo pār kuo» sašaurinoties, pārnestu nozīmi tagad ir ieguvis la. verbs *brāukt* (it kā «vilkt ar kaut kuo pār kuo», bet tikai ar ratiem vai ragavām). Salīdzinot ar leišu valodas substantīvu *valiā* «griba», reizē sašaurinātā un pārnestā nozīmē lietājams la. substantīvs *vaļa*.

Kā jau pieminētie *kūnigas*, *druskā* un *lōva*, pārnestā nozīmē leišu valodā lietājami arī: *plutā*, *spalvā*, *mēgti*, *spēti*, *āuklēti*, *nókti*, *skaūsti*, *lankjīti*, *liāutis* un *liāunas*. Paplašinātu un reizē

pārnestu nozīmi, varbūt, kaut kad būs ieguvis arī lei. *bērnas*, kas tagad tikai dažās leišu valodas izloksnēs lietājams ar nozīmi «bērns».

Daļai šo vārdu, salīdzinot ar citu ide. valodu dotumiem, pārnesta nozīme ir arī latviešu valodā, piem.: *pluta*, *mēgt*, *skāust*. La. *ļāuns* «slikts» lietājams pat vairāk pārnestā nozīmē nekā lei. *liāunas* «luokans».

Latviešu valodā, salīdzinot ar leišu valodu, pārnestā nozīmē lietājami: *sākt* (lei. *šōkti* «lēkt, dejuot»), *likt* (lei. *likti* «atstāt»), *kaitināt* (lei. *kaitinti* «karsēt, sildīt»), *jautrs* (lei. *jautrūs* «jūtīgs»), varbūt, arī *kūpēt* (lei. *kūpēti* «vārīties») un jau minētie *lāva brāukt*, *vaļa*. Verba *segt* «klāt» (lei. *segti* «spraut») tagadējā nozīmē, kā jau teikts, radusies, sākot lietāt pārnestā nozīmē salikto verbu *apsegt* «apklāt». Pārnesta nozīme tāpat būs la. *slēgt* blakus lei. *slēgti* «sluodzīt». Vairāk pārnestā nozīmē nekā lei. *kvēpti* «pūst» lietājams, varbūt, arī la. *kvēpt* «apklāties suodrējiem» (kā jau teikts, par šīs saknes vārdiem grūti pateikt, kuŗa no abām baltu valodām viens vai otrs vārds būtu labāk saglabājis savu senāko nozīmi).

Atsevišķi vēl minams la. *slīkt* (lei. *sliŋkti*).

No lei. *sliŋkti* «līst, šļūkt» un no tam atbilstošajiem citu ide. valodu vārdiem nozīmes ziņā ļoti atšķiras la. *slīkt* «grimt». Ja, vēl bez tam, la. *slīkt* tagadējā nozīmē radusies la. *slīgt* «nuoslidēt» un la. *likt* (lei. *liŋkti*) ietekmē, kāda doma izteikta Mūlenbacha un Endzelīna vārdnīcā, tad šai gadījumā nevar runāt ne par nozīmes sašaurināšanos vai paplašināšanos, ne par pārnestās nozīmes rašanos latviešu valodā, jo tad la. *slīkt* tagadējā nozīmē ir radusies pavisam īpatnēji.

Kuŗa no abām baltu valodām — leišu vai latviešu — vairāk būtu paglābusi vārdu senākās nozīmes, par to salīdzināmās semantikas darba sākumā grūti spriest. Tas prasa vairāk laika un darba, vācot, pārbaudot un papildinot valodas faktus. Tagadējie savāktie materiāli rāda, ka tos gadījumos, kad tas pats vārds abās valodās vairs nenozīmē gluži vienu un to pašu, vecāka nozīme var patverties dažreiz leišu, dažreiz latviešu valodā. Šoreiz ir dotas tikai īsas piezīmes par to, kas atklājas, pirmo reizi apskatot dažus leišu un latviešu kopīgos vārdus no semazioloģiskā viedokļa.

Izmantotā literatūra

1. K. Mūlenbacha un J. Endzelīna Latviešu valodas vārdnīca. I—IV. Rīgā. 1923.—1932. Saisinājums: ME.
2. Lietuviski — latviska vārdnīca. Sastādījis J. Rīteris. Rīgā, 1929.
3. Litauisches etymologisches Wörterbuch. Von Prof. Ernst Fraenkel. Lieferung 1—9. [Sākts izdot no 1955. gada.], Saīs.: Frenk. (1), (2), (3) utt.

4. Lietuvos TSR Mokslu, akademija. Lietuvių kalbos ir literatūros institutas. Dabartinės lietuvių kalbos žodynas. Vilnius, 1954. Saīs.: Dab. lie. k. ž.
5. Lietuvos Mokslu, akademija. Lietuvių kalbos institutas. Lietuvių kalbos žodynas. T. I. A — B. Redagavo J. Balčikonis. Vilnius, 1941. Saīs.: Lie. k. ž. I.
6. Akadēmiķis J. Endzelīns. Latvijas PSR vietvārdi. I daļa. I. sējums. A — J. Rīgā, 1956. Saīs.: Lvv I (1).

Sāisīnājumi

go.	= gotu.	sl.	= slavu.
gr.	= grieķu.	ukr.	= ukraiņu.
ide.	= indoeiropiešu.	vc	= vācu.
kr.	= krievu.	vlv.	= vidus leļsvācu.
la.	= latviešu.		
lat.	= latīņu.		
lei.	= leišu.	dem.	= deminutīvs.
lib.	= libiešu.	dzsk.	= daudzskaitlis.
po.	= poļu.	izl.	= izloksnēs.
pr.	= (sen)prūšu.	nōm.	= nominatīvs.
sav.	= senaugšvācu.	pers.	= persona.
senbulg.	= senbulgāru.	rell.	= refleksīvā forma.
senind.	= senindiešu.	s. v.	= sub voce.
skr.	= sanskrita.	tag.	= tagadne.

M. БРЕНЦЕ

О НЕКОТОРЫХ ОСОБЕННОСТЯХ ОБЩЕЙ ЛЕКСИКИ ЛИТОВСКОГО И ЛАТЫШСКОГО ЯЗЫКОВ

КРАТКИЕ ВЫВОДЫ

Сравнивая значения слов, имеющих общий корень в литовском и в латышском языках, с значениями подобных слов в родственных языках, устанавливается, что эти слова могут иметь различные значения: некоторые из них приобрели более узкое значение, другие — более широкое значение, третьи могут быть использованы в переносном значении.

Каждый случай этого изменения значения иллюстрирован широким анализом латышских и литовских слов.

Первичное значение может быть сохранено как в латышском, так и в литовском языке.

M. BRENCE

SOME LEXICAL PECULIARITIES COMMON IN LATVIAN AND LITHUANIAN

SUMMARY

When comparing the meaning of words of the same root found both in the Lithuanian and Latvian languages to similar words of other cognate languages we see that these words may

have attained some different meaning: some of them have become narrower in their meaning, some have widened their meaning, some are used in a figurative sense.

Each case of the change of meaning is illustrated by a wide analysis of Latvian and Lithuanian words.

The primary meaning may be retained both in the Latvian and Lithuanian languages.

М. Ф. СЕМЕНОВА

ПО ПОВОДУ СЛОВА *PAGASTS*

Общезвестно, что балтийские и славянские языки — это языки близкородственные. Большая близость их объясняется не только генетической общностью как языков индоевропейских, но и тесными и непрерывными связями. Наиболее близки между собой и наиболее тесно связаны с балтийскими языками (например, латышским) восточнославянские языки (например, русский). Близость этих языков выражается не только в общих языковых явлениях и сходных процессах, но и в заимствованиях, связанных как с общенародным языком, так и с его ответвлениями, отдельными территориальными диалектами, что объясняется длительным соседством носителей этих языков и их тесными историческими связями.

Заимствования из русского языка в латышский разнообразны. Они относятся к различным областям и свидетельствуют о древнейших интенсивных связях между русскими и латышами, связях экономических, торговых, например: *mērs, bagāts, pods, mūita* и др., политических, например: *sods, grāva, robeža, pagasts* и др. культурных, например: *karogs, nedēļa, svētki, zvans* и др. Хронологически эти заимствования, надо полагать, восходят к различным историческим периодам, начиная, приблизительно, с середины первого тысячелетия нашей эры и непрерывно до наших дней. Казалось бы, такое длительное общение и влияние должно было привести к заимствованию очень большого количества слов, постепенно все возрастающего. Но в действительности это не так. В различные исторические периоды заимствование слов идет неравномерно, и судьба этих заимствований не одинакова. Одни слова заимствуются прочно и входят в состав устойчивого словарного запаса языка, например: *skops, gatavs, pīrāgs, ķīselis, zābaks, kažoks, rublis, kapeika* и др. Таких слов сравнительно немного, и они очень медленно и постепенно входят в язык уже с древнейших времен. В на-

стоящее время, теперь, такие слова заимствуются единично, например: *boļševiks, kolhozs, sovhozs, partorgs* и некоторые другие.

Другие слова очень быстро и в большом количестве входят в язык, но они недолговечны и быстро исчезают. Эти слова-однодневки проникают из русского языка в латышский в большом количестве во второй половине XIX в., в период усиленной царской политики русификации Прибалтийского края. Если сравнить материал статьи Я. М. Эндзелина¹ с данными современного латышского литературного языка, то можно заметить, как много слов теперь уже не употребляется, например: *slābs, spīckas, ganica, sažens* и др.

Такие слова-однодневки существуют и в наше время, но они обычно выступают как синонимы к словам литературного латышского языка с определенной стилистической окраской или в узко-профессиональном употреблении, например *pašizgāzejs — samosvals, sijātājs — grohots, ceļa zīme — putjovka* и др.

И третья группа — это слова интернациональные, которые входят через посредство русского языка в связи с развитием культуры и техники, с новыми явлениями экономики и общественно-политической жизни, например: *ekskavators, kombains, hidroelektrostacija, pionieris* и др. Таких слов сравнительно много. Они являются показателями степени развития народа и имеют положительное значение.

Из всех трех групп слов наибольший интерес представляют первые, так как они прочно входят в словарный запас языка, обогащая его и не стирая его самобытности. Но каждое такое заимствование имеет свой, особый путь проникновения в заимствующий язык, и выяснение этого пути представляет большой интерес, так как он указывает не только на языковые отношения, но и на исторические связи народов.

Мы остановимся на одном из таких старых заимствований из русского языка в латышский, на слове «*pagasts*».

Слово «*pagasts*» — административный термин в латышском языке и значит «волость», т. е. «низшая административно-территориальная единица, входящая в состав уезда».² Еще совсем недавно, до 1949 года, этот термин бытовал в современном латышском литературном языке и только позднее в связи с введением нового административного деления, в связи

¹ Латышские заимствования из славянских языков. Живая старина. 1899.

² Толковый словарь русского языка под ред. Д. Н. Ушакова. М. 1934—1940.

с районированием он вышел из употребления, из активного словарного запаса (соответствующий новый интернациональный термин — «*rajons*», правда, обозначает более широкую территорию, чем «*pagasts*»).

По своему происхождению слово «*pagasts*» является заимствованием русского слова «погост» с соответствующим фонетическим изменением *o > a* и морфологическим оформлением флексией *-s*.

Каково же первоначальное значение слова «погост» в русском языке и откуда, как и когда проникло оно в латышский язык?

Слово «погост» — производное от слова «гость» путем префиксации. А слова «гость» (русское), *гост* (болгарское, сербское), *host* (чешское), *gość* (польское) имеют одно общее значение — гость, чужеземец, купец — и восходят к общиндоевропейскому, встречаясь в ряде и других индоевропейских языков, например, в латинском *hostis* — чужестранец, враг. Это непроизводное слово заимствуется в верхнелатышские говоры, распространенные главным образом на территории Латгале, как указано в словаре латышского языка К. Мюленбаха и Я. Эндзелина,³ например: *gasts*, *gašķis* (гость), *gašķa* (гостья), *gastīt* (угощать), *gašķuot(ies)* (гостить) и др., а производное «*pagasts*», вероятно, через посредство тех же говоров вошло в латышский литературный язык.

Значения русского слова «погост» представлены целым рядом словарей, как древнерусского языка, так и современного и его говоров.

В «Материалах для словаря древнерусского языка»⁴ имеются следующие значения данного слова:

- 1) усадьба, стан, становище, место остановки князей во время объездов земель (по памятникам с X века);
- 2) поселок вокруг становища, около княжеского стана, вообще село (с XII в.);
- 3) округ, волость, стан (с XII в.);
- 4) подать с погоста (с XVI в.);
- 5) место около церкви и кладбище (без указания на время употребления, вероятно, более позднее; по данным БСЭ XV—XVII вв.).

Но так как «Материалы» И. И. Срезневского не являются полным словарем древнерусского языка, то они нуждаются в некоторых уточнениях. Первое значение, представленное словарем, несомненно древнейшее для русских, не всегда ил-

³ *Latviešu valodas vārdnīca*. R. 1923.—1946.

⁴ И. И. Срезневский. *Материалы для словаря древнерусского языка*. СПб. 1893—1912.

люстрируется соответствующими примерами. Так, если можно принять вторую половину примера из Повести временных лет под 6455 годом: «ловища ея суть по всеи земли, знамянья и места и повосты (погосты)», то первая половина: «Иде Вольга Новугороду и оустави по Мьсте повосты и дани и по Лузе оброки и дани», а также пример из Ипатьевской летописи под 6625 годом: «... и погостъ бе-числа взяша» — ясно указывают на четвертое значение, а не на первое. Следовательно, это четвертое значение было известно уже в X веке, а не относится к такому позднему времени, как XVI век (датировка примера к четвертому значению).

Все эти примеры указывают, что данный термин имел одно основное первоначальное значение — обозначал территорию, постепенно суживавшуюся и видоизменявшуюся, а название подати, дани было вторичным производным, хотя тоже очень древним.

Из значений, отмеченных И. И. Срезневским, в современном русском литературном языке сохранилось, как видно из данных Толкового словаря русского языка под ред. Д. Н. Ушакова, только одно: «сельская церковь с кладбищем и принадлежащим ей земельным участком и домом причта, расположенным отдельно, в стороне от селения». Но в отличие от данных И. И. Срезневского в современном языке значение уточняется и суживается: не всякая церковь, а только сельская; и не только церковь и кладбище, но и дом причта и т. д.

Кроме того, в Толковом словаре русского языка под ред. Д. Н. Ушакова дается стилистическая помета — устарелое, хотя это слово в данном значении совсем еще недавно бытовало в русском языке, выступая даже как административный термин. А С. И. Ожегов в своем словаре⁵ замечает в скобках, что «в старину церковь с прилегающим участком и с кладбищем, в стороне от села называлась погостом». Такое значение с некоторым уточнением, а именно, в небольшое селение с церковью и кладбищем — относится (см. БСЭ) к XV—XVII вв. и дольше всего сохраняется на севере.

Оба указанных словаря современного русского языка приводят одно нейтральное значение слова «погост» — сельское кладбище, как более узкое значение предыдущего, но и оно не является уже словом активного словарного запаса современного русского литературного языка и имеет известный оттенок устарелости. Оно было известно в XIX веке и в начале XX-го, а также в фольклоре.

Словарь В. Даля⁶ дает территориальное распространение

⁵ С. И. Ожегов. Словарь русского языка. М. 1952.

⁶ Толковый словарь живого великорусского языка. П.-М. 1880—1882.

слова «погост» в его различных значениях, ни одно из которых не совпадает с современным литературным:

1) новг. — приход сельский; несколько деревень под общим управлением и одного прихода; волость;

2) орнб. — подворье, заезжий двор постоянный на отшибе, вдалеке от селения, одинокий;

3) арх. — лопарское (саами) селение.

Новгородское значение как будто теснее всего совпадает с древнерусским, хотя древнерусское и новое значение «волость» не вполне тождественны по своему содержанию. Как отмечается в БСЭ, «погост» как название нескольких деревень характерен для новгородских владений XI—XIV вв. и полностью совпадает с отмеченным В. Далем на новгородской территории.

Латышское заимствование «pagasts» отмечено в Словаре латышского языка К. Мюленбаха и Я. Эндзелена в следующих значениях:

1) крестьянское население, платившее дань феодалу;

2) оброк, который крестьяне обязаны были давать феодалу; перен. — дары, пожертвования гостей на свадьбах, крестинах;

3) территория, земля одного имения (в Курляндии); приходский округ, часть церковного прихода с церковным старостой во главе (в Лифляндии).

Ни одно из указанных значений не совпадает полностью с современным латышским литературным, но все же ближе всего к нему стоит третье значение. Оно, вероятно, наряду со вторым является наиболее старым, в то время как название населения этой территории, несомненно, более позднее.

Из всех этих значений наиболее близко к древнерусскому третье, а частично и второе. Это последнее, а также то, что русские князья взымали дань с латышей еще до немецкой агрессии XIII в. и что значение «подать, дары» широко представлено в латышском фольклоре Латгалю и является определенным этнографическим термином,⁷ заставляет предполагать что латыши сначала восприняли слово «pagasts» в значении подати, а возможно, одновременно и место сбора ее, то есть территориальное значение. Считать же, как это делает Я. Кродзениек,⁸ что латыши заимствовали у русских термин «pagasts» только после того, как он стал обозначать церковь

⁷ Л. Ефремова. О некоторых семейных торжествах латгальских крестьян-латышей во второй половине XIX в. *Etnografija un arheoloģija* I. R. 1957.

⁸ *Iz Baltijas vēstures* II, 131—2.

с прилегающим участком земли, т. е. не ранее XV в., вряд ли обоснованно, тем более, что и БСЭ отмечает термин «пагаст» в восточной Латвии уже в XII в. в двух его основных значениях: подати и территории. Возможно, что этот термин был в употреблении уже и раньше, как на это указывает А. Швабе⁹.

Что же касается территории, с которой распространилось слово «погост», то русские источники позволяют предположить севернорусскую территорию новгородцев и псковичей, которые торговали и облагали данью своих западных соседей — восточных латышей. О том, что именно восточные латыши — латгалы первые восприняли этот термин, свидетельствует не только их географическое положение и исторические связи, но и материалы латышских народных песен и диалектная лексика, сохранившая заимствованные непрямые формы с тем же корнем, и сам термин «pagasts», которому на северо-востоке соответствует термин «valsts» (слово общего корня с русским «волость, власть»). Отсюда, с восточнолатышской территории, это слово могло распространиться на другие, более отдаленные территории и наконец войти в общенародный язык.

Краткое рассмотрение заимствования слова «pagasts» из древнерусского языка в латышский показывает, что этот исторический термин прочно вошел в словарный запас латышского языка, сохраняя в основном старое значение с небольшими изменениями, внесенными историей. Как видно, в языке характеризуются устойчивостью не только исконные слова, но и древнейшие заимствования.

M. SEMYONOVA

ON THE WORD PAGASTS

SUMMARY

The Latvian word *pagasts* is an old Russian borrowed word. It firmly entered into Latvian. Data obtained from the Sreznevsky dictionary indicate that the oldest meaning was the designation of a territory (X Century), but later in the XVI Century the meaning implied tribute. The Russian term 'погост' is Northern Great Russian according to its territorial extent (W. Dahl). Then it spread first to the neighbouring Latvian territory and

⁹ A. Svābe. *Pagasta vēsture*. R. 1926, 21. lpp.

into some Latvian dialects, and thence to the entire Latvian language.

The Latvian population, perhaps, had to pay tribute, and constant territorial units were established. Therefore, we may suppose the Latvians learned in the first place the second Russian meaning (according to Latvian folk-lore data), and secondly the first Russian meaning (territorial) which became widely spread in modern Latvian literary language.

ANNA GREITJĀNE

RAKSTU DARBI LATVIEŠU VALODAS MĀCISANĀ VĒSTURISKĀS ATTISTĪBAS GAITĀ

1. Rakstu darbi līdz Lielajai Oktobra sociālistiskajai revolūcijai

Latviešu valodas mācīšana, kā arī pašas latviešu skolas ir samērā jauna parādība, salīdzinot latviešu skolas attīstības vēsturi ar Krievijas un citu Eiropas tautu skolu vēsturi. Latviešiem skolas izglītība bija jāizcīna smagā un neatlaidīgā cīņā pret vācu muižniekiem un feodālisma varas balstiem — vācu mācītājiem.

«Skolas Latvijā no 13. gadsimta līdz 17. gadsimtam bija ārkārtīgi reta parādība. Uz laukiem skolu nemaz nebija, jo feodāļi aizliedza zemniekiem pat mācīties lasīt un rakstīt, baidīdamies, ka izglītots dzimtauzū bēglis var uzdoties par vācieti un tā paslēpties no vajātāja.»¹

Pirmā skola latviešiem nodibināta 16. gadsimtā (1590. gadā Rīgā, tā sauktā Jāņa skola), kur latviešu bērni sākumā apmācīti garīgu dziesmu dziedāšanā. Sakropļotā latviešu valodā tulkotie reliģiskie teksti kļuva arī par 16. gadsimta beigū un 17. gadsimta sākuma latviešu skolu pirmajiem lasāmajiem tekstiem.

Tā kā vācu mācītāji, kas veica arī skolotāju uzdevumus, paši latviešu valodu nezināja un arī pirmās latviešu grāmatas uzrakstītas sakropļotā latviešu valodā, tad šī vācu mācītāju sniegtā skolas izglītība jāuzskata kā ilgstoša latviešu valodas kropļošana.

Jauna attīstības pakāpe latviešu skolu vēsturē sākas ar kapitālisma laikmetu. Buržuāziski nacionālās kustības laikā izglītību ieguvušie sabiedriskie darbinieki uzsāka cīņu par latviešu

¹ Latvijas PSR vēsture, I sējums, Latvijas PSR Zinātņu akadēmijas izdevniecība Rīgā, 1953., 174. lpp.

skolu izveidi un latviešu valodas mācīšanu, bet izrādījās, ka latviešu valodas mācīšanai trūkst teorētisku priekšdarbu — latviešu valoda bija maz izpētīta. 17., 18., 19. gadsimta vācu mācītāju sarakstītās latviešu gramatikas² bija domātas pašu vācu mācītāju vajadzībām.³

Latviešu valodas mācības ieviešanu skolās pagājušā gadsimta beigās kavēja ne tikai teorētisku pētījumu trūkums par latviešu valodu, bet arī valdošā vācu muižniecība, pēc kuras uzskatiem latviešiem izglītība nav vajadzīga, vai arī, kā apgalvoja vācu laikraksts «*Zeitung für Stadt und Land*», izglītots latvietis vispār neesot iespējams.⁴ Jaunajai latviešu inteliģencei vajadzēja ne tikai atspēkot šos latviešu tautai naidīgos uzskatus, bet arī pārliecināt pašus latviešus par latviešu valodas nepieciešamību tautas izglītošanā. Viens no aktīvākajiem darbiniekiem, kas cīnījās par latviešu skolas un latviešu valodas tiesībām, ir Kronvalda Atis (1837.—1875.).

Kronvaldam sevišķa nozīme latviešu skolas vēsturē. Viņš dziļi ietekmējis Latvijas skolotājus, vadot konferences un tajās referējot. Viņš pats, audzināts mācītāja Katerfelda ģimenē Durbē, atzīst, ka tas runā pretī visiem principiem, ja latviešu bērnus māca un audzina skolotājs, kas nemāk vai negrib runāt latviešu valodā. 1865. gadā Kronvalds iestājas Tērbatas augstskolas pedagoģiskajosursos un, tos nobeidzis, paliek par skolotāju Tērbatas skolotāju seminārā. Kronvalda dedzīgās runas skolotājiem pilnas aicinājumu mācīties un mācīt latviešu valodu. Tā Turaidas skolotāju sapulcē 1869. gadā Kronvalds teica:

«Mūsu valoda vēl ir dzīva. Kas dzīvs, tas aug, briest un uzplaukst. Tādēļ tagad līdz ar mūsu tautas atspirgšanu arī mūsu valoda iztaisās jo kuplāka un glītāka. To vietām ievērojam pie latviešu runām, avīzēm un grāmatām.»⁵

Kronvalds prasa izstrādāt latviešu valodas gramatiku un «leksikonu», organizēt «zemākas un augstākas» latviešu skolas,

² Sistemātisku gramatiku sarakstu skat. V. R a m ā n s, Latviešu valodas metodika pamatskolām. Rīgā. II izd., 1938., 22.—35. lpp.

³ Par 17. gadsimta latviešu gramatikām to pētnieks R. Grabis atzīmē, ka to tapšanu «izraisīja vajadzība vācu mācītājiem labāk iemācīties svarīgo sazināšanās līdzekli ar latviešiem — latviešu valodu, lai feodālā virsbūve — baznīca — varētu labāk kalpot savas bāzes stiprināšanai. (R. Grabis, Pārskats par 17. gadsimta latviešu valodas gramatikām. Latvijas PSR ZA Valodas un literatūras institūta Raksti. V, Rīgā, 1955., 260. lpp.)

⁴ Šāds apgalvojums izteikts laikraksta «*Zeitung für Stadt und Land*» 1871. gada 246. numurā. Ievadraksts «*Nationale Bestrebungen*». Skat. K r o n v a l d a A t a Kopoti raksti un runas. Rīgā, 1925., 61. lpp.

⁵ K r o n v a l d u A t a Kopoti raksti un runas. Rediģējis Līgotņu Jēkabs. Rīgā, 1925., 16. lpp.

latviešu valodas lietošanu «visādās dzīves vajadzībās» un «derīgu rakstu sagādāšanu skaidru rakstu valodā.»⁶

Kronvalda Atis pārmeta latviešu skolotājiem, ka tie maz rūpējoties par latviešu valodas kopšanu, tāpēc neesot brīnums, ka «līdz šo baltu dienu nav nevienas derīgas latviešu valodas grāmatas sarakstītas.»⁷

Nozīmīgākais Kronvalda pedagoģiskās darbības posms ir darbs Vecpiebalgā no 1873. gada līdz mūža beigām. Viņš organizē pirmo vispārējo skolotāju sapulci 1873. gadā. Otrā Kronvalda organizētā skolotāju sapulce 1874. gadā palika pēdējā līdz 1905. gadam.

1874. gadā Kronvalda Atis piedalās arī Cēsu apriņķa skolotājuursos.

Kronvalda Ata darbs ir vērtīgs ieguldījums latviešu skolas attīstībā un arī latviešu valodas mācīšanā.⁸

Tomēr latviešu valodu par obligātu mācību priekšmetu pagastskolās⁹ un draudzes skolās¹⁰ 19. gadsimta beigās vēl neizdevās ieviest, jo tam pretī darbojās gan vācu muižniecība, gan cara valdības pārkrievošanas politika. (Sākot ar 1887. gadu skolas mācības notika krievu valodā).

Sajā laikā pedagoģiskajā literatūrā parādās prasība ieviest skolās latviešu valodas gramatiku.

«Vai vēl nav atnācis laiks, kur latviešu gramatikai būs stāties tautas skolas priekšmetu rindās?» jautā autors Pedagoģiskajā gada grāmatā 1876. gadā¹¹.

Tomēr latviešu valoda tika mācīta tikai tajās skolās un tajos gadījumos, kur skolotāji to prata un vēlējās.

Tā, piemēram, 1887. gadā Lejaskurzemē par tautskolu inspektoru strādāja Fricis Brīvzemnieks (1846.—1907.), bet, sākot ar 1889. gadu līdz 1904. gadam, par inspektoru Rīgā. Fr. Brīvzemnieks sekoja, lai skolotāji skolās kārtīgi māca latviešu valo-

⁶ Turpat. 26. lpp.

⁷ Turpat. 27. lpp.

⁸ Sal. Vitoliņš, Kronvalda Atis Piebalgā, Izglītības Ministrijas Mēnešraksts, 1932., 11., 12. nr.

⁹ Pagasta skolas pastāv Latvijā no 18. gadsimta. Pēc likuma tās atvēra Kurzemē 1817., Vidzemē 1819. g. Uz katrām 1000 personām — viena pagasta skola. Mācību kurss trīsgadīgs. Mācības — lasīt, rakstīt, rēķināt, katķismi, bībeles stāsti, garīgas dziesmas. LKV 30314.

¹⁰ Draudzes skolas nodibinātas 1785. un 1787. gadā. 1804. gadā izdoti noteikumi par draudzes skolu ierīkošanu. Draudzei ar 2000 dvēselēm jāuztur viena draudzes skola. Uzņem jauniešus no 14 līdz 17 gadiem. 1819. gadā draudzes skolas atzīst par augstāka tipa tautskolām, Mācības — rakstīt, rēķināt, dziedāt. Vēlāk dažas draudzes skolas pārvērš divklasīgās ministrijas skolās.

¹¹ Pedagoģiskā gada grāmata. Pēterburga, 1876. Ar draugu palīdzību izdevis Krogzemju Mikus.

du. Tā 19. gs. pēdējos gadu desmitos latviešu valodas mācīšana vispār un mācīšanas kvalitāte bija atkarīga no attiecīgās skolas vadības uzņēmības, skolotāju gribas, spējam un idejiski politiskās attieksmes pret latviešu valodu.

Jāatzīmē, ka no 19. gadsimta 50. gadiem līdz 1917. gadam ir vērojams zināms lūzums latviešu valodas mācīšanā skolās. Bez daudzajām lasīt mācīšanas un lasāmajām grāmatām, kas latviešu valodā 19. gadsimta beigās iznāk lielā skaitā, parādās arī pirmās latviešu valodas gramatikas latviešu valodā un līdz ar to pirmie metodiskie norādījumi, kā varētu sekmēt latviešu valodas un gramatikas apguvi.

Ar 19. gadsimta 50. gadiem parādās pirmie darbi par latviešu rakstības un rakstu mācīšanu. Tā 1857. gadā Nīcas un Bārtas vācu mācītājs G. Braže izdod pirmo metodisko norādījumu sakopojumu, kā latviešiem mācīties rakstīt.¹² Priekšvārdā autors pasvītro rakstīšanas māku apguves nepieciešamību. (6. lpp.) G. Braže cenšas izskaidrot arī, kas rakstu valodu šķir no mutvārdu valodas. (7. lpp.).

Šo metodisko pamācību galvenais saturs ir — mudināt latviešus apgūt rakstu prasmi latviešu valodā. Taču jāievēro, ka vācu mācītāju izkropļotā latviešu rakstu valoda, kādā viņi sarakstīja latviešiem domātos darbus, lielā mērā kavēja pareizas latviešu valodas izveidošanos. Pirmajiem latviešu inteligentiem, rakstīt pratējiem, kas bija apguvuši nepareizās konstrukcijas, neprecīzos vārdus un izteicienus, vācu valodas likumiem atbilstošo ortogrāfiju un interpunkciju, vēlāk, pievērsoties latviskas valodas veidošanai, ilgā laika periodā vajadzēja pamazām no visa svešā atbrīvoties.

Uzmudinājis latviešus mācīties rakstīt, G. Braže netieši raksturo arī to stāvokli, kāds ir Latvijā rakstīt prasmes ziņā.¹³

Rakstītājiem, kas grib savus darbus laist klajā, G. Braže dod visai lietišķu padomu:

«Kad taisies kaut ko rakstīt, tad ne sāk, iekām tu savas domas pēc kārtas iekš sevim esi licis par saprotamiem teikumiem un gaišu runu...»

Ipaši norādīts:

«Ne velc savus teikumus garus...»

¹² G. Braže, *Isa pamācīšana latviešiem, kas savu valodu labāki grib pārzīt un caur to par labiem rakstītājiem palikt*. Mitau, 1857.

¹³ «Esmu redzējis tos laikus, kur no tūkstošiem latviešu, ja daudz, viens mācēja kā ne kādu vārdu uz papīra uzvilkt. Redzu tagad tos laikus, kur no simts latviešiem citā gabalā jau kāds desmits jaunekļu māc spalvu turēt. Paldievs dievam! Bet esmu arī dzēns to ielicis vērā, ka dažs latvietis šos mūsu knāšos laikos, visai ātri, ne dodas vairs ar to mierā, ka savam radam jeb draugam grāmatu laida, bet jau grib arī drukātājam savus rakstus rokās dot, lai staiga pa pasauli.» (Turpat, 30. lpp.)

«Ne šķir savos rakstos tos vārdus jeb pantus vienu no otra, kas viens uz otru zīmējas...»

«Ne uzņemies par tādām lietām rakstīt, ko tu pats vēl labi ne pārproti, un ne sāk, pa priekš labi ne apdomājies, vai tās lietas, ko tu gribi izsludināt, arī taviem lasītājiem der, vai nē, un cik viņas der...»

«Ne taisies aplam par dziesmu kalēju...»

«Ne raksti nenieka, kamēr vēl ar to rakstu valodu neesi labi iepazinies.»¹⁴

G. Braže dod arī pirmos norādījumus latviešiem par rakstu valodas izkopšanu.

«... Tad nu valodas pratējam un kopējam ir tas darbs, no tām dažādajām pelūm un rogām (domātas latviešu valodas izloksnes — paskaidrojums mans — A. G.) to skaidro latviešu valodu izvētīt un izsijāt, kas, rakstos likta, visiem latviešiem vienādi ir saprotama un patīkama. Šī visiem saprotamā un patīkamā valoda, ko katrs rakstītājs, cik spēdams, kopj, ir tā rakstu valoda. Šo vajag tevīm zināt, ja gribi par rakstītāju stāt.»¹⁵

Autors pareizi norāda, ka viņa laikā rakstu valodā vēl ir «liela sajukšana», ka jālasa «labi daudz» grāmatu, jāmeklē latviešu valodā vajadzīgie vārdi domu izteikšanai un tikai nepieciešamības gadījumā jātulko no vācu valodas.¹⁶

Visi šie norādījumi par domu izteikšanu rakstos un rakstu valodas izkopšanu pamatos ir pareizi: domas jāizsaka sakarīgi un pārdomāti, pirms rakstīšanas ir jābūt skaidrībā par to, ko grib pateikt, un rakstītājam jāiepazīstas un jāzin rakstu valodas normas. 19. gadsimta otrajā pusē, kad parādījās šī G. Bražes grāmata, starp mutvārdu tautas daiļradi un rakstīto literatūru pastāvēja plaša. Visā turpmākajā latviešu skolas attīstības gaitā rakstu valodas izkopšanā viens no galvenajiem jautājumiem ir bijis — atsvabināties no iepriekšējo gadsimtu nelatviskās rakstu valodas paliekām. Paralēli tam vajadzēja izstrādāt latviešu literārās valodas normas atbilstoši latviešu valodas iekšējo likumu, gramatikas un stilistikas prasībām.

1859. gadā G. Braže izdod jaunu metodisku norādījumu krājumu rakstīt mācīšanai.¹⁷ Autors ieteic veikt praktiskus vingrinājumus — rakstīt dienas grāmatas, vēstules («sūtāmas grāmatas»), apliecības («dienesta jeb darba zīmites»), parādzīmes, rē-

¹⁴ Turpat, 30.—34. lpp.

¹⁵ Turpat, 35. lpp.

¹⁶ Turpat, 35.—36. lpp.

¹⁷ G. Braže, Priekšzīmju krājums rakstītājiem. Jelgavā, 1859.

kinus, kvītis un līgumus («kontrakti»). Grāmatā ievietoti arī šo rakstu paraugi.

Tātad kā pirmie rakstiskie vingrinājumi latviešu valodas mācīšanas metodiskajā literatūrā izvirzīti lietišķie raksti.

Novērtējot aplūkotos G. Bražes metodiska rakstura darbus par latviešu rakstu valodas mācīšanu, jāsecina, ka tie nevarēja noderēt par stabilu pamatu tālākai latviešu rakstu valodas metodikas attīstībai. Tas tāpēc, ka pašu rakstu valodu, kādā izklāstīja G. Braže savas pamācības, ilgi un grūti vajadzēja tirīt, labot un veidot, lai tā atbilstu pareizai latviešu literārai valodai. Tomēr G. Bražes grāmata uzlūkojama par pirmo nozīmīgāko latviešu rakstu valodas mācīšanas metodikas aizsākumu, par pirmo rakstīt mācīšanas palīglīdzekli.

Jauna parādība latviešu rakstu valodas metodikā ir 1867. gadā izdotā J. Spīsa 32 lappušu biezā grāmatiņa «Uzdevumi skolas bērniem priekš domu uzrakstīšanas», kur doti vingrinājumi latviešu valodas mācīšanai. Grāmata paredzēta tādiem bērniem, kas jau prot lasīt. J. Spīss norāda, ka «šiem paliks rakstīšana par lielu labumu, kad tie mācīsies savas domas uz papīri pēc kārtas uzrakstīt.»¹⁸ Grāmatā sakopoti 130 uzdevumi, kas skolēniem veicami sakarā ar latviešu valodas gramatikas mācīšanu.

Uzdevumi piemēroti pamatskolas vecuma skolēniem, kas mācās savas domas noformēt vispirms vienkāršos, pēc tam saliktos teikumos. Dotie vingrinājumi sastādīti tā, ka skolēnam jā-mācās izteikties ne tikai noteiktā gramatiskā konstrukcijā, bet vienlaicīgi jādoma arī par teikumu saturu — par vārdu izvēli atbilstoši dotajam kontekstam. Piemēram, viens no šāda veida uzdevumiem ir 3. uzdevums.¹⁹ Ipatnējāks ir 22. uzdevums. Tas kalpo izteiksmes sinonīmo līdzekļu apzināšanās vajadzībām un skolēnu zināšanu paplašināšanai par skaitļa vārdiem.²⁰

J. Spīss izstrādājis savam laikam samērā labus uzdevumus

¹⁸ J. Spīss, Uzdevumi skolas bērniem priekš domu uzrakstīšanas. Jelgavā, 1867. g., 3. lpp.

¹⁹ Jautājums — Ko cilvēki un lietas dara? (Jāpiedomā vajadzīgie izteici.)

Ko dara pulkstenis? — sudmalas? — upe? — saule? — mēness? — zvaigznes? — ūdens? — uguns? — vējš? — pērkons? — zibens? — lietus? — sniegs? — svece? — ratiņš? — taure? — acis? — ausis? — deguns? — mēle? — nātre? — dadzis? — koks? — puķe? — roze? — zāle? — siens? (Turpat, 5. lpp.)

²⁰ Jautājumi — Kas ir divi gabali? (viens pāris). Kas ir divpadsmit gabali? Kas ir sešpadsmit gabali? — divpadsmit mēneši? — septiņas dienas? — piecdesmit divas nedēļas? — trīs simti sešdesmit piecas dienas? — trīsdesmit minūtes? divdesmit mārciņas? — divdesmit podu? — septiņas verstes? — simtu kapeiku? — četri graši? — seši sieciņi? — četrdesmit pieci pūri rudzu? — četrdesmit astoņi pūri miežu? — sešdesmit pūru auzu?, — divi graši? — četras nedēļas? (Turpat, 10. lpp.)

saliktu teikumam mācīšanai.²¹ Vienveidīgu teikuma locekļu lietošanas iemaņas attīsta 74. uzdevums.²²

Atsevišķā nodaļā doti tādi uzdevumi, kas māca skolēnus aprakstīt kādu noteiktu objektu. Jāatzīmē, ka apraksts ir viens no grūtākajiem rakstu darbu veidiem, jo prasa kāda priekšmeta visu ārējo pazīmju novērošanu, bet jaunākā skolas vecuma bērni ir vēl pavirši novērotāji.

Dotie uzdevumi māca skolēnus vērot un vērojumus izteikt sakarīgā stāstījumā.²³

Aplūkojamā uzdevumu krājuma metodiskā vērtība ir tā, ka tajā pirmo reizi doti gramatiski stilistiski vingrinājumi, kam liela nozīme skolēnu rakstu valodas izkopšanā.

19. gadsimta 60. gados iniciatīvu latviešu valodas propagandā un izkopšanā pilnīgi pārņēma paši latvieši. Kaspars Biezbārdis apcerējumā «Mūsu valoda un viņas rakstība» jau ievadā pasvītro nepieciešamību pašiem latviešiem iesaistīties latviešu valodas kopšanas darbā.²⁴

K. Biezbārža atzinumi par latviešu valodas skaņu izrunu un rakstību varēja noderēt arī pirmajām latviešu autoru gramatikas grāmatām.

K. Biezbārža darbam par latviešu valodas skaņām seko arī pirmā mācību grāmata runāt, lasīt un rakstīt mācīšanai — Fr. Mekona Latviskas valodas katķisms.²⁵ Pēc tam iznāk G. Tauriņa²⁶ un Stērstu Andreja latviešu valodas

²¹ Piemēram, 51. uzdevums par saliktu sakārtotu teikumu ar pretstata saikli «bet».

Doti jautājumi — Kāds ir zirgs, bet kāda ir pele? Kāds ir baznīcas tornis, bet kāda ir būdiņa? Kāds ir svins, bet kāda ir spalva? Kāds ir sirmgalvis, bet kāds ir bērns? utt. (Turpat, 18. lpp.)

²² Doti jautājumi — Ko var darīt dišleris? (dišleris var zāģēt, ēvelēt, urbt, limēt, zimēt, mērot un pulierēt); — skroderis? brūvelis? ādģeris? vēveris? meža sargs? zirgs? suns? kaķis? vilks? lauva? putn(i)s? bite? (Turpat, 23. lpp.)

²³ Piemēram, 86. uzdevums. Skolas nams. Kas ir skolas nams? No kam tas taisīts? Cik logu mūsu skolas namam? — cik duru? — no kam jumts? — Kādas istabas ir jūsu skolas namā? — Ko dara skolas istabā? — guļam-istabā? — maizes kambari? — Kas dzīvo skolas namā? (Turpat, 25. lpp.)

²⁴ «Latviešu valodas kopēju un apstrādātāju jau labs pulciņš līdz mūsu dienām vairojies, bet gandrīz visi ir ņēmušies vācu valodu par runātāju, ko pārņemst nevaram, jo tie rakstot gribējuši kā vien vācieši priekš vāciešiem, daži lai gan latvieši būdami no dzimuma. Protams, ka tādā ceļā tikpat valoda kā tauta ne mūžam ne var piezelt. Valoda ir tautas miesa un dvēsele. Mums jādzīvo savā tautībā, citādi, lai lielāties cik lielāties, tautai ne ko laba nepiešķirsim.» (K. Biezbārdis, Mūsu valoda un viņas rakstība. Rīgā, 1869., 5. lpp.)

²⁵ Fr. Mekons, Latviskas valodas katķisms priekš tautas skolām jeb gramatikalīga lasīšanas, runāšanas un rakstīšanas mācība iekš 393 prasišanām, uzdošanām, atbildēm un provām ar daudzziem piezīmējumiem un īpašu pamācīšanu, kā vēstules rakstāmas. Jelgavā, 1874.

²⁶ G. Tauriņš, Latviešu valodas gramatika priekš skolām un pašmācības. Jelgavā, 1877.

gramatikas²⁷ un Kaudzītes Matīsa Ortografijas kurss.²⁸ Sai laikā parādās arī pirmās grāmatas par rakstu darbiem, ar ko varētu attīstīt skolēnu domāšanu un valodu. Latviešu metodiskajā literatūrā sāk apcerēt domrakstu mācīšanas jautājumus.

Domrakstu mācīšana skolu praksē ir aktuāls temats 80. gadu beigās. Sai laikā, kad strauji attīstījās kapitalistiskā sabiedrība un izveidojās latviešu buržuāzija pilsētās un laukos, bija vajadzīgi vispusīgi attīstīti cilvēki, spējīgi lietišķi domāt, spriest, vērtēt, organizēt un vadīt. Sakarā ar to sāka plaši ieteikt organizēt tā saukto «domu rakstu» rakstīšanu, uzskatot domrakstus par cilvēku garīgo spēju attīstītājiem. Tā Rīgas aprīņa 3. skolotāju sapulcē, kas notika Turaidā, Līgatnes skolotājs P. Bērziņš savā referātā par «domu rakstiem» saka:

«Rakstīšanas labums panākams tik caur domu rakstiem, tādēļ domu raksti ir mērķis; kaligrafija un ortografija ir līdzekļi uz mērķa. Sis mērķis katram jāatsniedz, lai tam no rakstīšanas kāds labums celtos. Un katram jāmāk tik tāl rakstīt, lai tas savas domas spētu uzrakstīt... Domu raksti ir cilvēces gara spēcības spieģelis. Caur domu rakstiem rakstītājs papilda savu zināšanu, ierod apķeršanu, asāku domu izteikšanu un citu rakstu vērtības asāku noģīšanu.»²⁹

Pirmā grāmata par domrakstiem ir J. Spīsa «Domu raksti pagasta skolām», kas ir viņa iepriekšējās grāmatas «Uzdevumi skolas bērniem priekš domu uzrakstīšanas» (skat. 282. lpp.) otrš pārstrādāts izdevums. Autors domrakstus uzskata par tādu rakstu darbu, kas palīdz attīstīt rakstīšanas veiklību. Grāmatas priekšvārdā J. Spīss atzīst, ka «domu raksti» līdz šim pagasta skolās «maz kopti», bet jātiek tik tālu, lai «varētu savas domas par kādu lietu pēc kārtas un saprotami uzrakstīt un, kad kāda vēstule rakstāma, nebūtu vairs jāiet pie citiem lūgties, bet paši to iespētu darīt.»³⁰

Grāmata ietver dažādus stilistiskus vingrinājumus, kas piemēroti pēc satura pirmo trīs gadu apmācībai pagasta skolās. Tajā ievietoti arī daži lietišķo rakstu paraugi, kas nepieciešami praktiskajā dzīvē — vēstules, parādu zīmes, kvītis un rēķini.

Pagasta skolās skolēnu apmācībai domrakstu mācīšanā kalpo arī H. Spalviņa grāmata «Palīgs valodas mācībā un domu rakstos». H. Spalviņš pareizi uzskata, ka gramatikas mā-

²⁷ Stērstu Andrejs, Latviešu valodas mācība. Rīgā un Tērbatā, 1879. Stērstu Andrejs, Latviešu valodas mācība. Sistematiskis kurss. Rīgā un Tērbatā, 1880. Stērstu Andrejs, Vadonis latviešu valodas mācībā. Rīgā un Jurjevā, 1888.

²⁸ Kaudzītes Matīss, Ortografijas kurss, Rīgā, 1886.

²⁹ P. Bērziņš. Par domu rakstiem. «Baltijas Zemkopis», 1879, 31.

³⁰ J. Spīss, Domu raksti pagasta skolām. Jelgavā, 1879, 3. lpp.

cīšana vien nevar nodrošināt valodas apguvi, bet vajadzīgi tādi uzdevumi, kur skolēni mācās savas domas sakarīgi un gramatiski pareizi izteikt:

«Lai valodas mācība nestu tiešām tos augļus, kas no viņas gaidāmi, tad tai jāstāv ar domu rakstiem savienībā. Caur kopā nepiederošiem teikumiem vien nevar, kā pats bērns mācīdams esmu pārliecinājies — tādas savienības vajadzīgā mērā panākt un tādēļ piedevu trim teikumu mācības nodaļām «lietājums», kuru mērķis ir — nevien valodas mācībā vajadzīgos piemērus dot, bet arī parādīt, ka tas, kas priekš tā mācīts, tiešām domu rakstos vajadzīgs un derīgs.»³¹

Grāmatā doti praktiski vingrinājumi, kurus veicot, skolēniem jāmacās izmantot gramatikas likumus.

Turpmākās latviešu valodas mācību grāmatas uzsver rakstu valodas apguves nepieciešamību. Tā O. Plačs saka:

«Kas savu valodu skaidri grib zināt un saprast, tam jāmacās savas domas skaidri izteikt ne tik vien ar vārdiem, bet arī ar rakstiem.»³²

Domrakstu mācīšana ir aktuāls temats metodiskajā literatūrā arī pagājušā gadsimta 90. gados. 1894. gadā izdota A. Laimiņa sarakstīta plaša rokas grāmata skolotājiem par domrakstu mācīšanu «Domu raksti».³³ Grāmata paredzēta ne tikai pagasta skolu, bet arī draudžu, ministrijas un pilsētu skolu skolotāju vajadzībām. Tātad šai grāmatā pirmo reizi runāts par domrakstu kā par rakstu darbu arī otrās pakāpes skolā, kur mācās 14—17 gadu veci jaunieši (apmēram atbilstoši mūsu vidusskolas skolēnu vecumam).

Šās pirmās domrakstu mācības ievadā grāmatas autors pareizi norāda uz gramatikas un literatūras stundu ciešo sakaru — abās tajās skolēni mācās domāt un savas domas atspoguļot runā, «bet ar šo vien nepietiek. Dzīves vajadzības prasa, lai ikviens spētu savas domas kārtīgi un pareizi uzrakstīt.»³⁴

Grāmatas ievadā, kas, cik noprotams no satura (tieši nav nekas norādīts), domāts pagastskolas skolotājiem, samērā labi parādīts, kā sākt domrakstu mācīšanu, kā mācīt skolēniem uzvert galveno domu, kā noteiktā kārtībā izteikties par doto tematu. Grāmata sadalīta trīs «pakāpienos». Tomēr šo «pakāpie-

³¹ H. Spalviņš. Palīgs valodas mācībā un domu rakstos. Rīgā. 1879. g. 4. lpp.

³² O. Plačs, Vadons latviešu valodas mācībā pagasta skolām. Rīgā, 1882, Ievēdums.

³³ A. Laimiņš, Domu raksti, Rīgā, 1894.

³⁴ Turpat, 3. lpp.

nu» sadales princips lasītājam nav skaidrs. Pirmkārt, nav izprotams, ko autors domājis ar šiem «pakāpieniem»: vai tie attiecināmi uz pagastskolas trim klasēm vai uz pagastskolas un draudzes skolas visām klasēm. Pirmajā un otrajā daļā (vai pakāpienā) pie dotajiem tekstiem ir sastādīts plāns un doti paskaidrojumi par attiecīgā teksta gramatiskām īpatnībām. Trešajā daļā paskaidrojumu ir ļoti maz; doti tikai temati, plānu jautājumi un gatavi teksti par šiem tematiem un saskaņā ar dotajiem plāniem.³⁵

A. Laimiņš izstrādājis arī domrakstu klasifikāciju, kas ir pirmais domrakstu grupējums latviešu rakstu darbu metodikas vēsturē. A. Laimiņš domrakstus grupē šādi:

- 1) stāstiņi un fabulas,
- 2) apraksti,
- 3) tēlojumi,
- 4) dzejoļu atstāstījumi,
- 5) salīdzinājumi,
- 6) īsas biogrāfijas,
- 7) karakteru zīmējumi,
- 8) sakāmi vārdi.³⁶

Lai gan dotajā domrakstu dalījumā nav redzams kaut kāds klasificēšanas princips, ir jaukti atstāstījumi un sacerējumi, tomēr pareiza ir atziņa, ka visi sacerējumi nav vienādi, ka ir jāšķir dažāda tipa sacerējumi un jāzina, kas raksturīgs faktu izvēles un izkārtojuma ziņā katram noteiktam domraksta tipam. Norādīts, ka katram domrakstu veidam ir savas satūra un uzbuves īpatnības. Nav tomēr skaidrs, vai domrakstu mācībā ievietotie teksti ir rakstnieku paraugi (vietām minēti autori), grāmatas autora vai skolēnu darbi. Grāmatā nav nekādu metodisku norādījumu par minēto domrakstu veidu mācīšanu un organizēšanas iespējām. Liekas, ka grāmata varēja skolotājiem noderēt par domraksta temata izvēles ierosinātāju (doti 207 temati) un plānu sastādīšanas paraugu, bet metodiskās apdares dēļ skolā bija izmantojama ierobežoti. Uz jautājumu — kā mācīt un mācīties rakstīt domrakstus — grāmata atbildi nedod.³⁷

³⁵ Piemēram, temats «Juris Alunans.»

- 1) Ievads.
- 2) Dzimšana un skolas gadi.
- 3) Viņa raksti.

³⁶ Turpat, 5.—8. lpp.

³⁷ Autors ievadā saka: «Šinī vadoni skolotājs atradis ikviena domraksta uzdevumu jeb domu gājienu pilnīgi izstrādātu, un tas ir darīts ar nolūku, lai skolotājam, uz domu rakstu stundu gatavojoties, neceltos veltīgi grūtumi.» (Turpat, 4. lpp.).

Paliek neskaids, vai skolotāja uzdevumos, sagatavojoties domraksta stundai, ietilpst tikai izdomāt, par ko un kas skolēniem jāraksta. Autors apiet pašus galvenos jautājumus — kā izskaidrot skolēniem domrakstu rakstīšanu, kādā pakāpenībā domrakstus uzdot, lai nodrošinātu sistemātisku domrakstu rakstīšanas apguvi.

Grāmatas iznākšanas laikā tomēr šī A. Laimiņa domrakstu mācība tika novērtēta pozitīvi un paši domraksti kā rakstu darbu veids pat pārvērtēti. Tā kādā recenzijā³⁸ domraksti nosaukti pat par īpašu mācību priekšmetu.

Neraugoties uz šo domrakstu vērtības pārspilējumu, grāmatai bija sava metodiskā vērtība tās izdošanas laikā, jo tā izvirzīja skolotājiem noteiktus domrakstu mācīšanas uzdevumus skolēnu rakstu valodas izkopšanas nolūkā. Grāmata nozīmīga mūsu metodiskajā literatūrā ar to, ka te pirmo reiz parādītas plašās domrakstu rakstīšanas iespējas latviešu valodas stundās.

A. Laimiņa domrakstu mācība varēja noderēt par pamatu tālākiem pētījumiem un secinājumiem par domrakstu mācīšanu.

Latviešu skolotāju aktivizēšanās un samērā daudzo latviešu valodas mācību grāmatu iznākšana 19. gs. pēdējos gadu desmitos sekmē arī pirmās latviešu valodas mācīšanas metodikas izstrādāšanu.

Pirmā latviešu valodas mācīšanas metodika izdota Cēsis 1901. gadā. Šīs metodikas autors ir skolotājs M. Ķurzēns.³⁹ Grāmatas ievadā paskaidrots, ka valodas metodikai ir šādas daļas: 1) ābecē mācīšana, 2) lasīt mācīšana, 3) rakstu darbi, 4) valodas mācības mācīšana.⁴⁰ M. Ķurzēns izstrādājis divas no šīm metodikas daļām — rakstu darbus un gramatikas jeb valodas mācības mācīšanu. Spriežot pēc valodas mācības vielas metodiskās apdares, metodika domāta pagastskolu jeb tautskolu (kā šajā laikā pārdēvēja pagastskolas) skolotāju vajadzībām.

Vispirms jāatzīst, ka M. Ķurzēns pirmo reiz latviešu metodiskajā literatūrā min terminu «rakstu darbi», saprotot ar to tādus dažādus rakstu darbus, kas nodrošinātu skolēniem

1) «ortografiski pareizi rakstīt un

2) domas izteikt skaidri, noteikti, loģiski pareizi un pēc iespējas ātri.»⁴¹

³⁸ «Gan tiesa, ka gandrīz ikkatrs mācības priekšmets spēcina domāšanu un domu ietērpšanu valodā vai rakstos, bet tāpat atkal varam teikt, ka nav vairs otra mācības priekšmeta, kurš to darītu tādā tik lielā mērā kā domu raksti.» (P. Z., Domu raksti, «Balss», 1894., 48. nr.).

³⁹ M. Ķurzēns, Latviešu valodas metodika. Cēsis, 1901.

⁴⁰ Turpat, 4. lpp.

⁴¹ Turpat.

Līdz šim latviešu metodiskajā literatūrā bija aplūkoti tikai dažādi rakstiski vingrinājumi un sacerējumi (domraksti). Sākot ar M. Ķurzēna latviešu valodas metodiku, varam runāt jau par rakstu darbu sistēmas veidošanos latviešu metodiskajā literatūrā. Nozīmīgs ir arī M. Ķurzēna dotais rakstu darbu klasificējums, ar ko autors izvirza divas rakstu darbu grupas — rakstu darbus pareizrakstības mācīšanai un rakstu darbus skolēnu stila izkopšanai.⁴² Šāds rakstu darbu grupējums ir pilnīgi pareizs, ja ievērojam un atzīstam, ka rakstu valodas kultūras līmeni nenosaka tikai teksta pareizrakstība, bet arī tekstā ietvertās domas skaidrība, loģiskums, gramatiskā un stilistiskā pareizība un precizitāte. Pareizi arī tas, ka attīstīt šādu izkoptu rakstu valodu var tikai diferencēti rakstu darbi, ko skolotājs apzinīgi un mērķtiecīgi iesaista rakstu darbu sistēmā. M. Ķurzēns pareizi izprot rakstu darbu audzinošo un vispārizglītojošo raksturu, neierobežojot rakstu darbu vērtību tikai pareizības apgūvē. Rakstu darbi pēc M. Ķurzēna domām padara skolēnu zināšanas apzinīgas, attīsta skolēnos aktivitāti un interesi.⁴³

Jāatzīmē arī tas, ka M. Ķurzēns rakstu darbus saista ar valodas mācīšanu vispār, nenošķirot atsevišķi literatūras un gramatikas mācīšanu. Šis jautājums sevišķi aktuāls ir pašlaik mūsu republikas skolās, kur lielā mērā ir ieviesies uzskats, ka ir divas rakstu darbu grupas — rakstu darbi tikai literatūras mācīšanai un rakstu darbi tikai gramatikas un pareizrakstības mācīšanai. Taču kā literatūras, tā gramatikas mācīšanā bez specifiskajiem šo priekšmetu mācīšanas uzdevumiem jānodrošina arī latviešu literārās valodas apguve vārdos un rakstos.

Lai rakstu darbi sekmētu izvirzīto uzdevumu realizēšanu, M. Ķurzēns izstrādājis vispārīgus noteikumus rakstu darbu organizēšanā. Šiem viņa izstrādātajiem norādījumiem bija ļoti liela nozīme ne tikai grāmatas izdošanas laikā toreizējās tautskolās, bet tie kā vispārīgi rakstu darbu organizēšanas principi svarīgi arī vidusskolā un zināmā mērā nav zaudējuši savu nozīmi vēl mūsu dienās.

Tāpēc īsumā aplūkosim M. Ķurzēna izvirzītos rakstu darbu organizēšanas un vadīšanas principus.

1. Rakstu darbiem jābūt sakārtotiem noteiktā pakāpenībā, t. i.,

⁴² Skat. turpat, 7. lpp.

⁴³ «Izpildot dažādus rakstu darbus, skolēni domā, spriež un taisa dažādus domu slēdzienus; tā viņi savas zināšanas iekšīgi pārstrādā un tās padara par apzinīgu īpašumu. Tā darot, skolēnu gara spēki attīstās... Ja rakstu darbi pēc grūtuma sakārtoti metodiski, tad viņi pa lielāku daļu apmierina arī citus didaktikas prasījumus un tāpēc modina skolēnu pašdarbību un interesi.» (Turpat, 4. lpp.).

jāiesāk ar vieglākiem rakstu darbiem un pakāpeniski jāpāriet uz grūtākiem.⁴⁴

2. Rakstu darbiem jābūt piemērotiem skolēnu spēkiem, proti, skolotājam jāizskaidro to iespējamais saturs, forma un izpildīšanas noteikumi.⁴⁵

3. Rakstu darbiem jābūt sakarā ar mutiskiem uzdevumiem.⁴⁶ Šī atziņa jāsaprot tā, ka mutvārdu un rakstu valodas mācīšana uzlūkojama par vienotu valodas mācīšanas procesu.

4. Rakstu darbu tematiem jābūt skaidriem un noteiktiem,⁴⁷ lai novērstu skolēnu iespējamu novirzīšanos no temata un aplamu faktu izvēli.

5. Jādod skolēniem tikai tādi rakstu darbi, kas attīsta skolēnu garīgās spējas.⁴⁸

6. Katrs rakstu darbs jāveic pēc iespējas labi, tikai tad tam ir vajadzīgā nozīme.⁴⁹

Rezumējot un novērtējot M. Ķurzēna izvirzītos norādījumus rakstu darbu organizēšanā, jāsaka, ka visi tie ir teorētiski un praktiski pamatojami. M. Ķurzēna izteiktās prasības nozīmīgas ne tikai toreizējās tautskolas vai tagadējās pamatskolas rakstu darbu metodikā, bet tās noder par ierosinājumu arī attiecīgā jautājuma apdarei vidusskolās.

Izvirzījis rakstu darbu galvenās grupas atkarībā no to uzdevumiem un aplūkojis rakstu darbu vispārīgos principus, M. Ķurzēns aplūko rakstu darbu veidus. Pie pareizrakstības izkopējiem rakstu darbiem viņš pieskaita: 1) norakstīšanu no grāmatas, 2) rakstīšanu no galvas, 3) diktātus.⁵⁰

Pirmo reizi latviešu metodiskajā literatūrā M. Ķurzēns diktātus grupē — skaņu diktātos (skolēni klausās tekstu, kur izruna neatšķiras no rakstības, un raksta), izskaidrojuma diktātos (skolotājs pirms rakstīšanas izskaidro izrunas un rakstības atšķirības) un diktātos, ar ko pārbaudīt skolēnu pareizrakstības zināšanas un iemaņas⁵¹. Šī diktātu klasifikācija atbilst pamatskolas darba īpatnībām. Skolēnu valodas attīstīšanai autors ieteic — «domu ietērpuma rakstu darbus». Šos rakstu darbus M. Ķurzēns sistematizē 3 grupās.⁵²

⁴⁴ Turpat, 5. lpp.

⁴⁵ Turpat, 5. lpp.

⁴⁶ Turpat, 6. lpp.

⁴⁷ Turpat, 6. lpp.

⁴⁸ Turpat, 6. lpp.

⁴⁹ Turpat, 6. lpp.

⁵⁰ Turpat, 9. lpp.

⁵¹ Turpat, 10.—19. lpp.

⁵² Turpat, 21.—22. lpp.

- 1) visvienkāršākie rakstu darbi:
 - a) priekšmeta sugas tuvākais noteikums,
 - b) nosaukt priekšmeta daļas,
 - c) mīklu izskaidrojums,
 - d) vēstules,
 - e) vienkārši apraksti un stāstiņi;
- 2) rakstu darbi, kas sakarā ar mutvārdu uzdevumiem, pie kuriem M. Ķurzēns pieskaita raksturojumus;
- 3) pastāvīgie rakstu darbi:
 - a) apraksti,
 - b) salīdzinājumi,
 - c) tēlojumi,
 - d) biografijas jeb dzīves apraksti,
 - e) raksturojumi,
 - f) sakāmu vārdu izskaidrojumi.

Pirmo rakstu grupu M. Ķurzēns ieteic saistīt ar valodas mācību pirmajā skolas gadā, otro — ar literatūras mācīšanu otrajā skolas gadā, un trešā rakstu darbu grupa nav attiecināta ne uz gramatiku, ne uz literatūru, bet to realizēšana paredzēta par iespējamu kā gramatikas, tā literatūras mācīšanā. Vairāki no šiem M. Ķurzēna ieteiktajiem metodiskajiem paņēmieniem piemērojami mūsdienu septiņgadīgajai skolai un pat vidusskolai. Tā apraksti, tēlojumi, raksturojumi, salīdzinājumi un biografijas rakstāmas kā septiņgadīgajā skolā, tā vidusskolā. Sakāmvārdu izskaidrojumi kā sacerējums-pārsprīdums piemērots vidusskolai. Lai gan M. Ķurzēns nedod šo patstāvīgo rakstu darbu klasifikāciju, tomēr nozīmīgs ir pats rakstu darbu grupas nosaukums — patstāvīgie rakstu darbi, t. i. tādi, kas attīsta skolēnu patstāvīgas domāšanas un darba iemaņas un var parādīt skolēnu attīstības un zināšanu līmeni, kā arī rakstu valodas prasmi.

M. Ķurzēna latviešu valodas metodika ir augstākais sasniegums latviešu valodas mācīšanas metodikā līdz buržuāziskās Latvijas laikam.

20. gadsimta sākumā arī Latvijā tāpat kā visā Krievijā aug revolucionārā kustība, blakus saimnieciskiem un politiskiem lozungiem latviešu revolucionārā inteliģence izvirzīja prasību pēc brīvas latviešu skolas, kur skolēni iegūtu zināšanas dzimtajā valodā. Lai gan trīsgadīgajās pamatskolās latviešu valoda kā mācību priekšmets bija ieviesta, tomēr progresīvie skolotāji ar to

vien negribēja samierināties. Tika izvirzīts par mērķi jaunas demokrātiskas latviešu skolas veidošana.⁵³

Latviešu revolucionāro sociāldemokrātu prasības pret skolu ietvertas revolucionārā darbinieka J. Asara brošūrā «Mūsu tautskola», kas 1905. gada rudenī parādījās starp revolucionārajiem skolotājiem un skolēniem ar nosaukumu «jaunā programma.»⁵⁴ Tajā gan neietilpa izstrādāta mācību programma katram mācību priekšmetam, bet tika nosprausti jaunās tautskolas principi. «Mūsu tautskola» sākas ar vārdiem:

«Tad jele šo vienu mācību būs šis 1905. gads uz visiem laikiem mums iededzinājis sirdī: mūsu liktenis stāv mūsu pašu rokās. Neviens mums nevar palīdzēt, ja mēs to paši nedarām... Un redzi: viens kopīgs darbs jau labu brīdi kļaudzina pie tautas durvīm: tautskolas atjaunošana.»⁵⁵

Jānis Asars raksturo līdzšinējo tautskolu, kur «gandrīz nevienas mācības nolūks nebija iemācīt pašu lietu, bet tikai iemācīt krievu valodu. Tāpēc visu mācīja pa krieviski, arī rēķināšanu un dziedāšanu; latviski aizliedza pat skolēniem sarunāties savā starpā. Protams, ka tā ar varu iemācīt nevarēja ne to pašu krievu valodu un galu galā tautskola nedeļa kā paliekama itin ne nieka.»⁵⁶

J. Asars jaunajai skolai izvirzīja šādas prasības: 1) sešgadīgu apmācības laiku, 2) mācīt visus priekšmetus dzimtajā valodā, 3) skolai jābūt praktiskai dzīvei piemērotai, 4) šķirt skolu no baznīcas un uzskatīt ticības mācību par neobligātu priekšmetu.

«Jaunā programma» prasa demokrātijas ievērošanu skolā,⁵⁷ kur tās galvenā izpausme ir katras tautas bērnu mācīšana viņu dzimtajā valodā.

⁵³ Par to LKP CK Partijas vēstures institūta zinātniskais līdzstrādnieks S. Ziemeļis raksta:

«Cīņu par skolu demokratizāciju Latvijas revolucionārie tautskolotāji pakļāva lielajai cīņai par patvaldības gāšanu Krievijā. Sociāli demokrātiskā skolotāju organizācija, kas izveidojās 1905. gada sākumā, darbojās latviešu socialdemokrātiskās strādnieku partijas vadībā. 1905. gadā notika vairākas nelegālas skolotāju konferences. Skolotāju aprīļa konferences lēmumos starp citu teikts:

«... Mēs, Baltijas guberņu tautskolotāji, atzīstam par nepieciešamu ņemt daļu šķiru cīņā, un, tā kā vienīgā partija, kura sekmīgi vada proletariātu šai cīņā, ir sociāldemokrātija, tad mēs pievienojamies sociāldemokrātiskām organizācijām.» (S. Ziemeļis, Pusgadsimts kopš revolucionāro tautskolotāju pirmā kongresa. «Cīņa», 1955., 23. XI.)

⁵⁴ J. Asars, Kopoti raksti. R., 1911., 167. lpp.

⁵⁵ Turpat, 167. lpp.

⁵⁶ Turpat, 169. lpp.

⁵⁷ «Nav galvenā lieta, ka vispār pastāv tautskolas un ka mūsu skolēni tās apmeklē, bet ka tanis valda demokrātisks gars. (Turpat, 180. lpp.).

Liela nozīme latviešu skolu izveidošanā bija arī Latvijas skolotāju kongresam 1905. gada 10.—14. XI, kur piedalījās ap 1000 delegātu. Tur uzstājās arī J. Asars ar referātu «Nākotnes tautskolas pamatprincipi». Rezolūcijā par šo jautājumu atzīmēts, ka tautskolas uzdevums ne tikai dot vairāk zināšanas, bet arī izaudzināt apzinīgus valsts pilsoņus, kas spējīgi savas politiskās un saimnieciskās intereses pilnīgi saprast un aizstāvēt.

Līdzšīnējais rakstu darbu vēsturiskais apskats dots tikai tautskolas ietvaros. Sākot ar 19. gs. 80. gadiem, iespējams pievērsties šā jautājuma apskatam arī vidusskolā.

Latviešu valoda vidusskolā vēl 20. gadsimta sākumā līdz pat buržuāziskās Latvijas laikam tika mācīta tikai divu tipu skolās — skolotāju semināros un privātajās vidusskolās. Privātās latviešu vidusskolas pastāvēja jau no 1879. gada (pirmo latviešu privātskolu nodibināja Latviešu labdarības biedrība 1879. gadā).⁵⁸ To skaits sevišķi pieauga pēc 1905. gada revolūcijas. Tomēr mācības nevienā no tām nenotika vienīgi latviešu valodā, latviešu valodai ir bijušas atļautas tikai dažas stundas nedēļā. Rakstu darbu galvenais saturs dzimtajā valodā saistījies šai laikā ar ortografijas apguvi.⁵⁹

Viens no pirmajiem konkrētajiem materiāliem, kur tiek parādīti latviešu valodas mācīšanas uzdevumi un saturs, ir 1917. gada latviešu skolotāju delegātu kongresa (kas notika 1917. gadā 8.—13. jūnijā Tērbatā) lēmums par latviešu valodu. Tajā teikts:

«1. Latviešu valodas mērķis — dot plašu un vispusīgu valodas zināšanu, sagatavot skolēnu praktiskai dzīvei, iemācīt fonētiski pareizi lietot vidus izloksni (literatūras valodu) (tas nezīmējas uz Latgali), darīt viņiem saprotamu latviešu un vispār daļliteratūru un mākslu, izkopjot caur to viņu sabiedriskos uzskatus, estētiskās un etiskās jūtas un dodot iespēju pilnā mērā piedalīties kā savas tautas, tā visas pasaules kultūras dzīvē.

2. Lai šo mērķi sasniegtu, skolā jāpievērš vērība:

1) lasīšanai un sarunām, ievēdot sevišķas sarunas stundas, piegriežot lielu vērību brīvam atstāstījumam, kā arī daļrunāšanai un daļlasīšanai;

⁵⁸ Skat. LKV. 34059.

⁵⁹ Pēc Latvijas skolotāju biedrības žurnāla «Izglītība» rakstiem var spriest, ka rakstu valodā viena no galvenām problēmām ir bijusi ortografija. Tā skolotājs Zvejnieks 1910. gadā raksta: «Laikam gan nebūs otra tik nenoteikta jautājuma kā latviešu ortografijas jautājums. Katrai skolai, katram skolotājam ir sava pareizrakstība.» (*Zvejnieks*, Ortografija latviešu tautskolā, «Izglītība», 1910., Nr. 10., 799. lpp.).

2) rakstu darbiem (pasv. A. G.), nodarbojoties galvenā kārtā ar brīviem domu rakstiem un iemācot skolēniem pareizi un skaidri izteikt savas domas;

3) praktiskai gramatikai, sākot ar teikumu un valodas jautājumiem;

4) literatūras vēsturei, izņemot viņu sakarā ar lasāmo vielu un sistematizējot to tikai pēdējās klasēs;

5) rakstniecības teorijai sakarā ar lasāmo vielu un

6) vispasaules literatūras labākiem un skolnieku saprašānai pieejamiem darbiem.»⁶⁰

3. Materiāls un līdzeklis valodas stundām — tautas gara mantas, pasakas, mīklas un daiļliteratūra.

Šajā skolotāju kongresā uzstājās arī pazīstamais revolūcionārais dzejnieks un skolotājs Leons Paegle. Olga Paegle savās atmiņās par L. Paegli raksta, ka kongresa L. Paegle runājis par latviešu valodas un vēstures mācīšanu.

«Viņš norāda, ka cariskā skola laidusi dzīvē cilvēkus, kas kaunējušies runāt latviski un arī citās valodās runājuši tā, ka svešautiešiem bijis jāsarkst. Nākotnes skolai jāizprot latviešu valodas lielā nozīme. Ievērojama vieta jāierāda brīvam domrakstam, pievēršot galveno uzmanību izteiksmes pareizībai un daiļumam.»⁶¹

Rezumējot un novērtējot rakstu darbu metodikas jautājumu izstrādāšanu līdz buržuāziskās Latvijas skolai, var secināt, ka uz šā pamata varēja pilnīgi izstrādāt rakstu darbu metodikas un latviešu valodas mācīšanas jautājumus latviešu pamatskolai un vidusskolai.

2. Rakstu darbi Padomju Latvijā 1919. gadā

(1919. gada janvāris — maijs)

Latviešu skolas attīstības vēsturē nozīmīgs ir 1919. gada Padomju Latvijas periods. Jau padomju varas pirmajās dienās (1919. gada 2.—5. I) Rīgā notiek Latvijas skolotāju delegātu konference. Te pirmo reiz tika iztirzāti jaunās Padomju Latvijas skolas organizatoriskie principi, apspriestas mācību programmas un stundu plānu pamatprincipi. 1919. gada skolotāju konferences materiāli arī ir nozīmīgākais metodiskās literatūras materiāls par latviešu valodas mācīšanu.

1919. gada skolotāju konferencē apspriestajā latviešu va-

⁶⁰ Latviešu skolotāju delegātu kongresa darbība un lēmumi. Tērbatā 8.—13. VI 1919. Tērbata, 1917., 25. lpp.

⁶¹ O. Paegle, Rakstnieks un pedagogs. «Skolotāju Avīze», 1956., 26. I.

loda programmas projektā rakstu darbi tiek paredzēti ar 3. klasi. Rakstu darbu izkārtojums pa klasēm šāds.

3. gads. Diktāti un gramatiski uzdevumi izņemtās vielas «apmērā». Rakstu darbi.

4. gads. Diktāti. Rakstu darbi pēc noteikta temata.

5. gads. Sistematisks (!) diktāts. Rakstu darbi no bērnu dzīves. Dažādi «rakstieni» — vēstules, lūgumi, ziņojumi.

6. gads. Diktāti un rakstu darbi.

7. gads. Diktāti. Apcerējumi par tautas gara mantām.

8. gads. Rakstu darbi par literāriem tematiem.

9. gads. Rakstu darbi un lasāmviela sakarā ar aplūkojamo laikmetu.⁶²

Konferences materiālos protokolēts:

«Valodas sekcija izsaka vēlēšanos, 1) lai bērniem skolā mācītu jauno rakstību, iepazīstinot tos arī ar veco, 2) lai lielaku vērību piegrieztu daiļrunāšanai un 3) lai audzinātāji šī uzdevuma izpildīšanai pienācīgi sagatavotos.»⁶³

Kā redzams no programmas projekta, tad kā septiņgadīgajai skolai, tā vidusskolai nav paredzēta konkrēta rakstu darbu sistēma. Neatšifrēts palicis apzīmējums «Rakstu darbi». Pēdējos trīs mācību gados respektīvi vidusskolas klasēs rakstu darbi ierobežoti tikai literatūras mācīšanas ietvaros, bet pēdējā mācību gadā vispār nav minēts neviens rakstu darbs. Šīs skolotāju konferences materiāli un programmu projekti bija turpmāk apstrādājami un iedzīvināmi skolu praksē, taču padomju varas pastāvēšanas īsajā laikā to nebija iespējams izdarīt.

Kā stāsta laika biedri⁶⁴, tad atsevišķās skolās tomēr šajos nedaudzajos mēnešos ir veikts sasprindzināts radošs darbs. Tā, piemēram, Rīgas 1. vidusskolā, kur par latviešu valodas skolotāju strādāja Leons Paegle, sevišķa uzmanība bijusi pievērsta skolēnu radošās iniciatīvas izraisīšanai latviešu valodā. Pats L. Paegle vadījis jauno literātu grupu un lielu uzmanību pievērsis arī mākslinieciskajai pašdarbībai.

Jaunās Padomju Latvijas darba skolas metodes raksturojamas kā meklējumi gan skolas organizēšanā un vadīšanā, gan arī mācīšanā un audzināšanā.

⁶² Latvijas skolotāju delegātu konference Rīgā 2.—5. I. 1919. g., 32.—37. lpp.

⁶³ Turpat, 37. lpp.

⁶⁴ Ziņas sniegusi tagadējā Rīgas 2. vidusskolas skolotāja T. Priede, 1. vidusskolas skolotāja 1919. gadā.

3. Rakstu darbi buržuāziskās Latvijas skolās

(no 1919. g. līdz 1940. g)

Buržuāziskajā Latvijā latviešu valoda kļuva par oficiālu valsts valodu; latviešu skolās mācības notika latviešu valodā; skolu programās pirmajā vietā paredzēta dzimtā valoda. Tas varēja sekmēt latviešu valodas metodikas izstrādāšanu gan pamatskolai, gan vidusskolai, kā arī atsevišķu metodisku problēmu izvirzīšanu un analīzi.

1919. gadā sastādītā pirmā Latvijas pamatskolu programma.⁶⁵ Šīs programmas ievadā izteikti uzmodinājumi Latvijas skolotājiem uzsākt raženu darbu jaunajos apstākļos, kad latviešu valoda kļuvusi par oficiālu mācību valodu skolās. Programma ietver mācāmo vielu latviešu valodā tikai pamatskolas sešām klasēm. Programā norādīts, ka augstāku skolu jeb, kā teikts programā, papildu skolu (paredzēta divgadīga — 180 stundu gadā) nav vēl iespējams noorganizēt.⁶⁶

Programmas ievadā raksturoti arī zemā izglītības līmeņa cēloņi.

1919. gadā izdotajā programā pamatskolām detalizēti arī rakstu darbi, kas skolēniem jāveic latviešu valodā:

1. gadā — «rakstīšana»,
2. gadā — «atstāstīšana un brīvi domu raksti»,
3. gadā — «diktāti un brīvi rakstu darbi»,
4. gadā — «rakstu darbi ar brīvu un noteiktu tematu»,
5. gadā — «rakstu darbi kā iepriekšējā gadā, pievienojot rakstus, kas vajadzīgi praktiskajā dzīvē»,
6. gadā — «dažādi rakstu darbi.»⁶⁷

No šīs uzskaites noprotams, ka programmas pamatskolām konkrēti paredz četrus rakstu darbu veidus — norakstus (rakstīšana), diktātus, atstāstījumus un sacerējumus. Visi šie rakstu darbi piemēroti gramatikas un literatūras mācīšanai. Taču no programā dotā rakstu darbu saraksta nav redzams, kuri rakstu darbi paredzēti tieši gramatikas mācīšanai. Bez tam daži rakstu darbu veidi nosaukti neskaidri; nav saprotams norādījums «brīvi rakstu darbi» (3. gadā), tāpat — «rakstu darbi par brīvu un noteiktu tematu» (4. gadā) un «dažādi rakstu darbi» (6. gadā).

⁶⁵ Latvijas pamatskolas programma, 1919. g.

⁶⁶ Par šādu stāvokli paskaidrots: «Skolu likumā noteikts, ka papildu skola jāapmeklē 14—16 gadus veciem jauniešiem, kas beiguši pamatskolas kursu, t. i., 6 klases. Taču šādas papildu skolas mums vēl nav un nevar būt, jo nav vēl paaudzes, kas būtu izņēmusi pilnu sešgadīgu pamatskolu. Mums nav pat ne tādas paaudzes, kas pilnu 3—4 klašu programmu pārvaldītu. Tādēļ arī nav iespējams vēl tagad papildu skolās kādu noteiktu programmu uzstādīt.» (Turpat, 120. lpp.).

⁶⁷ Turpat, 20.—23. lpp.

5. mācību gadā norādīts, ka jāpraktizē tādi rakstu darbi, kas vajadzīgi praktiskā dzīvē, tomēr nekāda paskaidrojuma, kādi šie rakstu darbi varētu būt, programma nedod.

No pirmās latviešu valodas mācīšanas programmas redzams, ka buržuāziskās Latvijas pirmās latviešu valodas programmas sastādītājam nav bijuši pietiekami skaidri rakstu darbu jautājumi, tāpat buržuāziskās Latvijas skolas sākumā latviešu valodas skolotājiem nav izvirzītas rakstu darbu organizēšanā kaut cik noteiktas prasības, kas atbilstu latviešu valodas mācīšanas metodikas atzinumiem līdz 1919. gadam.

Tajā pašā 1919. gadā iznāk otrs papildināts Latvijas tautskolas (pirmskolas, pamatskolas un papildu skolas) programmas projekts.⁶⁸ Te latviešu valodas programā minētie rakstu darbi pamatskolai ir jau konkrētāk raksturoti:⁶⁹

1. gadā — noraksti ar un bez pārmaiņām, atbildes uz jautājumiem;

2. gadā — atstāstījumi uz jautājumiem un bez tiem, brīvi domu raksti, rakstiski mēģinājumi izņemtās gramatikas vielas apjomā;

3. gadā — atbildes uz jautājumiem, lasītā atstāstīšana pārgruzītā veidā, diktāti un brīvi domu raksti;

4. gadā — rakstu darbi par brīvu un noteiktu tematu, rakstiski mēģinājumi sakarā ar mācāmo gramatikas vielu un pareizrakstības likumiem;

5. gadā — rakstu darbi kā iepriekšējā gadā, pievienojot rakstu darbus, kas vajadzīgi praktiskā dzīvē (vēstules, dienas grāmata, kvītis, paziņojumi, lūgumi, apliecināšanas u. c.);

6. gadā — dažādi rakstu darbi no dzīves un literatūras.

Papildu skolā paredzēti rakstu darbi jaunās ortografijas mācīšanai un «rakstu darbi ar brīvu un noteiktu tematu».

1919. gada tautskolas programma latviešu valodā tāpat paredz šādus rakstu darbu veidus: 1) norakstus, 2) atbildes uz jautājumiem, 3) atstāstījumus, 4) diktātus, 5) gramatiskus vingrinājumus, 6) sacerējumus, 7) lietišķos rakstus.

Tāpat pamatskolas kursam galvenie rakstu darbi ir minēti. Iebilstams pret dažiem neprecīziem apzīmējumiem, kā — 3. gadā — «brīvi rakstu darbi», 4. gadā — «rakstu darbi par brīvu un noteiktu tematu», 6. gadā — «dažādi rakstu darbi no dzīves un literatūras.» Tāpat kļūdaini no metodikas viedokļa ir arī rakstu darbu izkārtojums. Tā, piemēram, 2. klasē skolēniem pa-

⁶⁸ Latvijas tautskolas (pirmskolas, pamatskolas, papildu skolas) programmas projekts. R., 1919., II izd.

⁶⁹ Turpat, 10.—13. lpp.

redzēts rakstīt «brīvus domu rakstus», bet tikai 3. klasē — diktātus; gramatiski vingrinājumi paredzēti vēl gadu vēlāk. Tas ir pilnīgi pretrunā ar skolēnu patstāvīgo darbu organizēšanas sistematiskuma un pakāpeniskuma principiem. Programmas autoriem nav bijis skaidrs, ar kādiem rakstu darbiem mācāmi skolēni rakstīt, kad un ar kādiem rakstu darbiem attīstāmas skolēnu izteiksmes spējas.

Tomēr, ja pirmo sešu klašu latviešu valodas programā vismaz minēti nepieciešamie rakstu darbi, tad tā sauktajai papildu skolai, kur mācās skolēni pēc pamatskolas beigšanas, rakstu darbu apzīmējums — «rakstu darbi par brīvu un noteiktu tematu» ir pārāk izplūdis. Šis rakstu darbu nosaukums nenorāda skolotājiem, kas un kā būtu organizējams skolēnu rakstu valodas izkopšanai.

Pilnīga neskaidriba rakstu darbu izvēlē vērojama pirmajā vidusskolu reālskolu tipa programu projektā 1921. gadā.⁷⁰ Tur četros mācību gados paredzēti šādi rakstu darbi:

1. gadā — rakstu darbi — apcerējumi par tautas gara mantām un brīvu tematu apstrādāšana;
- 2.—4. gadā — rakstu darbi sakarā ar lasāmas vielas analīzi.

Gramatikas mācīšanās nav minēts neviens rakstu darbs. Tieši tie paši rakstu darbi un tādā pašā formulējumā doti arī reālgimnaziju 1921. gada latviešu valodas programmas projektā.⁷¹ Nemaiņīti jau nosaukto rakstu darbu apzīmējumi un formulējumi sastopami vēl arī 1922., 1926., 1928. gada vidusskolu latviešu valodas programās.

Tātad, lai gan Latvijas vidusskola bija nodibināta un darbojās, dzimtās valodas metodikas izstrādāšanai netika pievērsta pienācīga uzmanība. To spilgti liecina latviešu valodas un literatūras mācīšanas stāvoklis, kādu to 1921. gadā raksturo prof. J. Endzelīns vidusskolas skolotāju kongresā, Viņš pavasara eksāmenos pārliecinājies, ka skolās (domātas vidusskolas) māca tikai rakstniecības vēsturi un nevajadzīgus sikumus, piemēram, kurā gadā un datumā un ar ko rakstnieks precējies. Tādā veidā latviešu valodas mācīšana ir neciešama.⁷²

Šai pašā skolotāju kongresā par latviešu valodas mācīšanas bēdīgo stāvokli vidusskolā ziņo arī Rīgas pilsētas valdes skolu

⁷⁰ Latvijas vispārīzglītojošo vidusskolu programmas (projekts). Realskola. R., 1921., IM izdevums.

⁷¹ Latvijas vispārīzglītojošo vidusskolu programmas (projekts). Reālgimnazija. R., 1921., IM izdevums.

⁷² Valodas jautājums vidusskolas skolotāju kongresā, «Latvijas Sargs», 1921., 196. nr.

nodaļas vadītājs, vaļsirdīgi paziņojot, ka latviešu valodu mācot bez kādām zināšanām pat vācieši un citi svešautieši.

Pirmajās pamatskolu un vidusskolu programās figurē rakstu darbs «brīvie domu raksti». Kā šis sacerējuma veids izmantots skolēnu izglītošanai, varam spriest, uzzinot, ka, piemēram, 1921. gadā vidusskolu absolventi iestāju pārbaudījumos Universitātē ir rakstījuši sacerējumus par šādiem diviem tematiem — «Mežs» un «Manas atmiņas par karu.»⁷³

Buržuāziskās Latvijas latviešu valodas metodiskā literatūra neliecina, ka latviešu valodas mācīšanas jautājumi būtu izvirzīti un analizēti, lai novērstu tos trūkumus, par kuriem samērā daudz tika runāts presē.

1922. gadā izdota latviešu valodas mācīšanas metodika pamatskolām⁷⁴ ar samērā labu pamatskolas latviešu valodas mācīšanas jautājumu apskatu, ieskaitot lasīt mācīšanu, rakstīšanu, glitrakstīšanu, pareizrakstību un domrakstus. Vidusskolām līdz pat 1940. gadam neiznāk ne tikai neviena metodikas grāmata, bet neparādās arī kaut cik nozīmīgi raksti periodikā un presē. Par to, kāds ir bijis 20. gadu sākumā rakstu darbu stāvoklis vidusskolās, liecina K. Dziļlejas ziņojums par latviešu valodas rakstu darbiem mūsu skolās 1923. gadā. Novērtējot pedagogisko izstādi 1922. gadā, autors secina, ka tajā piedalījušās tikai 8 vidusskolas. Vidusskolas izstādījušās šādus rakstu darbus — autobiografijas, literāros un brīvos domrakstus un referātus. K. Dziļleja pārmet vidusskolu skolēnu sacerējumiem pārmērīgu erotismu.⁷⁵

K. Dziļleja 1923. gadā raksta arī par latviešu valodas mācīšanas uzdevumiem un pamatoti kritizē mācību programmas. Viņš izvirza jautājumu par gramatikas vielas atlasīti un par šīs vielas mācīšanas saturu un uzdevumiem.⁷⁶ Raksta autors atgādina lasītājiem Latvijas 3. skolotāju delegātu konferences (kas notikusi 1920. gadā no 7. līdz 10. aprīlim) principiālos atzinumus latviešu valodas mācīšanā. Starp tiem īpaši izdalīti divi: 1) gramatika atzīstama kā praktiska mācība un 2) ar rakstu darbiem jānodrošina valodas stila un gramatiskā pareizība. Šim nolūkam

⁷³ Ziņojums par iestāju pārbaudījumiem augstskolā, ievietots laikrakstā «Latvijas Sargs». 1921., 196. nr.

⁷⁴ K. Dēķens, Latviešu valodas metodika pamatskolām, Rīgā, 1922.

⁷⁵ K. Dziļleja, Latviešu valodas rakstu darbi mūsu skolās, «Mūsu nākotne», 1923. I, 15—10; II 36—44.

⁷⁶ «Cik savā laikā ministrijas sastādītā latviešu valodas programma bija nopietni ņemama, tas redzams, piemēram, no tā, ka pamatskolas programmu krājumā ticības mācībai ar paskaidrojumiem veltītas 19 lappuses, bet latviešu valodas programmai — trīs ar pus. Un vidusskolu programā latviešu valodas programma pastāv no nejausi izkertiem paragrafiem no Milenbaha — Endzelina gramatikas.» (K. Dziļleja, Latviešu valodas uzdevumi. «Skolotāju gada grāmata ar kalendāriju», 1923., 28.—29. lpp.)

izmantojami brīvi domraksti, brīvi diktāti un diktāti kā zināšanu kontroles līdzeklis. Rakstu darbi saistāmi ar dzīves novērojumiem — sarunām, lasamo vielu un praktiskās dzīves vajadzībām.⁷⁷

Sevišķi autors izceļ sintakses mācīšanas uzdevumus.⁷⁸

K. Dziļlejas izteiktie pārmetumi latviešu valodas skolotājiem par gramatikas mācīšanu no mūsdienu metodikas redzes viedokļa ir kritizējami, jo nevaram pievienoties K. Dziļlejas un arī minētās skolotāju konferences atzinumiem, ka gramatikas mācīšanai ir tikai praktiska nozīme. Gramatika uzskatāma par vispārīglītojošu mācību priekšmetu, kam ir arī praktiska nozīme, jo tās zināšanas palīdz attīstīt apzinīgas runas un rakstu valodas iemaņas. Pareizi, ka jāattīsta skolēnu valodas stilistiskā un gramatiskā puse, bet ne jau tikai ar brīviem un literāriem domrakstiem un brīviem diktātiem tas panākams. Šim nolūkam jākalpo rūpīgi pardomātai un mērķtiecīgi izraudzītai veselai rakstu darbu sistēmai, bet tieši šis svarīgākais — rakstu darbu sistēmas jautājums vidusskolās buržuāziskās Latvijas latviešu valodas mācīšanas metodiskajā literatūrā nav izstrādāts.

K. Dziļlejas rakstā pozitīvi vērtējams tas, ka te nospraustas vispārīgās valodas mācīšanas līnijas, pievērsta uzmanība skolēnu valodas attīstīšanai visā latviešu valodas mācīšanas procesā.

Sākot ar 1924. gadu, latviešu valodas mācīšanas metodiskajā literatūrā parādās virkne dažādu autoru rakstu par rakstu darbiem pamatskolā. Tajos izteikti priekšlikumi par iespējamiem rakstu darbu veidiem. Taču autori ik gadus atkārtoti apgalvo, ka rakstu darbi ir visneizkoptākā darba nozare Latvijas skolās. Tā vairāku metodisku rakstu autors O. S v e n n e, runājot par rakstu darbiem skolu praksē, atzīst:

«No visa, kas zīmējas uz latvju valodu kā mācības priekšmetu, rakstu darbi ir vismazāk izkoptā un metodiski nepardomātākā nozare. Loģiski stilistisko rakstu darbu lietu attīstošā nozīme un pilnīgs sistēmas un metodiskās literatūras trūkums šīnī nozarē (pasvitrojums mans — A. G.) — tas jāņem vērā tuvākā nākotnē, ja gribam izkļūt no haotiskā stāvokļa, kāds patlaban valda šīnī nozarē.»⁷⁹

O. Svenne tad nu prasa izstrādāt rakstu darbu sistēmu, konstatējot 1929. gadā, ka pat pareizrakstības mācīšanā nav

⁷⁷ Turpat, 29. lpp.

⁷⁸ «Sintakses kursam bez punktuācijas par galveno uzdevumu jāsprauž skolēnu iepazīstināšana ar literārisku izteiksmi un viņu frazeoloģiskā materiāla pavairošanu.» (Turpat, 30. lpp.).

⁷⁹ O. Svenne, Latvju valoda skolu praksē. «Izglītības Ministrijas Mēnešraksts», 1926., II. nr., 405. lpp.

«valdošā pāvediena; viens skolotājs gramatiku iziet koncentriski, otrs — sistemātiski, viens darbības vārda pareizrakstību izņem 3. klasē, otrs saka, ka to darišot tikai 6. klasē... Šai ziņā mums trūkst sistēmas.»⁸⁰

Pazīstamais skolotājs un vairāku mācību grāmatu autors J. Broka arī savos metodiskajos rakstos uzsver nepieciešamību aktīvāk un apzinīgāk iesaistīties latviešu valodas skolotājiem sava priekšmeta mācīšanā. Runājot par latviešu valodas mācīšanas uzlabošanu, J. Broka atzīst, ka labas sekmes var nodrošināt tikai pašu skolotāju dziļi pardomāts un apzināti mērķtiecīgs darbs.⁸¹

Prasību pēc rakstu darbu sistēmas izteikuši arī vairāki citi skolotāji un metodiķi buržuāziskajā Latvijā.⁸²

1933. gadā referātu sakopojumā par tematu «Kā mācāmi rakstīt domraksti» iespiests J. Jansona raksts «Latviešu valodas rakstu darbi ģimnāzijās».⁸³ No raksta varēja beidzot gaidīt kaut cik plašāku un konkrētāku latviešu valodas mācību darba analīzi un ierosinājumus vidusskolu skolotājiem. Taču autors aprobežojas tikai, galvenokārt, ar trūkumu konstatēšanu:

«Nav mums arī piedzīvojumu un kaut cik noformētu meto-
disku atziņu par to, kā būtu jāmāca. To varētu novērst, ja skolotāji laiku pa laikam sapulcētos un pārrunātu sava darba veiksmes un neveiksmes, lai tā cits no cita mācītos. Pamat-
skolās skolotājus uz šādām konferencēm vismaz dažas reizes
gadā sasauc inspektors, bet ģimnāzijas skolotājiem
šādu konferenču nav (pasv. — A. G.), un paši viņi arī
nenorganizējas. Ja arī šādi jautājumi tiek kur pārrunāti, tad
tādas sanāksmes apmeklē mazā skaitā.»⁸⁴

Par rakstu darbu zemo līmeni pēc J. Jansona domām atbildīga arī Latvijas Universitāte, kur «... metodiskā puse ... nav labi izkopta.» J. Jansons pamatoti pārmet Izglītības ministrijai, ka agrāk ministrijā bijis inspektors un grāmatu vērtēšanas komisija, bet tagad (1933. g.) to arī vairs neesot, katrs varot strādāt, kā viņš protot un jūtot.⁸⁵

Raksta beigās autors izsaka dažus ierosinājumus. Viņš ieteic ģimnāzijas 1. klasē brīvus domrakstu tematus un referātus

⁸⁰ O. Svene, Latviešu valodas mācīšana. «Latvis», 1929.

⁸¹ J. Broka, Latviešu valodas mācības (gramatikas) nozīme un pasniegšanas metode. «Tautas audzināšana», 1927., 20. lpp.

⁸² Piemēram, P. Mežulis, Par rakstu darbiem tēvu valodā. Rakstu krājums «Kā mācāmi rakstīt domraksti», 1933., 55. lpp.

⁸³ J. Jansons, Latviešu valodas rakstu darbi ģimnāzijās. «Kā mācāmi rakstīt domraksti», 1933., 55. lpp.

⁸⁴ Turpat, 55. lpp.

⁸⁵ Turpat, 55. lpp.

par folkloru, 3. un 4. klasē «stingri karot» pret fražainu valodu, lai darbus veiktu glioti, ievērojot interpunkciju un labu stilu. Arī rakstu darbu vērtēšanā jāpievērš uzmanība rakstu darbu stilam, saturam, interpunkcijai un apdarei⁸⁶.

Tas arī ir viss, ko pasaka J. Jansons par rakstu darbu mācīšanas uzlabošanu latviešu valodā. Patiesi pesimistisko noskaņu nespēj izkļiedēt vispārīgie aizrādījumi par to, kam jāpievērš uzmanība. J. Jansona labi sāktajā rakstā trūkst kaut cik pilnīgākas vidusskolu darba trūkumu un šo trūkumu cēloņu analīzes, tajā nav parādītas tipiskākās rakstu darbu nepilnības, nav neviena konkrēta ierosinājuma un padoma, kā strādāt. Rakstā nav arī stingri izvirzītu prasību Izglītības ministrijai.

Tomēr būtu netaisni J. Jansonam un vēl daži minētajiem autoriem tikai pārmest to, ka viņi nav nekā konkrēta ieguldījuši latviešu valodas mācīšanas metodiskajā literatūrā vidusskolām, ka viņi vairākkārt konstatējuši tikai rakstu darbu metodikas trūkumu vidusskolām, ka viņi tikai pārmetuši skolotājiem pasivitāti un apzinīguma trūkumu latviešu valodas un sevišķi rakstu valodas izkopšanas ziņā. Jāievēro, ka latviešu valodas mācīšanas metodika vidusskolām bija neizpētīts lauks, ka nebija nekāda teorētiskā pamata šīs metodikas izstrādāšanai. Tas, ka minētie raksti, kuros runāja par būtiskiem trūkumiem latviešu valodas mācīšanā, parādījās, liecina par to, ka apzinīgākie un aktīvākie skolotāji prata pareizi novērtēt latviešu valodas mācīšanas stāvokli, bet viņu atzinumus neuzklausīja un neizdarīja vajadzīgos secinājumus tās iestādes un tie darbinieki, kas tieši bija atbildīgi par latviešu valodas mācīšanu jaunajās latviešu vidusskolās. Kā redzams no J. Jansona raksta, vidusskolas skolotāji netika organizēti un vadīti, viņu darbs bija atstāts pašplūsmei, tāpat kā novārtā atstāts ir bijis metodiskais darbs Latvijas Universitātē, kas sagatavoja lielo vairumu vidusskolas latviešu valodas skolotāju.

Turpmākajos gados par rakstu darbu stāvokli vidusskolās metodiskajā literatūrā neparādās kādi nozīmīgi atzinumi. 1934. gadā skolotājs J. Pilāps Jelgavā izdod latviešu valodas metodikas konspektu⁸⁷, kas ietver tikai pamatskolas latviešu valodas mācīšanas jautājumus, sākot ar lasīt un rakstīt mācīšanu. Tāpat tikai pamatskolas mācīšanas jautājumus aplūkojis V. Ramāns savā latviešu valodas un pareizrakstības mācīšanas metodikā», kas iznāca pirmajā izdevumā jau 1927. gadā.⁸⁸

Rakstu darbi V. Ramāna un J. Pilāpa metodikās aplūkoti

⁸⁶ Turpat, 57. lpp.

⁸⁷ Skat. J. Pilāps, Latviešu valodas metodika. Konspekts. Jelgavā, 1934.

⁸⁸ Skat. V. Ramāns, Latviešu valodas mācības un pareizrakstības metodika. Rīgā, 1927. g. I izd., 1938. g. II izd.

un izstrādāti samērā plaši, bet šīs atziņas piemērotas un attiecināmas tikai uz pamatskolu. Šai ziņā nozīmīgāka bija 1901. gadā iznākusi M. Ķuržēna latviešu valodas mācīšanas metodika, jo tajā vismaz rakstu darbu organizēšanas un mācīšanas jautājumi bija aplūkoti tā, ka deva iespēju dotās atziņas izmantot arī vidusskolas skolotājiem. Kā redzams no tālākās latviešu valodas mācīšanas metodikas attīstības, M. Ķuržēna vērtīgie pētījumi un secinājumi izmantoti ļoti maz. Tas izskaidrojams lielā mērā ar latviešu valodas mācīšanas metodikas vēstures trūkumu.

1935. gadā izstrādātas jaunas ģimnāziju programmas, kas stājas spēkā pēc 1928. gada programām.⁸⁹ Šajās programās pirmo reizi bez gramatikas vielas vidusskolā paredzēta stila mācība un interpunkcija. Programā atsevišķa nodaļa paredzēta rakstu darbiem, tur izvirzītas galvenās obligātās prasības rakstu darbu izvēlei un organizēšanai.⁹⁰

Pēc šīs programmas varēja gaidīt jau konkrētus metodiskus rakstu darbu sistēmas izstrādājumus, tomēr tādi neparādījās. Liekas, Izglītības ministrija bija apmierinājusies ar prasību izvirzīšanu, bet nedomāja par konkrētu palīdzību skolotājiem.

Novērtējot buržuāziskās Latvijas rakstu darbu metodikas mantojumu, jāatzīst, ka novārtā bija atstāta latviešu valodas mācīšana vidusskolā. Latvijas Izglītības ministrija ir bijusi vienaldzīga pret dzimtās valodas metodikas jautājumiem vidējās mācību iestādēs. Ar šo vadošo izglītības iestāžu pasivitāti izskaidrojams arī tas, kā norādīja J. Jansons 1933. gadā, ka vidusskolu skolotājiem nav organizētas kopīgas sanāksmes, vidusskolas darba jautājumi nav vispār apspriesti un visos 20 buržuāziskās Latvijas gados tikai nedaudzi autori rakstījuši par latviešu valodas mācīšanas jautājumiem vidusskolā.

Dotajā apskatā par rakstu darbiem buržuāziskās Latvijas skolā galvenokārt izmantota metodiskā literatūra un latviešu

⁸⁹ Ģimnāziju programmas. Rīgā, 1935., IM mācības līdzekļu nodaļa.

⁹⁰ «Rakstu darbu mērķis — vingrināt skolēnus pareizā, sakarīgā un daiļā izteiksmē, palīdzot nostiprināt lietišķās zināšanas. Rakstu darbu temati var būt gan izraudzīti no literatūras, kas atbilst attiecīgās klases kursam, gan arī ar kursu nesaistīti vispārīgās izglītības jautājumos. Klasē vēlams izpildīt vairāk domrakstu (2—3 trimestri). Lai skolēniem būtu iespējams plašāk un dziļāk par kādu tematu izteikties, tad domraksti izstrādājami arī mājā (1—2 trimestri). Pareizrakstības, interpunkcijas nostiprināšanai jaunākajās klasēs praktizējami diktāti. Izpildāmi tulkojumi no tās svešvalodas, kuru skolēni vislabāk prot. Tas jā dara saskaņā ar šīs svešvalodas skolotāju. Skolēni jā pieradina turēties pie temata un izteikt savas domas plānveidīgi. Var likt stundas atbildēt arī ar rakstu (vai nu visai klasei vai atsevišķiem skolēniem), sevišķi kādas kursa daļas vai rakstnieku darbu apskates beigās. Jā raugās uz rūpību un glitumu rakstu darbos. Tipiskās rakstu darbu kļūdas pārrunājamas klasē.» (Ģimnāziju programmas, R., 1935., IM māc. līdz. nodaļa, 33. lpp.).

valodas programas. Taču šis vēsturiskais apskats nevar būt pilnīgs tai ziņā, ja ievērojam, kā šajās oficiālajās programmās un buržuāziskajai ideoloģijai pakļautajos pedagoģiskajos žurnālos un presē vispār atspoguļojas arī buržuāziskās skolas reakcionārā politika. Buržuāziskās Latvijas metodiskā literatūra nevarēja parādīt patieso stāvokli un labākās tradīcijas, kādas izveidojās Latvijas skolās progresīvo skolotāju darbā. Progresīvie latviešu valodas skolotāji jau buržuāziskās Latvijas laikā, kā apliecina skolotāji-praktiķi, savā patstāvīgajā darbā strādājuši ar lielu radošu iniciatīvu, un kontroles trūkums no buržuāziskās Latvijas Izglītības ministrijas puses tieši ir sekmējis vairāku skolotāju patstāvīgā un radošā darba izveidošanos. Tā, piemēram, toreizējā Daugavpils 1. vidusskolas skolotāja M. Andersone (strādājuši šajā vidusskolā no 1934. gada) stāsta, ka viņu skolā skolotāji pat saņēmuši krievu padomju metodisko literatūru, regulāri iepazīnušies ar žurnālu «Народная школа». M. Andersone norāda, ka praktiskais darbs skolās ir bijis labāks, nekā to atspoguļoja buržuāziskās Latvijas metodiskā literatūra. Šo atziņumu netieši atbalsta arī Latvijas skolotāju savienības vēstures materiāli.

Šajā savienībā ir bijušas apvienotas daudzas latviešu skolotāju arodbiedrības, kas uz vietām veikušas lielu metodisku darbu. Latvijas skolotāju savienības vēstures materiālos⁹¹ uzzinām, ka skolotāju arodbiedrības organizējušas skolotāju kursus un skolotāji tajos piedalījušies ar lielu interesi. (Kā redzējam, tad Izglītības ministrijas organizētajos pasākumos aktivitāte nav bijusi liela, par ko metodiskajā literatūrā ir daudz sūdzību.) Ar skolotāju arodbiedrību iniciatīvu uzsākta savstarpēja hospitēšana un stundu analīze, te likti pamati arī skolotāju metodiskā darba apvienībām. Tā, piemēram, par Aizputes apriņķa skolotāju biedrības darbu kādā protokolā teikts, ka svētdienās skolotāji organizējuši paraugstundas, ieradušies uz tām pat no 18 verstu liela attāluma.

«Iespaidis tāds, ka skolotāji nav mierā ar tagadējo, tie sāk kritizēt un novērtēt savu darbu, tie grib meklēt ko labāku. Un par to ir prieks.»⁹²

Skolotāju savienības vēsturē atzīmēts, ka savstarpēju hospitēšanu organizējušas Biržu, Aizputes, Embūtes, Tukuma, Ilūkstes, Jēkabpils skolotāju arodbiedrības, skolotāju kursus organizējusi Alūksnes skolotāju biedrība 1926. gadā, kur Fr. Jansons lasījis referātu par latviešu valodas metodiku. Skolotāju konferences organizējusi Tukuma apriņķa skolotāju arodbiedrība. Kul-

⁹¹ Latvijas Skolotāju Savienība. 1917.—1927., 10 gadu darbības atcerei. Sastādījis K. Dēkēns. Rīgā, 1927.

⁹² Turpat, 103. lpp.

dīgas skolotāju arodnieciskā biedrība 1923. gadā organizējusi skolēnu darbu izstādi.

Sie materiāli liecina, ka latviešu valodas mācīšana atsevišķās skolās bija labi izveidota, tikai skolotāju pieredze netika vākta un vispārināta.

Tiešais vidusskolas skolotāju darbs parādās arī vidusskolu darbības pārskatos. Tā, piemēram, Rīgas pilsētas 3. ģimnāzijas 15 gadu darbības pārskatā ievietots šīs skolas skolotājas A. Kārklīņas raksts «Vērojumi par skolnieku sacerējumiem skolā».⁹³ Viņa pareizi uzsver sacerējumu nozīmi skolēnu vispusīgā attīstīšanā. Sajā sacerējumu mācīšanas apskatā pareizi izvirzīti arī literatūras mācīšanas metodikas jautājumi, jo tieši literatūras stundās skolēniem jā māca apzinīgi vērot, domāt, pārdzīvot un spriest un savus patstāvīgos spriedumus izteikt sakarīgā stāstījumā. Interesants un daudzpusīgi izvērstas latviešu valodas mācīšanas darbs ir bijis Rīgas 4. vidusskolā. Toreizējā 4. vidusskolas skolotāja M. Saule-Sleine stāsta, ka šajā skolā latviešu valodas skolotāji jau toreiz panākuši, lai arī citu priekšmetu skolotāji pievērstu vajadzīgo uzmanību skolēnu valodai. Skolēnu valodas kultūras celšanas darbs šajā skolā bijis organizēts ļoti vispusīgi — gan klasē, gan sevišķi latviešu valodas pulciņā. Tā, piemēram, skolēni katrā klasē reģistrējuši runas kļūdas, rakstījuši referātus par novērotām valodas kļūdām veikalos un citās sabiedriskās vietās, katrs pulciņa biedrs mācību gada laikā rakstījis arī vienu patstāvīgu referātu par kādu literatūras tematu; referāti nolasīti pulciņu sanāksmēs. Vecākajās klasēs skolēni izrakstījuši no avizēm kļūdainus piemērus, un šis darbs lielā mērā skolēnus pieradinājis apzinīgi vērot valodu un kritiski uzvert gramatiski un stilistiski nepareizas formas.

Skolotāja M. Saule-Sleine atzīmē, ka liels traucēklis darbā ir bijis vingrinājumu un diktātu trūkums, bet skolotāji paši tos sastādījuši konkrētajām klasēm.

Atzīmējums, ka 3. un arī 4. vidusskolā valodas attīstīšanas nolūkā praktizēts tulkojums kā valodas vingrinājums, lai skolēni, tulkojot no svešvalodas latviešu valodā, iegūtu latviski pareizas izteiksmes iemaņas.

Novērtējot buržuāziskās Latvijas periodu latviešu valodas mācīšanas metodikas attīstībā, varam secināt, ka rakstu darbu metodikas teorijas izstrādāšanā, salīdzinot ar tiem atzinumiem, kādi parādījās jau 19. gadsimta beigās un 20. gadsimta sākumā, buržuāziskajā Latvijā tika paveikts tomēr ļoti maz. Ja 20. gadsimta sākumā strauji sāka attīstīties metodika kā zinātne, bija vērojama par to nopietna interese un atsaucība skolotāju ma-

⁹³ Rīgas pilsētas 3. ģimnāzijas 15 gadu darbības pārskats. Rīgā, 1934., 22. lpp.

sās, tad buržuāziskās Latvijas laikā vērojams apstākums un pasivitāte. Tomēr progresīvo skolotāju darba tradīcijas un pieredzes mantojums rakstu darbu metodikā ir vērtīgs ieguldījums turpmākajā darbā latviešu valodas metodikas izstrādāšanā vidusskolām.

4. Rakstu darbi Padomju Latvijas skolās

(Rakstu darbu jautājuma nostādne Padomju Latvijas skolās)

Padomju Latvijas skolu mācību plānos un visu priekšmetu programās izdarītas dziļas un radikālas pārmaiņas, lai visi skolas vecuma bērni un jaunieši varētu apgūt patiesu izglītību un, ar šīm zināšanām apbruņoti, aktīvi iesaistīties Padomju Latvijas jauncelsmes darbā.

Pārstrādāta tika arī latviešu valodas un literatūras programma. Vispirms vajadzēja noskaidrot galvenos pamatprincipus, uz kuriem balstīties, izstrādājot jauno latviešu valodas un literatūras programmu. Šo pamatprincipu analīzei veltīts M. Andersones raksts «Padomju Latvijas Skolā» 1941. gadā.⁹⁴ M. Andersone skaidri formulē jaunās Padomju Latvijas skolas latviešu valodas un literatūras mācīšanas mērķus un uzdevumus:

«Mums jāaudzina vērtīgi sociālistiskās valsts pilsoņi, kas ne tikai prastu pareizi savā dzimtajā valodā runāt un rakstīt, bet kas būtu jau aizsnieguši zināmu valodas kultūras attīstības pakāpi un spētu to veidot tālāk ar savas dzīvās runas, kā arī rakstu paraugiem.»⁹⁵

Rakstā norādīts, ka toreizējā latviešu valodas un literatūras programma vēl stipri teorētiska.⁹⁶

Šie minētie trūkumi pilnā mērā attiecināmi arī uz vidusskolu. Autore pareizi pasvītro, ka, «ja, iestājoties vidusskolā, gramatikas un valodas izpratnes skolēnam nav, tad vidusskola maz viņam šai ziņā var palīdzēt. Teorētiski viņš daudz ko vēl mācās klāt, bet praktisko vingrinājumu iespēja šeit vēl mazāka... Patstāvīgais skolēnu darbs un vingrinājumi ir tikai nejauša piedeva.»⁹⁷

Autore M. Andersone aicina radikāli pārkārtot latviešu va-

⁹⁴ M. Andersone. Daži vārdi par latviešu valodas mācīšanu skolās. «Padomju Latvijas Skola», 1941., 3. nr.

⁹⁵ Turpat, 33. lpp.

⁹⁶ «... mācoties latviešu valodu, skolēni iegūst lielu krājumu teoretisku zināšanu, bet maz tiem ir iespēju praktiski vingrināties, ar vingrinājumiem nostiprināt savas zināšanas un mācīties tās izlietot, izprast valodas kultūru un uzņemt to sevī. Maz iespēju skolēniem nodoties patstāvīgam darbam, atīstīt patstāvīgas domāšanas un vērtēšanas prasmi.» (Turpat, 33. lpp.).

⁹⁷ Turpat, 34. lpp.

loda un literatūras mācīšanu, saistīt gramatikas teorētisko vielu ar valodas praksi, kopt un veidot skolēnu valodas kultūru.

Jāatzīmē, ka visā latviešu valodas mācīšanas metodiskajā literatūrā šis ir pirmais raksts, kurā konkrēti un tieši runāts arī par latviešu valodas mācīšanas uzdevumiem vidusskolā, norādīti raksturīgākie trūkumi un izvirzīts valodas kultūras celšanas uzdevums. Pareizi rakstā uzsvērts, ka valodas kultūras celšana ir ilgstošs visa mācību laika uzdevums, ko nevar sasniegt uzreiz, bet ka izkopta skolēnu valoda ir ilga, sistemātiska un nopietna darba rezultāts.

Šajā pašā gadā rakstu krājumā «Padomju Latvijas Skola» parādījās arī citi raksti par skolēnu valodas kultūras izkopšanu vidusskolā.⁹⁸ J. Stengrevica rakstā «Teikumu shematizēšanas metode» pirmo reizi doti konkrēti norādījumi par teikumu shematisku attēlošanu, šeit viņš atsaucas arī uz jauno programmu prasībām.⁹⁹

Plašā un vispusīgā rakstu darbu uzskaitē, kā arī valodas kultūras jautājuma izcelšana septiņgadīgajā skolā un vidusskolā ir jaunās Padomju Latvijas skolas pirmie latviešu valodas un literatūras mācīšanas attīstības virziena rādītāji.

Fašistiskās okupācijas režīms pārtrauca šo jauno, labi ievadīto latviešu valodas un literatūras mācīšanas darbu. Tikai pēc fašistisko okupantu padzišanas no Latvijas, kad atjaunojās padomju vara, tika turpināts latviešu skolas veidošanas darbs, kurā organiski iekļaujas arī latviešu valodas mācīšana, kas nepieciešama, lai izkoptu mūsu nacionālās kultūras formu — valodu tik pilnīgi, ka ar to varētu izteikt sociālistiskās kultūras dziļo un vispusīgo saturu.

1945. gadā tiek izdotas jaunas latviešu valodas un literatūras programmas. Šo programmu paskaidrojumos starp citu teikts: «Tomēr, mācot gramatiku, nedrīkst aizmirst, ka arī vidus-

⁹⁸ J. Āboliņš, Stila kultūra latviešu domrakstā. «Padomju Latvijas Skola», 1941., 6. nr., 30.—32. lpp.

⁹⁹ «Latviešu valodas programma paredz... tā saukto valodas kultūru. Par šo valodas mācīšanas nozari programmas paskaidrojumos ir tuvāki norādījumi. «Valodas kultūras mērķis — attīstīt un izkopt bērnu valodu. To panāk

1) vairojot vārdu krājumu,

2) veidojot un kārtojot teikumus.

Līdzekļi: daiļdarbu lasīšana, mācīšanās no galvas, atstāstīšana, domraksti, dažāda veida gramatiski un stilistiski vingrinājumi (pasvitrojums mans — A. G.), atstāstījumi, deformētu tekstu korigējumi, valodas kļūdu labojumi, sistemātiska domu izteiksme (plāna izstrādāšana un turēšanās pie tā) u. c. Protams, ka ar valodas kultūru jānodarbojas ne tikai nepilnās vidusskolas 5. un 6. klasē, bet jau no pamatskolas 1. klases; šis darbs jāturpina arī nepilnās vidusskolas 7. un pilnās vidusskolas 8.—10. klasēs.» (J. Stengrevics, Teikumu shematizēšanas metode. «Padomju Latvijas Skola», 1941., 6. nr., 33. lpp.).

skolā tā, pirmkārt, ir līdzeklis, lai sekmētu skolēnu valodas izpratni un attīstību, lai iemācītu viņus pareizi runāt un rakstīt. Tāpēc sevišķa uzmanība visās (pasvītrojums mans — A. G.) klasēs jāveltī valodas struktūras analīzei, pareizrakstības un stila pilnīgai izkopšanai un pareizai literārai izrunai.»¹⁰⁰

No rakstu darbiem, sākot ar 1949. gadu, latviešu literatūras programā minēts sacerējums kā galvenais rakstu darba veids vidusskolā.¹⁰¹ Ieteikti arī īpaši sacerējumu tipi — daiļdarbu satūra sakarīgs atstāstījums, vienkāršs raksturojums, raksturojums ar analīzi un vispārinājumu, plašāki sacerējumi par rakstnieka literārās darbības posmiem, literāri un sabiedriski publicistiski temati ar audzinošu nozīmi.

Prasība mācīt skolēnus izteikties vārdos un rakstos, izmantojot gramatiku savas valodas veidošanā, sevišķi tiek pastiprināta pēc diskusijas laikrakstā «Pravda» par valodniecības jautājumiem 1950. gadā. Tā 1951. gada latviešu valodas programā teikts:

«Vidusskolas gramatikas kursam jāsekmē skolēnu valodas attīstība, jānostiprina viņu zināšanas preizrakstībā un pieturas zīmju lietošanā, kā arī prasmes izteikties gan rakstos, gan vārdos; tāpēc gramatikas teorētiskais kurss saistāms ar teikumu analīzi, ar vingrinājumiem pareizrakstībā un interpunkcijā, ar stila un pareizas literāras runas izkopšanu.»¹⁰²

1955. gada latviešu valodas vidusskolas programās vēlreiz uzsvērtā nepieciešamība izkopt skolēnu runas un rakstu prasmi, kas ir pamats arī citu mācību priekšmetu sekmīgai apguvei.¹⁰³

No visiem programu paskaidrojumu citējumiem redzams, ka latviešu valodas mācīšanas uzdevumi kļuvuši arvien konkrētāki, precīzāki un noteiktāki. Skolēnu rakstu valodas un stila izkopšana kļuvusi par vienu no centrālajiem jautājumiem latviešu valodas mācīšanā. Latviešu valodas mācīšana vidusskolā kļuvusi organizēta, pakļauta stingrām prasībām un mērķtiecīga. Programā izvirzītās prasības skolotājiem liek domāt arī par skolēnu rakstu valodas izkopšanu.

¹⁰⁰ Latviešu valoda un literatūra. Vidusskolu programma 8.—12. kl., R., 1945., 3. lpp.

¹⁰¹ Latviešu literatūras programma. R., 1949., 1950., 1951., 1952., 1953., 1954., 1955.

¹⁰² Latviešu valodas programma VIII—XI klasēm. Rīgā, 1951., 4. lpp.

¹⁰³ «Zināšanas (domātas gramatikas — A. G.) attiecīgi padziļināmas, ciešāk saistot valodas parādības ar stila īpatnībām un valodas attīstības jautājumiem, pilnīgāk parādot skolēniem valodas sabiedrisko nozīmi, valodas bagātību un daļumu, radot dziļāku valodas kultūras izpratni.» (Latviešu valodas programma. Rīgā, 1955., 3. lpp.)

Pēc vēsturiskajiem PSKP 21. un 22. kongresa lēmumiem par skolas sakaru nostiprināšanu ar dzīvi vēl pilnīgāk precizēta un izstrādāta arī latviešu valodas programma un rakstu darbu sistēma. Tā 1959. gadā izdotajā latviešu valodas programā jau pilnīgi konkrēti skolotājiem norādīti šādi rakstu darbi:

- 1) rakstveida analīze;
- 2) vingrinājumi skolēnu vārdu krājuma aktivizēšanai, vārdu un formu izvēles attīstīšanai, teikumu un sakarīga teksta izveidošanai;
- 3) diktāti: kontroles diktāti, paskaidrojamie diktāti, izlases diktāti, radošie un brīvie diktāti;
- 4) atstāstījumi un īsāki sacerējumi ar zināmu gramatisku uzdevumu, piemēram, ar darbības vārdu laiku maiņu, ar tiešās un netiešās runas lietošanu;
- 5) lietišķie raksti.¹⁰⁴

Visi minētie rakstu darbi pašlaik plaši tiek popularizēti pedagogiskajā presē, skolotāju konferencēs un sanāsmēs, par to izstrādāšanu un organizēšanu skolotājus sistemātiski instruē gan Skolu zinātniski pētnieciskā institūta Latviešu valodas sektors, gan Skolotāju kvalifikācijas celšanas institūts, gan arī P. Stučkas Latvijas Valsts universitātes Latviešu valodas katedras docētāji. Vistuvākajā laikā paredzams, ka skolotāju rīcībā būs arī dažādu valodas vingrinājumu krājums vidusskolai.

Sākot ar 1944. gadu, latviešu pedagogiskajā literatūrā publicēta virkne nozīmīgu rakstu par rakstu darbiem skolēnu valodas izkopšanai vidusskolā. Pie tādiem pieskaitāmi A. Ozola apcerējumi «Daži stilistiski vingrinājumi dzimtās valodas stundās» un «Rakstu darbu sistēma 5.—7. klasei».¹⁰⁵

Šajos rakstos autors pareizi uzsver, ka stilistiskie vingrinājumi latviešu valodas mācīšanā pieder pie novārtā atstātiem rakstu darbiem, lai gan tie «visciešāk saistās ar skolēnu valodas attīstību un kultūru». A. Ozols norāda, ka metodiskā ziņā tie ir pāreja no gramatiskiem rakstu darbiem, kādi ir noraksti, diktāti un gramatiski vingrinājumi, uz literāriem rakstu darbiem — atstāstījumiem un domrakstiem. Par stilistisko vingrinājumu mērķi A. Ozols pareizi uzskata vārdu krājuma kuplināšanu, organizēšanu un aktivizēšanu.

Stilistisko vingrinājumu pilnīgāku klasifikāciju A. Ozols izstrādājis rakstā «Rakstu darbu sistēma 5.—7. klasei», taču jāatzīmē, ka savā nākošajā rakstā «Rakstu darbu sistēma

¹⁰⁴ Latviešu valodas programma. Rīgā, 1959., 7. lpp.

¹⁰⁵ A. Ozols, Daži stilistiski vingrinājumi dzimtās valodas stundās. «Padomju Latvijas skola», 1948., 3. nr.

A. Ozols, Rakstu darbu sistēma 5.—7. klasei. «Pad. Latvijas skola», 1949., 6. nr.

8.—11. klasei» autors vairs stilistiskos uzdevumus neieteic un tālāk neizstrādā, bet pievēršas galvenokārt detalizētam plašāko rakstu darbu — sacerējumu un atstāstījumu apskatam.¹⁰⁶

Skolēnu rakstu valodas izkopšanas jautājumiem vidusskolā pievērsušies daudzi republikas skolotāji, popularizējot līdz šim mazāk pazīstamus rakstu darbu veidus.¹⁰⁷ Skolēnu rakstu valodas analīze jau kļuvusi par tradīciju mūsu periodiskajā presē. Tā ik gadus pēc uzņemšanas pārbaudījumiem dažādās Padomju Latvijas augstskolās tiek publicēti raksti par galvenajiem trūkumiem abiturientu literatūras zināšanās un rakstu valodā.¹⁰⁸ Visi šie pētījumi un apcerējumi ietver arī norādījumus, ieteikumus un vispārinājumus, kas lielā mērā sekmē latviešu valodas skolotāju darba uzlabošanu.

Latviešu valodas mācīšanas uzlabošanu Padomju Latvijas skolās ievērojami sekmē arī bagātīgi pieejamie Krievijas un citu padomju republiku skolotāju darba pieredzes pētījumi un atziņumi, kā arī izstrādātā krievu valodas kā dzimtās valodas mācīšanas metodika. Krievu metodiskās literatūras atziņas bijušas par pamatu vairāku metodisku jautājumu izvirzīšanai latviešu metodiskajā literatūrā un skolu praksē. Tādi jautājumi ir, piemēram, skolēnu valodas kultūras celšana, leksikas mācīšana, pareizrakstības izkopšana un arī rakstu darbu sistēmas izstrādāšana.

Padomju laikā tiek apkopota un vispārināta arī skolotāju darba pieredze un regulāri sniegta palīdzība latviešu valodas skolotājiem. So darbu veic Skolu zinātniski pētnieciskais institūts un Skolotāju kvalifikācijas celšanas institūts. Nozīmīgs pasākums ir Skolu zinātniski pētnieciskā institūta ik gadus regulāri organizētie pedagoģiskie lasījumi, kuros nolasītie referāti publicēti atsevišķās brošūrās.¹⁰⁹ Pašlaik skolotāju un metodiķu kolektīvs ir izstrādājis latviešu valodas mācīšanas metodiku 5.—7. klasēm un rakstu darbu metodiku literatūras mācīšanai.

¹⁰⁶ A. Ozols, Rakstu darbu sistēma 8.—11. klasei. «Padomju Latvijas Skola», 1949., 7. nr.

¹⁰⁷ J. Baltkājs, Sacerējumi pēc gleznas. «Padomju Latvijas Skola», 1956., 6. nr.

H. Grase un V. Vanags, Izkopsim valodas stilu skolēnu sacerējumos. «Padomju Latvijas Skola», 1956., 3. nr.

A. Greitjāne, Diktāti — skolēnu valodas kultūras celšanas līdzeklis. «Padomju Latvijas Skola», 1956., 11. nr.

A. Greitjāne, Novērsisim šablonu skolēnu sacerējumos. «Padomju Latvijas Skola», 1957., 6. nr.

¹⁰⁸ Piemēram, V. Bārzdīna un L. Banka, Novērsisim trūkumus vidusskolu absolventu sacerējumos. «Padomju Latvijas Skola», 1957., 9 nr.

¹⁰⁹ Latviešu un krievu valodas mācīšanas jautājumi. Rīgā, 1954.

A. Greitjāne, Gramatiski stilistiski vingrinājumi. Rīgā, 1957. Par skolēnu valodas kultūru. Rīgā, 1957.

Pēc PSKP 21. un 22. kongresa vēsturiskajiem lēmumiem latviešu valodas skolotāji un metodikī pārkārto un uzlabo latviešu valodas mācīšanu, lai skolēni dzimto valodu jau pilnībā apgūtu septiņgadīgajā skolā, bet vidusskolā varētu galveno uzmanību pievērst vispusīgai valodas kultūras izkopšanai.

А. К. ГРЕЙТЪЯНЕ

ИСТОРИЯ РАЗВИТИЯ ПИСЬМЕННЫХ РАБОТ ПО ЛАТЫШСКОМУ ЯЗЫКУ

КРАТКИЕ ВЫВОДЫ

Выбор письменных работ зависит от целей и задач обучения родному языку. Поэтому, рассматривая систему письменных работ в историческом развитии, необходимо проследить преподавание латышского языка в школах Латвии, а, следовательно, коснуться истории развития нашей школы: за период до Великой Октябрьской социалистической революции, в Советской Латвии в 1919 году, в буржуазной Латвии и с 1940 года.

Право на образование до середины XIX века латышскому народу приходилось отвоевывать в острой борьбе с немецкими помещиками и духовенством. Изучение латышского языка в первых латышских школах ограничивалось только обучением чтению и письму.

С 50-х гг. XIX века, в связи с развитием капитализма, господствовавшие в Прибалтике немцы сочли необходимым несколько расширить начальное образование латышского населения. Немецкие пасторы стали пропагандировать необходимость обучения латышей начатками знаний и в 1857 году пастор Г. Браже издал методические указания о том, как латышам обучаться письму.

В 80-е годы прошлого столетия, когда в Латвии укрепилась капиталистическая экономика и сложилась латышская буржуазия, в латышских школах выдвигается требование к письменным работам как средству всестороннего развития учеников, в связи с чем в методической литературе часто упоминаются и рекомендуются сочинения, выходят в свет также и первые книги, обучающие писать сочинения.

О начале разработки системы письменных работ в латышской методической литературе можно говорить лишь после выхода в свет первой методики преподавания латышского языка в 1901 г., автором которой является М. Кюрзен. Он

впервые предлагает определенную систему письменных работ. Все письменные работы делятся им на две группы: 1) письменные работы по орфографии, 2) письменные работы по выработке стиля.

Новый этап в методике преподавания латышского языка связан с революцией 1905 г., когда латышская революционная интеллигенция выдвинула требование о создании латышской демократической школы с обучением на родном языке. До этого времени в латышских школах обучение велось в основном на немецком языке или же, начиная с середины 80-х годов прошлого столетия, на русском языке.

Первые ссылки на письменные работы в средней школе относятся к январю 1919 года, когда после установления советской власти в Латвии состоялась конференция латышских учителей, на которой был разработан проект программы по латышскому языку и предусмотрены письменные работы в связи с изучением литературы.

С 1920 по 1940 г. в Латвии существовал буржуазный строй. За 20 лет в буржуазной Латвии довольно широко была разработана методика преподавания латышского языка в основной школе (1—6 кл.). За это время вышло в свет несколько методик преподавания латышского языка в основной школе, были напечатаны также и методические статьи по вопросам преподавания латышского языка и по письменным работам, были изданы и отдельные методические сборники. Тем не менее за это время во всей латышской педагогической и методической литературе мы не находим более или менее значительных материалов о письменных работах как составной части преподавания латышского языка в средней школе.

С восстановлением советской власти в Латвии в июле 1940 года начинается новый период развития всего дела народного образования. Обучение латышскому языку и литературе, согласно программе советской школы, основывается на новых социалистических принципах.

Впервые главное внимание обращается на подготовку таких граждан социалистического государства, которые не только умели бы читать и писать на своем родном языке, но и достигли бы определенной ступени развития культуры речи. В новых программах и методических указаниях выдвигается требование организации для учащихся практических занятий по родному языку, способствующих развитию их мышления.

Впервые в истории латышской школы уделяется внимание вопросу культуры речи в средней школе; указывается также и на то, что развитие культуры речи требует длительной, систематической и упорной работы. Активнее становятся

учителя: в печати все чаще появляются отдельные статьи о развитии речи учащихся и о роли письменных работ. Этой активности в большой мере способствует доступность русской советской методической литературы широким массам учителей Латвии.

A. GREITYANE

THE HISTORICAL DEVELOPMENT OF WRITTEN WORK IN TEACHING LATVIAN

SUMMARY

The choice of written work always depends on different tasks of teaching the mother tongue. On investigating the system of written practice in the course of its historical development, the following historical periods are distinguishable: the period up to the Great October Socialist Revolution in Soviet Latvia, 1919, the period of bourgeois Latvia, and the period of Soviet Latvia from the year 1940 up to the present.

Pastor G. Brazhe, in 1857, issued the first collection of methodical instructions on how to teach Latvians to write.

A system of written work for the teaching of Latvian was worked out for the first time in 1901 by a teacher, namely, M. Kyurzens, in his teaching methods.

The first program for teaching the Latvian language at Latvian secondary schools was worked out during the Teachers' Conference in 1919, soon after Soviet power had been established.

From 1920 to 1940 in bourgeois Latvia, the methods of teaching Latvian, together with written practice, were worked out on a comparatively large scale, for use in elementary schools; but a system of written work for secondary schools was not worked out during that period.

In Soviet Latvia, the programs for the teaching of Latvian at seven-year schools and at secondary schools were completely worked out anew.

Particular attention has been paid to the many-sided development of the language habits of the pupils. For the first time in Latvian history, a system of written practice for secondary schools has been worked out in order to ensure a highly-cultured language.

STAŅISLAVS FRANTIŠEKS KOLBUŠEVSKIS

«UNBEACHTETE SLAVISCHE LEHNWÖRTER
IM LETTISCHEN»

von August Summent (Göttigen 1950)

XII + 208 lpp. (mašīnrakstā) lielu disertāciju par šādu tēmu aizstāvējis Getingenā 1950. g. Augusts Zumments (no Rūjienas). Kopš 50 gadiem — kad parādījās «Živaja Starina» ievietotais J. Endzelīna raksts Латышскія заимствованія изъ славянскихъ языковъ — Zummenta darbs ir pirmais, kas slavismu problēmu apskata monografijas veidā.

Disertācijas virsrakstā aizrādīts uz — līdz šim — neievērotiem slavu aizguvumiem, bet autors nodomājis dot vispirms ieskatu slavismu problēmatikā un tikai tad uzskaitīt veselu virkni aizguvumu no slavu valodām. Šim nolūkam autors izmantojis viņam pieejamos latviešu valodas avotus un plašu zinātnisko literatūru (VII—IX lpp.), kā arī savus novērojumus no Rūjienas un dažu Latgales iedzīvotāju liecības, ko rakstā apzīmējis ar S[umment]. Autoram, diemžēl, nebija pieejams žurnāls «Živaja Starina» (sal. 12. lpp.) ar akadēmiķa J. Endzelīna pētījumu; tas ietekmējis disertācijas raksturu: darbā nav, piemēram, uzņemti šādi ŽS minēti vārdi (kas nav ME, EH, sal. Zem* 30): *biednis, brusa, jelcis, kanevals, kasters, košulis, kraucs, kručki, ķelčiks, lāska, nepradelis, pačka, porica, privalīt, ranice, smatra, smatrus, straža, špala, zapļava*. Pēc īsa ievada (1—5. lpp.) seko darba trīs nodaļas. 1) Ieskats slavismu problēmatikā (6.—21. lpp.), 2) Slavu aizguvumu iedalījums laika un jēdzienu grupās (22.—63. lpp.), 3) Slavu aizguvumu skaņu pārveidojumi (a), un aizgūto vārdu sākopojums (b) (64.—207. lpp.).

Pirmās nodaļas sākumā autors mēģinājis atrisināt aizguvumu un svešvārdu jautājumu, novilkt robežu starp abām šīm

* Saisinājumu paskaidrojumus skt. 326.—328. lpp.

kategoriņām, kas ir grūts uzdevums. Mūsdienu latviešu valodā ne tikai vārdi, kas sākas ar *f* un *h* skaņu, ir svešvārdi (sal. H. Bendiks, Svešvārdu pareizrakstības vārdnīca, Rīgā 1958). Apzinādamies, ka par svešvārdiem jāuzskata starp citu internacionālie tehniskie termini, kas ienākuši latviešu valodā jaunākos laikos karaspēka, zinātnes, tirdzniecības un citās nozarēs, A. Zumments pareizi nav uzņēmis savā disertācijā tādus vārdus (kas aizgūti ar krievu valodas starpniecību) kā: *ķimija, klimats* (8. lpp.), *muškota, pasports* (sal. Zem. 30) u. c. Darbā ievietotie vārdi, piem., *bronza, kaska* u. c. liecina tomēr, ka Zumments minēto jautājumu nav konsekventi atrisinājis.

Lai dotu pilnīgāku ieskatu slavismu problēmatikā, disertācijas pirmajā nodaļā A. Zumments devis baltoslavu leksikas kopības slāņa arheoloģisko un valodniecisko apskatu. Apskats ir vērtīgs ar to, ka A. Zumments šeit izmantojis ļoti bagātīgi literatūru, kas atspoguļo šā jautājuma risinājumu līdz 1950. gadam.

A. Zumments (10.—15. lpp.) apskata līdzšinējos pētījumus par slavismiem latviešu valodā. Balstīdamies uz Sleihera un Neselmaņa darbiem, vispirms A. Bilenšteins nodarbojies ar slavu (krievu) aizguvumiem latviešu valodā. Pēc A. Briknera ļoti pamatīgi šos aizguvumus pētījis J. Endzelīns. Runājot par lietuviešu valodu, latviešu faktus skāris K. Būga. J. Karskis savā darbā *Kul'turnyje zavojevanija russkogo jazyka v starinu . . .* (13. lpp.) ir izmantojis A. Briknera un J. Endzelīna rakstus. E. Blese (Studij Baltici, V, 1935, 1.—29. lpp.) interesējies par latviešu aizguvumiem baltkrievu valodā. No īsākiem apcerējumiem minami: A. Augstkalna — ZslPh. XII, 1935, P. Šmita — Rakstu krājums XV, 1911. Citos darbos (piem. Zēversa disertācija, 1918 un *Sprachlich-kulturhistorische Untersuchungen vornehmlich über den deutschen Einfluss im Lettischen*, 1936) slavismi latviešu valodā pieminēti garāmejojot. Kopš 18. gs. latviešu valodas vārdnīcās atrodami norādījumi par cilmi (Stenders, Ulmanis, Milenbahs). E. Bernekens un R. Trautmanis savās vārdnīcās atzīmē arī slavu aizguvumus latviešu valodā.

Kopš A. Zummenta disertācijas aizstāvēšanas (1950. gadā) parādījušies jauni apcerējumi par šo tēmu. K. Draviņš Scandoslavica II ievietojis rakstu par krievu aizguvumiem Kurzemes izloksnēs. D. Zemzare — ZAV 1958 rakstījusi par J. Endzelīna slavismu pētījumiem. E. Frenkelis savā *Lietuviešu valodas etimoloģiskajā vārdnīcā* min arī slavu aizguvumus latviešu valodā. Frenkelis, runājot par jaunākā laikmeta slavismiem, kā arī aizguvumiem Latgales izloksnēs, balstās tieši uz A. Zummenta disertāciju. 1959. g. LVU Latviešu valodas katedrā J. Arbidāns aizstāvējis diplomdarbu, kura vienā nodaļā aplūkojis slavismus Bērzgales izloksnes leksikā.

Otrā disertācijas nodaļā aplūkoti īsumā latviešu aizguvumi no senkrievu valodas (vai arī vārdi, kas ienākuši latviešu valodā ar senkrievu starpniecību, piem.: *suods, katls, stikls*). Dots arī vecākā (= senkrievu) aizguvumu laikmeta (līdz XIII gs.) vēsturiskais pamatojums. Sakarā ar tā laika politisko attīstību laikmetu no XVI līdz XVIII gadsimtam reprezentē aizguvumu slānis no poļu un baltkrievu valodas. Ar XVIII gs. beigām sākas jaunākais laikmets, un latviešu valodā ieplūst vesela virkne lielkrievu vārdu. Aizguvumu iedalījums jēdzienu grupās un to vispārīgais raksturojums ļauj Zummentam secināt, ka no krieviem aizņemtie vārdi visvairāk sastopami, piem., valsts, tiesas, tirdzniecības terminoloģijā. Poļu ir galvenām kārtām katoļu baznīcas terminoloģija. No baltkrieviem visbiežāk aizgūta meteoroloģijas terminoloģija.

Disertācijas trešā nodaļa ir A. Zummenta pētījuma kodols. (A.) Šeit ir pārrunāts ne tikai aizgūto vārdu vokālisms (līdzīgi J. Endzelīna pētījumam — ŽS), bet arī konsonantisms. Tālāk autors pievērš uzmanību skaņu kvalitātes pārmaiņām: asimilācijai, disimilācijai, metatezei utt. Beigās seko nominālo un verbālo sufiksu saraksts. (B.) Disertācijas 101.—207. lpp. ir aplūkoti 922 aizguvumi (apzīmēti ar numuriem 1—925), kļūdas dēļ izlaisti numuri 131, 268 un 493.

Sastādot aizguvumu sarakstu, A. Zumments ir rīkojies pēc principa — ka par slavismiem uzlūkojami ne tikai vārdi, kas tieši aizgūti no slavu valodām (varbūt arī ar lietuviešu valodas starpniecību), bet arī vārdi, kas pēc savas cilmes nav slavu, tikai ar slavu valodu starpniecību ir ieplūduši latviešu leksikā. A. Zumments sava darba trešajā nodaļā sakopojis un pārrunājis:

1) vārdus, kas līdz šim nebija ME, EH atzīti par aizguvumiem no slavu valodām, t. i., vārdus, kam vārdnīcā nebija nekādu cilmes paskaidrojumu, vai arī vārdus, kas bija minēti kā aizgūti no citām (neslavu) valodām;

2) vārdus, kas ME, EH ir atzīti par slavismiem, bet kam nav norādīts aizguvuma avots vai kam aizguvuma avots ir norādīts neprecīzi vai nepareizi;

3) vārdus, kas trūkst ME, EH, bet ko par slavismiem dēvē citi autori (Becenbergers, Ulmanis u. c.), kā arī A. Zumments (ar šifru S.).

Lietderīgi šeit dot ilustratīvu materiālu, kas atspoguļo A. Zummenta darba principus. Šai nolūkā izvēlēti vārdi, kas sākas ar *g*-skaņu. Disertācijā to ir kopskaitā 38. Pie sekojošās ilustrācijas dotas arī dažas kritiskas piezīmes aiz Zummenta šķirklja teksta jaunā rindā bez atkāpes aiz (K).

1. a) Vārdi, kas ir ME, EH bez cilmes paskaidrojumiem

// 251. ! *gad* in der Redensart: *lai g. nuotiek 'es mag geschehen'* EH. — Aus r. ! *god'* 'genug! höre auf! lass sein!' od. wr. *godz'* 'dovol'no, dostatočno' N.

(K)EH I 375, S 134. FRENKELIS savā LEW (127. lp. s. v. *gādyti* un 160. lp. s. v. *godā*), sekojot A. Zummenta disertācijai, raksta: «vārds *gad* bez šaubām (sicherlich) aizgūts no (balt)krievu valodas.»

// 253. ! *galavuôtiēs* 'sich quälen, sorgen' EH. — Beruht auf r. *golová* 'Kopf' od. umgebildet aus r. *golovánit'* (iron.) 'über etwas nachstudieren'. Das Refl[exivum . . .] nach den gleichbedeutenden le. Verben *pūlētiēs, muocītiēs, rūpētiēs*:

(K)EH I 379, S 135. *Galavuoties* pazistams Kurzemes dienvidrietumu daļā (Bārta) — sal. EH I 379. Vārda ģeografiskais izplatījums liek meklēt citu aizguvuma avotu. Lietuviešu vārdam *galvóti* (kas, pēc prof. J. Otremska domām, esot poļu *głowić* (*się*) kalks) ir 'domāt, prāt, gudrot' nozīme; *głowić się* — savukārt — : (1) 'tamać *głowę*, w *głowę* zachodzić, bić się z myślami, dociekać'; (2) senpoļu valodā 'pūlēties, rūpēties, domāt'; (sal. SW I 848). Tāpēc, liekas, ka *galavuôtiēs* vajadzētu (ar lietuviešu valodas starpniecību) saistīt ar poļu *głowić się*, nevis ar krievu *golovánit'*. (Nozīmes ziņā latviešu vārds ir tuvāks poļu formai nekā krievu). Tas saskanētu arī ar parādību, ko A. Zumments minējis savas disertācijas 42. lpp. (§ 19b), un proti: ka dienvidrietumu Kurzemē pierobežas latv. izloksnēs ieplūduši dažī lietuviešu valodā sastopami slavismi.

// 254. ! *ganga* 'ein Floss.' Aus r. *gónka* 'ein Floss, welches aus mehreren Teilen besteht' assimiliert, vgl. § 135c.

(K)ME I 600 s. v. II *ganga*, S 135. Vajag būt: vgl. § 132.

// 256. ! *gàngát²* 'unnützes Zeug sprechen'. Mit *n* für *n* (wahrscheinlich nach einer Analogie) aus p. ! *gągać* 'mówić przez nos' K II 62.

(K)ME I 600 s. v. I *ganga*. — Pēc A. Zummenta domām (S 135) *! gąnga²* un *! gańga* esot atvasināti no verba *gąngát²* un nevis otrādi, kā to apgalvo ME (turpat).

// 257. ! *gaņilka, ! gaņiřka* 'eine Art Kamm' EH. — Anscheinend fig. aus r. *gonjálka* 'der Fliegen-, Vogelscheucher' dissimiliert, vgl. § 84b. Wegen *r* für *l* vgl. § 152.

(K)EH I 383, S 135.

// 258. ! *garbačam ruokā* 'in Händen des Raubgesindels' U. — Aus r. ! *gorbáč* 'bėglyj katoržnik' DB.

(K)ME I 601, S 135.

// 263. ! *gastnice* 'ein Gastgeschenk' EH. — Aus wr. *goscíniec*

N., *gašćiniec* La. 133 ds. bzw. r. *gostinec* 'Geschenk' od. p. *gošćiniec* 'Reise Geschenk'. Zum suffixalen Teil vgl. § 162.

(K)EH I 387, S 136.

Balstīdamies uz vārda ģeografiju, A. Zumments noskaidro vārdu:

// 264. ! *gatavât (iês)* '(sich) bereit machen' EH. — Da nur auf beschränktem Gebiet in S[üd]W[est]Kurl[and] bekannt, wohl nicht aus ar. *gotovati*, sondern aus p. *gotować (się)* od. wr. *gotováć(ca)* ds.

(K)EH I 387, S 136. FRENKELIS LEW 139. lp. s. v. *gātavas*.

// 266. ! *gaveīnis* 'die Fastenzeit'. — Direkt aus r. (veralt.) ! *govějno* ds. od. aus No. 267 umgebildet.

(K)EH I 388, S 136.

// 269. ! *glupavât* 'Dummheiten machen; tollen'. Aus wr. *glupováć* od. r. *glupovât* ds.

(K)EH I 395, S 136. Ne vārdam *gaveīnis* (No. 266.), ne *glupavât* (No. 269.) nav A. Zummenta disertācijā nekādu norādījumu, vai tie atrodami ME, vai EH. Tas nozīmē, ka *gaveīnis* un *glupavât* būtu meklējami ME: «Wörter in dieser Sammlung, bei denen kein Quellenhinweis steht, stammen alle aus ME» (sal. 101. lp.). Istenībā tie minēti EH (I 388, 395).

// 270. ! *glupēns* 'der Dummkopf' ME, EH. — Eher aus wr. *glupēn* La. 123 od. r. *glupēja* ds. umgebildet als zu le. *glups* 'dumm' selbständig gebildet, da von Adjektiven abgeleitete Substantive auf -*ēns* im Le. nicht üblich sind.

(K)ME I 630, EH I 395, S 136 — 7.

// 271. ! *glūšu cūka* 'Beiname eines Mädchens im VL' BW 23850,2. — Aus r. od. wr. *gluš'*, f. 'Dickicht' und le. *cūka* 'Schwein, Sau', also etwa 'Wildschwein, Wildsau'.

(K)ME I 631, S 137. Vai formai *glūšu (cūka)*, gadījumā, nav pamatā lietuviešu *glūšas*? Vārdam *glūšas* ir 'dumjš' un 'kurls' nozīme sk. FRENKELIS LEW 159, OTREMBSKIS *Lingua Posnaniensis* I 131—2 un VII 313. Ar *glūšu cūka* sal. arī latv. *kurluops* (varbūt no *kurls* + *luops*), kam Langes vārdnīcā dots paskaidrojums: «dumme Bestie» = ME II 323.

// 272. ! *gnūka²* 'die Rast, Erholung' EH. — Umgebildet aus p. *dniówka* 'Rasttag; Tagesmarsch'. Wegen *g* vgl. § 147 b. Wegen *ū* vgl. § 67d.

(K)EH I 396, S 137.

// 275. ! *grabans* Beiname von ! *čakans* 'Schwert' im VL. — Wahrscheinlich aus r. *grēbeņ*, m. 'erhöhter Streifen auf gusseisernen Kugeln und Geräten, die Gussnaht' durch volksetymologische Anknüpfung an le. *grabinât* '(p)rasseln' umgebildet.

(K)ME I 634, S 137. Nepasvītrotais burts (vārdā *grabans*) nozīmē, ka tā apzīmētās skaņas izrunu (garumu vai nokrāsu) ne-

var droši noteikt. A. Zumments seko šai ziņā Endzelinam, kas ME, EH lietojis stāvus burtus šādos gadījumos.

// 277. ! *grebča* 'das Ruder' ME, EH. — Beruht viell. auf einer Umbildung von r. *grebók*, *-bká* ds. mit *č* etwa aus dem Deminutiv *grebóček*, *-čka* als das vermeintliche Grundwort abstrahiert.

(K) ME I 645, EH I 401, S 137.

// 280. ! **grūds* od. **grūda* '?': *kāzas grūdu padarija* (= etwa 'die Hochzeit hat viel Arbeit verursacht') BW 19469,3. — Wohl aus (w)r. *grūda* 'eine Menge Arbeit'.

(K) ME I 668, S 137.

// 283. ! *gubšķis* 'ein Mensch, der die angefangene Arbeit aufgebend, eine andere, noch nicht vorzunehmende anfängt'. — Wahrscheinlich umgebildet aus r. *gūbščik* 'Verderber'. Wegen *šķ* vgl. § 117c. Zum Auslaut vgl. § 163.

(K) ME I 674, S 138.

// 285. ! *gužas*, (selten) der Sing. ! *guža* 'der Kummtrimmen'. ! *gūžas* U. 'der Riemen, durch welchen das Kumm mit Krummholz und Femer verbunden wird'. (Weitere Bedeutungen s. ME I 685). — Aus r. *guž* ds.

(K) Sk. arī: ME I 688 un EH I 421, S 138. *Sīkāk bija jau aplūkojis šo vārdu Endzelīns ZS 306: forma gūžas (ar ū) sastopama izloksnēs; vēlāk aizgūta Latgalē sastopamā forma gužas (ar-u).*

// 287. ! *gvālnieks*² 'einer, der abgesehen von anderen Frondienstleistungen früher zu Heumachearbeiten gehen musste' EH. — Mit dem Suffix *-nieks* von p. *gwałt* 'Gewalttätigkeit', *gwałciē* 'Gewalt antun, gewaltsam behandeln' abgeleitet.

(K) EH I 425, S 138. FRENKELIS LEW 180. lp. š. v. *gvōltas* atkārtu A. Zummentu. Disertācijā pareizi norādīts ūz poļu valodu kā aizgūvuma avotu. Vārdam *gwałt* ir ne tikai nozīme 'varmācība' (kā to citē A. Zumments), bet (bijusi) arī 'darbi — it īpaši ražas vākšanas laikā, — kas (bija) jāveic klaušiniekiem bez kārtējiem klaušu darbiem' (K II 149: «Gwałt» częściej w lm. «Gwałty» = powinność robocizny ponad pańszczyznę, szczeg (ólnie) podczas żniw — ...).

1. b) *Starp vārdiem, kuri sākas ar g-skaņu, A. Zummenta disertācijā ir tikai viens, kas minēts ME, EH kā aizgūts no citas (neslavu) valodas:*

// 255. ! *ganka* 'der Eingang in das Wohnhaus durch ein für Wirtschaftszwecke dienendes Nebengebäude', der Demin. ! *gānkīņa*² 'die ausserhalb des Hauses zur Eingangstür führenden Stufen' ME, EH. — Nicht mit ENDZELIN ME I 600 aus dt.

Gang, sondern aus r. (od. wr.) *ganka* 'der Aufgang, die Aus-
sentreppe (mit einem Schutzdach und Geländer)'.

(K)ME I 600, EH I 382, S 135. Krievu *ganka* ir aizguvums no
poļu valodas *ganek*, kas savukārt no jaunaugšvācu *Gang* (sal.
FASMERS REW I 258). Slavu valodām bijusi šīnī gadījumā tikai
starpnieka loma.

2. a) Slavismi, kam ME, EH nav norādīts aizguvuma avots

262. *! gastīt, -iju*, tr. 'bewirten'. — Nach ENDZELIN ME I
608 aus dem Sl. // Genauer: aus r. (veralt.) *! gostit'* bzw. wr.
gascić La. 133 od. p. *gościć* ds. — Ableitung: *! gastaža* 'eine,
die reichlich und gut zu bewirten pflegt'.

(K)EH I 386, S 136. Liekas, ka būtu pareizāk uzskatīt *gastažu*
par vārdu *gaspaža* un *gastīt* kontaminējumu.

267. *gavēnis*, oft der Pl. *gavēņu laiks, gaveni, ! gavienis, ga-
venis*, loc. s. *! gavenē*, Pl. *gaveņi* 'die Fastenzeit' ME, EH. Nach
ENDZELIN ME I 614 nebst li. *gavēnios* ds. aus dem Sl.

// Genauer: nebst li. *gavēnia* ds. aus ar. *govēnije* ds. Plural
wegen der Festbenennung, die in der Regel im Le. im Pl. stehen.
Vgl. hierzu auch r. *govēny*, Pl., fem. Das kurze *e* in späterer
Zeit aus wr. *govēnije* od. r. *govēnje*. Mit verändertem Auslaut:
! gavins. Ableitungen und Z[sammensetzung]gen s. ME, EH.
(K)ME I 614, EH I 388, S 136. ENDZELINS ZS 294 *gavēnis* no
krievu *zovēnie*. FRENKELIS LEW 142. lpp. (s. v. *gavēnia*) sa-
vukārt domā, ka tāpat kā lietuviešu, tā arī «lett. *gavēnis, gavins*
(mit Suffixvertauschung) 'Fastenzeit' aus wruss. *govēnije* (s.
im einzelnen Summent 136)». Kam taisnība? V. KOSTIELNICKIS
VVU Istorijos-filologijos fakulteto Mokslo darbai — 1954, t. I,
217. lp. ir pierādījis, ka lietuviešu *gavēnia* aizgūts no senkrievu
valodas. Tas pats sakāms par latv. *gavēnis*, kas ap IX—XII gs.
kopā ar citiem reliģijas (kulta) terminiem bija ienācis latviešu
valodā «un novietojies neaizņemtā valodas psīches telpā»
(IMM, 1937. VII—VIII, 121. lp.). Tikai jaunākos laikos, kā to
pareizi atzīmē A. Zumments, varēja latv. izloksnēs parādīties no
baltkrievu valodas aizgūtas formas ar īsu *e*.

2. b) Slavismi, kam ME, EH aizguvuma avots norādīts neprecīzi vai nepareizi.

250. *! gācinieks²*, (mit eingeschobenem *r*) *! gārcenieks: ! bik-
šu g.* 'eine Art Hosengurt mit Schnur; ein geflochtenes Band
der Arbeitsschürze; die Schnur im Hosengurt', *! gācenieks²* 'der
Hosensaum' ME, EH. —

// Nicht mit ENDZELIN ME I 615 auf r. *gāci* od. p. *gacie*
'Unterhosen' beruhend, sondern aus r. *gāčnik* 'Schnur, Gürtel

zum Festbinden der Hosen'. Wegen *c* für *č* vgl. § 90. Umbildung: ! *gūcinieks* BW 25386.

(K) (*gūciniēks* ME I 685, EH I 421). Vajag būt: Wegen *c* für *č* vgl. § 91. ME I 615, EH I 390, S 134.

259. ! *gaŗce*², ! *gārcis*², ! * *garčs* 'ein Getreidemass'.

// Nicht mit ENDZELIN EH I 383 aus r. *gārniec* 'die Metze', sondern als das vermeintliche Grundwort aus p. *garcówka* (aus *garncówka*, Demin. von *garn(i)ec*) 'Metze' od. wr. *garcówka* 'měra v garneck' abstrahiert. *č* — wenn zuverlässig — wohl aus den Kasusformen mit *č*.

(K) S 135. Seit laikam — nemeklējot «šķietamas pamatformas» no baltkrievu un poļu vārdiem — vajadzēja pievērst uzmanību krievu *зару* 'Eimer in dem den Pferden Hafer gegeben wird' FASMERS REW I, 259. lp. s. v. *заруеу*.

// 265. ! *gatavit(iēs)* '(sich) bereit machen' EH. — Nebst li. *gatāvyti* 'bereiten, fertigmachen' aus wr. *gotóvit'* bzw. p. *gotowić*, vgl. LW 75.

! *gatevitiēs* EH durch Dissimilation, vgl. § 84c.

(K)EH I 387, S 136. FRENKELIS LEW 139. lp. (s. v. *gātavas*) atsaucas uz Zummentu.

Šo vārdu A. Zumments ir apzīmējis ar // (par šo zīmi: sal. disertācijas 101. lpp.) — it kā tas būtu viņa nopelnis vārda slavu cilmes noskaidrošanā. Istenībā to jau veicis Endzelīns EH I 387, pieminot krievu *готовить*. A. Zummentam atlicis tikai precizēt aizguvuma avotu.

278. ! *grigalka* 'das Steuerruder eines Flosses'.

// Nicht mit ENDZELIN ME I 654 aus r. *dregálka* 'palica, sručnaja dubina', sondern mit hypernormalem *l*, vgl. § 150b, aus p. *drygawka* 'Steuerruder' K I 379 assimiliert, vgl. § 128b. Vgl. auch No. 234.

(K) S 137. Forma *drigalka* (EH I 333), kurā nav notikusi asimilācija — kā iepriekšējā (= *grigalka*) — aplūkota disertācijas 132—3. lp. (No. 234.).

282. ! *gubit*, *-iju*, tr. 'verderben; verlieren; gewaltsam weg-schaffen, abtreiben, zB. die Leibesfrucht' ME, EH. — Nach ENDZELIN ME I 674 wenigstens in der Bed. 'gewaltsam weg-schaffen, abtreiben' aus r. *gubit'* 'verderben'.

// Oder: nebst li. *gūbyti* 'quälen, verlieren' aus p. *gubić* 'verlieren, vernichten, verderben, zugrunde richten', vgl. LW 80, od. aus wr. *gubić* ds., wie BRÜCKNER FW 86.

(K)ME I 674, EH I 415, S 138. ENDZELINS ZS 308 (no krievu *губить*). FRENKELIS LEW 174. lpp. s. v. *gūbyti* seko Zummentam.

284. ! *gulba* 'die Kartoffel'. — Nach NIEDERMANN WuS VIII 74 und ENDZELIN ME I 680 dissimilatorisch aus ! *buľba* ds.

// Eher direkt aus p. ! *gulba* ds. K II 175 od. r. ! *gul'ba* ds.

(K) — līdz ar liet. *bulbē, buļba* no poļu *bulba* sal. ME I 347 s. v. *bulbe*, EH I 252.

Ir vēl trešā iespēja, ko min FRENKELIS LEW 63. lp. s. v. *būlbē*: «die lett. Formen mit anlautendem *g-* evtl. aus wruss. *gul'ba* neben *bul'ba*; s. genaueres bei Niedermann WuS VIII, 67 ff., 72 ff. . . .»

3. a) Vārdi, kas trūkst ME, EH, bet ko par slavismiem atzīst citi autori

// 252. ! *galava* 'der Älteste der Bauerngemeinde' U. — Aus r. *golová* 'das Haupt einer Gemeinschaft', s. FW 171. Vgl. auch Nr. 273.

(K) S 134—5. ENDZELINS ŽS 294 (*galava* (dial.) no krievu (во-
лостной) *голова*). Zem. 30.

// 273. ! *goloviča* Livl. 'der Älteste der Bauerngemeinde' U. — Aus r. ! *golovčica*, 'golovník, ugolóvník, prestupnik' DB durch Assimilation umgebildet, s. § 128c.

(K) S 137. ENDZELINS ŽS 294 (no krievu (во-
лостной) *голова*). Zem. 30. Grūti iedomāties, ka *goloviča* būtu aizgūts no krievu (dial.) *golovčica*, kam ir stipri negatīva, pejoratīva nozīme. Vairāk iespējams būtu sekojošs skaidrojums. — Krievu valodas vārdnīcās vārdam *головщик* ģem. -*щца* minētas divas nozīmes.

1) Управляющий однимъ клиросомъ въ монастырск. церквахъ; онъ подчиненъ регенту, уставщику. (Dal (1880 — 2., fotoizd. 1956) I, 368 s. v. *голова*); Въ монастыряхъ: монахъ, стоящий въ главѣ хора: обыкновенно басъ, начинающий пѣние; запѣвала. (1895. g. AV I 844). 2) Торговецъ въ сбитенной, продающий яства (Dal, turpat); Продающий съѣстное въ сбитенной (AV, turpat).

Kā redzams, šis vārds lietots ne tikai baznīcas terminoloģijā. Semantiski 'запевала' (= priekšdziedātājs) un 'der Älteste der Bauerngemeinde' (= pagastvecākais) nav tik tālu viens no otra: запевала = pirmais dziedātājs grupā : *pirmais grupā : *grupas vecākais : pagastvecākais = der Älteste der Bauerngemeinde. Latviešu *goloviča* būtu tad aizgūts no krievu *головщик*. Ja tāds atrisinājums nav pieņemams, atliek apmierināties ar Endzelīna konstatējumu (ŽS 294).

// 274. ! *goste* 'der Schmaus' Livl. nach U., *gostē būt* 'zu Gast sein' U. — Auf r. *gost'* 'Gast' beruhend.

(K) S 137. Sīkāku norādījumu dod Endzelīns ŽS 294 (no krievu *гостьба*). Zem. 30.

// 276. ! *grebene* Lettg. S. ! *grebiņš* Bezz. 169. 'der Kamm'. — Aus r. *grēbeń*, m. od. p. *grzebień* ds., vgl. BEZZENBERGER 169.

(K) S 137.

// 279. ! *griška*, ! *kriška* U., ! *grička* S. 'der Ofenschieber'. — Aus r. *krýška* ds., FW 172.

(K) S 137. Tāpat ENDZELINS ŽS 310, Zem. 30.

// 281. ! *grumada*, ! *grumata* (veralt.) 'Zusammenkunft zur Beratung' U. (Dazu bemerkt U.: «Ein Wort, das kaum mehr im Gebrauch ist, zB. für Revision, Kommission u. mehreres andere, wofür es sonst gebraucht wird».)

Nebst li. *grumādas* 'Gesellschaft', *grumōdas* 'Haufen' aus p. *gromada* 'Schar, Haufe; Dorfgemeinde' (vgl. p. *zwołać gromadę* 'die Gemeinde zusammenberufen') od. wr. *gromāda* 'Haufe, grosse (Menschen-) Menge, Gesellschaft', wie BRÜCKNER FW 86, 172, bzw. aus r. *gromāda* 'grosser Haufen, (südr.) die Bauern-, Dorfgemeinde, die Gemeindeversammlung'. u durch li. Vermittlung, vgl. § 19b, oder durch Dissimilation, s. § 83a.

(K) S 137—8. Vārds *grumada*, *grumata* var tātad būt aizgūts no krievu (sal. ŽS 297, LEW 163) vai no baltkrievu (sal. LEW 163. lp. s. v. *gramaņtas*; FRENKELIS abos gadījumos pievienojas Zummentam), vai arī no poļu valodas. Pēdējā gadījumā jāmin — blakus (literārai) formai *gromada* — senpoļu un dial. *grumada* (ar sekundāru -u-) 'zebranie, zgromadzenie ogólu; spotkanie, ogół', (SLAVSKIS SE I 347—8). Lietuviešu *grumādas* 'Gesellschaft' nav baltoslavu kopības slāņa vārds (kā to atzīst FRENKELIS — turpat), bet aizgūvums no poļu valodas (sal. OTREMBSKIS *Lingua Posnaniensis* VII 314). Savukārt lietuviešu *grumodas* 'Haufen' laikam nav aizgūvums (sal. FRENKELIS LEW — turpat).

// 286. ! *gvaltes* Oberl. U., Riga Umgangssprache vulg. (und jiddisch) in der Redensart: *kliegt g.* 'um Hilfe rufen' S., U. Oberl. — Nebst li. *gvōltas* 'Gewalt, Frevel' aus p. *gwałt* 'Gewalt, Gewalttätigkeit, Notzüchtigung' (vgl. p. *gwałtu wolać* 'Gewalt schreien, um Hilfe rufen') vgl. L. WIENER AslPh XXII 623, SKARDZIUS LW 80.

(K) S 138. Citādi ENDZELINS ŽS 291 *gvalte* (conf.) no krievu *гвалт*. FRENKELIS LEW 180. lp. s. v. *gvōltas* atkārtu Zummentu. Šeit būtu jāievēro vārds *gvalstīt(iēs)* ME I 693 (kas nav Zummenta disertācijā). Dricēnos tam esot 'nach Hilfe schreien' nozīme. Vārda ģeografija liecina, ka šī nozīme varēja attīstīties poļu *gwałtować* (= *wolać gwałtu*) ietekmē; (sal. SW I 945).

// 288. ! *gvozdīčka* Lettg. 'die Federnelke' Bezz. 170. — Aus p. *gwoździczek*, -czka 'kleine Nelke', wie BEZZENBERGER 170, bzw. p. *gwoździczki* 'Mutternelken' od. r. *gvozdīčka* 'kleine Nelke'.

(K) S 139. Tāpat FRENKELIS LEW 180. lp. s. v. *gvazdikas*.

3. b) Vārdi, kuru trūkst ME, EH, bet kurus par slavismiem (pirmais) atzīst Zumments

// 260. ! *gařdavojs* (veralt.) 'der Polizist, Schutzmann (in r. Zeit)' S. — Aus r. *gorodovoj* ds.

(K) S 135.

// 261. *garnica* 'früher ein Getreidemass' S. — Aus r. *gárnec* ds. (= $\frac{1}{8}$ Tschetwerik od. $\frac{1}{64}$ Tschetwert) od. p. *garniec*, *garnec* 'Metze'. Wegen des suffixalen Teiles vgl. § 162.

(K) S 136. *Gárnec* krievu valodā pazīstams kopš XVIII gs., aizgūts no poļu valodas (sal. FASMERS REW I 259). Tāpēc Zummenta apgalvojums jālabo šādi: [Latv. *garnica* aizgūts] «ar krievu valodas starpniecību vai tieši no poļu *garniec*». *Garniec* poļu valodas teksts sastopams kopš XV gs. (sal. SLAVSKIS SE I 260. lp.).

*

Tik daudz ilustratīva materiāla ar atsevišķām kritiskām piezīmēm. Zummenta sniegto slavismu analīzi raksturo dažas pārādības, kas tikko minētajos piemēros sastopamas vienu vai dažas reizes, bet disertācijā (slavismu sakopojumā) vairākkārt. Te jāmin vārdu ģeografijas izmantošana vārdu cilmes skaidrošanas nolūkā (No. 264 — *gatavât(iês)*), tāpat atvasinājumu aplūkojums (disertācijā vairāk nekā 40 gadījumos blakus pamatformām minēti atvasinājumi; piem.: No. 256 — *gāngât²*, No. 262 — *gastīt*), kā arī šķirkļu rūpīgs sagatavojums (nepasvītroti burti, ja kādas skaņas kvalitāte vai kvantitāte nav droša, piem., No. 275 — *grabans*). Tas pats sakāms par Zummenta paskaidrojumu nesaskaņu ar Endzelīna — ZS izteiktajiem — cilmes norādījumiem utt.

Disertācijas trešās daļas pamatīga pārbaude rāda, ka tur uzņemti ne tikai tiešie aizgūvumi no slavu valodām (aizgūtīe vārdi). Zumments aplūkojis arī tos vārdus, kas radušies latviešu valodā kontaminācijas rezultātā. To starpā ir:

A) divu slavu formu krustojumi, piem.: (÷) ! *ba-gačurs* S 108—9 (poļu *bogatur*+poļu *bogacz*; citādi EH I 198); ! *brošnit*, -iju, -iju Lettg. 'enden, beenden, Schluss machen, davonlaufen, verlassen' S 118 (krievu *brošnūt'*+krievu *bróšit'*); ! *klapacis* 'ein kleiner Junge, Diener' U, S 149 (poļu *chłopak* + poļu *chłopiec*); (÷) ! *kvati* S 156—7 (Zumments domā par poļu *chwaty* un krievu *uchvât* nozīmju kontaminējumu; sal. EH I 689);

B) slavu un latviešu (vai lietuviešu) formu krustojumi, piem.: (÷) ! *abave* S 102 (krievu *óbuvs'* + *apavs*, sal. EH I 1); (÷) ! *atnasât* S 107 (krievu *otnosít'* + *nasât*), EH I 157; (÷) ! *baņga* S 111 (pēc prof. E. Hermaņa

domām — kā raksta Zumments — : krievu *banda* + *banda* (= *pūlis*); citādi EH I 204 s. v. *II baŋga*); *! baktāļa* S 114 (s. v. (÷) *! bataļa*) = *bataļa* — no poļu *batalia* + lietuviešu *baktālyti* 'mušti, barti, prikaišyti'; par citām vārda *baktāļa* etimoloģijām sk. ME I 253 un EH I 200. Vārdu (÷) *! bataļa* EH I 206 Endzelīns salīdzina ar *baktāļa*; (÷) *! čavarīt* S 127 (krievu *govorit'* + *čavāt*), EH I 286; (÷) *! čurlaki* S 130 (baltkrievu *čurila* + *burlaks*), EH I 297; *! pietaks* S 173 (krievu *pjatak* + *pieci*; sal. ME III 302); *! škāde²* S 195 (poļu *szkoda* vai baltkrievu *škōda* + *skāde*), ME IV 20, EH II 627.

Liekas, ka par darba trūkumu uzskatāms tas, ka autors — vienā no disertācijas iepriekšējām daļām — uz šādiem kontaminējumiem nemaz nav norādījis, atsevišķā grupā tos nav sakopojis un plašāk nav pārrunājis. Tāpat nav izšķirti disertācijā aplūkoti morfoloģiskie kalki, t. i., vārdi, kas veidoti pēc slavu vārdu parauga vai tādu vārdu tulkojumi, piem.: *duōme* S 133 (pēc krievu *dūma*), ME I 533; *ierēdnis* S 139 (pēc krievu *urjādnik*), ME II 57; (÷) *! maišelnieks* S 161 (vārdam *maišelnieks* ir pamatā deminutīvs *maišelis*, sal. S 161 s. v. *! mašelnieks*; jābiebilst vēl tikai, ka tas veidots pēc krievu *mešočnik* «wohl erst während der russischen Revolution», sal. EH I 778); *! paduonis* 'der Untertan' U, S 166 (sal. lietuviešu *padōnas*, pēc baltkrievu *poddanō, poddānyj* vai poļu *pod-dany*).

Nav nošķirti arī disertācijā aplūkoti s e m a n t i s k i e a i z g u v u m i, t. i., vārdi, kam viena vai vairākas nozīmes ir attīstījušās attiecīgu slavu vārdu ietekmē, piem.: nozīme a) 'eine Winde zum Heben od. Ziehen schwerer Lasten ...' un b) 'ein schwerer Holzblock mit Handgriffen, zum Einrammen von Pfählen gebraucht' vārdam *bāba* ir aizgūta no (balt)krievu *bāba* a) 'baran, vórot, navaj', b) 'der Rammblock, die Ramme' — S 107; ME I 270 un EH I 208 (s. v. *bāba* — 4. un 6. nozīme); *! mērīt (iēs)*: 'zielen' nozīme no poļu *mierzyć* (= celować); S 161—2; sal. ME II 619 un EH I 808 (s. v. *mērīt* — 2. nozīme). No krievu *namjasničat'* 'eine Zeitlang Fleischer sein, ein Gemetzel verursachen' aizgūta nozīme 'netīrs, nejēdzīgs cilvēks' un 'ein blutbefleckter Mensch, ein Bösewicht' vārdiem *! namēsnieks*, (÷) *! namēšnieks²* — S 164; (ME II 692); EH II 4 — s. v. *namēsnieks* — 3. nozīme. Runājot par vārdu *pagrabs* (no baltkrievu *pógrobō, pógrab*), Zumments 167. lp. izskaidro arī, ka nozīme '(liķu) pagrabs' ('Leichengewölbe' U.) ir attīstījusies varbūt krievu *pogrebāl'nja* ietekmē vai arī baltkrievu *po-gréb* — a) 'Keller', b) 'Beerdigung' nozīmju kontaminējuma ceļā; sal. ME III 30 (EH II 134). Vārdam *palata* nozīme '(tiesu) palata' — krievu *sudēbnaja paláta* ietekmē; —

S 168; ME III 56—7 tādas vārda *palata* nozīmes nepazīst; (*liķu pagrabs* un *tiesu palata* būtu apskatāmi arī no frazeoloģijas viedokļa). *! pàst²* 'sparen (vom Geld); sammeln' — no krievu *pasti* — 'aufsparen, aufheben, aufbewahren (vom Geld)'; — S 169; ME III 130 un EH II 217 (s. v. *pàst²* — 2. nozīme); *! prasīt* 'bitten' — no poļu *prosić* vai krievu *prosit'*; — S 176; ME III 377 un EH II 312 — s. v. — 3. nozīme; *! prāvītē*. 'sprechen, antworten, verantwortlich sein' — baltkrievu *právić* vai poļu *prawić* ietekmē; S 177; ME III 384 — s. v. — 2. nozīme.

Nekonsekvēti (kā, piem., arī ar svešvārdiem) Zumments ir rīkojies ar vārdiem, kam Endzelīns (ME, EH) bija jau pareizi norādījis aizguvuma avotu. Domājams, ka bez vajadzības uzņemti disertācijā vārdi: *! balvāns* S 111, ME I 260; (÷) *! čarka* U, -ār- Bezz. 67, -er- EH I 288 — S 126; *! dūda* 'ein Dummkopf' S 133, ME I 523; *! karba* S 146, ME II 162 un EH I 588; *! matars* S 161, ME II 566, EH I 784; *! palatas* S 168, ME III 57 (s. v. *palata*); *! palkavniēks* S 168, ME III 407 (s. v. *palkavniēks*); *! prītāgs* S 178, ME III 391; *! saucis* S 185, ME III 770, EH II 459; *! skveřna* S 188, ME III 911; (÷) *staršīņš* S 191, EH II 571; (÷) *! šinelis* S 195, EH II 626 s. v. (÷) II *šīnka²*.

Jaunas piezīmes par vārda nozīmi (sk. *staršīņš*) vai bibliogrāfiskie norādījumi (sk. *skveřna*), vai arī citi papildinājumi (sk. *saucis*: tas sastopams ne tikai BW 9631,4 (sal. ME III 770), bet arī BW 33554,6) nevar tomēr attaisnot Zummenta rīcību, disertācijas galvenais uzdevums bija pievērst uzmanību līdz šim neņēvērotiem slavismiem.

Darba galvenie trūkumi ir divējādas dabas.

1) **Vērtējumu trūkums.** Vārdiem ir pievienotas piezīmes par to izplatības plašumu un stilistisko raksturu, kuras no mūsdienu viedokļa vai nu neapmierina, vai arī nav pareizas. Zumments lielāko vārdu daļu apzīmējis ar izsaukuma zīmi: «!» — mundartlich, allgemein nicht bekannt — sal. XII lp., (tātad izloksnes leksiku nav atšķīris no žargonismiem, profesionālistiem u. c.); pilnīgāks šai ziņā ir Endzelīna pētījums ZS. Minētā trūkuma — kaut daļējas — novēršanas nolūkā tālāk minēti daži recenzijā izmantoti vārdi, iekavās pievienojot stilistiskos norādījumus. Zummenta piezīmes — ja tās ir disertācijā — apzīmētas ar S.

bāba 'eine Winde zum Heben ...' (sar.), *čarka* (sar., vulg.), *drigalka* (sar.), *dūda* 'ein Dummkopf ...' (sar.), *gařdavojs* (lit., historisms; S: novecojies), *garnica* (lit., novecojies), *gavēnis* (lit.), *grigalka* (sar.), *grumada*, *grumata* (S: novecojies), *gvaltes* (S: sar., vulg.), *kaska* (lit.), *pagrabs* (lit.), *palata* (lit.), *palkavniēks* (sar., iron.; S: novecojies), *pietaks* (sar.), *šinelis* (lit.).

2) Atsevišķi formāli trūkumi. Grūtības Zummenta disertācijas lietošanā sagādā apstākļi, ka nav minētas lappuses, kurās ME, EH meklējami pētījumā aplūkotie vārdi. Tāpēc vārdiem, kas uzņemti recenzijā un ir atrodami ME, EH, norādīts attiecīgais vārdnīcas sējums un lappuse; bez tam vārdiem, kas atrodami tikai EH, pievienota zīme (+).

Dažas mašīnraksta kļūdas (piem.: Leipcigas eksemplārā¹ izlaistas rindas 112. un 179. lp.²) nebūt nevar mazināt disertācijas vērtību.

Kopsummā disertācija ir vērtīgs ieguldījums slavismu pētījumu attīstībā, tāpēc ka

- 1) dod veselu virkni jaunu — līdz šim par slavismiem neatzītu — vārdu,
- 2) dod bibliografiskās ziņas par jau pazīstamiem slavismiem (un par slavismu problemātiku vispār),
- 3) dod papildinājumus līdzšinējiem darbiem — un tādā veidā kļūst arī par pamatu un par pamudinājumu tālākajiem pētījumiem par slavismu aizguvumiem latviešu valodā.

PS. Par ierosinājumu uzrakstīt šo recenziju pateicos manam zinātniskajam vadītājam komandējuma laikā Rīgā Pēteru Stučkas Latvijas Valsts universitātes Latviešu valodas katedras vadītājam, prof. Arturam Ozolam.

SAISINĀJUMI

(Sarakstā nav uzņemti visiem pazīstami un saprotami saīsinājumi)

<i>ar.</i>	— altrussisch
<i>AslPh</i>	— Archiv für slavische Philologie. Berlin 1875—1929.
<i>AV</i> = « <i>Akadēmiskā vārdnīca</i> »	— Словарь русского языка, составленный вторым отделением Императорской АН. Томъ I, С.-Пбг. ... 1895.
<i>Bezz.</i> = <i>BEZZENBERGER</i>	— A. Bezenberger, Lettische Dialektstudien. Göttingen 1885.
<i>BROCKNER FW</i>	— A. Brückner, Litu-slavische Studien I. Die slavischen Fremdwörter im Litauischen. Weimar 1877.

Di 1951

B 1759

¹ Leipcigas Deutsche Bücherei ar šifru Di 1951 / B 1759 apzīmētais Zummenta disertācijas eksemplārs — uz ko aizrādījis Vroclavas universitātes Ģermāņu filoloģijas katedras vecākais asistents maģ. Gerhards Kozieleks — bija pieejams ar starpbibliotēku abonementu Latvijas PSR ZA Fundamentālajā bibliotēkā. Leipcigas eksemplāra mikrofilmas atrodas pašreiz: a) ZA Fundamentālajā bibliotēkā Rīgā, b) Zinātņu draugu biedrības bibliotēkā Poznaņā.

² 112. lp. pirmā no augšas izlaistā rinda jāpapildina šādi: — // 54. / *baraki* «?» BW 15209 (Bezeichnung der lockigen Haare ... etc.; 179. lp. arī pirmā no augšas: 661. *pūlks*, / *pu.ks* auch / *pūlka* 'das Regiment' (milit.) ME III 407, EH II 323. — ... etc.

- bzw.* — beziehungsweise
- Dal* — В. Даль, Толковый словарь живого великорусского языка, Т. 1—4. 1880—82 (второе издание) ; fotoizdevums Maskavā 1956.
- DB* — V. Dal', Tolkovyj slovar' živogo velikoruskago jazyka. 3. Auflage unter der Redaktion v. J. Baudouin de Courtenay, 4 Bände, S.-Peterburg-Moskva 1903—1909.
- ds.* — derselbe, dasselbe
- dt.* — deutsch
- FASMER'S REW* — M. Vasmer, Russisches etymologisches Wörterbuch, I sēj., Heidelberg 1950—1953.
- f. = fem.* — femininum
- fig.* — figürlich
- FRENKEL'S LEW* — Litauisches etymologisches Wörterbuch von Prof. Dr. Ernst Fraenkel. Lieferung 1—9., Heidelberg 1955...
- FW* — sk. Brückner FW
- K* — Poju izłokšnu vārdnīca — J. Karłowicz, Słownik Gwar Polskich, 6 sēj., Kraków 1900—1911.
- (K) = St. Fr. KOLBUŠEVSKIS* — recenzijas autora piezīmes
- La.* — V. Lastoŭski, Padručny rasijska-kryŭski (be-laruski) sloŭnik, Koŭna 1924.
- le. = lett.* — lettisch
- Lettg. = Livl.* — Latgale
- li.* — litauisch
- lit.* — (vārds lietots) literārā valodā
- LW.* — sk. Skardžius LW
- mt. = mask.* — masculinum
- N.* — I. I. Nosovič, Slovar' bělorusskago narėčija, S.-Peterburg 1870.
- Oberl.* — Oberland (der östliche Teil von Kurland-Semgallen)
- p.* — polnisch (po|u)
- r.* — russisch
- s.* — siehe
- S* — Zumments; Zummenta disertācija
- sar.* — (vārds lietots) sarunu valodā
- SKARDŽIUS LW* — P. Skardžius, Die slavischen Lehnwörter im Altlitauischen. Kaunas 1931.
- SLAVSKIS SE* — Fr. Slawski, Słownik Etymologiczny Języka Polskiego. Tom I. A-J, Kraków 1952—1956.
- s. v.* — sub voce
- SW* — (disertācijā lietots) saisinājums: KKN) Słownik Języka Polskiego. Ułożony pod red. J. Karłowicza, A. Kryńskiego i W. Niedźwiedzkiego, 8 sēj., Warszawa 1900—1927; =t. s. Słownik Warszawski.
- U* — Lettisch-deutsches Wörterbuch von Bischof Dr. Carl Christian Ulmann. Riga 1872.

VL = Volkslied	— tautasdziesma
zB.	— zum Beispiel
Zem. = D. ZEMZARE	— D. Zemzare, Akadēmiķa Jāņa Endzelīna pirmie pētījumi par slavismiem latviešu valodā. Latvijas PSR ZA Vēstis, 1958. No. 3., 25.—30.
ZslPh	— Zeitschrift für slavische Philologie. Leipzig 1925 ff.
ZS = Zivaja Starina	— I. Эндзелинъ, Латышскія заимствования изъ славянскихъ языковъ. Живая старина. С.-Петербургъ — 1899. Выпуск III, отд. I, 285.—312.
//	— vārds, ko par slavismu pirmais atzīst A. Zumments vai kas nav ME, EH.
!	— dialektisms.
(÷)	— vārds ir EH, bet nav ME.

PIELIKUMS

Tālāk ievietotais saraksts aptver slavismus, kas nav minēti ME, EH. Par pamatu sarakstam bez A. Zummenta disertācijas nodereja arī J. Endzelīna pētījums («Живая Старина», выпускъ III, отд. I, 285.—312. лр., С.-Петербургъ 1899, turpmāk saīsināti — ZS) un D. Zemzares raksts («Latvijas PSR Zinātņu Akadēmijas Vēstis», 1958, 3. nr., 25.—30. лр., turpmāk saīsināti — Zem) tieši tādēļ, ka Zummenta darbā starp vārdiem, kuru trūkst ME, EH, ir vesela virkne tādu, ko 1899. gadā bija jau aplūkojis J. Endzelīns un ko 1958. gadā atzīmējusi D. Zemzare. Izmantota arī G. Borovskas disertācija³.

Sarakstā tāpat kā recenzijā tomēr nošķirts, ko slavismu pētījumos veikuši citi autori un ko pats Zumments. Tāpēc 1., 2. un 3. a nodalījumā ievietoti vārdi, ko par slavismiem atzīmējuši jau citi autori, bet 3. b nodalījumā—slavismu, ko, kā liekas, pirmais atzīmējis A. Zumments. Jāpiezīmē, ka daudzos gadījumos Zummenta atzinumi par šo vārdu cilmi atšķiras no Endzelīna, Becenbergera vai Briknera norādījumiem.

Sarakstā nodalījumos vārdi sakārtoti pēc alfabēta. Aiz cilmes paskaidrojumiem seko ziņas, kur apskatāmais vārds atrodams Zummenta disertācijā, citos svarīgākos pētījumos par slavismiem latviešu valodā u. c. Dažiem vārdiem iekavās pievienoti stilistiskie raksturojumi. Zummenta piezīmes, ja tādas ir disertācijā, apzīmētas ar S. Beigās atsevišķi ievietoti visi Zummenta darbā aplūkoti personu un vietu nosaukumi.

No saīsinājumiem, kas lietoti sarakstā, minami:

Bezz	A. Bezenberger, Lettische Dialektstudien, Göttingen 1885.
Bor	(skt. 3. parindī)
FW = Brückner FW	A. Brückner, Litu-slavische Studien, I. Die slavischen Fremdwörter im Litauischen, Weimar 1877.
S	August Summent, Unbeachtete slavische Lehnwörter im Lettischen, (disertācija mašīnrakstā), Göttingen 1950.

³ Die slavischen Lehnwörter im Lettischen. Inaugural-Dissertation zur Erlangung des Doktorgrades, genehmigt von der Philosophischen Fakultät der Universität Wien, vorgelegt von Gisela Borowsky, 1944, 2+126+2 лр. mašīnrakstā Vīnes Universitātes bibliotēkā ar šifru D/6735.

Zem	D. Zemzare, Akadēmiķa Jāņa Endzeļina pirmie pētījumi par slavismiem latviešu valodā, «Latvijas PSR Zinātņu Akadēmijas Vēstis», 1958, 3. nr., 25—30. lр.
ZS	1. Эндзелинь, Латышскія заимствованія изъ славянскихъ языковъ, «Живая Старина», выпуск III, отд. I, 285.—312. лр., С.-Петербург 1899.
lit	vārds lietots literārajā valodā.
sar	vārds lietots sarunu valodā.

1) D. Zemzares raksta pielikumā sastopamie slavismi

a) Vārdi, kas A. Zummenta disertācijā izlaisti

<i>biednis</i> Zem 27, 29, 30; ZS 302.	<i>nepradelis</i> Zem 29, 30; ZS 300.
<i>brusa</i> Zem 26, 29, 30; ZS 307.	<i>pasports</i> Zem 30; ZS 290.
<i>jelcis</i> Zem 30; ZS 299.	<i>pāčika</i> Zem 30; ZS 288; FW 179.
<i>kanevals, kanevalgs</i> Zem 30; ZS 294; FW 173.	<i>porica</i> Zem 27, 30; ZS 297.
<i>kasters</i> Zem 29, 30; ZS 295.	<i>privaļit</i> Zem 27, 30; ZS 303.
<i>košulis</i> Zem 30; ZS 295; FW 175, 173.	<i>ranica, ranice</i> Zem 30; ZS 290.
<i>kraucs</i> Zem 30; ZS 290; FW 175, 97.	<i>smatra, smatrus</i> Zem 30; ZS 296; FW 184; <i>smatrit</i> aplūkots S 189; ZS 296; FW 184 (Zem 30: <i>smatra, smatrit, smatrus</i>).
<i>kručki</i> Zem 27, 29, 30; ZS 308.	<i>straža</i> Zem 30; ZS 297.
<i>ķelčiks</i> Zem 29, 30; ZS 302.	<i>špala</i> Zem 27, 30; ZS 291.
<i>lāška</i> Zem 30, ZS 288, FW 176, 104.	<i>zaplava</i> Zem 27, 30; ZS 291.
<i>muškota</i> Zem 29, 30; ZS 308.	

b) Vārdi, kas ir A. Zummenta disertācijā, bet atšķiras formās ziņā

<i>baraniņš, bareniņš</i> , S 112: <i>baraniņa</i> , vsk. vok.: <i>bareniņ!</i> , <i>bareniite</i> (sal. EH I 205) no poļu <i>baran</i> , baltkrievu <i>barán</i> vai senkrievu <i>boranū</i> ; Zem 27, 30; ZS 290; FW 167, 70.
<i>čumedāns</i> , S 129: <i>čumūdāns</i> = vārda <i>čemedāns</i> (<чeмодан) pārveidojums vai no poļu <i>czumadan</i> ; Zem 29, 30; ZS 301.
<i>gvalte</i> , S 138: <i>gvaltes</i> (S: sar, vulg) līdz ar lietuviešu <i>gvōltas</i> no poļu <i>gwalt</i> ; Zem 30; ZS 291.
<i>kalotka</i> , S 142: <i>kalotkas</i> no krievu <i>kolódka</i> ; Zem 29, 30; ZS 294.
<i>kapče</i> , S 145: <i>kapča</i> (sal. ME II 158, EH I 586) (s. v. <i>kapcis</i>) līdz ar lietuviešu <i>kāpčius</i> vai ar lietuviešu starpniecību no baltkrievu <i>kopéc</i> , vsk. ģen. <i>kopcá</i> vai poļu <i>kopiec</i> , <i>-pca</i> ; Zem 30; ZS 294; FW 176.
<i>kuž, kuž!</i> S 151: <i>koš!</i> <i>koš!</i> līdz ar lietuviešu <i>koš!</i> <i>koš!</i> no baltkrievu <i>koš!</i> <i>koš!</i> vai poļu <i>koś</i> ; Zem 30; ZS 297; FW 175, 96.
<i>malavāt</i> , S 161: <i>mašavāt</i> līdz ar lietuviešu <i>moliavóti</i> no poļu <i>malować</i> ; Zem 30, ZS 290; FW 177, 109.
<i>padoska</i> , S 166: <i>padacka</i> no krievu <i>podóska</i> vai poļu <i>podosek</i> , <i>-ska</i> ; Zem 30; ZS 295.
<i>paķiškas, paķiši, paķites</i> un <i>pataškas, patješkas</i> , S 167: <i>paķeškas</i> (S: «geschrieben: patjeschkas») no krievu <i>podtjážki</i> (sdz., dsk.); Zem 30; ZS 296; FW 179.
<i>pribauka</i> , S 178: <i>pribaka</i> no krievu <i>pribávka</i> ; Zem 30; ZS 303; FW 181.
<i>prosts</i> , S 176: <i>prasts</i> (sal. ME III 378, EH II 312) (lit) no baltkrievu <i>próstyj</i> vai poļu <i>prosty</i> ; Zem. 30; ZS 296; FW 181, 121; Bor 76.
<i>puonis</i> , S 168: <i>pāns</i> (sal. EH II 195) no baltkrievu <i>pan</i> ; Zem 30; ZS 289.
<i>rabotnieks</i> , S 180: <i>rabatnieks</i> (S: scherzweise) no poļu <i>robotnik</i> vai krievu <i>rabótnik</i> ; Zem 30; ZS 290.

rezbainieks, S 182: *razbainieks* (sar, vulg) līdz ar lietuviešu *razbáinykas*, *-ninkas* no baltkrievu *rozbójník* (krievu *rozbójník*) vai poļu *rozbójnik*; Zem 30; ZS 290; FW 182, 125.
rezbavība, S 182: *razbajība* (sal. EH II 360) no krievu *razbój*, baltkrievu *rozbój* vai poļu *rozbój*; Zem 30; ZS 291.
staravers, S 191: *stāravērs* no krievu *starovēr*; Zem 30; ZS 291; FW 185.

c) Vārdi, kas meklējami zem citiem šķirkļiem

apa, s. v. *aba II* S 102; Zem 30; ZS 289; FW 166; Bor 14.
kapcs, *kapče*, s. v. *kapcis* S 145; Zem 30; ZS 294; FW 176.

2) A. Zummenta disertācijā sastopamie slavismi, kar ir arī J. Endzelīna pētījumā (ZS), bet nav minēti D. Zemzares raksta (Zem) pielikumā

bo līdz ar lietuviešu *bõ* (*bõ*) no poļu *bo*; S 117; ZS 296; FW 168.
cēls, *cāls* (ar augšzemnieku *ā<ē*) līdz ar lietuviešu *ciēlas* no baltkrievu *cěl(yj)*; S 123; ZS 302; FW 169, 76.
cicars no poļu **cisar(z)*; S 123; ZS 303; FW 169, 76.
grumada, *grumata* (S: *novcojies*) līdz ar lietuviešu *grumādas* no poļu *gromada* (senpoļu un dial. *grumada*) vai no baltkrievu *gromáda*, krievu *gromáda* (skt. arī recenzijā); S 137—138; ZS 297; FW 172, 86.
induks no krievu *indjúk*; S 139; ZS 303; FW 172.
izlēcēt, *izlēcēt*, *izlēcēt* no krievu *izlēcátb*, *-čítb*; S 139 — 140; ZS 302 (tikai *izlēcēt*, *izlēcētš* [Sic! K]ūda. Vajag *-ts*. — St. K.); FW 172.
jērmaks, *jērmaka* no poļu *jarmak*; S 140; Zem 29; ZS 293 (J. Endzelīns un D. Zemzare min vienīgi formu ar *-ē-*: *jērmaka*).
kalatas (S: «geschrieben kalotes»), *kalatka* no krievu un baltkrievu *kolódka*; S 142; ZS 294 (*kalata*, *kalote*, *kalatka*); FW 173; Bor 49.
katler(i)s no poļu *kotlarz*; S 148; ZS 295; FW 174, 92.
kazačka (sar) no krievu *kazačėk*, *-čká*; S 148; ZS 290; FW 173.
klapacis — poļu *chłopak* patapinājums vai arī poļu *chłopak* un *chłopiec* kontaminējums; S 149; ZS 295; FW 174, 93.
kropas līdz ar lietuviešu *krāpai* vai ar lietuviešu starpniecību no poļu *krop*; S 153; ZS 297; FW 175, 96.
kukarēt saistāms ar *kukars*, *kukārs* (S 154) (< poļu *kucharz*) vai aizgūts no poļu *kucharzyć*; S 154; ZS 308; FW 175.
lesnieks līdz ar lietuviešu *liesiniņkas* no poļu *leśnik*; S 159; ZS 302; FW 176, 103.
lišķis (S: Latgalē), no krievu *lišėk*, *-ška* vai baltkrievu *liška*; S 159; ZS 303; FW 177.
jūbēt kopā ar lietuviešu *liūbėti* vai ar lietuviešu starpniecību no baltkrievu *ljubić*; S 160; ZS 306; FW 177, 104.
mislīt kopā ar lietuviešu *mislyti* vai ar lietuviešu starpniecību laikiem no poļu *myślić*; S 162; ZS 310; FW 177, 109.
mučīt no krievu *nučítb*; S 163; ZS 305; FW 177.
mužiks (sar, S: vulg.) no krievu *mužik*; S 163; ZS 308; FW 178, 111.
nužda no krievu *nuždá* vai poļu *nužda*; S 165; ZS 308; FW 178.
oboze no krievu *obóz*; S 165; ZS 297; FW 178, 66.
palīt no krievu *palítb*; S 168; ZS 290; FW 179.
saldāčka no krievu *soldátka*; S 185; ZS 296; FW 183.
sviežs līdz ar lietuviešu *sviežas* no krievu *svėžij*, baltkrievu *svėžyj* vai poļu *świeży*; S 194; ZS 302; FW 186, 143.

3) A. Zumenta disertācijā sastopamie slavismi, kas nav
ZS un Zem

a) Vārdi ko par slavismiem atzist citi autori

- bacans* no poļu *bocoń*; S 108; M. Nidermanis, Zeitschrift für slavische Philologie, I (1925) 447.
bacijans no poļu *bocian*; S 108; M. Nidermanis, Zeitschrift für slavische Philologie, I (1925) 447.
bats līdz ar lietuviešu *botas* no poļu *bat*; S 114; Bezz 168.
bļiņas (sar) no krievu *bliny*; S 117; K. Kr. Ulmanis, Lettisch-deutsches Wörterbuch. (Rīgā 1872) 33: *bļiņas* (блины); ZS 303 ir *blina*; FW 168 (72): *blinas* (ari: *blinis*, *blincuks*).
bocaki no baltkrievu *bóciki*; S 117; Bezz 168.
budaunieks (S: «geschrieben ostle. *budauniks*») no poļu *budownik*; S 119; FW 207.
ciesls (S: «geschrieben *cieslys*») no poļu *cieśla*; S 124; FW 206.
ciesns (S: «geschrieben *ciesnys*») no poļu *ciasny*; S 124; FW 206—7.
čāsts, *čāss* (sdz., ar augšzemnieku *ā<ē*) no poļu *część* vai krievu *často*; S 126—7; Bezz 178: *čāsts* (rakstīts *tschäst'*)
častuôt (ar augšzemnieku *a<ē*) no baltkrievu *čestovác*, *čestúju*; S 127; FW 169, 78.
čedišana no baltkrievu *ščadzić*; S 128; FW 169, 77.
čužs no krievu *čuzij*; S 131; Bezz 178.
grebene, *grebiņš* no krievu *grěbeno* vai poļu *grzebień*; S 137; Bezz 169; *grebiņš*.
gvozdīcka no poļu *gwoździczek*, *-czka* resp. poļu *gwoździczki* vai krievu *gvozdīcka*; S 139; Bezz 170: *gvozdīcke*.
indecēns no krievu *indjāk*; S 139; FW 172.
jermāks no poļu *jern(i)ak*; S 140; Bezz 170.
kapka no poļu *kapka* vai krievu *kápka* (demin. no *kapa*); S 145; Bezz 171.
kerzine, *kerzinīte* no poļu *karzyna* vai krievu *korzýna*; S 149; Bezz 171; *kerzinēte*.
kirmašs līdz ar lietuviešu *kerniōšius* no poļu *kiermasz* vai baltkrievu *kermāš*; S 149; Bezz 171.
kļanika no poļu *klanika*; S 151; Bezz 171: *klanika*.
kozeris no krievu *kózyrʹ*; S 151—2; Bezz 172.
kozlas, *kazls* (S: Latgalē *kozlys*) no poļu *kozły* vai krievu *kozlý*; S 152; Bezz 172: *kozlas*.
kožiks no poļu *koszyk* vai baltkrievu *kóšik*; S 152; Bezz 172: *kožiks*.
krēpētas, *krepēti* no krievu *chrebét*, *-blú*; S 153; Bezz 28: *dk.* dat., instr.: *krāpetāni*, *krāpetīni*.
kukarka līdz ar lietuviešu *kūkorka*, *kūkarka* no poļu *kucharka* tieši vai ar krievu *kuchárka* starpniecību; S 154; FW 175, 98.
kvāšna no krievu *kvašnájá*; S 156; Bezz 172.
māstīt no krievu *mastít* vai kopā ar lietuviešu *mōstyti* (resp. ar lietuviešu starpniecību) no baltkrievu **mastítʹ*; S 161; Bezz 173: *mō^asteitʹ*.
morda (sar, vulg; S: vulg) no poļu *morda* vai krievu *mórda*; S 163; Bezz 173.
paduonis (skt. arī recenzijā) sal. lietuviešu *padōnas*, pēc baltkrievu *poddanv*, *poddányj* vai poļu *poddany*; S 166; FW 178, 113.
papravltiēs (sar) no krievu *popravítʹsja*; S 168; FW 179.
paselīs, *paselšs* no poļu *pościel*; S 169; Bezz 174: *paselšs*.
pēdлага (augšzemnieku *pādloga*) no poļu *podłoga*; S 172; Bezz 173: *pād-lōga*.
pokoji (dsk.) no baltkrievu *pokój* *dk.* *pokóji*; S 175; Bezz 174: *pokaime* 'Zimmer, Wohnung', poļu *pokój*, *pokoik*.
pračkarņa no poļu **praczkarnia*; S 176; Bezz 174.

- prauda* no krievu resp. baltkrievu *práuda* vai poļu *prawda*; S 176; Bezz 174: *prouda*.
- pribaks* no krievu *pribávok*, -*vka*; S 178; FW 181.
- rendavát* no poļu *arendowác*; S 182; Bezz 174: *rendawot*.
- rožonca* līdz ar lietuviešu (žemaišu) *rožančius* no poļu *różaniec*, -*ńca*; S 184; Bezz 175.
- rundulka* — poļu *rondolek*, -*lka* pārveidojums; S 184; Bezz 175.
- skusta*, *skusts* no poļu *chusta*; S 188; Bezz 175: *skôs'*, vsk. ak. *skustu*; sal. *skusts* ME III 907, EH II 516.
- smaruda* no krievu *smoróda*; S 189; Bezz 175.
- sparitiēs* no krievu *spóritsja*; S 189; Bezz 176.
- spodička* — baltkrievu *spodóček* -*čka* pārveidojums; S 190; Bezz 176.
- stancija* no poļu *stancja* vai baltkrievu *stáncija*; S 190; Bezz 176.
- stauka* no poļu *stawek*, -*wku*; S 191; Bezz 176: *stouka*.
- sutkas* (sar, vulg) no krievu *sútki* (sdz. dsk.); S 193; Bezz 176: dsk. ģen. *sutku*.
- ščokas* no poļu *szczoła*; S 194; Bezz 176.
- špiči* — krievu *spica* pārveidojums; S 197; Bezz 177.
- tavare* no poļu *towar*; S 200; Bezz 177: dsk. *tauere*.
- tavars* no krievu *továr*; S 200; Bezz 177: dsk. *tauere*.
- tolki*, *tolži* no krievu *tolko*; S 200; Bezz 178: *tolži*.
- topolis* no poļu *topola*; S 200; Bezz 178.
- trebavát* no krievu *trébovatb*; S 201; Bezz 178: *trebowot*.
- unuks* laikam kopā ar lietuviešu *unūkas* no baltkrievu *unuk*; S 201; Bezz 178.
- vasilka* (S: «geschrieben *woselka*») līdz ar lietuviešu *vosilkà* vai ar lietuviešu starpniecību no poļu *wasilka*, *wasilek* vai baltkrievu *vasilék*, -*l'ká*; S 203; Bezz 76: *woselka*.
- vazaune* kopā ar lietuviešu *vazaunė* no poļu *wozownia* vai baltkrievu *vozóv-nja*; S 203; Bezz 179: *wozoune*.
- viedrītis* (S: «geschrieben *wēdrēts*») līdz ar lietuviešu *viēdras* vai ar lietuviešu starpniecību no baltkrievu *vedró* vai poļu *wiadro*; S 204; Bezz 179: *wēdrēts*.
- voiska* no krievu *vójsko*; S 204; Bezz 179.
- vot* (sar, vulg) no krievu *voť*; S 204; Bezz 179.
- zāslans* no krievu *zaslón*; S 205; Bezz 177
- ženitiēs* kopā ar lietuviešu *ženytis* no poļu *żeńić się* vai no krievu *ženit'sja*; S 207; Bezz 177.

b) Vārdi, ko par slavismiem pirmais atzīst A. Zimmerts

- ačij* no krievu *óčenb*; S 102
- apbižuót* (sar) no krievu *obižátb*; S 105.
- āršina* (lit) līdz ar lietuviešu *aršinà* no krievu *aršin*; S 106.
- babajs* (S: skolnieku žarg.) no krievu *babáj*; S 107 — 8.
- balagans*, *balagāns* (lit) kopā ar lietuviešu *balagānas* no krievu *balagán*; S 110.
- balalaika* līdz ar lietuviešu *balaláika* no krievu *balalájka*; S 110.
- barankas*, *baranki* dsk. (sar) blakus lietuviešu *baránka* no krievu *baránka*; visbiežāk dsk. *baranki*; S 112.
- daks*, demin. *bařdaciņš* (sar, vulg, S: vulg) no krievu *bordák*; S 113.
- baška* (sar, vulg, žarg, S: vulg) no krievu *bašká*; S 113.
- baškirs* (S: ein Schimpfname) no krievu *baškír*; S 113.
- batraks* no krievu *batrák*; S 114.
- bīřža* (lit) no krievu *birža*; S 117.
- blatnajs* (S: karavīru žarg.) no krievu *blatnój*; S 117.

- bosika, bosiks, bosaks, bosaka* (sar, vulg) — poļu *bosak* resp. baltkrievu *bosjāk* pārveidojums; S 117.
- bračka*, demin. vsk. vok. *bračkīņ* (sar, vulg vai iron, S: iron.) no **brat(i)ška*, kas savukārt var būt no baltkrievu *brácišek, -ška* vai poļu *braci-szek, -szka*; S 117.
- brāģega* no krievu *brodžāga*; S 117.
- brat* (tikai vsk. vok.) līdz ar lietuviešu *brāt* no baltkrievu vai poļu *brat*; S 118.
- bratka* no baltkrievu *brátka*; S 118.
- brōnza* no krievu *brōnza*; S 118.
- brosnūt, -iju, -iju* — krievu *brosnút* pārveidojums vai krievu *brosnút* un *brósít* kontaminējums; S 118.
- broška* no krievu *bróška*; S 118
- buntuūt, buntuūtiēs* (sar, vulg) no krievu *buntovát* resp. *buntovátbsja* vai poļu *buntować* resp. *buntować się*; S 121.
- cāls* no poļu *cały*; S 122. (*cāls* uzlūkojams par aizguvumu no poļu valodas tikai šai gadījumā, kad tas ir patstāvīgs vārds un nevis vārdam *cēls* — ar augšzemnieku *ā<ē* — atbilstoša forma, skt. S 123, ZS 302, FW 169, 76, kas uzņemts šā saraksta otrā nodaļumā.
- ciņa* (sar) no krievu *cyngá*; S 124.
- čāstai²* (ar augšzemnieku *ā<ē*) no poļu *często* vai krievu *časťo*; S 126.
- čēmodāns* no krievu *čēmodán*; S 128.
- činaunieks* (sar, vulg, arī iron) no krievu *čínovník*; S 128.
- čirka* (sar, vulg) no krievu *čirka*; S 128.
- čistīt* no krievu *čistít*; S 128.
- čmurs* no baltkrievu *čmur*; S 128.
- čorts* no krievu *čort*; S 128.
- čut, čut-čut* (S: *čut-čut* skolnieku žarg.) no krievu *čutb, čutb-čutb*; S 130.
- dedka* no poļu *dziadek, -dka*; S 131.
- dračīt* (S: vulg) no krievu *dročítb*; S 132.
- drukavāt* (S: novecojies) no poļu *drukować*; S 133.
- gaŗdavojs* (lit, historisms, S: novecojies) no krievu *gorodovój*; S 135.
- garnica* (lit, novecojies) ar krievu *gárnec* starpniecību vai tieši no poļu *garniec, garnec*; S 136; (skt. arī recenzijā).
- kalaša, kaloša* (*kaloša* — lit. un ne sar, kā atzīst Zumments) no krievu *kalóša*; S 142.
- kamaša* (lit) no krievu *kamáša* (vai no vācu *Kamasche?*); S 143.
- kaska* (lit) no krievu *káska*; S 147.
- katoŗga* (lit) no krievu *kátorga*; S 148.
- klacka* (sar, vulg, žarg) no poļu *klaczka* vai no poļu **klacka*, sal. poļu dial. *klaca* blakus lit. *klacz, klacza*; S 149.
- klebanija* līdz ar lietuviešu *klebonijā* (-ija) no poļu *klebanija*; S 150.
- knopka* no krievu *knópka*; S 151.
- koī* no krievu *chotb*; S 151.
- kozurs* no poļu *kozyr* (?); S 152.
- kreiseris* vispirms laikam no krievu *krėjser*; S 152.
- kruška* no krievu *krúška*; S 154.
- kūkalka* tieši no poļu *kucharka* vai ar krievu *kuchárka* starpniecību; S 154.
- kukurūza* (lit) no krievu *kukurúza*; S 155.
- kulaks* 'budzis' (lit) no krievu *kulák*; S 155.
- laguška* (sal. BW 29117,2 var.) — krievu *legóče* pārveidojums; S 157.
- levizeris* laikam no poļu *lewizor* un ne no vācu *Revisor*; S 159.
- līvers* no krievu *liver*; S 159.
- ļepeška* no baltkrievu *lepéška*; S 159.
- mačalka* (sar) no krievu *močálka*; S 160.
- miravojs* no krievu *mírovój* (*sudšja*); S 162.
- molīne* no krievu *molénnaja* (-i- *molítb* ietekmē); S 162 — 3

- paška* (S: vulg.) balstās uz krievu adjektīvu *pajkóvyj*; S 167.
parapija līdz ar lietuviešu *parāpija* no poļu *parafija*; S 168.
ploška (sar) no krievu *plóška*; S 175.
prasa no poļu *prasa* vai baltkrievu *pras*; S 176.
pristavs (lit, historisms) no krievu (*sudébnj*) *pristav*; S 178.
pugačs no krievu *pugáč*; S 178.
razbainīgs — pamatā baltkrievu **rozbójnij* (sal. krievu *razbójnij*); S 182.
sērka, *serki* (arī vsk. *sērka*) no poļu *siarka*; S 186.
sērtuks varbūt no krievu *sertúk*(?); S 186.
skripācs no krievu *skripáč*; S 187.
skripka līdz ar lietuviešu *skripkā* no baltkrievu resp. krievu *skripka* vai no poļu *skrzyпка*; S 187.
slons no krievu *slon*; S 188.
sotņa (lit, historisms) no krievu *sótnja*; S 189.
spotka (S: novecojies) no baltkrievu *spodók*, *-dká* vai poļu *spodek*, *-dku*; S 190.
spovde — poļu *spowiedź* pārveidojums; S 190.
storoža, *storožs* no krievu *stórož*; S 191.
sustlaks laikam no krievu *sustlák*; S 193.
šiška (sar, vulg) no krievu *šiška*; S 195.
štrīpkas no krievu *štrīpka*; S 197.
šulers (sar, vulg) no krievu *šúler*; S 198.
šurum-burums (sar, iron) no baltkrievu *šuróm-búrom*; S 198.
uradnīks (lit, historisms) no krievu *urjádnik*; S 202.
velik no krievu *velikij*; S 203.
vlučki — poļu *włóczka* pārveidojums; S 204.
voiloks no krievu *vójlók*; S 204.
žārit² no krievu *žáritó*; S 207.

Slavu cilmes personvārdi un vietu nosaukumi, kas aplūkoti A. Zummenta disertācijā

- Aņdrējs* līdz ar lietuviešu *Andriējus* no senkrievu resp. baltkrievu *Andrej*, *On-drej*; S 105; sal. P. Skardžius, *Die slavischen Lehnwörter im Altlitauischen*, Kaunas (1931) 79. lp.
Astrava (skt. BW 33556) no senkrievu *Ostrovū* resp. krievu *Ostrov*; S 106.
Danskava (skt. BW 33556) no poļu *Gdańsk*; S 131.
dunsku (*zeme*) no poļu *duński* (adj.); S 133 s. v. *dunskis*.
Karajaūči vispirms no lietuviešu *Karaliūčius*, kas savukārt vai nu no baltkrievu *Korolevéc*, vai no poļu *Królewiec* (sal. lietuviešu *karālius*); S 146; ME II 160; sal. P. Skardžius, op. cit. 96. lp. — ar bibliogrāfiskām ziņām.
Kveders no baltkrievu *Chvedar*; S 157.
Koders, *Ķodars*, *Ķūdars* — baltkrievu *Chodar* pārveidojums; S 157.
Ona līdz ar lietuviešu *Onā* no poļu *Anna*; S 166; sal. P. Skardžius, op. cit. 146. lp.
Pāvils (S: novecojies) kopā ar lietuviešu *Póvilas* no senkrievu **Pavillū*; S 171; J. Endzelīns IF XXXIII 116; K. Būga LKZ XXXIII; ZslPh I (1925) 42; P. Skardžius, op. cit. 174. lp.
Plīskava no senkrievu *Plīskovū*; S 175; K. Būga ZslPh I (1925) 38. lp.
vengeri, *vengri* kopā ar lietuviešu *veņgrai* no poļu *Węgry*, dsk. ģen. *-gier*, S 203; ZS 300; FW 189, 152.
Visla (upe) no poļu *Wisła* S 204; FW 189 (*visna*—sic!), 153.

СТ. ФР. КОЛБУШЕВСКИЙ

**«UNBEACHTETE SLAVISCHE LEHNWÖRTER
IM LETTISCHEN»**

von August Summent (Göttingen 1950)

КРАТКИЕ ВЫВОДЫ

Автор рецензии дает анализ упомянутого исследования А. Зуммента, подробно рассматривая все взаимствования на *g*.

STANISLAW FR. KOLBUSZEWSKI

**«UNBEACHTETE SLAVISCHE LEHNWÖRTER
IM LETTISCHEN»**

von August Summent (Göttingen 1950)

SUMMARY

The author of the reference comments on Summent's scientific paper, giving a detailed discussion of all the borrowings, beginning in *g*.

SATURS * СОДЕРЖАНИЕ * CONTENTS

	Lpp. Стр.
	Pages
Priekšvārds	5 — 6
Предисловие	7 — 8
<i>Elmārs Liepa</i> , Nebalsīgo troksneņu kvantitāte atkarā no pozīcijas mūsdienu latviešu literārajā izrunā	9 — 25
<i>Э. П. Луена</i> , Количество глухих шумных согласных в зависи- мости от позиции в современном латышском лите- ратурном произношении. Краткие выводы	25 — 26
<i>E. Liepa</i> , The quantity of voiceless occlusive and constrictive consonants depending on position in modern Lat- vian literary pronunciation. Summary	26 — 27
<i>Jānis Kušķis</i> , Monoftongi Grostonas un Meirānu izloksnē	29 — 40
<i>Я. Я. Кушкус</i> , Монофтонги в говорах Гростоны и Мейранов. Краткие выводы	41
<i>J. Kushkis</i> , Monophthongs in talks of Grostona and Meirani. Sum- mary	41
<i>Jānis Rozenbergs</i> , Konstrukcijas ar pastiprinājuma ģenitīvu un to sintaktiskās funkcijas	43 — 66
<i>Я. Я. Розенберг</i> , Конструкции с родительным усилительным и их синтаксические функции. Краткие выводы	66 — 67
<i>J. Rozenbergs</i> , Constructions with the Emphatic Genetive and their syntactic functions. Summary	68
<i>Apolonija Bojāte</i> , Prepozicionālā datīva un akuzatīva nozīmes laikraksta «Dienas Lapa» publicistiskajos rakstos	69 — 97
<i>А. Т. Бояте</i> , Значения дательного и винительного падежей при предложном управлении в газете «Дниас лапа». Краткие выводы	98
<i>A. Bojate</i> , Various Meanings of the prepositional Dative and Accusative taken from articles printed in the newspaper «Dienas Lapa». Summary	98 — 99
<i>Arturs Ozols</i> , Raksturīgākās latviešu tautasdziesmu verbālās vārdkopas ar atkarīgiem infinitīviem un divdabjiem	101—176
<i>А. Я. Озол</i> , Характернейшие глагольные словосочетания с за- висимым инфинитивом, причастием и деепричасти- ем в латышских классических народных песнях. Выводы	176—185
<i>A. Ozols</i> , The most characteristic verbal word collocations and phrases with dependent infinitives or participles in Latvian classical folk songs. Summary	186

<i>Mirdza Briģe</i> , Teikuma priekšmeta paligteikums un tā mācīšana skolā	187—213
<i>M. A. Бриге</i> , Подлежащее придаточное и его изучение в школе. Краткие выводы	213—214
<i>M. Briģe</i> , Subject clauses and methods of teaching them at school. Summary	214—215
<i>Marta Rudzīte</i> , Jaunākie mājvārdi Braslavā	217—230
<i>M. K. Рудзите</i> , Новые названия хуторов в Браสลаве. Краткие выводы	230
<i>M. Rudzīte</i> , The newest names of homesteads in Braslava. Summary	230—231
<i>Alberts Mežaraups</i> , Par A. Alunāna lugas «Paša audzināts» valodas vārdnīcu	233—252
<i>A. Межарауп</i> , О словаре пьесы А. Алунана «Доморощенный». Краткие выводы	253
<i>A. Mežaraups</i> , On the vocabulary of the one-act play by A. Alunans «A self-educated man». Summary	254
<i>Mirdza Brence</i> , Par dažām leišu un latviešu kopīgās leksikas īpatnībām	255—267
<i>M. Brence</i> , О некоторых особенностях общей лексики литовского и латышского языков. Краткие выводы	267
<i>M. Brence</i> , Some lexical peculiarities common in Latvian and Lithuanian. Summary	267—268
<i>M. Ф. Семенова</i> , По поводу слова <i>pagasts</i>	269—274
<i>M. Semjonova</i> , On the word <i>pagasts</i> . Summary	274—275
<i>Anna Greitjāne</i> , Rakstu darbi latviešu valodas mācīšanā vēsturiskās attīstības gaitā	277—310
<i>A. К. Грейтъяне</i> , История развития письменных работ по латышскому языку. Краткие выводы	310—312
<i>A. Greityane</i> , The historical development of written work in teaching Latvian. Summary	312
<i>Stanislaus Františeks Kolbuševskis</i> , «Unbeachtete slavische Lehnwörter im Lettischen» von August Summent (Göttingen 1950)	313—334
<i>Ст. Фр. Колбушевский</i> , «Unbeachtete slavische Lehnwörter im Lettischen» von August Summent (Göttingen 1950). Краткие выводы	335
<i>Stanislaw Fr. Kolbuszewski</i> , «Unbeachtete slavische Lehnwörter im Lettischen» von August Summent (Göttingen 1950). Summary	335

Parakstīta iespiešanai 1962. g. 3. decembrī.
Papīra formāts 60×84 1/16, 21,25 iespiedi.,
23 izdevn. l. JT 14435. Metiens 520 eks.

Maksā 1 rub. 71 kap.

Iespiesta LPSR Kultūras ministrijas
Poligrāfiskās rūpniecības pārvaldes 7. tipo-
grāfijā, Rīgā, Akas ielā 5/7.
Pasūt. № 2770.

Pamanītās kļūdas

Lappuse	Rinda	Iespiests	Jābūt
8.	7. no aug.	рассматривает	рассматривает
30.	9. " "	Grostonas	Grostonas
41.	19. no ap.	Палатальной	Палатальной
66.	6. " "	ero	их
104.	1. " "	dabs	darbs
105.	9. " "	patricīpiem	participiem
120.	14. " "	formāts	formēts
121.	10. no aug.	pārkārtojums	pakārtojums
123.	10. " "	Teikumā.	Teikumā
128.	9. " "	ar	par
138.	15. " "	otrs	otras
140.	22. no ap.	stastopam	sastopam
143.	16. no aug.	gerundiju.	gerundiju).
153.	10. " "	pavadapstāja	pavadapstākļa
156.	7. " "	Prepozicionāls	Prepozicionāls
	10. no ap.	prepozocionāla	prepozicionāla
174.	9. no aug.	implicitā	implicitā
	16. " "	nomatīva	nominatīva
181.	18. " "	исклсчениями	исключениями
182.	2. " "	ется	ются
192.	16. " "	Sujektsātze	Sujektsātze
211.	21. no ap.	piesaistītajam	piesaistītajam
212.	17. no aug.	izvēlētājiem	izvēlētājiem
235.	21. no ap.	iedalās	iedalāms
257.	19. " "	viņš	tā viņš
258.	13. " "	kūngs.	kūngs
273.	10. " "	предполагать	предполагать,
279.	19. no aug.	gađu	gađu,
282.	4. no ap.	minūtes?	minūtes? —
	2. " "	azu?	azu?
284.	21. " "	otrs	otrs,
287.	4. no aug.	rastišanu	rakstišanu
	8. " "	pozitīvi	pozitīvi
290.	9. " "	pastāvīgie	patstāvīgie
291.	1. " "	jaunas	jaunas,
	1. no ap.	gars.	gars.»
295.	9. no aug.	sastādītā	sastādīta
297.	13. no ap.	kongresā,	kongresā.
300.	16. no aug.	ģimnāzijās	ģimnāzijās»
301.	6. no ap.	metodikā»	metodikā
303.	14. no aug.	strādājuši	strādājusi
307.	1. no ap.	lpp.	lpp.)
308.	2. un 3. no ap.	skola	Skola
310.	14. no ap.	знаний	знаний,
311.	13. no aug.	относяться	относятся
	12. no ap.	новых	новых,
319.	21. no aug.	Z[usammensetzung]gen	Z[usammensetzung]gen
325.	7. " "	prāviļ.	prāviļ ²
326.	2. no ap.	pu ks	puļks

374113

11-

Maksā 1 rub. 71 kap.

09

44/5657

LATVIJAS UNIVERSITĀTES BIBLIOTĒKA

0509024020